SES VE ŞEKİL BİLGİSİ

Prof. Dr. Hanifi Vural
Yrd. Doç. Dr. Tuncay Böler

YAYIN NO: 43
Türk Dili İncelemeleri: 11

ISBN: 978-605-4117-75-8

Yayın Yönetmeni:
Sadettin Bayrak

Kapak:
Salih Koca

İç Düzen
Burhan Maden

Baskı ve Cilt:
Bayrak Matbaacılık
Davutpaşa Cad. No: 14 Kat: 2 Topkapı/İstanbul
Tel: 0212 493 11 06

Birinci Baskı:
Eylül 2011

Sertifika No: 11805

KESİT YAYINLARI
Ankara Cad. No: 15 Konak Han Kat: 1
Eminönü-Fatih-İSTANBUL
Tel: 0212 511 68 28 – 0212 512 56 33
Faks: 0212 512 56 63
www.kesityayinlari.com e-mail: kesit@kesityayinlari.com

Kesit Yayınları, Karbey Yayıncılık Eğt. ve Dan. Hiz. San. Tic. Ltd. Şti. kuruluşudur.

Prof. Dr. Hanifi Vural
Yrd. Doç. Dr. Tuncay Böler

SES VE ŞEKİL BİLGİSİ

İçindekiler

ÖN SÖZ 17
KISALTMALAR 19

1. BÖLÜM
GİRİŞ

DİL 23
Dilin Özellikleri 23
Başlıca Dil Aileleri ve Türk Dilinin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri 24
Yapı Bakımından Diller 24
Tek Heceli Diller (Yalınlayan Diller, Analitik Diller) 24
Eklemeli Diller (Bağlantılı Diller, Bitiştiren Diller) 25
Çekimli Diller (Bükümlü Diller) 25
Köken Bakımından Diller 26
Hint-Avrupa Dil Ailesi 26
Avrupa Kolu 26
Asya Kolu 27
Hami-Sami Dilleri Ailesi (Sami Dilleri Ailesi) 27
Bantu Dil Ailesi 27
Çin-Tibet Dil Ailesi 27
Kafkas Dilleri 27
Ural-Altay Dil Grubu 27
Ural Dil Ailesi 27
Altay Dil Ailesi 27
TÜRK DİLİNİN TARİHÎ GELİŞİMİ 33
Altay Dil Birliği Dönemi 34
İlk Türkçe Dönemi-Çuvaş-Türk Dil Birliği Dönemi (Pre-Turkic) 34
Ana Türkçe Dönemi (Proto-Türkçe) 34
Eski Türkçe 35
Köktürk Türkçesi 35
Uygur Türkçesi 35
Orta Türkçe Dönemi 36
Karahanlı Türkçesi 36

Harezm Türkçesi 37
Kıpçak Türkçesi (Kuzey-Batı Türkçesi) 37
Memluk-Kıpçak Türkçesi 39
Ermeni Kıpçakçası 40
Çağatay Türkçesi 41
Klasik Dönem Öncesi (13-15. Yüzyıllar Arası) 41
Klasik Dönem (15. Yüzyılın İlk Yarısı ve 16. Yüzyıl) 42
Klasik Sonrası Dönem (16. Yüzyıl-20. Yüzyılın Başı) 42
Eski Anadolu Türkçesi 42
Selçuklu Dönemi Türkçesi 43
Beylikler Dönemi Türkçesi 44
Osmanlı Türkçesine Geçiş Dönemi 45
Osmanlı Türkçesi Dönemi 45
Yeni Türkçe Dönemi 46
Modern Türkçe Dönemi 46
DİL BİLGİSİ 47
Genel Dil Bilgisi 47
Karşılaştırmalı Genel Dil Bilgisi 48
Özel Dil Bilgisi 48
Karşılaştırmalı Dil Bilgisi 48
Betimlemeli (Tasvirci) Dil Bilgisi 48
Statik ya da Senkronik Dil Bilgisi 48
Tarihî ya da Gelişmeli Dil Bilgisi 48
Dil Bilgisinin Alt Bölümleri 49
Ses Bilgisi (Fonetik) 49
Şekil Bilgisi (Morfoloji) 49
Cümle Bilgisi (Dizim Bilgisi, Söz Dizimi, Sentaks) 49
Anlam Bilgisi (Semantik) 50
Köken Bilgisi (Etimoloji) 50
Lehçe Bilgisi (Diyalektoloji) 53
Kelime Bilgisi (Leksikoloji) 53
Sözlük Bilgisi (Leksikografi) 53
KAYNAKLAR 55

2. BÖLÜM
SES BİLGİSİ

Art Zamanlı Ses Bilgisi 59
Eş Zamanlı Ses Bilgisi 59
Karşılaştırmalı Ses Bilgisi 59
Fizyolojik Ses Bilgisi 59

Söyleyiş Ses Bilgisi 59
Dinleyiş Ses Bilgisi 60
Akustik Ses Bilgisi 60
Deneyli Ses Bilgisi 60
Genel Ses Bilgisi 60
SES 61
Seslerin Oluşması 61
Seslerin Alınması ve Çözümlenmesi 63
Seslerin Çeşitleri 64
Ünlüler 64
Dilin Konumuna Göre 65
Art ve Ön Ünlüler 65
Art Ünlüler 65
Ön Ünlüler 65
Dudakların Durumuna Göre 65
Düz ve Yuvarlak Ünlüler 66
Düz Ünlüler 66
Yuvarlak Ünlüler 66
Ağzın Açıklık Derecesine Göre 66
Geniş ve Dar Ünlüler 66
Geniş Ünlüler 66
Dar Ünlüler 66
Kapalı /e/ 67
Uzun Ünlü 67
Ünsüzler 69
Boğumlanma Noktalarına (Çıkış Yerlerine) Göre Ünsüzler 69
Dudak Ünsüzleri 70
Diş Ünsüzleri 71
Damak Ünsüzleri 71
Gırtlak Ünsüzleri 71
Ayın ve Hemzenin Türkçedeki Durumu 72
Ayınlı Kelimeler 72
Hemzeli Kelimeler 72
Boğumlanma Tarzlarına Göre Ünsüzler 73
Patlamalı Ünsüzler 73
Sızıcı Ünsüzler 73
Ton Alıp Almamalarına Göre Ünsüzler 73
Tonlu Ünsüzler 73
Tonsuz Ünsüzler 74
Duyulurluklarına Göre Ünsüzler 74
Akıcı Ünsüzler 74

Katı Ünsüzler 75
SESLERİN BİRLEŞMESİ 77
Hece 77
Hece Çeşitleri 77
Açık Hece, Kapalı Hece 78
Ulama 78
Ulamanın Yapılamayacağı Durumlar 78
Durak 79
Vurgu 79
Kelime Vurgusu 80
Kelime Tabanlarında Vurgu 80
Eklemeli Kelimelerde Vurgu 81
Vurgu Almayan Ekler 81
Birleşik Kelimelerde Vurgu 82
Kelime Gruplarında Vurgu 83
Cümle Vurgusu 84
Anlatım Vurgusu 84
TÜRKÇENİN SES ÖZELLİKLERİ 85
SES, HARF, ALFABE 97
Çeviri Yazı ve Harf Çevrimi 98
SES OLAYLARI 101
SES TÜREMESİ 101
Ünlü Türemesi 102
Ön Seste Ünlü Türemesi 102
İç Seste Ünlü Türemesi 102
Son Seste Ünlü Türemesi 104
Ünsüz Türemesi 104
Ön Seste Ünsüz Türemesi 104
İç Seste Ünsüz Türemesi 105
/-n-/ Türemesi 105
/-m-/ Türemesi 105
/-b-/ Türemesi 105
/-v-/ Türemesi 105
/-y-/ Türemesi 105
İkizleşme Şeklinde Türeme 106
Ekleme Sırasında Türeme 106
Son Seste Ünsüz Türemesi 106
/-m/ Türemesi 106
/-y/ Türemesi 107
/-t/ Türemesi 107
/-n/ Türemesi 107

/-k/ Türemesi 108
/-h/ Türemesi 108
Başka Türemeler 108
SES DÜŞMESİ 108
Ünlü Düşmesi 108
Orta Hece Ünlüsünün Düşmesi 109
Kelime Tabanlarında Kalıcı Düşme 109
Ekleme Sırasında Düşme (Geçici Düşme) 110
Başka Ünlü Düşmeleri 112
Hece Düşmesi 113
Büzülme 113
Ünlü Çatışması 114
Çatışmanın Giderilmesi 114
Ünsüz Düşmesi 115
Ön Seste Ünsüz Düşmesi 115
İç Seste Ünsüz Düşmesi 115
Son Seste Ünsüz Düşmesi 115
Akıcı Ünsüzlerin Düşmesi 115
Damak Ünsüzlerinin Düşmesi 116
Gırtlak Ünsüzlerinin Düşmesi 117
Başka Ünsüzlerin Düşmesi 118
Tekleşme 118
İç Seste Tekleşme 118
Son Seste Tekleşme 119
GÖÇÜŞME 119
Yakın Göçüşme 120
Uzak Göçüşme 120
BENZEŞME 120
Derecesine Göre 121
Tam Benzeşme 121
Yarı Benzeşme 121
Yerine Göre 122
İlerleyici Benzeşme 122
Gerileyici Benzeşme 122
Benzeşen Seslerin Yakın ve Uzaklığına Göre 123
Yakın Benzeşme 123
Uzak Benzeşme 123
Ünlü Benzeşmeleri (Ünlü Uyumları, Dil ve Dudak Benzeşmesi) 124
Dil Benzeşmesi 124
Ön Ünlülü Kelimeler 124
Art Ünlülü Kelimeler 125

Dil Benzeşmesinin İstisnaları 125
Uyumdan Kaçan Ekler 125
Yabancı Asıllı Kelimelerde Dil Benzeşmesi 126
Dudak Benzeşmesi 126
Düz Ünlülü Kelimeler 127
Yuvarlak Ünlülü Kelimeler 127
Dudak Benzeşmesinin İstisnaları 127
Ünlü-Ünsüz Benzeşmesi (Ünlülerin Ünsüzlere Etkisi) 128
Tonlulaşma 128
İç Seste Tonlululaşma 129
/-t-/ > /-d-/ Değişmesi 129
/-p-/ > /-b-/ Değişmesi 129
/-ç-/ > /-c-/ Değişmesi 129
/-g-/, /-ġ-/, /-ḳ-/ > /-ğ-/ Değişmesi 129
Tabanların Son Sesleri ve Eklerde Tonlulaşma 129
Yabancı Asıllı Kelimelerde Tonlulaşma 130
Birleşik Kelimelerde Tonlulaşma 131
Dudaksıllaşma 131
/g/, /ġ/ > /v/ Değişmesi 131
/n/ > /m/ Değişmesi 131
/ñ/ > /m/ Değişmesi 131
Sızıcılaşma 131
Akıcılaşma 132
Ünsüz-Ünlü Benzeşmesi (Ünsüzlerin Ünlülere Etkisi) 132
Ünlü Düzleşmesi 132
Ünlü Yuvarlaklaşması 133
Ünlü Daralması 133
Ünlü Genişlemesi 134
Ünlü İncelmesi 134
Tam İncelme 134
Yarı İncelme 135
Ünlü Kalınlaşması 135
Tam Kalınlaşma 135
Yarı Kalınlaşma 135
Ünlü Kısalması 136
Ünlü Uzaması 136
Ünsüz Benzeşmesi 136
Tonluluk-Tonsuzluk Bakımından Benzeşme 136
Çıkış Yerleri Bakımından Benzeşme 138
-nb- > -mb- Benzeşmesi 138
-nl- > -nn- Benzeşmesi 138

-rl- > -ll- Benzeşmesi 139
-zs- > -ss- Benzeşmesi 139
-ts- > -ss- Benzeşmesi 139
AYKIRILAŞMA 139
Yakın Aykırılaşma 139
Aynı Ünsüzün Aykırılaşması 139
İlerleyici Aykırılaşma 140
Gerileyici Aykırılaşma 140
Benzer Ünsüzün Aykırılaşması 140
İlerleyici Aykırılaşma 140
Gerileyici Aykırılaşma 140
Uzak Aykırılaşma 141
Aynı Ünsüzün Aykırılaşması 141
İlerleyici Aykırılaşma 141
Gerileyici Aykırılaşma 141
Benzer Ünsüzün Aykırılaşması 141
İlerleyici Aykırılaşma 141
Gerileyici Aykırılaşma 141
KAYNAKLAR 143

3. BÖLÜM
ŞEKİL BİLGİSİ

Kök ve Gövde 151
Ekler ve Özellikleri 154
Yapım Ekleri, İşletme (Çekim) Ekleri 156
Yapım Ekleri 157
İşletme (Çekim) Ekleri 158
İsim İşletme Ekleri 159
Çokluk Eki 159
İyelik Ekleri 159
Aitlik Eki 160
Hâl Ekleri 161
Yalın Hâl (Nominatif) 161
Yükleme Hâli (Akkuzatif) 161
Yönelme Hâli (Datif) 162
Bulunma Hâli (Lokatif) 162
Ayrılma Hâli (Ablatif) 162
İlgi Hâli (Genitif) 163
Vasıta Hâli (Instrumental) 163
Eşitlik Hâli (Ekvatif) 164

Yön Gösterme Hâli (Direktif).....164
Soru Eki.....164
Fiil İşletme Ekleri.....165
Şekil ve Zaman Ekleri (Kip Ekleri).....165
Şahıs Ekleri.....165
Soru Eki.....166
Yardımcı Sesler.....166
KELİME.....167
Kelime Yapımı.....167
Yapım Ekleri.....167
İsimden İsim Yapma Ekleri.....167
İsimden Fiil Yapma Ekleri.....179
Fiilden İsim Yapma Ekleri.....183
Fiilden Fiil Yapma Ekleri.....190
ANLAM VE GÖREV BAKIMINDAN KELİMELER.....197
İSİMLER.....197
Varlıklara Verilişlerine Göre İsimler.....198
Özel İsimler.....198
Cins İsimleri (Tür İsimleri).....198
Varlıkların Oluşlarına Göre İsimler.....198
Somut İsimler.....198
Soyut İsimler.....198
Varlıkların Sayılarına Göre İsimler.....199
Tekil İsimler.....199
Çoğul İsimler.....199
Yapı Bakımından İsimler.....199
Basit İsimler.....199
Türemiş İsimler.....199
Birleşik İsimler.....199
İsimlerde Küçültme.....200
İSİM TAMLAMALARI.....201
SIFATLAR.....203
Niteleme Sıfatları.....204
Belirtme Sıfatları.....205
İşaret (Gösterme) Sıfatları.....205
Sayı Sıfatları.....205
Asıl Sayı Sıfatları.....205
Sıra Sayı Sıfatları.....206
Üleştirme Sıfatları.....206
Kesir Sayı Sıfatları.....206
Topluluk Sayı Sıfatları.....206

Soru Sıfatları 207
Belgisiz Sıfatlar 207
Yapı Bakımından Sıfatlar 207
Basit Sıfatlar 207
Türemiş Sıfatlar 207
Birleşik Sıfatlar 208
Anlamca Kaynaşmış Birleşik Sıfatlar 208
Kurallı Birleşik Sıfatlar 208
Sıfatlarda Karşılaştırma ve Derecelendirme 208
Sıfatlarda Küçültme 209
Sıfatlarda Pekiştirme 210
ZAMİRLER 211
Şahıs Zamirleri 213
Dönüşlülük Zamirleri 214
İşaret Zamirleri 215
Belgisiz Zamirler 217
Soru Zamirleri 217
ZARFLAR 219
Zaman Zarfları 220
Yer-Yön Zarfları 221
Hâl Zarfları 221
Azlık-Çokluk Zarfları 222
Eşitlik Bildirenler 222
Üstünlük Bildirenler 222
En Üstünlük Bildirenler 222
Aşırılık Bildirenler 222
Soru Zarfları 223
FİİLLER 225
İçerikleri Bakımından Fiiller 225
Oluş Fiilleri 225
Kılış Fiilleri 225
Durum Fiilleri 225
Anlamları Bakımından Fiiller 226
Esas Fiiller 226
Yardımcı Fiiller 226
Fiilde Kılınış ve Görünüş 226
Kılınış 226
Görünüş 227
FİİLDE ÇATI 229
Nesnelerine Göre Fiiller 229
Geçişli Fiiller 229

Geçişsiz Fiiller 230
Öznelerine Göre Fiiller 230
Etken (Yalın) Fiiller 230
Edilgen Fiiller 230
Dönüşlü Fiiller 231
İşteş Fiiller 232
Ettirgen Fiiller 233
Çatı Eklerinin Üst Üste Gelmesi 233
FİİL ÇEKİMİ 235
Fiilde Kip 235
Fiilde Zaman 235
Fiilde Şahıs 236
Zamir Kökenli Şahıs Ekleri 236
İyelik Kökenli Şahıs Ekleri 236
Emir Kipindeki Şahıs Ekleri 237
ÇEKİMLİ FİİLLER 239
BİLDİRME KİPLERİ 239
Görülen Geçmiş Zaman 239
Öğrenilen Geçmiş Zaman 241
Şimdiki Zaman 241
Gelecek Zaman 243
Geniş Zaman 244
TASARLAMA KİPLERİ 247
İstek Kipi 247
Emir Kipi 250
Şart Kipi 251
Gereklilik Kipi 253
Çekimli Fiillerde Olumsuzluk 254
Çekimli Fiillerde Soru 254
EK-FİİL 257
Ek-Fiilin Kipleri 257
Geniş Zaman (Şimdiki Zaman) 257
Görülen Geçmiş Zaman 259
Öğrenilen Geçmiş Zaman 259
Şart 260
Ek-Fiilde Olumsuzluk 260
Ek-Fiilde Soru 260
Fiillerin Birleşik Çekimleri 261
Hikâye 261
Görülen Geçmiş Zamanın Hikâyesi 262
Öğrenilen Geçmiş Zamanın Hikâyesi 262

Şimdiki Zamanın Hikâyesi....262
Gelecek Zamanın Hikâyesi....263
Geniş Zamanın Hikâyesi....264
Şart Kipinin Hikâyesi....264
İstek Kipinin Hikâyesi....264
Gereklilik Kipinin Hikâyesi....265
Rivayet....265
Öğrenilen Geçmiş Zamanın Rivayeti....265
Şimdiki Zamanın Rivayeti....266
Gelecek Zamanın Rivayeti....266
Geniş Zamanın Rivayeti....267
Şart Kipinin Rivayeti....267
İstek Kipinin Rivayeti....268
Gereklilik Kipinin Rivayeti....268
Şart....268
Görülen Geçmiş Zamanın Şartı....269
Öğrenilen Geçmiş Zamanın Şartı....269
Şimdiki Zamanın Şartı....269
Geniş Zamanın Şartı....270
Gereklilik Kipinin Şartı....270
Katmerli Birleşik Çekim....271
Hikâyenin Şartı....271
Rivayetin Şartı....272
Yapı Bakımından Fiiller....272
Basit Fiiller....272
Türemiş Fiiller....272
Birleşik Fiiller....272
Bir İsim ve Bir Yardımcı Fiilden Yapılan Birleşik Fiiller....272
Bir Sıfat-fiil ve Bir Yardımcı Fiilden Yapılan Birleşik Fiiller....273
Bir Fiil ve Bir Yardımcı Fiilden Yapılan Birleşik Fiiller (Tasvir Fiilleri)..273
Yeterlik Fiilleri....274
Tezlik Fiilleri....274
Süreklilik Fiilleri....274
Yaklaşma Fiilleri....275
Anlamca Kaynaşmış ve Deyimleşmiş Birleşik Fiiller....276
FİİLİMSİLER....277
İsim-Fiiller....277
Sıfat-Fiiller....278
Geçmiş Zaman Bildiren Sıfat-Fiiller....279
Geniş Zaman Bildiren Sıfat-Fiiller....280
Gelecek Zaman Bildiren Sıfat-Fiiller....281

Zarf-Fiiller 281
EDATLAR 285
Yapı ve Kökenleri Bakımından Edatlar 286
Türkçe Kökenli Edatlar 286
İsim Kökenli Edatlar 286
Fiil Kökenli Edatlar 286
Yabancı Kökenli Edatlar 287
Kullanılış Biçimleri Bakımından Edatlar 287
Görevleri Bakımından Edatlar 287
BAĞLAÇLAR 289
Kökenlerine Göre Bağlaçlar 290
Yabancı Kökenli Bağlaçlar 290
Karışık Kökenli Bağlaçlar 290
Türkçe Kökenli Bağlaçlar 290
Yapı Bakımından Bağlaçlar 290
Tek Kelimeden Oluşan Bağlaçlar 290
Birleşik Bağlaçlar 290
Kalıplaşmış Bağlaçlar 290
İşlevlerine Göre Bağlaçlar 291
Sıralama Bağlaçları 291
Denkleştirme, Karşılaştırma, Seçme Bağlaçları 291
Pekiştirme Bağlaçları 291
Cümle Bağlayıcısı Niteliğinde Bağlaçlar 291
ÜNLEMLER 293
KAYNAKLAR 295

ÖN SÖZ

Bilindiği gibi her milletin tarih içinde şekillenmiş, olgunlaşmış bir dili mevcuttur. Bir dilin öğreniminde ve öğretiminde muhakkak bilinmesi gereken kurallar silsilesi o dilin bilgi çerçevesini oluşturur. Bu en genel durum, Türk milletinin "ses bayrağı" olan Türkçe için de geçerlidir. Bir kurallar manzumesi olan Türk dilinin öğretimi için şimdiye kadar yerli ve yabancı bilim adamları tarafından çok sayıda çalışma yapılmış, eser yayımlanmıştır. Bu vadide yapılagelen her bir çalışma, ele aldığı konuyu bir bakıma yeniden araştırıp değerlendirerek takdim etme yoluna gitmiştir denebilir. Biz de aynı amacı güttük.

Esas itibarıyla Türkçenin ses ve şekil bilgisi özelliklerini ihtiva eden bu çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır.

Kitabın birinci bölümünü oluşturan girişte *dil, dilin özellikleri, başlıca dil aileleri ve Türk dilinin dünya dilleri arasındaki yeri, yapı bakımından diller, köken bakımından diller, Türk dilinin tarihî gelişimi, dil bilgisi* ve *dil bilgisinin alt bölümleri* konuları ele alınmıştır.

İkinci bölüm *ses, seslerin birleşmesi* ve *ses olayları* konularının detaylandırılarak işlendiği ses bilgisine ayrılmıştır.

Üçüncü bölüm ise şekil bilgisi konularını içermektedir. *Kök ve gövde, ekler ve özellikleri, kelime, anlam ve görev bakımından kelimeler* bu bölümün ana başlıkları içerisinde sayılabilir.

Özellikle Türk Dili ve Edebiyatı ve Türkçe Eğitimi bölümlerinin ilgili dersleri için hazırladığımız bu çalışmanın öğrencilere ve konuya ilgi duyanlara faydalı olmasını arzu ediyoruz.

Hazırlayanlar

Tokat, 2011

KISALTMALAR

Alm.	Almanca
Ar.	Arapça
bk.	Bakınız
C.	Cilt
çev.	Çeviren
Erm.	Ermenice
ET	Eski Türkçe
Far.	Farsça
Fr.	Fransızca
hzl.	Hazırlayan
İng.	İngilizce
İsp.	İspanyolca
İt.	İtalyanca
K	Konsonant (Ünsüz)
Kor.	Korece
Mac.	Macarca
Osm.	Osmanlı Türkçesi
s.	Sayfa
S.	Sayı
TDK	Türk Dil Kurumu
Trkm.	Türkmen Türkçesi
TT	Türkiye Türkçesi
V	Vokal (Ünlü)
Y.	Yıl
Yun.	Yunanca

1. BÖLÜM

GİRİŞ

DİL

insanı diğer varlıklardan ayıran en önemli özelliklerden biri dildir.

Dil, en geniş anlamıyla, güdüleri, duyguları, düşünceleri doğrudan ya da dolaylı olarak aktaran, ileten vasıtadır. Bu yönüyle hemen her varlık türünün kendine özgü bir dili vardır. En gelişmiş bildirişim dizgesi olarak insan dili; ses, şekil ve anlam unsurlarının oluşturdukları sistemli bir yapıdır. Seslerden örülü olan bu sistem, her toplumun kendi değer yargılarına göre şekillenmiş ortak kurallar bütünüdür.

Alman filozofu ve dilcisi Heidegger "Dil insanın evidir." der. Milletler dillerini kendi ihtiyaçlarına, kültür ve medeniyet seviyelerine, zevklerine göre oluştururlar. Dil tıpkı bir ev gibi bir milletin duygu, düşünce ve hayatının barınağı, korunağıdır. Dilin bütünü milletin evidir. Bin bir odalı bir ev. Buna şehir, ülke, demek daha doğru olur. Milletler dillerini tıpkı medeniyetleri gibi korurlar.

Dil, sıkı sıkıya millî varlığa ve cemiyete bağlıdır. Çünkü millî varlığı ve cemiyeti teşkil eden ve onları ayakta tutan unsurlardan biri de dildir.

Dilin Özellikleri

Dilin ilk özelliği seslerden oluşan bir sistem olmasıdır. Bu itibarla dil, bir ses kuruluşu ve sistemidir. Konuşma malzemesi olarak kullandığımız sesin zihnî ve fiziki birtakım özellikleri vardır. İnsanoğlunun ses aygıtı, sonsuz sayıda sesi çıkarabilir. Hatta tabiattaki bütün ses çıkaran varlıkların seslerini taklit edebilir; ancak, konuşma malzemesi olarak kullandığı ses sayısı sınırlıdır. Bu sayı elli civarındadır. Demek ki, dilin birinci özelliği şekillenmiş seslerden kurulmuş olmasıdır.

Canlı bir varlık oluşu dilin bir başka özelliğidir. Diller, tarihî akışları içinde kendilerini konuşan cemiyetlerin tarihî, coğrafik, kültürel ve toplumsal maceraları yüzünden sürekli değişim ve gelişim gösterirler. Konuşulan dil sürekli bir oluşum ve gelişme içinde olup dildeki değişmeler ve gelişmeler dilin; ses, yapı, söz dizimi ve anlam alanlarında görülür. Ancak değişmeler ve gelişmeler her dilin ses, yapı ve söz dizimi kanunları çerçevesinde ortaya çıkar. Dil kanunları, dilin yapısından ve tarihî gelişmesinden çıkmış kurallar olup bu kurallar; değişmez, katı, kesin kurallar değil; esnektir.

Dil, sistemli bir yapıya sahiptir. Dili meydana getiren unsurlar bir bütünü oluştururken bir sistem dâhilinde yan yana gelirler ve düzenli bir şekilde karşılıklı ilişkiler içinde birleşerek birbirlerine bağlanırlar.

Başlıca Dil Aileleri ve Türk Dilinin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri

Bugün yeryüzünde konuşulan ve yazılan diller genellikle;

Yapı akrabalığı ve köken akrabalığı olmak üzere iki temelde sınıflandırılmıştır.

Yapı Bakımından Diller

Yapı bakımından dillerin tasnifinde yaygın olarak kullanılan sınıflandırma dil bilimci August von Schlegel'e aittir. August von Schlegel'in sınıflandırması esas olarak kelimelerin taşıdığı anlam ögelerinin sayısına ve bu ögelerin görünüşüne dayalıdır. Dilleri **tek heceli, eklemeli** ve **çekimli** olarak tipolojik sınıflandırma, dillerin sınıflandırılma yollarından yalnızca biridir.

Tek Heceli Diller (Yalınlayan Diller, Analitik Diller)

Kelimeleri, ek almadan ve çekime girmeden cümle içindeki yerlerine ve başka kelimelerle birlikte kullanılışlarına göre çeşitli anlam ve görevler yüklenen dillerdir.

Çince, Tibetçe, Vietnamca, Çerkezce, Himalaya ve Afrika dillerinin bir kısmı bu tür dillerdendir.

Tek heceli diller kısmen tek heceden oluşan kelimelere dayanırlar, ek almazlar ve çekime girmezler. Bu dillerde hiçbir değişikliğe maruz kalmayan kelimeler cümlede başka bir yere getirilerek ve başka kelimelerle yan yana gelerek anlam farkı meydana getirirler.[1] Öte yandan tek heceli dillerde vurgu ve tonlama son derece önemlidir. Bu dillerde kavramları karşılamak için kelime birleşmelerinden de faydalanılmıştır.[2]

---

1 Tek heceli dillerde büyük ölçüde, tek heceli kelimeler ne türetmeyle ne de çekimle biçim değiştirir. Kelimeler hep aynı biçimi korurlar. Bunu şöyle açıklayabiliriz: Fransızcada çocuk dilinde *bébé dodo*, "Çocuk uyumak istiyor." anlamındadır; oysa *dodo bébé*, "bebeğin yatağı" anlamına da gelebilir. Biçimi değiştirmeden, sözcüklerin sıralanmasında yapılacak bir değişiklik sözcüklerin her birine bir işlev ve yeni bir değer verir; birinci durumda *dodo* bir fiil, ikinci durumda ise bir addır (Kıran 2006: 35).

2 Necip Üçok *yalınlayan diller* dediği tek heceli dilleri kendi içerisinde şöyle tasnif etmektedir:
Kök Yalınlayan Diller: Bu dillerde cümleler, değişmeyen tek heceli unsurlardan oluşur. Ancak bazı istisnalar da göze çarpar ki, bunlar sayıca pek az olmakla beraber, aynı veya ayrı iki hecenin sadece tekrarından başka bir şey değildir. Bu unsurlara yanlış olarak kök adı verilir. Bu ögeler mana bakımından eşyaya bağlıdırlar. Hiçbir zaman çeşitli parçalarla bir kelime teşkil etmezler: yani eklerden mahrumdurlar. Ancak bu tek heceli kelimelerin cümle içindeki yerinden onların özne, nesne veya yüklem olduklarını çıkarabiliriz. Bu yüzden de bu gibi dillerde ne bir çekim vardır, ne de bir kelimenin fiil mi, isim mi veya sıfat mı olduğunu doğrudan doğruya anlamak mümkündür.

Eklemeli Diller (Bağlantılı Diller, Bitiştiren Diller)

Kelime köklerini sabit tutup, birbirinden farklı görevlerle yüklü çekim ve yapım eklerini, değişmeyen sabit köklere ekleyen dillerdir. Eklemeli diller arasında Türkçe, Moğolca, Macarca, Fince, Japonca, Korece gibi Ural-Altay dil grubuna giren diller ile bazı Asya ve Afrika dilleri sayılabilir.

Eklemeli dillerde değişmeyen kelime kökleri ve bu kelimelerin başına ve sonuna getirilen çeşitli ekler bulunmaktadır. Türkçe bu grubun en belirgin örneğidir. Yalnız, Türkçede ön ekleme yoktur. Ekler her zaman kök ve gövde sonuna getirildiği için, Türkçe sondan eklemeli bir dildir.

Çekimli Diller (Bükümlü Diller[3])

Kelime köklerinin yapım ve çekim sırasında farklı şekillere ve kırılmalara uğradığı dillerdir. Arapça, Almanca, Farsça, İngilizce, Rusça çekimli diller arasındadır.

Çekimli dillerde kelime türetilmesi ya da çekim yapılması sırasında kelime köklerindeki ünlülerde değişiklik olur ve köklerde bir iç kırılma meydana gelir. Bu durum kelimelerin çokluk şekillerinde de ortaya çıkar. Ayrıca, çekimli dillerin bazılarında kökün

---

Yalnız kök yalınlayan dillerde fiillerden yana "iş fiilleri" hâkimdir; bunun gibi mesela tasrif yerine birtakım heceler kullanılır: Çince *jen* "insan", *jen men* "insanlar". Bu *men* hecesi şahısların çoğullaştırılması için kullanılan bir son ek gibi telakki edilebilir. Bu dillerin cümle yapısına dair bir örnek olmak üzere Çince bir cümle verelim: *wo bû pa ta* sırasıyla "ben değil korkmak sen" hecelerinden teşekkül eder ve "Ben senden korkmam." manasına gelir. Geçmiş zaman yine ayrı bir kelime ile belirtilir: Yeni Çince *liao (la)* kelimesi (Yalnız başına pek nadir kullanılır ve bitirmek işini gösterir.), Eski Çince belki *dyü* (Yalnız başına manası yoktur.). Şu hâlde "Ben senden korkmadım." Yeni Çince *wo bu pa ta lio (la)* şeklinde söylenir.

Bundan başka bu grup dillerde tonlamanın, vurgunun da pek büyük rolü vardır: Çince *tá* cümledeki yerine göre "büyük, büyüklük, pek büyük, büyültmek" manalarını kazandığı gibi, vurgulanmasına göre, *mài* "satın almak", *mái* "satmak", *şè* "elçi olarak göndermek", *şé* "elçi" demektir.

Gövde Yalınlayan Diller: Bu dil kolunda gramer münasebetleri ön ekler, iç ekler ve son ekler vasıtasıyla gösterilmekle beraber, gramer fonksiyonları, yani özne, nesne ve yüklem birbirinden ayrılmazlar. Bu yüzden kelimeler tek heceli olmayıp, çok hecelidirler ve başkalarından türemişlerdir. Bu dillerde de cümledeki yerler iyice belirtilmiştir. Mesela Malaya dilinde "Ben yemek yiyorum." demek için sıra ile "ben şahıs yemek" kelimeleri kullanılır, geçmiş zaman bir ek ile gösterilir. Bu kola Malayo-polinezya dilleri girer. Bu diller Madagaskar'dan Avustralya yoluyla Oster adalarına ve kuzeyde Formoza adasından güneyde Yenizelanda'ya kadar büyük bir sahayı kaplar. Hint adalarından birçoklarını çevreler (Üçok 2004: 135-136).

3 Yapım ve çekim sırasında kelime köklerinin farklı şekillere girmesi şeklindeki kırılma olayına **büküm** adı verilir. Büküm, Arapça, Almanca, İngilizce, Rusça gibi Sami, Hint-Avrupa ve İslav dillerine has bir olaydır: Ar. *ketebe* "yazdı" kökünün *kütibe* "yazıldı", *yüktebü* "yazılır", *yüktebûne* "yazılırlar", *litükteb* "yazıl!"; *kâtebû* "mektuplaştı, yazıştı", *kâtibun* "yazan, kâtip", *mektubun* "yazılmış şey, mektup" *mektebun* "mektep, okul" şekillerine girmesi: Alm. *sehen* "görmek", *sah* "gördü", *gesehen* "görmüş, görülmüş"; İng. *to write* "yazmak", *wrote* "yazdı", *written* "yazmış, yazılmış" (Korkmaz 2007: 50) Lat. *fer-o* "taşıyorum", *tul-i* "taşıyordum", *lat-um* "taşınmış" gibi.

ünlüleri değiştiği hâlde, kök ile türetilen yeni kelime arasında ses bakımından bir ilgi söz konusudur. Kelime kökündeki ünsüzlerden oluşan asıl sesler yeni kelimede de yer almakta, değişiklik sadece ünlülerde meydana gelmektedir. Sami dilleri ailesi bu gruba girmektedir ve grubun en tipik örneği Arapçadır.

asker/asâkir (askerler)	vakt/evkât (vakitler, zamanlar)	sebeb/esbâb (sebepler)
ketebe (yazdı)	keteb-tü (ben yazdım)	keteb-tüma (siz ikiniz yazdınız)
il-yektüb (yazsın)	kâtib (yazan)	mektûb (yazılmış şey, mektup)
mekteb (okul)	kitâbe (kitabe)	kitâbet (yazma, yazı yazma sanatı)

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere, türemiş veya çekime girmiş olan sözlerde *s, k, r; s, b, b; v, k, t; k, t, b* gibi kök ünsüzleri sabit kalmakta, yalnızca ünlüler ve öteki bazı gramer ögeleri değişmektedir.

Bu gruba giren diğer bazı dillerde ise, çekime giren kök bütünü ile değişir ve tanınmaz duruma gelebilir. Hint-Avrupa dil ailesine giren dillerde, böyle bir özellik göze çarpar: İngilizcede *başla-* fiilinin çekimde *begin / began / begun*; *yap-* fiilinin *do / did / done* biçimlerine girmesi gibi.

Köken Bakımından Diller

Köken akrabalığına dayanan başlıca dil aileleri şunlardır:

Hint-Avrupa Dil Ailesi

Avrupa Kolu

1. Cermen dilleri: Almanca, Felemenkçe, İngilizce, İskandinav dilleri.

2. Roman dilleri: Bu grubun ana dili Latincedir. Yaşayan bugünkü kolları Fransızca, İtalyanca, İspanyolca, Portekizce ve Rumencedir.

3. İslav dilleri: Rusça, Bulgarca, Lehçe, Sırpça ve Slovakça.

4. Yunanca, Arnavutça, Keltçe.

Asya Kolu

Hint-İran dilleri (Ari diller)

a. Hintçe (Eski, Orta, Yeni Hintçe). Bu alt kol ölü dil olan Sanskrit ve bugünün başlıca Hint dilleri olarak da gösterilebilir.

b. Farsça: Ölü dil olan Avesta, Eski, Orta ve Yeni Farsça.

c. Ermenice: Eski, Orta ve Yeni Ermenice,

ç. Eski Anadolu: Bir ölü dil olan Hititçe.

d. Toharca: Asya kolunun en doğuda kalan dalıdır ve ölü dildir.

Hami-Sami Dilleri Ailesi (Sami Dilleri Ailesi)

Bu dil ailesinde Akkadça, Aramca, İbranice, Arapça ile Libya Berber dilleri yer almıştır. Akkadça ölü bir dildir.

Bantu Dil Ailesi

Orta ve Güney Afrika'da konuşulan Bantu dillerini içine alan geniş bir dil ailesidir.

Çin-Tibet Dil Ailesi

Çin ve Tibet dilleri (Çince, Tibetçe, Birmanca, Siyamca) bu aile içinde yer alır.

Kafkas Dilleri

Kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayrılan bu koldaki başlıca diller, Kortvel koluna giren Gürcüce ve Lazca ile Abhaz-Çerkez, Lezgi-Çeçen kollarıdır.

Ural-Altay Dil Grubu

Bu dil grubunun iki kolu vardır: Ural kolu, Altay kolu.

Ural Dil Ailesi

Bu kolun iki alt grubu vardır: Fin-Ugor ve Samoyet. Samoyet alt kolunda çeşitli dallar ile Samoyetçe, Fin-Ugor alt kolunda ise Batı ve Doğu Finceyi içine alan Fince, Estonca, Lapça, Macarca ve Ugorca bulunmaktadır.

Altay Dil Ailesi

Ural-Altay dil grubunun Altay kolunu teşkil etmektedir. Türkçe, Moğolca, Mançu-Tunguzca, Korece ve Japonca bu dil ailesine giren başlıca dillerdir. Japoncanın Altay

dilleri ile olan akrabalığı daha kesin bir sonuca ulaşmamıştır fakat Korecenin Altay dilleri ile olan akrabalığı kesindir.

Altay dil ailesinde Moğolca ile Tunguzcanın akrabalığı kesindir. Bu diller içinde Türkçeye en yakın olan dil ise Moğolcadır.

Altay dil ailesinin kolları arasında akrabalığı oluşturan önemli ortak özellikler söz konusudur ve bu durum *Altay Dilleri Teorisi* olarak adlandırılmıştır. Yani Altay dilleri teorisi; Türk, Moğol, Tunguz, Kore ve Japon dillerinin ortak bir kökten çıktığını ve bunların akraba olduğunu kabul eden bir teorinin adıdır. İlk zamanlarda Türk, Moğol ve Tunguz dillerinin akrabalığı üzerinde durulurken 20. yüzyılın ortalarında ve ikinci yarısında Korece ve Japonca da bunlara dâhil edilmiştir.

Altay dilleri teorisine göre söz konusu diller ortak bir "ata dil"den geliyordu. Bu ata dil ortak ve farazi bir dildi ve doğal olarak adı da yoktu. Akrabalık teorisine inananlar bu farazi dile **Altay dili (Altayca)** adını verdiler. İşte, Altay dilinden zaman içinde ayrılarak birer müstakil dil hâline gelen akraba diller topluluğuna **Altay dilleri ailesi** adı verildi. Bu arada karşılaştırmalı Altay dilleri bilim alanına **Altayistik** bu bilim alanıyla uğraşanlara da **Altayist** denildi.

Altay dilleri teorisinin başlangıcı 18. yüzyılın başlarına kadar uzanır. Teorinin daha henüz bir bilim disiplini hâline gelmediği ilk yayınlarda Altay dilleri Ural dilleriyle ve hatta daha birçok farklı dille birlikte ele alınmış; fakat 19. yüzyılın sonlarından itibaren genellikle, Altay dilleriyle sınırlandırılmıştır.

Ural-Altay dillerine dikkatleri ilk çeken isim İsveçli subay Johann Philipp Tabbert von Strahlenberg olmuştur. Strahlenberg'den sonra Macar bilgini Gyarmathi, Danimarkalı bilgin Rasmus Rask, Max Müller, Estonyalı F. Wiedemann bu alanda çalışan başka diğer isimlerdir.

Altay dilleri ile ilgili çalışmaların bir disiplin hâline gelmesini sağlayan Alman W. Schott olmuştur. W. Schott 1836'da Berlin'de yayımlanan *Versuch über tatarischen Sprachen* adlı eserinde Tatar dilleri terimini kullanmış ve Türkçedeki /z/'nin Çuvaşça /r/ sesine, Türkçe /ş/'nin Çuvaşça /l/ sesine denk geldiğini ortaya koymuştur. 1903'te Finlandiyalı bilgin Gustaf John Ramstedt aynı denkliklerin Türkçe ile Moğolca arasında da olduğunu tespit etmiştir.

Ramstedt'ten önce 19. yüzyılın ortalarında Finlandiyalı bilgin Matias Aleksanteri Castrén Fin, Türk, Moğol ve Tunguz dillerinde şahıs eklerinin ve zamirlerin benzerliğine işaret etmiştir ve Altay dilleri terimi Castrén ile ilim âleminde yerleşmiştir. Fakat Castrén bu terimi Ural-Altay dilleri anlamında kullanmıştır ve Castrén yaptığı çalışmalar ile Ural-Altay teorisinin esas kurucusu olarak görülmüştür.

Castrén Ural-Altay dillerini Altay terimi altında Fin-Ugor, Samoyet, Türk-Tatar, Moğol, Tunguzca ve şiveleri olmak üzere beşe ayırmış beşe ayırmış ve bugünkü modern

sınıflandırmanın ilk taslağını oluşturmuştur. Onun tasnifinin günümüzden farklı olan yönü Ural ve Altay dillerini ayırmamasıdır. Esasen Castrén akrabalığa şüphe ile bakmış; Fin, Samoyet ve Türk dilleri arasındaki benzerliklere daha çok dikkat çekmiştir.

Altay dilleri teorisinin gerçek kurucusu G. J. Ramstedt'tir. Türkçe ve Moğolca arasındaki ses denklikleri, yukarıda da belirtildiği gibi, 1903 yılında onunla başlar. Ramstedt'in ortaya koyduğu Türkçe /z/ Moğolca /r/, Türkçe /ş/ Moğolca /l/ denkliklerinden sonra Macar Zoltan Gombocz başka bazı denklikleri ortaya koymuştur. Bundan sonra Nicholas Poppe[4] Ana Altayca /d-/, /c-/, /y-/, /n-/, /ń-/ Moğolca /d-/, /c-/, /y-/, /n-/ Ana Türkçe /y-/ denkliği şeklinde, konuyu Altay dilleri kapsamında bir sistem hâline getirmiştir.

Finlandiyalı Pentti Aalto, Polonyalı Wladislaw Kotwicz, Rus Boris Yakovleviç Vladimirtsov Altay dilleri teorisi üzerinde duran diğer araştırmacılardır.

Samuel E. Martin ve Roy Andrew Miller, bir Altay dili olarak Japoncanın işlenmesinde adları zikredilmesi gereken iki önemli bilgindir.

Ahmet Temir, Osman Nedim Tuna, Talât Tekin ve Tuncer Gülensoy ülkemizde Altayistik ile ilgilenen bilim adamlarımızdır. Bu manada Ahmet Temir'in *Türkçe ile Moğolca Arasındaki İlgiler* adlı makalesi Türkiye'de bu konuyu ele alan ilk yayınlardandır. Osman Nedim Tuna'nın *Altay Dilleri Teorisi* (Türk Dünyası El Kitabı, Ankara 1992) adlı makalesi bu konuyu Türkiye'de en ayrıntılı bir şekilde ele alan yazıdır. Talât Tekin'in *zetasizm* (z'leşme) ve *sigmatizm* (ş'leşme) hakkında önemli yazıları vardır.[5] Tuncer Gülensoy'un *Altay Dillerinde Akrabalık Adları Üzerine Notlar* adlı yazısı kayda değerdir.

Sergei Starostin, Anna Dybo ve Oleg Mudrak'ın *Etymological Dictionary of The Altaic Languages I-III* (Brill, 2003) adlı çalışmaları konu ile ilgili yayınlardan bir başkası olarak zikredilmeye değerdir.

Bütün bu açıklamalardan sonra Altay dil ailesinin başlıca ortak özellikleri şu noktalarda toplanabilir:

Altay dil ailesinin içindeki dillerin hepsi de eklemelidir.

Bu dillerde kelime kök ve gövdeleri sabittir. Türetme yeni eklerle yapılır. Bundan dolayı Altay dillerinde zengin bir ek sistemi vardır.

Ön ek bu dillerde yoktur. Hepsinde son ekler vardır.

Kelime cinsiyeti Altay dillerinde söz konusu değildir.

Sayı sıfatlarından sonra gelen adlar genellikle tekildir.

---

4 Burada geçen isimler hakkında detaylı bilgi için bk. Eren, Hasan, Türklük Bilimi Sözlüğü I: Yabancı Türkologlar, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.

5 Talât Tekin'in Altayistik ile ilgili yazıları toplu olarak yayımlanmıştır: Tekin, Talât, Makaleler I: Altayistik, hzl. Emine Yılmaz, Nurettin Demir, Grafiker Yayınları, Ankara, 2003.

Altay dilleri arasında ortak ekler vardır. Bu özellik Moğolca ile Türkçe arasında daha belirgindir.

Altay dilleri arasındaki bir başka ortak özellikte ünlü uyumudur.

Altay dillerinde kelime başında /r/, /l/ ve /n/ ünsüzleri bulunmaz.

Bugün Altay dilleri arasında kendini gösteren bazı ses değişmeleri, bunları kökende bu açıdan yine bir ortaklığa götürmektedir. Nitekim, Türkçe sözlerdeki /z/'ler Moğolcada, Tunguzcada ve Çuvaşçada /r/'ye dönüşmüştür; z > r değişmesi niteliğindeki bu olay dil biliminde **rotasizm** (r'leşme) diye adlandırılır: Türkçe *buzagu,* Moğolca *biragu,* Çuvaşça *pırû;* Türkçe *buz,* Çuvaşça *par;* Türkçe *öküz,* Moğolca *üker;* Tunguzca *ukur; hukur;* Çuvaşça *vıgır;* Türkçe *ekiz / ikiz,* Moğolca *ikire* vb.

Aynı değişim öteki akraba dillerde de vardır. Türkçedeki /z/, Tunguzcada /r/'ye, Korecede /l/'ye, Japoncada /r/ veya /t/'ye dönüşmüştür. Bu değişmelerin köken dil durumundaki Ana Altaycada bir /r/'ye dayandığı ileri sürülmektedir.

Aynı biçimde **lambdaizm** denilen bir /l/'leşme olayı da vardır. Bu olay ile Türkçedeki /ş/ sesi Moğolcada ve Çuvaşçada /l/'ye dönüşmüştür. Türkçe *taş,* Çuvaşça *çul,* Moğolca *çilagun;* Türkçe *tiş/diş,* Çuvaşça *şıl* gibi; Türkçe *kaşık,* Çuvaşça *kajek,* Moğolca *halbaga* gibi. Türkçedeki /ş/'lerin /l/'ye dönüşmesi olayı Tunguz ve Kore dillerinde de görülmektedir. Karşılaştırmalar sonunda, bu değişmenin Ana Altaycada ortak bir /l/ sesine dayandığı ileri sürülmüştür.

Altay dilleri arasındaki ünlü ve ünsüz değişmelerini ve ses denkliklerini Ana Altaycada birer ortak sesle birleştiren daha başka örnekler de gösterilebilir. Kelime başındaki /t-/, /y-/ ünsüzlerinin ortak sözlerde gösterdiği değişmelerle ilgili denklikler; Türkçede, Halaçca dışında artık kaybolmuş bulunan /h-/ sesinin öteki Altay dillerinde /h/, /ph/, /p/ şekillerinde sürmesi ve bunun kökende bir ortak /*p/ sesine dayanması (Altayca **padak* / Halaçça *hadak* / Türkçe *adak/ayak,* Moğolca *adağ* gibi) da hep bu akrabalık ilişkilerini gösteren belirtilerdir.

Cümle yapısı bakımından özne fiilden önce gelir ve genellikle baştadır. Fiil cümlenin sonundadır.

İsim ve sıfat tamlamalarında, belirten (tamlayan) belirtilen (tamlanan)den önce gelir.

Cümle kuruluşunda yer alan sıfat-fiil ve zarf-fiiller paralel birer kullanılışla sıfat ya da zarf görevindedir.

Esasen Altay dilleri arasındaki akrabalığın köken akrabalığı mı, yoksa asırlarca bir arada bulunup yaşamanın getirdiği kültür ilişkilerinden ve kelime alışverişinden kaynaklanan bir kültür akrabalığı mı olduğu konusunda birleştirici ve uzlaştırıcı bir sonuç için henüz erkendir. Nitekim W. Bang, S. G. Clauson, G. Doerfer, B. A. Serebrennikov ve

A. M. Şçerbak gibi Türkolog, Mongolist ve Altayistler Altay dillerindeki akrabalığını bir kültür akrabalığı olduğunu benimsemişlerdir.

G. J. Ramstedt ve onun yolundan gidenler, M. Räsänen, Z. Gombocz, N. Poppe, P. Aolto ile K. Menges, O. Pritsak ve N. A. Baskakov gibi Türkolog ve Altayistler ise yaptıkları ayrıntılı karşılaştırmalara dayanarak bu diller arasındaki köken akrabalığını ispatlanmış olarak görmektedirler.

TÜRK DİLİNİN TARİHÎ GELİŞİMİ

Türk dilinin dünya dilleri arasındaki yeri ve Altay dil ailesi ile olan akrabalığı yukarıda ana hatları ile belirtildiği gibidir. Türk dili Altay dil birliğinden ayrıldıktan sonra bazı tarihî dönem ve dallanmalara uğramıştır.

Ana hatları ile Türk dilinin tarihî dönemlerini şöylece tasnif edebiliriz:

1. Altay Dil Birliği Dönemi
2. İlk Türkçe Dönemi/Çuvaş-Türk Dil Birliği Dönemi (Pre-Turkic)
3. Ana Türkçe Dönemi (Proto-Türkçe)
4. Eski Türkçe Dönemi (6-10. yüzyıllar arası)
5. Orta Türkçe Dönemi (11-16. yüzyıllar)
6. Yeni Türkçe (Yeni Yazı Dilleri) Dönemi (16. yüzyıl ve sonrası)
7. Modern Türkçe Dönemi (20. yüzyıl sonrası)

Ana hatları ile yukarıda ortaya konan sınıflandırma kabul edilmekle birlikte Türkçenin tarihî dönemlere ayrılması konusu aslında tam olarak çözümlenebilmiş değildir ve tarihî dönemler arasındaki geçiş ve organik bağlar yanında tarihlendirme konusu bugün bile tartışılmaktadır.[6]

---

6 Türk dilinin tarihî süreç içindeki seyri araştırmacılar tarafından farklı tasnif edilmiştir:

László Rásonyi: 1. Ana Türkçe çağı, 2. Eski Türkçe çağı (VI-IX. yüzyıllar), 3. Orta Türkçe çağı (IX-XV. yüzyıllar), 4. Yeni Türkçe çağı (XVI. yüzyıldan zamanımıza kadar) (Rásonyi 1971).

Ahmet Caferoğlu: 1. Altay devri=Türk-Moğol dil birliği, 2. En eski Türkçe devri=Proto Türk dil birliği, 3. İlk Türkçe devri, 4. Eski Türkçe devri (VI-IX. yüzyıllar) a. Göktürk, b. Uygur, 5. Orta Türkçe devri (X-XV. yüzyıllar) a. Mani ve Buda tercümeleri, Uygur yazı dilinin kurulmuş devri, b. Çağatay yazı dili devri, c. Kıpçak ve Oğuz dil yadigârları devri, 6. Yeni Türkçe Devri, 7. Modern Türkçe devri (Caferoğlu 2000: 51-52).

Ali Fehmi Karamanlıoğlu: 1. Altay çağ (Ana Altayca), 2. En eski Türkçe çağı (Proto Türk), 3. İlk Türkçe çağı, 4. Eski Türkçe çağı (VI-X. yüzyıllar) a. Köktürk devresi, b. Uygur devresi, 5. Orta Türkçe çağı (XI-XV. yüzyıllar), 6. Yeni Türkçe çağı (XVI-XX. yüzyıllar), 7. Modern Türkçe çağı (Karamanlıoğlu 1994: 8-12).

Muharrem Ergin: Eski Türkçe (Kuzey-doğu Türkçesi, Kuzey Türkçesi). Doğu Türkçesi, Batı Türkçesi (Azeri Türkçesi, Osmanlı Türkçesi). Batı Türkçesinin gelişmesi 1. Eski Anadolu Türkçesi (13-15. asırlar). 2. Osmanlıca (15. asrın sonlarından 20. asrın başlarına kadar), 3. Türkiye Türkçesi (1908 Meşrutiyetinden günümüze kadar) (Ergin 2005: 13-25).

Altay Dil Birliği Dönemi

Bu dönemlerden **Altay Dil Birliği Dönemi** hipotetik yani farazidir, kuramsaldır. Altay dillerinden ilk önce Japonca daha sonra Korece ayrıldığı düşünülen bu dönemde daha sonra Türk-Moğol dil birliği denen ikinci aşama söz konusu olmuştur.

İlk Türkçe Dönemi-Çuvaş-Türk Dil Birliği Dönemi (Pre-Turkic)

Türkçenin Altay dil birliğinden ayrıldığı dönem yine hipotetik **İlk Türkçe (Pre-Turkic) Dönemidir**. Çuvaş-Türk Dil Birliği Dönemi de denen bu dönemin başlangıç tarihi kesin olarak belli değildir. Milattan önce birkaç bin yıllık dönemi içine aldığı ve milat sırasında sona erdiği düşünülmektedir.[7]

Ana Türkçe Dönemi (Proto-Türkçe)

Millattan sonra 1-5. yüzyıllar arasını kapsayan ve Proto-Türkçe[8] adı da verilen **Ana Türkçe Dönemi** esasen Hunlar ve Hun tarihi ile ilgili bir dönemdir.[9]

Türk dilini tasnif denemelerinde Hun dilinin Kuzey Hunca, Doğu Hunca ve Batı Hunca gibi kollara ayrıldığı, Yakutçanın Kuzey Hun, Çuvaşçanın atası olan Bulgarcanın

7 Türkçenin bu iki dönemi hakkında yazılanlar, bazı arkeoloji verilerine dayanan teorik bilgiler ile bugün çok yönlü dil karşılaşmaları sonunda yapılan varsayım ve tahminlere dayanmaktadır. Türk dilinin yaşı konusundaki araştırmalara göre de Türk dili M.Ö. en az 2000-3000 yılları arasına uzanan bir dönemi kapsamaktadır (Korkmaz 2003: LXXV).

8 *proto dil* "kurulmuş veya tasarlanmış dil" demektir.

9 Proto-Türkçe veya diğer bir deyişle Ana Türkçe, bugün için kesin olarak bilinmeyen, ancak muhtemel tarihlendirmesi Hun çağı olarak yapılan bir devrede iki ana kola ayrılmıştır. Aşağıdaki gibi formüle edebileceğimiz söz konusu ses denklemi bu devre için belirleyici karakteristik olarak görülmektedir:

PTü. *-x-, *-x > *-r-, *-r
> *-z-, *-z
PTü. *-y-, *-y > *-l-, *-l
> *-ş-, *-ş

Buna göre r/l yönünde gelişme gösteren iki koldan biri olan Proto-Ogur kolunun bugünkü modern alandaki tek temsilcisi Çuvaş lehçesi; tarihsel temsilcisi ise Eski Bulgar Türkçesidir. Bulgar Türkçesi, 5 ve 6. yüzyıllarda Kuzey Kafkasya'da ve Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Bulgar Türklerinin dili idi. Bugün elimizde Bulgar Türkçesiyle ilgili çok sınırlı bir dil malzemesi vardır. Bu tarihî dil bilgileri bugün eski Bulgarca ile Çuvaşça arasındaki ilişkiyi ortaya koyması bakımından önemlidir.

Çuvaşça dışında kalan bütün tarihî ve modern Türk yazı dilleri ise z/ş yönünde gelişme gösteren Proto-Oguz kolunu temsil etmektedir. Türk dilinin en eski yazılı kaynaklarının olduğu Eski Türkçe (Köktürk-Uygur), Orta Türkçe (Karahanlı, Harezm, Kıpçak, Çağatay, Eski Anadolu Türkçesi) tarihî yazı dilleri dönemi ile Çuvaşça dışındaki bugünkü yazı dilleri ve ağızları bu kola aittir [Özyetgin, A. Melek, "Tarihten Bugüne Türk Dili Alanı", Chinese Academy of Social Science, Sino-Foreign Relationship Department of Institute of History, Beijing (CHINA) (23 January 2006) (Konferans)].

Batı Hun, bugünkü Türk Tatar dillerinin de Doğu Hun kolundan geldiği tahmin edilmektedir. Buna göre, Bulgar Türkçesi[10], Huncadan ön Türkçe sonunda ve milat yıllarında, Yakutça da Ana Türkçe Döneminde kopmuştur. Türkçeden çok erken bir devirde ayrılmış olmalarından dolayı bugün Çuvaş ve Yakut Türkçeleriyle Türk dilinin öteki kolları arasında büyük farklılıklar söz konusudur.

Eski Türkçe

Türkçenin, bugünkü bilgilerimize göre, yazılı metinlerle takip edilebilen en eski dönemi **Eski Türkçe** olarak adlandırılmaktadır.

Bu dönem bir kısım dilcilere göre M.S. 6-10. bir kısmına göre de 6-13. yüzyıllar[11] arasında uzanan İslam öncesi devirdir ve M.S. 552'de Köktürk Devleti'in kuruluşu ile başlar. Bu dönem kendi içinde iki ayrı yazı diline ayrılır: Köktürkçe ve Uygurca. Esasen kullanılan dil olarak bu iki dönem arasındaki çok fazla fark yoktur. Köktürkçe ve Uygursa arasında sadece birkaç fonetik ve morfolojik farklılıkla alfabe değişikliğinden söz edilebilir.

Türk dili Eski Türkçe Döneminde Ötüken ve Karakum merkezli Köktürklerden kalan taşlar üzerine yazılmış metinler ve Tarım bölgesindeki Uygurlara ait yazmalarla karşımıza çıkmaktadır.

Köktürk Türkçesi

Türk dili ve Türk dilinin özellikleri konusunda yeterince bilgi edinebildiğimiz en eski derli toplu metinler II. Köktürk Kağanlığı zamanında dikilmiş anıtlarda mevcuttur. Bu anıtların en önemlileri Bilge Kağan, Köl Tigin ve Tonyukuk adına dikilenlerdir. Aslında bu anıtlar uzun mezar taşlarıdır. Bu bakımdan, anıtlarda süslü, sanatlı bir anlatım yoktur; cümleler kısa ve yalındır. Köktürk Dönemine ait diğer yazıtlar şunlardır: Bugut Yazıtı, Çoyrın Yazıtı, Hoytu Tamir, Ongin Yazıtı, Köl İç Çör Yazıtı, İhe-Aşeta Yazıtı, Nalayha Yazıtı, İhe Nur Yazıtı, Hangiday Yazıtı, Talas Yazıtları.

Uygur Türkçesi

Eski Uygur Türkçesi için Uygurların Ötüken'den Doğu Türkistan'a Tarım havzasına indikten sonra Maniheist ve Budist çevrelerde meydana getirdekleri edebiyatın dilidir, denebilir. Uygurlar bu dönemde Hintçe, Çinçe, Soğdca ve Tibetçeden birçok tercüme

10 5 ve 6. yüzyıllarda Kuzey Kafkasya'da ve Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Bulgar Türklerinin dili idi.

11 Eski Türkçe Dönemini 13. yüzyıla kadar götüren dilciler, dil yapısının olduğu gibi devam ettiği fikrinden hareketle, Karahanlı Türkçesini (M.S. 10-13. yüzyıllar) de bu döneme dâhil etmektedirler.

yapmış ve büyük bir dinî ve didaktik metin varlığı ortaya koymuşlardır. Uygur Türkçesi ile Türk dili bozkırdan kentlere inmiş ve yerleşik kültür ile boy ölçüşmeye başlamıştır.

Uygur Dönemi eserleri, Maniheist Uygurlardan kalan eserler (*Irk Bitig, Huastuanift, İki Yıltız Nom* vb.), Budist Uygurlardan kalan eserler (*Edgü Ögli Tigin ile Ayıg Ögli Tigin, Altun Yaruk, Sekiz Yükmek, Kuanşi İm Pusar* vb.) şeklinde ikiye ayrılarak değerlendirilebilir.

Orta Türkçe Dönemi

Türklerin İslamiyeti kabul etmesinden sonra Eski Türkçe Döneminden gelen yazı dili geleneği herhangi bir değişikliğe uğramamış, aynı şekilde devam etmiştir. Ancak artık İslamiyet ile birlikte Eski Türkçe Dönemi nihayete ermiş ve yeni yazı dillerini oluşum sürecini içine alan **Orta Türkçe Dönemi** (11-16. yüzyıllar) başlamıştır.

Orta Türkçe Döneminde Orta Asya bozkırlarından çıkan Türk toplulukları Avrasya ve ön Afrika'ya kadar yayılmışlardır. Kıpçak bozkırlarına (Deşt-i Kıpçak) ve Mısır-Suriye bölgesine Ogurlar ve Kıpçaklar; batıya, Avrasya derinliklerine diğer Türk toplulukları; güneye, Şincan'a Uygurlar; güneybatıya, İran, Anadolu ve Balkanlara ise Oğuzlar gitmişlerdir.

Orta Türkçe Dönemi, sınırları kimi zaman birbiri içine geçen çeşitli yazı dillerinin teşekkül etmeye başladığı bir dönemdir. Bu itibarla bu dönem Türk yazı dillerinin oluşma devrini içine alır. Orta Türkçe Dönemindeki yazı dillerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Karahanlı Türkçesi (11-13. yüzyıllar arası)
2. Harezm Türkçesi (14. yüzyıl)
3. Kıpçak Türkçesi (Altın Orda-Kıpçak Türkçesi) (13-16. yüzyıllar arası)

Memluk Kıpçak Türkçesi (14-16. yüzyıllar arası)

Ermeni Kıpçakçası (16-17. yüzyıllar arası)

4. Çağatay Türkçesi (15-20. yüzyıllar arası).
5. Eski Anadolu Türkçesi (13-15. yüzyıllar arası)

Karahanlı Türkçesi

Orta Türkçe Döneminin başlangıç safhasını temsil eden ve Karahanlı devletinin yazı dili olan **Karahanlı Türkçesi** Köktürk-Uygur yazı geleneğinin gelişmiş bir devamıdır. Ses bilgisi ve şekil bilgisi bakımından Eski Türkçenin özelliklerini büyük ölçüde koruduğundan dolayı Karahanlı Türkçesi Eski Türkçenin üçüncü evresi olarak değerlendirilebilir.

Türk dili 11. yüzyılda Orta Asya'da iki farklı alanda gelişme yolu çizmiştir. Bunlardan doğuda olanın merkezi Kâşgar'dır. Batıdaki alanda ise Harezm ve Sirderya ırmağının güneyindeki Yedisu, Merv ve Buhara gibi şehirler merkezler oluşturmuştur. Bunlardan Kâşgar bölgesindeki Karahanlı Türkçesi, esasta Uygur Türkçesine bağlıdır ve İslamiyet ile birlikte İslami bir nitelik de elde etmiştir.

Karahanlı Türkçesi, damaksı /d/ sesini /y/'ye; /b/ sesini /w/'ye dönüştürmüş ve bu dönemde Köktürk ve ilk Uygur Dönemindeki şekil bilgisi özellikleri hemen hemen korunmuştur. Nitekim *Divanu Lugati't-Türk, Kutadgu Bilig, Atebetü'l-hakayık* gibi Karahanlı Türkçesi eserleri Uygurcaya çok yakın özelliklere sahiptir. Fakat söz varlığında İslamiyet'in etkisiyle Arapça ve Farsçanın tesiri artmıştır.

Karahanlı Türkçesinden sonra Türk yazı dili farklı kollarda dallanmalara başlamıştır.

Harezm Türkçesi

12. yüzyıldan sonra Orta Asya'daki Türk edebî dilinin gelişme sahası Harezm bölgesi olmuş ve bu sahada gelenek olarak Karahanlı Türkçesine bağlı, bunun yanında Kıpçak-Oğuz unsurları yanında kendine has dil özellikleri olan ve geçiş Türkçesi özelliği taşıyan **Harezm Türkçesi** şekillenmiştir. Harezm Türkçesi, Harezm bölgesinin 1017'de Gazneli Mahmut tarafından fethedilmesi ve bölgenin Türkleşmeye başlaması ile söz konusu bölgede oluşan edebî dilin adıdır.

Karahanlı Türkçesi ile Çağatay Türkçesi arasında bir geçiş Türkçesi olarak değerlendirilen ve Karahanlı Türkçesi temelinde, bölgedeki kuvvetli Oğuz ve Kıpçak dil unsurlarını da bünyesine alarak kendisine has bir gelişim yolu çizen Harezm Türkçesi, bir taraftan Karahanlı-Harezm doğrultusunda ilerlerken, etnik yapısındaki çeşitlilik ve dilin kuruluş ve gelişme şartlarındaki lehçe karışıklıkları yüzünden Harezm-Kıpçak ve Harezm-Oğuz doğrultusunda gelişmiştir. Uzunca bir dönem Harezm'de Kıpçak ve Oğuz boyları bir arada yaşamış, bölgede gelişen yazı diline kendi dil özelliklerini vermişlerdir. Harezm'de yazılmış eserlerin Karahanlı yazı dili geleneğine bağlı, Oğuz-Türkmen özelliklerini taşıyan bir dille yazılmış olduğu görülür (Özyetgin 2006).

Demek ki Harezm Türkçesi, Karahanlı Türkçesi ses ve yapı özellikleri yanında Kıpçak ve Oğuz lehçelerinden de ses ve yapı özellikleri alarak kendine has yeni bir yazı dili özelliği kazanmıştır.

Harezm Türkçesi ile yazılmış başlıca eserler şunlardır: *Kısâsü'l-Enbiyâ, Mu'înü'l-Mürid, Muhabbetnâme, Nehcü'l-Ferâdis, Mukaddimetü'l-Edeb, Mi'râcnâme.*

Kıpçak Türkçesi (Kuzey-Batı Türkçesi)

Batıya doğru ilerleyen Kıpçaklar da çeşitli Türk devletleri içerisinde varlıklarını hissettirerek Kıpçak Türkçesinin bir yazı dili olmasını sağlamışlardır. Kıpçaklar 10-11. yüzyılda

doğuda İrtiş ırmağından başlayarak Batı Sibirya'yı, Karadeniz'in kuzey bozkırlarını içine alan ve güneyde Kırım'dan Kuzey Kafkasya'daki Kuban ve Terek ırmaklarına kadar, kuzeyde Orta İdil sahasına kadar uzanan alanlarda yaşamakta idiler. Öte yandan tarihî çizgi boyunca çeşitli nedenlere bağlı olarak birçok Türk ve yabancı kavimlerle ilişkileri olan Kıpçak (Kuman) Türkleri yerleştikleri sahalardaki etnik unsurlarla karışmış, fakat kolonize bir toplum olarak varlıklarını daima devam ettirmişlerdir.

13. yüzyıl başlarındaki Moğol istilası, Orta Asya'da Kuman-Kıpçak Türklerinin yaşadıkları sahalarda siyasi ve coğrafi olarak çok önemli değişikliklere neden olmuştur. 1230'lu yıllarda İdil Bulgarlarına karşı sefer eden ve İdil-Bulgar ülkesini yakıp yıkan Batu Han kumandasındaki Moğol ordusu, bu sefer sırasında güzergâhındaki birçok Kuman-Kıpçak Türk'ünü de yersiz yurtsuz bırakmıştır.

Tabii Moğolların İdil bölgesine yaptıkları akınlardan dolayı pekçok Kuman-Kıpçak Türk'ü Orta İdil'e Bulgar topraklarına kadar gelmiş, buradaki İdil-Bulgar halkı ile kaynaşmış ve söz konusu sahanın bir bütün olarak Kıpçaklaşmasında etkili olmuşlardır. Böylelikle bu sahada Bulgar Türkçesine paralel olarak Kıpçak Türkçesi nüfuz kazanmış ve yaygınlaşmıştır.

Kafkasya, Kıpçak Türklerinin gittikleri yerlerde kolonizatörlük rolü oynadıkları ve söz konusu bölgenin Türkleşmesini sağladıkları bir başka sahadır. Moğol akınlarından sonra bir bölük Kıpçak Türkünün Kuban boylarından ve Kafkas dağlarının eteklerinden Dağıstan'a kadar gitmesi ile buralardaki Türk topluluklarının sayısı artmıştır. Böylelikle bölgenin Türkleşme süreci hız kazanmıştır.

Moğol istilaları neticesinde meydana gelen bu göçlerin bir kısmı da batıda Macaristan ve Balkanlara olmuştur.

Diğer taraftan, Moğol akınları sebebiyle göçe zorlanan Kıpçak Türklerinin dışında Deşt-i Kıpçak'ta kalan bir kısım Kıpçak Türkü Moğolların egemenliğine girmişlerse de Moğolları hem kültür hem de dil bakımından etkilemişler ve Moğolların Türkleşmesini sağlamışlardır.

1241 yılında kesin olarak Deşt-i Kıpçak sahasında kurulmuş olan Altın Orda devleti içinde Kıpçak Türklerinin hâkim güç olan Moğolların, siyasi, sosyal ve kültürel hayatları üzerinde oldukça kuvvetli tesirleri olmuş, bu sahada Moğolların Türkleşmesinde önemli rol oynamışlardır. Özellikle Altın Orda hanlarından Berke Han'ın İslamiyeti kabulünden sonra bu Türkleşme süreci hızlanmış ve Altın Orda devleti bir Türk-İslam devleti hâlini almıştır. Berke Han zamanında devletin, Büyük Cengiz birliğinden ayrılarak müstakil bir şekilde dünya tarihinde yerini almasından sonra Altın Orda devleti başarılı, parlak ve medeni bir gelişme süreci içine girmiş ve bünyesine zengin Kıpçak unsurunu da katarak devrinde dünyanın en güçlü devletlerinden biri olmuştur. 13 ve 14. yüzyıllar, Altın Orda'nın en parlak devirleri olmuştur. Türk kültürünün en önemli merkezlerinden biri olan Harezm'in

de siyasi olarak Altın Orda'ya bağlanmasından sonra Altın Orda Devletinin dili, kültürü daha da zenginleşmiş; tarih sahnesinde Kıpçak Türklerinin medeniyetlerini gösterdikleri, varlıklarını sürdürdükleri yer Harezm ve Altın Orda sahası olmuştur. Harezm sahasında gelişen Türk dili ve kültürü, Altın Orda'da 14. yüzyıldan sonra hızla gelişmeye başlayan Altın Orda-Kıpçak edebî diline nüfuz etmiştir.[12]

Yukarıda da bahsedildiği üzere Kıpçaklar geniş sahalara yayılmışlardır. Bu durum tarihî Kıpçak Türkçesinin birbirinden uzak coğrafyalarda, birden çok kolda, farklı dil ve kültür çevrelerinde gelişmesine zemin hazırlamış ve tarihî Kıpçak Türkçesi 13 ve 16. yüzyıllar arasında Güney Rusya stepleri ile Ön Asya (Mısır ve Suriye) muhitinde konuşup yazılan bir yazılı dili olmuştur.

Bu muhitlerin başında Deşt-i Kıpçak'ta Altın Orda Devleti çevresinde şekillenen Kıpçak Türk yazı dili gelmektedir. Söz konusu muhitteki yazı dili geleneğine, Kıpçaklarla adı birlikte anılan Kumanlar ve dolayısıyla Kuman Türkçesi de dâhil edilir. Bilindiği gibi tarihte Kıpçak-Kuman adları yan yana geçmektedir ve bu iki kavim birleşerek bir birlik teşkil etmişlerdir. İşte, Kıpçakların hayatını sürdürdükleri bu alanlarda bir araya gelen Kıpçak ve Kumanlar kaynaşarak ortak olarak nitelendirilebilecek bir yazı dili meydana getirmişlerdir.

Codex Cumanicus (Kumanca El Yazması) Kıpçak muhitinde Kumancayı karakterize eden ve gotik harfler[13] ile yazılmış önemli bir sözlüktür ve genel olarak bakıldığında bu dönemden kalan eser sayısı oldukça az olmakla birlikte Kıpçak yazı dili ile kaleme alınmış resmî devlet belgeleri, diplomatik mektuplar, fermanlar vb.den söz edilebilir.

Altın Orda Devleti'nin yıkıldıktan sonra Altın Orda'nın devlet geleneğini sürdüren Kazan ve Kırım Hanlıklarında Kıpçak yazı dili varlığını devam ettirmiştir. Fakat Kırım'ın Osmanlı egemenliği altına girmesi (1475) ve Kazan'ın Ruslar tarafından işgal edilmesi ile (1552) tarihî Kıpçak Türkçesi'nin gelişme süreci bu coğrafyada son bulmuştur.

Altın Orda geleneğine bağlı Memluk-Kıpçak Türkçesi, Kıpçak Türkçesinin Ön Asya'daki bir diğer kolunu oluşturmaktadır.

Memluk-Kıpçak Türkçesi

Mısır ve Suriye (Ön Asya) bölgesine göç eden Kıpçaklar, Memluk-Kıpçak Devleti çevresinde resmî yazı dili olarak Memluk Kıpçakçasını oluşturmuşlardır. Tarihî Kıpçak Türkçesine ait en zengin dil malzemesini bu Memluk-Kıpçak Türkçesi muhitinde buluyoruz.

---

12 Ayrıntılar için bk. Özyetgin, A. Melek, Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi, (İnceleme-Metin-Tercüme-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.

13 Gotik harfler: İlk basım denemelerinde kullanılmış olan köşeli harfler.

Memluk-Kıpçak Türkçesi Türk dili tarihi açısından son derece önemli kaynak eserlerin verildiği bir dönemdir. Bu dönemde kaleme alınan edebî eserler, sözlükler ve gramerler Türk dili tarihi açısından çok kıymetlidir. Öte yandan, Memluk-Kıpçak Türkçesinin en başta gelen niteliği olarak Arap dilinde Türkçe için yazılmış sözlük ve gramer kitaplarının varlığı söylenebilir.

Kıpçaklar ve Kıpçaklardan önce Mısır ve Suriye bölgesine gelen Türkmen (Oğuz) boyları Araplar içinde nüfuz kazanmış ve bu bölgenin Türkleşmesinde etkin rol oynamışlardır. Ayrıca, Türkmen (Oğuz) boyları başlangıçta bu sahada hâkim iken Kıpçakların gelmesi ile bölge Kıpçakların hâkimiyeti altına girmiştir. Altın Orda-Kıpçak Türkçesi ile paralel bir tekâmül gösteren Memluk sahasındaki Kıpçak Türkçesi, Türkmen Türkçesi ile karma bir dil yapısı olan bir yazı dili olarak gelişmiştir. Öte yandan Memluk sahasında kaleme alınan eserlerin dilinde bu karma yapı yanında Harezm ve Anadolu'dan gelen etkiler de söz konusudur. İşte Memluk-Kıpçak Türkçesi, birlikte gelişme gösterdiği Altın-Orda Türkçesi ile çeşitli sahalardaki dil ile de desteklenmiş bir yapı içinde Mısır-Suriye alanında varlığını ortaya koymuştur.

15. yüzyıldan itibaren Memluk muhitinde Anadolu muhiti ile siyasi ve kültürel bağların gelişmesi, bu sahadaki Osmanlı etkisini artırmıştır. Mısır'ın Osmanlılar tarafından fethi ile Memluk-Kıpçak Türkçesi, Anadolu (Oğuz) Türkçesi ile etkileşim içinde olmuş ve Kıpçakça özellikler kaybolarak dil Osmanlı Türkçesinin özelliklerini kazanmıştır.

Bu dönem eserleri şunlardır:

Sözlük ve gramer kitapları: *Kitâb-ı Mecmû'u Tercümân-ı Türkî ve 'Acemî ve Mogolî ve Farsî, Kitâbü'l-idrâk li-Lisâni'l-Etrâk, Kitâbu Bulgâtü'l-Müştâk fi Lügati't-Türk ve'l-Kıfçak, El-Kavânînü'l-Külliye li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye, Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye, Eş-Şüzûrü'z-Zehebiyye ve'l-Kıta'l-Al-Ahmediyye fi'l-Lügati't-Türkiyye, Ed-Dürretü'l-Mudia fi'l-Lügati't-Türkiyye.*

Dinî kitaplar: *Kitâb Fi'l-Fıkh, Kitâb fi'l-Fıkh bi'l-Lisâni't-Türkî, Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandî.*

Askerlik ile ilgili kitaplar: *Kitâb fi İlmi'n-Nüşşâb, Kitâb fi Riyâzati'l-Hayl, Münyetü'l-Guzât, Baytaratü'l-Vâzıh.*

Edebî ve didaktik eserler: *Gülistan Tercümesi, İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn.*

Ermeni Kıpçakçası

Ermeni Kıpçakçası tarihî Kıpçak Türkçesinin geç dönemdeki bir başka koludur. Kafkaslardan Kırım'a ve Doğu Avrupa'ya geçen bazı Ermeni gruplar Kıpçak Türkçesini kullanmaya başlamışlardır.

Dönemin bir tür karma dili olan ve Ermeni alfabesi ile yazıya geçirilen Ermeni Kıpçakçası ile 16-17. yüzyıllar arasında Türkiye, Kırım, Moldovya, Romanya, Polonya ve Ukrayna'da yazılmış birçok Kıpçakça metin vardır. Kendi dilleri olan Ermeniceyi bilmeyen, yazıda, ibadette, ticarette ve diğer alanlarda Kıpçakça kullanan Ermeniler ile Kıpçakların münasebeti 12. yüzyıla kadar gitmektedir.

Ermeni Kıpçakçası 17. yüzyıldan itibaren, ardında zengin bir külliyat bırakarak 17. yüzyıldan itibaren Slav dilleri içinde eriyip gitmiştir.

Çağatay Türkçesi

13. yüzyılın başlarında Moğol istilası ile başlayan Türk boylarının değişik merkezlere göçü ve buralarda oluşturdukları yeni yazı dilleri, Türk dili ve tarihi bakımından önemli sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Moğol akınları, bir taraftan Oğuzların batıya, İran, Irak, Azerbaycan ve Anadolu topraklarına; diğer taraftan da Uygurlar başta olmak üzere diğer Türk boylarından oluşan grupların da Harezm, Afganistan, Hindistan bölgelerine gidip yerleşmelerine sebep olmuştur. Bu durum, aynı zamanda, birbirinden uzaklaşan lehçelerin yakınlaşmasına da zemin hazırlamıştır. Batıya giden Oğuz Türkleri, 13. yüzyıldan başlayarak Anadolu Selçukluları, Anadolu Beylikleri ve Osmanlı dönemlerinde Osmanlı Türkçesi yazı dilini oluştururken, doğudaki Türk grupları, Çağatay Türkçesi adı verilen lehçe ile 15. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar bütün Orta Asya Türk halklarının yazı dili olacak olan bir edebiyat dili meydana getirmişlerdir (Akar 2005: 187).

Klasik şeklini Nevayi'nin eserlerinde bulan Çağatay Türkçesinin etkisi son derece büyük olmuş ve bir devlet dili, yazı dili olarak 20. yüzyılın başına kadar Oğuz Türkleri dışındaki Türk boyları ve onların kurdukları devletlerde kullanılmıştır.

Çağatay Türkçesi yerini Modern Özbek Türkçesine ve Yeni Uygur Türkçesine bırakarak tarih sahnesinden silinmiştir.

Janos Eckmann *Chagatay Manual* adlı kitabında Çağatay Türkçesini üç safhada incelemektedir:

Klasik Dönem Öncesi (13-15. Yüzyıllar Arası)

Bu dönem, Çağatay lehçesinin kuruluş dönemi, edebî dil hâline gelme dönemidir. Çağatay Türkçesi 13. yüzyılın başlarından itibaren Maveraünnehir'de oluşmaya başlamıştır. Moğol akınları neticesinde Türk boyları yeni yurtlar edinmek amacıyla batıya doğru göç etmişlerdir. İşte bu devirde Karahanlı Türkçesi ile Harezm Türkçesi birleştirici dil olma özelliğini kaybederek yerlerini Çağatay Türkçesine bırakmışlardır.

Bu dönemin başlıca temsilcileri: Sekkâkî, Lutfi, Ataî, Hocendî, Seyyid Ahmed Mirza, Haydar Harezmî, Yusuf Emirî, Yakini, Ahmedî, Gedayî.

Klasik Dönem (15. Yüzyılın İlk Yarısı ve 16. Yüzyıl)

1469-1506 yılları arasında hüküm süren, Herat'ı siyasi merkez olmak yanında dönemin kültür ve sanat merkezi hâline getiren Hüseyin Baykara ile onun himayesindeki Ali Şir Nevayî'nin başlattıkları dönemdir. Çağatay Türkçesi bu devirde, bir edebiyat ve sanat dili olarak temayüz etmiş, ses ve şekil özellikleri bakımından orijinallik kazanmıştır.

1507'de ölen Hüseyin Baykara'dan sonra Klasik Çağatay Edebiyatı Şeybanîler tarafından Orta Asya'da, Babür ile de Hindistan'da olmak üzere iki mecrada devam etmiştir.

Ali Şir Nevayî'ye kadar Altın Orda-Harezm lehçeleriyle karışık, dil bakımından istikrarsız olan Çağatay Türkçesi, Nevayî ile büyük ve geniş bölgelere yayılmış Türk boylarının (Özbekler, Kazaklar, Kırgızlar, Uygurlar ve İdil-Ural Türklerinin) müşterek tek edebî dili hâline gelmiştir.

Bu dönemin başlıca temsilcileri: Hüseyin Baykara, Ali Şir Nevayî, Hamidî, Şeybanî, Ubeydî, Muhammed Salih, Meclisî, Babür, Bayram Han.

Klasik Sonrası Dönem (16. Yüzyıl-20. Yüzyılın Başı)

Zirve temsilcilerinden sonra bu dönemde Çağatay Türkçesi gerilemeye başlamış ve zaman içinde yerini Özbek Türkçesine bırakmıştır.

Bu dönemin başlıca temsilcileri: Ebulgazi Bahadır Han, Rahim Meşrep, Saykalî, Sufî, Turdı Ömer Han, Nadire, Mahzune, Üveysî, Nadir Gülhanî, Mahmur, Mukimî, Furkat, Ubeydullah Zevkî, Osman Hoca.

Eski Anadolu Türkçesi

Oğuzlar, Orta Türkçenin batı kolunun Türk yazı dilindeki öncülüğünü yapan Türk boyudur. 11. yüzyıl Orta Asya'daki Türk kavimleri için bir göç devri idi. İşte, Orta Asya içlerinden batıya doğru batıya doğru hareket eden bir başka Türk boyu da Oğuzlardır. Horosan ve İran'dan batıya doğru uzanarak 13. yüzyılda Azerbaycan, Anadolu ve Irak bölgesinde Oğuz Türkçesi temelinde oluşturulan **Eski Anadolu Türkçesi**[14], Orta Türkçe Dönemi içinde batı Türk yazı dili alanının temsilcisidir. Doğuda Çağatay Türkçesi, kuzeyde tarihî Kıpçak Türkçesi ile temsil edilen Orta Türkçe Dönemi Türk lehçeleri batıda da Oğuz Türkçesi ile eserler vermiştir.

Türkiye Türkçesinin yazılı tarihî gelişimini 13. yüzyıldan itibaren başlatılabilir. Eski Anadolu Türkçesi adı verilen bu tarihî devre 13 ve 15. yüzyıllar arasında Anadolu'da Oğuz Türkçesi temelinde kurulup gelişen yazı dilidir.

14 Bilim çevrelerinde Eski Anadolu Türkçesi için, *Altosmanisch (Eski Osmanlıca), Eski Türkiye Türkçesi, Eski Oğuz Türkçesi* terimleri de kullanılmaktadır.

Tarihî Türk dilinin batı kolunu oluşturan bu sahada Oğuz Türkleri 11. yüzyıldan itibaren varlık göstermeye başlamış olmalarına rağmen 11. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar olan Oğuz Türkçesinin gelişimi, yazı dili durumuyla ilgili bilgilerimiz, bu döneme ait fazla yazılı kaynak, edebî eser günümüze ulaşmadığı için yetersizdir. Ayrıca 11.-13 yüzyıl Oğuz Türkçesinin kendi özel lehçe yapısına dayalı tam bir biçimlenmeye giremediği için Karahanlı yazı dili geleneğinden büsbütün ayrılmadığı görülmektedir. Bu nedenle bu devirden kaldığı düşünülen birkaç edebî eserde Karahanlı ve Oğuz yazı dili özellikleri karışık olarak bulunmakta ve eserlerin dili karma özellik göstermektedir (Özyetgin 2006).

Genel olarak Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından Osman Devleti'nin temellerinin atıldığı dönemi içine alan 13-15. yüzyıllardaki Oğuz Türkçesine dayalı batı Türk yazı dili, doğu Türk yazı dilinden ayrı olarak müstakil bir gelişme göstermiştir.[15]

Eski Anadolu Türkçesi kendi içinde Selçuklu Dönemi Türkçesi, Beylikler Dönemi Türkçesi, Osmanlı Türkçesine Geçiş Dönemi olmak üzere üç alt bölüme ayrılır. Bu ayrım Anadolu bölgesinin geçirdiği siyasi ve sosyal gelişmelere paralel olarak ortaya çıkmıştır.

Selçuklu Dönemi Türkçesi

Selçuklu Dönemi Türkçesi 12-13. yüzyılların Türkçesidir. Oğuz Türkleri Anadolu'ya gelirken, hem Orta Asya'daki sözlü ve yazılı edebî geleneklerini getirmişler hem de Orta Asya ile olan kültürel ilişkileri devam ettirmişlerdir. Fakat hemen belirtelim ki Oğuz Türkçesi, Türklerin Anadolu'ya göçlerinden önceki devirde daha yazı dili hâline gelmemiştir. Bu sebeple Oğuz Türkçesinin Anadolu topraklarında yazı dili olması da kolay olmamıştır. Büyük Selçuklu Devleti'nde olduğu gibi Anadolu Selçuklu Devleti'nde de resmî dil Farsçadır ve bu dönemde Arapçanın da önemli bir yeri vardır. Bundan dolayıdır ki Oğuz Türkçesi bir taraftan Arapça ve Farsça ile mücadele vermiş bir taraftan da konuşma dilinden yazı dilini hâline geçmenin ortaya çıkardığı zorlukları yenmeye çalışmıştır. Tabii buna Oğuz Türkçesini Orta Asya'nın orta yazı dilinin etkilerinden arındırmak da eklenmelidir.

Bu dönemde Arapça ve Farsçanın bilim, edebiyat ve devlet yazışmalarındaki üstünlüğüne karşı, Türkçenin de belirli bir yeri söz konusudur. Halkın konuşma dili Türkçedir ve devletin halkla olan ilişkilerinde Türkçenin kullanılmış olması doğaldır. Bunun yanında halk için dinî ve bir kısım destani eserlerde Türkçe olarak yazılmıştır. Böylece 12. yüzyılın

---

15 A. Batı Türkçesi: 1. Güney-Batı Türkçesi: Tarihî dönemler ile birlikte Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Horasan Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Gagavuz Türkçesi; 2. Kuzey-Batı Türkçesi: Eski ve yeni Kıpçak grubuna giren lehçeler: B. Doğu Türkçesi: 1. Güney-Doğu Türkçesi: Çağatay Türkçesinin devamı niteliğindeki Özbek, Yeni Uygur. Sarı Uygur Türkçeleri ve Salar ağzı.
2. Kuzey-Doğu Türkçesi: Altay, Tuva, Hakas lehçeleri.

sonlarından ve XIII. yüzyılın başlarından itibaren Anadolu'da Oğuz Türkçesi temelinde bir yazılı dil oluşmaya başlamıştır.

Behcetü'l-Hadâik fi Mev'izetü'l-Halâik, Ali'nin *Kıssa-i Yusuf*'u, *Kitâbü'l-Ferâiz*, Ahmed Fakîh'in *Çarhname* ve *Kitâb-u Evsâf-i Mesâcidi'ş-Şerife*'si, Hoca Dehhani'nin şiirleri, Şeyyat Hamza'nın mevnevisi, Mevlana ve Sultan Veled'in Türkçe beyit ve manzumeleri, Yunus Emre'nin şiirleri Anadolu Selçukluları devrinden kalma eserlerdir.

Beylikler Dönemi Türkçesi

Anadolu Selçuklu Devleti (1075-1308)'nin yıkılıp parçalanmasından oluşan Anadolu Beylikleri Dönemine giren Türkçeye verilen isimdir. 13. yüzyılın sonlarından 15. yüzyıl başlarına Osmanlı Beyliği'nin diğer beyliklerin varlığına son veren güçlü bir devlet konumuna geçmesine kadar uzanır. Selçuklu Dönemi Türkçesinin bitişi ile Beylikler Dönemi Türkçesinin başlamasını birbirinden kati sınırlarla ayırmak mümkün değildir. 13. yüzyıl eserlerinde her iki dönemi temsil eden özelliklere de rastlanabilir. Bu nedenle 13. yüzyıl sonu Selçuklu Dönemi Türkçesi ile Beylikler Dönemi Türkçesini birbirine kaynaştıran bir halka durumundadır. 13. yüzyıl Moğol akını Anadolu'ya yeniden büyük çaplı Oğuz-Türkmen boylarının göçüne sebebiyet vermiştir, bu nedenle 14. yüzyıldan başlayarak Eski Anadolu Türkçesi, dil yapısı bakımından artık tamamıyla Oğuz Türkçesi özelliklerine dayalı bir yazı dili hâline geçmiştir. Denilebilir ki Eski Anadolu Türkçesi, başlı başına müstakil bir yazı dili olarak kuruluşunu Beylikler Dönemi Türkçesine borçludur ve bu dönemde Türkçeyi şuurlu olarak bir yazı dili hâline getirme hedefi ağır basmıştır.

Bu dönemde birçok merkezde telif ve tercüme yolu ile çeşitli konularda, yüzlerce eser ortaya konmuştur: Gülşehri'nin *Mantıku't-Tayr*, *Ahi Evran Mesnevisi*, Âşık Paşa'nın *Garibnâme*, *Fakrnâme*, *Vasf-ı Hâl* mesnevileri, *Hikâye* ve *Kimya* risaleleri, Ahmedî'nin *İskendernâme*'si, Fahrî'nin *Husrev ü Şirin*'i, Kul Mes'ud'un *Kelile ve Dimne* tercümesi, Sadrüddin Mustafa Şeyhoğlu'nun *Marzubânnâme*, *Kaabusnâme* tercümeleri, *Hurşîdnâme*, *Kenzü'l-Küberâ ve Mihekkü'l-Ulemâ*'sı, Sula Fakîh'in[16] *Yusuf ve Züleyha*'sı, Kadı Burhaneddin'in *Divan*'ı, Erzurumlu Darir'in *Kıssa-ı Yusuf*, *Fütuhu'ş-Şam* tercümeleri, *Siyer-i Nebi*'si gibi. Bunlara 15. yüzyıl için de *Dede Korkut Hikâyeleri*, *Kırk Vezir Hikâyesi*, *Varka ve Gülşah*, *Oruç Tarihi*, *Âşık Paşazade Tarihi*, Süleyman Çelebi'nin *Vesiletü'n-Necat*'ı, Şerefeddin Sabuncuoğlu'nun *Cerrahiyetü'l-Hâniye* vb. eserler dâhil edilebilir. İşte bu eserler Eski Anadolu Türkçesinin 15. yüzyılın ikinci yarısında nasıl bir bilim ve sanat dili düzeyine geldiğini göstermeleri bakımından önemlidirler.

---

16 Bu isimle ilgili tartışmalar için bk. Ünver, İsmail, "Sulı, Suli, Sula, Süle ve Süli Fakih Rivayetleri Üzerine", *Türkoloji Dergisi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, C. 14, s. 15-20, Ankara, 2001.

Eski Anadolu Türkçesi kendine mahsus dil yapısı ile 15. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzanabilmiş; fakat bu ikinci yarı, daha çok, yazı dilinin artık Osmanlı Türkçesine doğru yol aldığı bir geçiş dönemi niteliği kazanmıştır.

Osmanlı Türkçesine Geçiş Dönemi

1453'te İstanbul'un fethi ile Osmanlı Devleti büyümeye ve gelişmeye başlamış; bununla birlikte yazı dili de farklı bir mecraya girmiştir. 14. yüzyılda Arapça ve Farsça karşısında önemli bir konuma gelen Türkçe, bu yeni gelişme karşısında bilim ve edebiyat dili olarak tam bir olgunluğa doğru giderken dilde Arapça, Farsça söz ve gramer kuralları yoğunlaşmaya başlamış; Arapça ve Farsçanın kazandığı değer karşısında Türkçe geri planda kalmıştır. Bu durumun tabii bir neticesi olarak önceki yüzyılın eserlerinde görülen açık, anlaşılır anlatım biçimi sadece bir kısım eserlerde kalmıştır. Devrin eserlerinde, bir geçiş döneminin bütün özelliklerini bulmak mümkündür. Birçok Türkçe kelime, Arapça ve Farsça karşılıklarıyla birlikte kullanılmış, birbirine girmiş, uzun yabancı yapıda cümleler yanında kısa, açık ve Türkçenin yapısına uygun cümleler de yer alabilmiştir.

Dil yapısı olarak böyle bir geçiş dönemini yansıtan eserlerden bazıları şunlardır: Tursun Bey'in *Tarih-i Ebü'l-Feth*'i, Beyatî'nin *Câm-ı Cemâyin*'i, Necatî, Hayalî ve İvaz Paşazade Ataî'nin şiirleri, Cemalî'nin *Gülşen-i Uşşâk*'ı, *Humâ* ve *Humâyun, Miftâhü'l-Ferec* mesnevileri ile *Divan*'ı, Mesihî'nin *Şehrengîz* ve *Gül-i Sadberk*'i, Sinan Paşa'nın *Tazarru'nâme, Risale-i Ahlâk, Tezkiretü'l-Evliya* ve *Maarifnâme*'si gibi.

Osmanlı Türkçesi Dönemi

Anadolu ve Rumeli'de kurulup gelişen yazı dilinin 16. yüzyıldan 20. yüzyıl başına (Millî Edebiyat Dönemine) kadar uzanan devresinin adıdır. 16-19. yüzyıllar arasındaki dönem, niteliği bakımından klasik Osmanlıca özellikleri gösterdiği için, bu devir "klasik devir" şeklinde adlandırılır.

Osmanlı Dönemi Türkçesi, Osmanlının devlet olmaya başlaması ile gelişmiştir. Osmanlının ticari, siyasi ve askeri alanlarla büyümesi, İslam dünyasının en büyük gücü ve önderi olması; öte yandan, halifeliğin Osmanlılara geçmesi, Osmanlı padişahlarının İslam'ın halifesi olmaları doğrudan doğruya kültürel hayata da yansımıştır. İslam'ın temsilcisi konumundaki Osmanlı, Kur'an'ın dili olan Arapçayı medreselerde etkili bir bilim dili olarak kabullendirmiş, birçok dinî bilim bu dille okutulmuş, öğretilmiştir. Öbür taraftan köklü bir edebiyat geleneğine sahip olan Farsçaya da kayıtsız kalınmamış, Fars dili özellikle edebiyatta etkili bir dil olarak kullanılmaya devam edilmiştir. Medreseden mezun olanlar bu iki dili iyi derecede biliyordu. Birçok Osmanlı şairinin Türkçe yanında Farsça divanı veya başka eserlerinin bulunması bunun en büyük göstergesidir.

Medresede bu iki dilin etkili olması, aydınlar arasında Türkçenin kullanımını önemli ölçüde etkilemiştir. Özellikle Arapça ve Farsçadan kelime ve tamlamalar alınmasında büyük dengesizlikler ortaya çıkmıştır. Arapça ve Farsçayı çok iyi bilen Osmanlı aydınları eserlerinde, Türkçe kelimelerden daha çok Arapça ve Farsça kökenli kelimeleri kullanmışlardır. Bu, bir süre sonra Türkçe kök ve kelimelerin unutulmasına sebep olmuş, Arapça ve Farsçanın gramer şekilleri Türkçede yoğun olarak kullanılmaya başlamıştır. Hatta bu dönemde kimi zaman söz dizimi bakımından bile Türk dilinin sınırları zorlanmıştır.

Yeni Türkçe Dönemi

Türk dilinde 16. yüzyıldan başlayıp 20. yüzyıla kadar oluşan gelişme ve değişmelerinin yaşandığı dönemdir. Bu dönemde Türkçe, Osmanlı, Azeri, Çağatay, Özbek, Kıpçak lehçeleriyle farklı coğrafyalarda edebiyat yapılan, geniş topluluklarca konuşulan çeşitli lehçelere sahip bir büyük yazı dili olmuştur.

15. yüzyılın ilk yarısından itibaren İslami Türk muhitinde iki edebî dilin/yazı dilinin var olduğu bilinmektedir. Bunlardan ilki Oğuz temelinde şekillenen batı Türk yazı dilidir ve Balkanları, Anadolu'yu ve Azerbaycan'ı içine alır. İkincisi doğu Türk yazı dilidir ve Uygur-Karluk ağzı temelinde şekillenen İdil-Ural ve Orta Asya sahasını içine alır. "Osmanlıcanın temsil ettiği hem batı Türk yazı dili alanında hem de Çağataycanın temsil ettiği doğu Türk yazı dili alanında Türkçenin yerel konuşma ağızlarının yazı dillerini etkilemesiyle, genel Türk dillerinde yeni varyasyonlar oluşmaya başlamış, 20. yüzyıldaki modern Türk yazı dillerinin temelleri bu dönemde atılmaya başlanmıştır." (Özyetgin 2006)

Modern Türkçe Dönemi

Bugünkü canlı edebî lehçe ve şivelerdir. Modern Türkçe Dönemi, Türk dilinin üslup gelişmesi bakımından en son aşamasını oluşturur.

DİL BİLGİSİ

Bir dili ses, şekil ve cümle yapıları ile dilin çeşitli ögeleri arasındaki anlam ilişkileri açısından inceleyerek bunlarla ilgili kuralları ve işleyiş özelliklerini ortaya koyan bilim dalına **dil bilgisi** denir.

Dil bilgisi karşılığında Türkçede de kullanılan ve Yunancada "yazı" demek olan *gramma* (< *graphein* "yazmak") köküne dayanan *gramer* terimi, bugün birçok dilde (Yunanca *grammatikē*, Latince *grammatica*, Fransızca *grammaire*, İngilizce *grammar*; Almanca *grammatik*) varlığını sürdürmektedir.[17]

Dil bilgisi dili ele alıp değerlendirme durumuna göre bazı kollara ayrılır:

Genel Dil Bilgisi

Hiçbir dille sınırlanmadan, başka bir deyişle, özel olarak bir dili değil de genel anlamda insan dilinin kuruluşundaki esasları, insan dilinin kurallarını, düşünceyi anlatma şekillerini ve bu anlatımda gramatikal kategorilerin meydana çıkışını ve gelişmesini inceleyen dil bilgisi dalıdır.

---

17 *Gramer* teriminin aslında *dil bilgisi* terimine göre daha kapsamlı olduğunu ifade eden Agop Dilâçar konuyla ilgili olarak şunları söylemektedir: *Gramer* kelimesi *atom* kelimesine benzer. İkisi de temel etimolojik anlamlarını kaybetmiştir. Bugün ne *gramer* "yazı" anlamına gelir, ne de *atom* "kesilmez, bölünmez" anlamına. Bunlar artık kalıplaşmış anlamlarla birer uluslararası terimdir. *Atom*, kök anlamının tam tersine olarak artık bölünür, parçalanır, içinden karmaşık bir dünyayı etrafına saçar. Fizikçiler, elektronikçiler bu yüzden *atom* terimini değiştirmeyi düşünmemiş olduğu gibi, dilciler de *gramer* terimini değiştirme mecburiyeti duymamışlardır. Yalnız, kolaylık olsun diye, -Almancada *Sprachlehre* denildiği gibi- daha kolay anlaşılır bir kelime kullanmaktadırlar. Bu kalıp üzerine biz de *dil bilgisi* kelimesi ortaya konulmuştur. Ama *gramer* denilen bilim, bütün kapsamı ve ayrıntıları ile *dil bilgisi* kelimesinin çerçevesine sığmaz, hele *agrammatical*, *grammaticalisation* gibi türevler de bütün incelikleriyle rahatça *dil bilgisi* kelimesinden türetilemez, çünkü bu birleşik kelimenin anlamı *gramer* ve *atom* kelimelerinde görülen külçeleşmeyi henüz kazanamamıştır. Almanlar da *sprachlehre*'den türev yapmamışlar, orta ve yüksek öğretimde daima *grammatik*, *grammatikalisch*, *grammatiker*, *agrammatisch*, *grammatikalisation* gibi *grammatik* kelimesinin türevlerini kullanmışlardır. Demek ki *gramer* yalnız *dil bilgisi* değildir; *bilgi*'ye dayanmayan tarafları da vardır. Dilin kendisi, varlığı, yapısı ve kuralları bizim bilgemize bağlı değildir. Bilsek de, bilmesek de onlar vardır, işlemekte, yaşamaktadır (Dilâçar 1971: 84-85).

Genel dil bilgisine **evrensel dil bilgisi** ya da **felsefi dil bilgisi** de denir.

Bunun bir alt bölümü vardır:

Karşılaştırmalı Genel Dil Bilgisi

Dilin genel ilkelerini, her yerde ve her dönemde geçerli olan kurallarını, aile farkı gözetmeden bütün doğal dilleri karşılaştırmak yoluyla ortaya koymaya çalışan dil bilgisi dalıdır.

Özel Dil Bilgisi

Bir dil ailesini, bir dili ya da bir dilin lehçelerini ele alan dil bilgisi dalıdır.

Alt bölümleri şunlardır:

Karşılaştırmalı Dil Bilgisi

Dil ve lehçeleri ses, şekil, yapı ve söz dizimi bakımından kendi aileleri içinde birbirleriyle karşılaştırarak inceleyen dil bilgisi dalıdır.

Betimlemeli (Tasvirci) Dil Bilgisi

Herhangi bir dilin ya da lehçenin betimlemeli açıklamasını herhangi bir karşılaştırma yapmadan ortaya koyan dil bilgisi dalıdır.

İki şekli vardır:

Statik ya da Senkronik Dil Bilgisi

Bir dilin ya da lehçenin belli bir dönemindeki kesitini ele alarak, dilin ya da lehçenin söz konusu dönemdeki yapısını ve kurallarını *senkronik* yani o döneme özgü kurallarla inceleyen dil bilgisi dalıdır.

Tarihî ya da Gelişmeli Dil Bilgisi

Belli bir dilin, lehçenin ya da dil ailesinin tarih boyunca geçirdiği değişiklikleri tespit eden, söz konusu dilin, lehçenin ya da dil ailesinin gelişimini ortaya koymaya çalışan dil bilgisi dalıdır.[18]

---

18 Konuyla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bk. Dilâçar, Agop. "Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1971*, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 83-145, Ankara, 1971.

Dil Bilgisinin Alt Bölümleri[19]

Ses Bilgisi (Fonetik)

Bir dilin seslerini; oluşmaları, boğumlanma özellikleri, kelimelerdeki sıralanışları, yüklendikleri görevler ve uğradıkları türlü değişmeler açısından inceleyen dil bilgisi dalına **ses bilgisi** denir.

Ses bilgisinin belli başlı inceleme alanları: Ses, ses organları, seslerin oluşumu, seslerin boğumlanma özellikleri ve sınıflandırılması, seslerin kelimelerdeki sıralanışı, ses olayları, hece, hecelerin oluşumu, vurgu ve tonlama vb.

Şekil Bilgisi (Morfoloji)

Bir dildeki kök ve ekleri, bunların birleşme yollarını, eklerin anlam ve görevlerini, dilin türetme ve çekim özelliklerini ve şekille ilgili öteki konuları inceleyen dil bilgisi dalına **şekil bilgisi** denir.

Şekil bilgisinin belli başlı inceleme alanları: Kök, gövde ve ek kavramları, yapım ekleri, işletme ekleri, kelime türleri, kelime türetme yolları vb.

Cümle Bilgisi (Dizim Bilgisi, Söz Dizimi, Sentaks)

Bir dilde düşünce ve duyguların tam olarak anlatılabilmesi için dil bilgisi kurallarına uygun olarak dizilen kelimelerin, kelime gruplarının cümle ve söz içindeki görevlerini, birbirleriyle olan ilişkilerini, sıralanışlarını ve cümle türlerini inceleyen dil bilgisi dalına **cümle bilgisi (söz dizimi)** adı verilir.[20]

Cümle bilgisinin belli başlı inceleme alanları: Kelime grupları, cümle, cümle ögeleri, cümle çeşitleri, cümle çözümlemeleri vb.

---

19 *Dil bilimi*nin alt dalları ise şöylece özetlenebilir:
Ses Bakımından: Ses Bilgisi (İng. Phonetics). Ses Bilimi (İng. Phonology).
Biçim Bakımından: Biçim Bilimi (İng. Morphology). Söz Dizimi (İng. Syntax).
Anlam Bakımından: Ad Bilimi (İng. Onomasiology. Onomastique), Anlam Bilimi (İng. Semantics). Çeviri Bilimi (İng. Science of Translation), Köken Bilimi (İng. Ethimology). Sözcük Bilimi (İng. Lexicology). Sözlük Bilgisi (İng. Lexicography).
Kullanım Bakımından: Beyin Dil Bilimi (İng. Neurolinguistics), Budun Dil Bilimi (İng. Ethnolinguistics), Edim Bilimi / Kullanım Bilimi (İng. Pragmatics). İnsan Bilimsel Dil Bilimi (İng. Anthropological Linguistics). Lehçe Bilimi (İng. Dialectology). Metin Dil Bilimi (İng. Text Linguistics) veya Söylem Çözümlemesi (İng. Discourse Analysis). Ruh Dil Bilimi (İng. Psycholinguistics). Toplum Dil Bilimi (İng. Sociolinguistics), Uygulamalı Dil Bilimi (İng. Applied Linguistics), Uzam Dil Bilimi (İng. Geolinguistics).

20 Ünlü dil bilimci Chomsky'ye göre cümle bilgisi, dil bilgisinin bir alt dalı olmaktan çok, ses bilimi ve anlam bilimiyle birlikte dil kuramının temel birleşenlerinden birisini oluşturmaktadır.

Anlam Bilgisi (Semantik)

Dildeki birimleri anlam bakımından ele alıp inceleyen dil bilgisi dalına **anlam bilgisi** denir. Anlam bilgisi kendi içinde de **durgun** veya **eş zamanlı anlam bilimi, gelişmeli** veya **art zamanlı anlam** bilimi olarak iki alt dala ayrılmaktadır. Dilin belirli bir zaman kesitindeki durumunu tarihî değişme ve gelişmelere girmeden inceleyen anlam bilgisi dalı **eş zamanlı anlam bilgisi** adını alır. Bu dalda, dilin kelimeleri; anlamları, kavram alanları ve kapsamları ile eş anlamlılık, çok anlamlılık, eş seslilik vb. açılardan ele alınmaktadır. **Art zamanlı anlam bilgisi** ise, anlam bilgisinin bir dildeki çeşitli anlam olaylarını geçmişteki değişme ve gelişme süreçleri ile karşılıklı etkileşme şartları içinde inceleyen anlam bilgisi dalının adıdır.

Anlam bilgisinin belli başlı inceleme alanları: Kelimede anlam, eş anlam, zıt anlam, mecaz anlam, yan anlam vb.

Köken Bilgisi (Etimoloji)

Bir dildeki kelimelerin şekil yapıları ile anlamları arasında bağlantı kuran, o kelimelerin yapı ve anlamlarını kökenlerine doğru izleyerek ilk defa hangi köklere dayandıklarını hangi kavramları yansıttıklarını ve zaman içinde hangi evrelerden geçerek ne gibi gelişmeler gösterdiklerini inceleyen ve köken bilgisi ile ilgili diğer konuları araştıran dil bilgisi dalıdır.[21]

Köken bilgisinin belli başlı inceleme alanları: Kelime ve eklerin kaynağı, kelimelerdeki şekil ve anlam değişmeleri, kelimelerin ve eklerin tarihî gelişimi vb.

Etimoloji örnekleri:

Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, düğüm* maddesi.

---

21 Türkçenin etimolojik sözlüklerinden bazılarının künyesi aşağıda verilmiştir:

Clauson, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-century Turkish*, Oxford, At the Clarendon Press, 1972.

Eren, Hasan, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

Eyuboğlu, İsmet Zeki, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Sosyal Yayınları, İstanbul, 2004.

Gülensoy, Tuncer, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü Etimolojik Sözlük Denemesi I (A-N) II (O-Z)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

Nişanyan, Sevan, Sözlerin Soyağacı: *Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*, Adam Yayınları, İstanbul, 2007. (Genel ağ adresi: http://www.nisanyansozluk.com)

Räsänen, Martti, *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki, 1969.

Sevortyan, Edvard Vladimiroviç, *Etimologiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov I-IV*, Moskva, 1974-1989.

Tietze, Andreas, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, C. 1, Simurg Yayınları, İstanbul-Wien, 2002; C. 2, The Austrian Academy of Sciences Press, Wien, 2009.

Diğer etimoloji sözlükleri için şu yazıya bakılabilir: Yakın, Aziz, "Etimoloji Sözlükleri", *Türk Dili*, Türk Dil Kurumu Yayınları, C. 1997/I, S. 542, s. 140-150, Ankara, 1997.

düğüm: iplik, ip, halat gibi kolay bükülen şeyleri kıvırıp kendi üzerine veya birbirine dolayarak yapılan boğum.

< *düğ-* 'bağlamak, düğümlemek'+*-(ü)m* eki. Türkçe *düğ-* fiilinin eskiden beri kullanıldığını görüyoruz. Kâşgarlı Mahmut bu fiili *tüg-* 'bağlamak, düğümlemek' olarak saklamıştır. Altayca, Teleütçe, Şorca gibi diyalektlerde *tü-* 'düğüm yapmak' biçimi geçer.

Diyalektlerde bu fiilin daha çok *-ün* ekiyle kurulmuş türevleri kullanılır: Tkm *düvün* 'düğüm' *düvünçek* 'düğüm, küçük düğüm', -Nog *tüyin*. -KKlp *tüyin*. - Krg *tüyün*. bk. *düğme* (Eren 1999: 125-126)

Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I*, *getir-* maddesi.

getir- ['getirmek' =ET. ***ketür-*** < ***keltür-*** (DLT) < ***kel-tür-*** TT. GETİR- (İ/İŞ/ME(K)/T-ME(K) ~ Az. ***gätir-***; Bşk. ***kiltir-***; Kzk. ***keltir-***; Kırg. ***ketir-***; Tat. ***kitir-***; Trkm. ***getir-***, YUyg. ***kältir-*** (Gülensoy 2007: 367).

Sevan Nişanyan, *Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü, ayır-* maddesi.

ayır[mak [ETü] Or viii adrıl- ayrılmak

[ETü] UyB x adır-/adur- ayırmak, tefrik etmek

< ATü *ād-/*ādı- açmak, ayırmak +Ur-

• "Açmak" anlamını içeren bir dizi ETü kök arasındaki ilişki ilgi çekicidir. Karş. ak (açık renkli), ağ (seyrek dikiş veya iki bacak arasındaki açıklık), apış (iki bacak arasındaki açıklık), apış- (ağzını açmak).

EŞKÖKENLİLER: ETü *ad: ay-, ayık, ayıkla-, ayıl-, ayır-, ayırt, aymaz, ayrı, ayrıcalık, ayrık, ayrıksı, ayrım, ayrıntı, ayrış- (Nişanyan 2007: 58).

Petro İ. Kuznetsov, "Türkiye Türkçesinin Morfoetimolojisine Dair", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1995*, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 193-262, Ankara, 1997.

-(a)r/-(ı)r eki (geniş zaman): -ar, -er/-ır, -ir, -ur, -ür/-r eki hem zaman hem de ortaç ekidir. Yukarıda belirttiğimiz gibi biz zamanların partisiplerden değil, genellikle partisiplerin zamanlardan oluşmuş oldukları fikrindeyiz[22]. Buna göre burada ve ileride herhangi bir "ortaç"ın etimolojisinden söz edilmeyecektir.

Bilginlerin -(°)r ekinin etimolojisi hususundaki görüşleri ilginç olmakla beraber burada layık oldukları tenkide gereken yeri ayıramıyoruz. İlgilendiğimiz konuya kaynaşma kuramının taraftarları sıfatıyla eğilen G. Doerfer, E. A. Grunina, L. Johanson ve B. A. Serebrennikov'un, keza -(°)r ekini bir ortaç veya yönelme-verme hâli ekinden çıkarmayı düşünen N. A. Baskakov ile A. N. Kononov'un tahminlerini bir yana bıraktığımız gibi

22 -(y)acak eki önce bir partisip eki oldu, ama o ayrı bir sorun. Gelecek zaman anlamındaki -(y)a, -(y)e ve -(y)ısar, -(y)iser ekleri yerlerini -(y)acak ekine vermişlerdi (Kuznetsov 1997: 206).

incelediğimiz ekin kökenini *er* isminde görmek isteyen J. Deny veya *er-* fiilinde arayan İ. A. Batmanov'un görüşlerini de gerekçeli bulmuyoruz. Kononov 80'li yıllarda yeni bir tahminde bulunup -yur/-yar lahikalarında bir -ġu/-ġa ekiyle bir -r ekini gördü. Fakat hiçbir anıtta, hiçbir lehçede geniş zaman ekindeki y yerinde bir ġ/g görülmüş değildir. Hem ġ, g olsa biraz aşağıda değineceğimiz *seveyür; bakayur* şekilleri oluşmaz, *sevgür; bakġur (bakḳur)* olurdu.

Eski Türkçede -(°)r eki üç anlamda karşımıza çıkar: Geçmiş zaman, gelecek zaman, şimdiki zaman. Şimdiki zaman anlamının başka ikisine nazaran daha önemli olduğunu iddia edebiliriz (Şimdiki zaman anlamı ifade edilmeyen bir dil tasavvur edilemez). Eski Türkçede bu anlamı vermek için -(°)r'in dışında bir araç bulunmadığı için anılan ekin her şeyden önce şimdiki zaman eki olduğunu teslim etmeliyiz.

Ta eski zamanlardan beri -yur, -yür/-ur, -ür/-ar, -er/-ır, -ir/-r gibi birkaç biçimi bilinen geniş zaman ekinin, R. Arat'ın yazdığına göre "gerek ünlülerle gerek ünsüzler ile biten fiillerde aynı olmak üzere, bilhassa eski metinlerde, umumi olarak -ur ve -ür (ünlülerle biten fiillerde iki ünlü arasına bir yardımcı y gelmek suretiyle) kullanıldığını görüyoruz. Alıntıladığımız fikri yalnız bir yönden şüpheli buluyoruz: y ünsüzünün bir "yardımcı" ses olduğunu ispatlamak için delil bulunmayacağı kanısındayız. Gerçekten de "yardımcı" y'den söz ediliyorsa, *Oğuz-name*'deki *sev(e)yür erdi* (=severdi) şekli C. Brockelmann'ın daha iki eski el yazmasında bulduğu *kileyürsin* (=geliyorsun), *kileyürmiz* (=geliyoruz), *bakayurdı* (=bakıyordu) şekillerinin mevcudiyeti nasıl izah edilebilir? Neden *sev-ür* (veya *sev-er*) değil de *sev(e)yür; kil-ür (kel-ür)* değil de *kil-eyür?* Ekimizin iki değil üç sesli (-yur, -yür, belki de -yor) olduğunu kabul edersek mesele değişir. O hâlde y ünsüzünün yukarıda andığımız özelliği (yani ünsüzlerden sonraki durumdan kurtulması temayülü) göze alınacak olursa, çok eski zamanlarda karşımıza çıkan *sev-yür; kil-yür (kel-yür), bak-yur* gibi gramer kelimelerinin, akışma (euphonie) sürecine uğrayarak önce *sev-e-yür; kil-e-yür; bak-a-yur* kalıplarına girişlerine (ki bu şekiller de yukarıda geçiyor), sonra da kısalarak *sev-ür* veya *sev-er; kel-ür* veya *kel-er; bak-ır* veya *bak-ar* gibi şekiller alışlarına doğal bir gelişme seyri gözüyle bakılacaktır.

Eğer geniş zaman (sabık şimdiki zaman) ekinin en kadim biçimi -yur, -yür (veya -yor, -yör) ise, kökenini bulmak zor değildir; kökeni elbette ki *yor* (veya *yori, yürü)* fiilidir. Yalnız bir soruyu izaha hacet vardır: Şimdiki zamanla *yürü (yor)* fiili arasında ne gibi bir bağ olabilir? Anlaşılıyor ki *yor (yürü)* fiili "yarı yardımcı" bir fiil olarak ilkin -ve uzun zaman- sadece devinim (hareket) ifade eden fiillere takıldı, örneğin *kel yor* yahut ta *kel yürü* (=geliyor; yani madem yürü(yor), adım atıyor, demek ki gel(mek) eylemi henüz tamamlanmış sayılamaz), *ket yor* yahut *ket yürü* (=gidiyor; madem adım attığını yürüdüğünü görüyoruz, ket(mek) eyleminin herhâlde geçmişle ilgisi yoktur). Ancak *kel, ket (kit), bar (var), in, çık* gibi devinim fiillerine, şimdiki zaman anlamını vermek üzere iyice bağlandıktan sonra *yor (yürü)* fiili "yarı yardımcı"lıktan çıkmış, tam "yardımcı fiil" olarak

başka fiillere de katılmaya başlamıştı, mesela *yat yor* ("yatıp yürüyor" değil tabii, sadece "yatıyor" anlamında). *Yor (yürü)* yardımcı fiilinin -yor (-yür) ekine dönüşmesi (mesela *yat yor* ya da *yat yürü → yat-yor; yat-yür)* hiçbir izah istemez. Geniş zamanla gelecek zaman, -yür (-yor) ekinin çok sonra edindiği anlamlarıdır (Kuznetsov 1997: 206-207).

Lehçe Bilgisi (Diyalektoloji)

Bir dilin lehçe, ağız ve şive gibi dallarını, bunlar arasındaki ses, şekil ve söz farklılıklarını ortaya koymayı amaçlayan dil bilgisi dalına **lehçe bilgisi** denir[23].

Lehçe bilgisinin belli başlı inceleme alanları: Lehçe, şive ve ağızlar, lehçe, şive ve ağızların sınırları, dil haritalarının hazırlanması vb.

Kelime Bilgisi (Leksikoloji)

Bir dilin kelime varlığını şekil bilgisi, cümle bilgisi, anlam bilgisi açısından ele alarak türetmede görev alan birimlerini, birleşik kelimelerini, kalıplaşmış şekillerini, deyimlerini, atasözlerini, alıntı kelime vb. ögelerini inceleyen, bunların köken yapılarını araştıran, şekil ve anlam bilimi açısından geçirdikleri değişme ve gelişmeleri belirleyen dil bilgisi dalına **kelime bilgisi** denir.

Kelime bilgisi anlam bilgisi ve şekil bilgisiyle çok yakın bir bağlantı içindedir.

Kelime bilgisinin belli başlı inceleme alanları: Dillerin söz varlığı, dilleri oluşturan kelimeler, bu kelimelerin aldıkları biçimler, kökenleri, oluşumları vb.

Sözlük Bilgisi (Leksikografi)

Bir dilin veya karşılaştırmalı olarak çeşitli dillerin söz varlığını sözlük biçiminde ortaya koyma yöntemlerini ve uygulama yollarını gösteren dil bilgisi dalıdır. Aslında sözlük bilgisi kelime bilgisinin sözlük hazırlama yöntem ve tekniklerini inceleyen, sözlük hazırlama ilke ve sorunlarıyla uğraşan dalına verilen addır.

Sözlük bilgisinin belli başlı inceleme alanları: Sözlüğe alınacak kelimelerin belirlenmesi, bu kelimelerin yapı ve anlamca tanımlanmaları vb.

---

23 Bir dilin tarihî, siyasi, sosyal ve kültürel nedenlerle değişik bölgelerde, zamanla ses yapısı, şekil yapısı ve kelime hazinesi bakımından önemli farklarla birbirinden ayrılan kollarından her birine lehçe denir. Türkçenin Anadolu, Azeri, Özbek, Kazak, Kırgız, Türkmen lehçeleri gibi. Lehçeleri, yapıları bakımından birbirine yakın ve uzak lehçeler olarak ayırabildiğimiz gibi, taşıdıkları özelliklerdeki ortaklık bakımından da gruplara ayırabiliriz. Nitekim Yakut ve Çuvaş lehçeleri Türk dilinden çok eskiden ayrılmış kollar olarak Türkiye Türkçesine ve öteki Türk lehçelerine uzak lehçelerdir: ayrılıklar çok derindir. Azeri ve Türkmen lehçeleri ise Türkiye Türkçesi'nin yakın lehçeleridir. Türkçenin Kuzeybatı (Kıpçak), Güneybatı (Oğuz-Türkmen), Güneydoğu ve Kuzeydoğu (Altay bölgesi lehçeleri) olmak üzere dört lehçe grubu vardır.

KAYNAKLAR

Akar, Ali (2005), *Türk Dili Tarihi,* İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Bayraktar, Nesrin (2006), *Dil Bilimi,* Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Bopp, Franz (1816), *Über das Konjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache,* Frankfurt am Main.

Caferoğlu, Ahmet (2000), *Türk Dili Tarihi,* İstanbul: Enderun Kitabevi.

Demir, Nurettin; Yılmaz, Emine (2003), *Türk Dili El Kitabı,* Ankara: Grafiker Yayınları.

Dilâçar, Agop (1964), *Türk Diline Genel Bir Bakış,* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Dilâçar, Agop (1971), "Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1971,* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 83-145.

Eker, Süer (2003), *Çağdaş Türk Dili,* Ankara: Grafiker Yayınları.

Ercilasun, Ahmet Bican (2004), *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi,* Ankara: Akçağ Yayınları.

Eren, Hasan (1998), *Türklük Bilimi Sözlüğü I: Yabancı Türkologlar,* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ergin, Muharrem (2005), *Türk Dil Bilgisi,* İstanbul: Bayrak Basım Yayım Tanıtım.

Göker, Osman (1997), *Uygulamalı Türkçe Bilgileri I, II, III,* İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Gülensoy, Tuncer (2007), Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü Etimolojik Sözlük Denemesi I (A-N), II (O-Z), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kaplan, Mehmet (1992), *Kültür ve Dil,* İstanbul: Dergâh Yayınları.

Karamanlıoğlu, Ali Fehmi (1994), *Türk Dili Nereden Geliyor Nereye Gidiyor,* İstanbul: Beşir Kitabevi.

Kıran, Zeynel (2006), *Dilbilime Giriş*, Ankara: Seçkin Yayınları.

Korkmaz, Zeynep (1992), *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Korkmaz, Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kuznetsov, Petro İ. (1997), "Türkiye Türkçesinin Morfoetimolojisine Dair", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1995*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 193-262.

Özyetgin, A. Melek (1996), *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi, (İnceleme-Metin-Tercüme-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Özyetgin, A. Melek (2006), *"Tarihten Bugüne Türk Dili Alanı"*, Chinese Academy of Social Science, Sino-Foreign Relationship Department of Institute of History, Beijing (CHINA) (23 January 2006) (Konferans).

Rásonyi, László (1971), *Tarihte Türklük*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Tekin, Talât (1978), "Türk Dilleri Ailesi: I", *Türk Dili*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, C. XXXVII, S. 318, s. 178-183.

Tekin, Talât (2003), *Makaleler I: Altayistik*, hzl. Emine Yılmaz, Nurettin Demir, Ankara: Grafiker Yayınları.

Üçok, Necip (2004), *Genel Dilbilim (Lengüistik)*, İstanbul: Multilingual Yayınları.

Ünver, İsmail (2001), "Sulı, Suli, Sula, Süle ve Süli Fakih Rivayetleri Üzerine", *Türkoloji Dergisi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, C. 14, s. 15-20.

Yakın, Aziz (1997), "Etimoloji Sözlükleri", *Türk Dili*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, C. 1997/I, S. 542, s. 140-150.

2. BÖLÜM

SES BİLGİSİ

SES BİLGİSİ

Bir dilin seslerini; oluşmaları, boğumlanma özellikleri, kelimelerdeki sıralanışları, yüklendikleri görevler ve uğradıkları türlü değişmeler açısından inceleyen dil bilgisi dalına **ses bilgisi (fonetik)** denir.

Ses bilgisi şu alt bölümlerden meydana gelmektedir:

Art Zamanlı Ses Bilgisi

Bir dilin seslerini ve o dildeki ses olaylarını tarihî gelişme süreci içinde inceleyen ses bilgisi dalıdır.

Eş Zamanlı Ses Bilgisi

Bir dilin seslerini ve ses olaylarını tarihî gelişme ve değişme seyrine bakmadan belirli bir zaman süreci içinde inceleyen ses bilgisi dalıdır.

Karşılaştırmalı Ses Bilgisi

Bir dilin seslerini ve ses olaylarını o dilin çeşitli lehçeleri arasında karşılaştırmalı olarak inceleyen ses bilgisi dalıdır.

Fizyolojik Ses Bilgisi

Fizyolojik ses bilgisi, konuşma ve işitme organlarının yapısını ve işleyişini inceleyen ses bilgisi dalıdır. İnsan seslerinin çıkarılmasını sağlayan organların yapısı ve nitelikleri, bu organların birbirleriyle münasebeti tıpta anatominin araştırma ve inceleme konularından birisi olduğundan, fizyolojik ses bilgisine yardımcı olan en önemli bilim dalı anatomidir.

Söyleyiş Ses Bilgisi

Seslerin nasıl çıkarıldığını ve sesin oluşmasını sağlayan organların hareketlerini inceleyen ses bilgisi dalıdır. Konuşmanın meydana gelmesi, seslerin boğumlanması, seslerin

çıkış yerleri ve biçimleri, hece, vurgu, ton kavramları, seslerin bir araya getirilmesi gibi konular söyleyiş ses bilgisinin çalışma alanı içindedir.

Dinleyiş Ses Bilgisi

Seslerin insan kulağı ve beyninde nasıl algılandığını inceleyen ses bilgisi dalıdır. İşitme sırasındaki akustik olaylarla seslerinin duyulmasını sağlayan organlarımızın yapısı ve işleyişi dinleyiş ses bilgisinin araştırma konuları arasındadır. Dinleyiş ses bilgisi söz konusu fonksiyonu yerine getirirken, fizyolojik ve akustik ses bilgisinden istifade eder. Bu anlamda, fizyolojik ses bilgisinden işitme organlarının yapısı ve işleyişi, akustik ses bilgisinden ise kulağın içindeki ve dışındaki ses dalgalarının incelenmesi yönüyle yararlanır.

Akustik Ses Bilgisi

Akustik, "sesin titreşim sıklığı, süresi ve duyulma gücü bakımından taşıdığı nitelik; ses dağılımı, ses düzenlemesi"dir. Akustik ses bilgisi, dil seslerinin akustik açısından niteliklerinin, yani bu sesleri doğuran titreşimlerin sıklığının, seslerin süre ve duyulma gücü bakımından niteliklerinin ortaya koyulmasını inceleyen ses bilgisi dalıdır.

Deneyli Ses Bilgisi

Dil seslerinin oluşmasını, boğumlanma yer ve özelliklerini, çeşitli teknik araçlara dayanarak tespit eden ses bilgisi dalıdır. Deneyli ses bilgisi, konuşma organlarının işleyişinden, çıkarılan seslerin niteliklerine kadar, diğer ses bilgisi dallarının sorunlarına, deneylerden hareketle ve araştırma laboratuvarlarındaki araç ve gereçeklerden istifade ederek çözümler bulmayı ilke edinir.

Genel Ses Bilgisi

Tek bir dilin değil bütün dillerin seslerini bir bütün olarak ele alan, bunların türlerini, özelliklerini inceleyen ve bütün ses bilgisi dallarını içine alan geniş kapsamlı ses bilgisi dalıdır.

SES

Akciğerlerden gelen havanın ses yolunun herhangi bir noktasında boğumlanması ile oluşan ve yayılarak kulakta, bir ünlü olarak veya bir ünlü ile birlikte algılanan titreşime ses denir.

Fizik bilimine göre ses adı verilen geçici olay, titreşimle elde edilmekte, yani ses, maddedeki moleküllerin titreşmesi sonucu meydana gelmektedir.

Cümleler ve cümleleri oluşturan kelime ve kelime gruplarından tutun da kelime ve kelime gruplarını oluşturan hecelere kadar bütün dil birlikleri seslerin bir araya gelmesiyle teşekkül eder. Bu yönüyle ses, dilin en küçük fakat en temel ögesidir. Öyle bir ögedir ki bir tarafı zihinde, bir tarafı da ses organlarındadır. Çünkü akciğerlerden gelen havayı, konuşma malzemesi hâline getirme kabiliyeti insana özgüdür. Papağanın taklit ile çıkardığı insan sesine benzeyen ses, zihne dayanmadığı, akli olmadığı için hayvan sesinden başka bir şey değildir. Dolayısıyla insan sesinin en önemli özelliklerden birisi zihne dayanması, akılla ilgili bir tarafının olmasıdır.

Âlemde yer alan -ister canlı olsun ister cansız- varlıkların çıkarabileceği ses sayının sınırsız olduğundan bahsedilebilir. İnsan denilen harikulade varlık herhangi bir doğal dilde yer alan seslerden çok daha fazlasını çıkarabilecek bir ses aygıtına sahiptir. Fakat insanın konuşma adı verilen eylemi gerçekleştirirken kullandığı ses sayısı sınırlıdır ve konuşma sırasında oluşan ses boğumlanmış, yani bir şekle bürünmüştür. İşte boğumlanmış ve belirli bir şekil almış bu sese **işlenmiş ses** adı verilir. Dil malzemesi olan ve sayısı sınırlı olan bu sese nispetle, tabiattaki diğer seslere **ham ses** denir.

Seslerin Oluşması

Ses için gerekli hava, solunum organları (ağız, burun, yutak, gırtlak, soluk borusu ve akciğer; solunuma yardımcı organlar diyafram ve kaburgalar) tarafından sağlandıktan sonra soluk alıp verme, akciğerler tarafından gerçekleştirilir. Diyafram, göğüs kaslarıyla beraber görev alıp, soluk verirken yükselerek, soluk alırken de karın boşluğuna doğru inip düzleşerek göğüs hacmini, dolayısıyla akciğerleri genişletip daraltır. Sağlanan hava, konuş-

ma sırasında soluk borusu yoluyla gırtlak, boğaz, ağız kanalı, geniz, burun boşluğundan geçirilirken, her sesin özelliğine göre değişik kalıplarla konuşma seslerine dönüştürülür.

Burada seslerin oluşumunda önemli bir yeri alan ses yolu ve ses organlarından da bahsetmek gerekir.

Ses yolu, akciğerlerden gelen havanın, her sesin özelliğine göre değişik işlemlerle dil seslerine dönüştürülmesi sırasında nefes borusu vasıtasıyla geçtiği yola verilen addır. Ses yolu, gırtlak, boğaz, ağız kanalı, geniz ve burun boşluğundan oluşmaktadır.

Ses organları ise konuşma işleminin gerçekleşmesini sağlayan organlar olup akciğerler, diyafram, gırtlak, gırtlak kapağı, ses telleri, küçük dil, boğaz, ağız kanalı (ağız boşluğu), geniz, dil, dişler, dudaklar ve damaktan ibarettir.[24]

---

24 Ses organlarından bazılarının konuşma seslerinin oluşumundaki rolleri şöylece özetlenebilir:

Nefes borusunun bittiği ve ses borusunun başladığı yerde, nefes borusunun en üst halkası üzerine oturtulmuş beş parça kıkırdaktan oluşan ve içindeki ses telleri ses dudakları) yardımıyla insan sesinin oluşmasını sağlayan küçük kutu biçimindeki organa **gırtlak** denir. Gırtlağı oluşturan kıkırdaklar, biçimlerindeki benzerlik dolayısıyla halka kıkırdak, kalkan kıkırdak, ibriksi kıkırdaklar, armutsu kıkırdak adlarını alır. Kalkan kıkırdağın ön üst kısmı erkeklerde âdem elması denilen bir çıkıntı oluşturur. Gırtlağın, nefes alma durumunda, bir ikizkenar üçgen şeklinde açık kalan, konuşma sırasında ibriksi kıkırdağı harekete getiren, adalelerin veya ses tellerinin küçülmesi ile kapanan kısmı **ses yarığı** adını alır. Akciğerlere yabancı maddelerin girmesini önleme görevini yerine getiren gırtlak, seslerin oluşumunda da önemli bir rol oynar. Gırtlak, titreşimin üretilmesini sağlayan organdır. Soluk verirken hava, ses tellerinin üstünden geçerek onları titreştirir ve bu yolla ses oluşur. Kıkırdaklar ses tellerini gevşetecek ya da kasacak biçimde hareket ettiklerinde yüksek ya da alçak perdeli sesler oluşur. Ancak, oluşan sesin niteliği dil, dudaklar ve çenenin hareketi ile yapısından da etkilenir. Gırtlakta oluşan ses, ağız boşluğu ve burunda yankılanır. Damak, dil ve dudakların hareketiyle de ses şekillendirilir ve konuşma hâlini alır.

Dil tabanının biraz altında, gırtlağın üst kısmında bulunan, kıkırdaktan yapılmış hareketli kapakçığa **gırtlak kapağı** adı verilir. Seslerin boğumlanması sırasında, ses yolunun açılıp kapanmasında, daralıp genişlemesinde ve türlü biçimlere girmesinde görev alan organ gırtlak kapağıdır. Gırtlak kapağı, dilin arka kısmının hemen arkasında ve gırtlakla soluk borusu açıklığının hemen üzerinde yer alan, yaprak şeklinde bir doku kapağıdır. Gıda maddeleriyle sıvıların kazara soluk borusuna kaçmasını önlemek ve yemek borusuna yönlendirmek için yutma işlemi sırasında soluk borusunu kapatır.

Önde halka ve kalkan kıkırdakların iç kenarlarına yerleşmiş olan, arkada üçgen piramit şeklindeki ibriksi kıkırdakların iç yüzüne bağlı bulunan, gırtlağın ortasında üçer kenarlı iki kiriş oluşturan ve sesin oluşmasında en önemli etken olan kaslara **ses telleri** adı verilir. Ses telleri, dolayısıyla gırtlak, titreşimi sağlayan organlardır. Tınlamayı veren bölge ise ses yarığının yukarısındaki yutak, ağız ve burun boşluğudur. Dil sesinin ses tellerindeki titreşimle başlayan oluşumu, söyleyiş işleminin ilk aşaması sayılabilir. Ancak bunun için gerekli olan basınçlı havanın sağlanması da aynı aşamanın başlangıcıdır.

Yumuşak damağın arka ucunu oluşturan ve boğaza doğru sarkan küçük organ ise **küçük dil**'dir. Gırtlaktan yukarı çıkarken gırtlak kapağından sonra ağza açılan yola geçilince, dilden söz etmek gerekir. Dilin konuşma işinde çok önemli rolü vardır.

Dil seslerinin ortaya çıkarılışında **ağız kanalı** (ağız boşluğu)'nun da önemli bir payı vardır. Oylumu büyüyüp küçülebilen ağız boşluğu, yumuşak damağın, özellikle dilin, dudakların devinimiyle

Konuşma sesleri, bu organların ortaklaşa işleyişiyle oluşur. Mesela, /e/ sesi için ilk önce havanın akciğerlerden yukarı itilmesi gerekir. Sonra bu havanın ses tellerine çarpması, ağız boşluğuna yayılması, ağzın belli bir açı ile açılması, titreşimin ağzın ön tarafında /e/ karakterini alması lazımdır. Bu durum sadece /e/ sesine özgüdür. Dillerdeki çeşitli seslerin belli fakat birbirinden az da olsa farklı kalıpları vardır. Bu az farklı kalıplardan ise birbirinden çok farklı sesler meydana gelmektedir.

Konuşmayı sağlayan hareketlerin tümüne; ciğerlerden gelen havanın, ses yoluyla belirli bölgelerinde açılma, kapanma, daralma, hışırdama vb. hareketlerle sese dönüştürülmesi olayına **boğumlanma** denir. Ağız boşluğunda seslerin oluştuğu çeşitli noktalara; bir ünsüzün çıkışı sırasında ses yolunun daralan veya kapanan noktasına **boğumlanma noktası** adı verilir.

Seslerin boğumlanmasında insanın fiziki durumundaki farklılıklar da rol oynamaktadır. Mesela çocuklar için en erken ve kolayca çıkarılabilen ünsüzler /b/, /p/, /m/, /n/, /t/; ünlüler ise /a/, /e/, /i/, /u/ olarak gösterilebilir.

Seslerin Alınması ve Çözümlenmesi

Duyma organımız; dış kulak, orta kulak ve iç kulak olmak üzere üç ana bölümden meydana gelir. Dışarıdan gelen ses dalgalarını toplamaya yarayan kulak kepçesini orta kulağa bağlayan hafif kıvrımlı yolun boyu 2,5 cm kadardır. Bu yol, sesi şiddetlendirerek kulak zarına, oradan da orta kulağa iletir. Duyma organı, sırasıyla kulak kepçesi, kulak yolu, kulak zarı, örs, üzengi, çekiç kemikçikleri, yarım çember, östaki borusu, salyangoz, işitme ve denge sinirleri gibi organlardan oluşmuştur. Orta kulaktaki işitme kemikçikleri (örs, üzengi ve çekiç), kulak zarıyla işitme kapsülü arasındaki hava dolu boşlukta yer alır.

İşitme kemikçikleri, kulak zarındaki titreşimleri, iç kulaktaki sıvıya ve işitme hücrelerine iletir. Orta kulağın en önemli görevi, kulak zarını etkileyen ses baskısının gücünü iç kulağa artırarak iletmektir. İç kulağın işitmeyle ilgili bölümü olan salyangozun içinde corti organı bulunur. Corti organındaki tüysü hücreler ve destek hücreleri; farklı frekanstaki ses dalgalarının, farklı sinir hücrelerini uyarmalarını sağlar ve neticede sinyallerin merkezî

---

seslerin çıkışında ayrı nitelikler kazanmalarını sağlar. Böylelikle, ses tellerinde üretilen ses, ses yolunun ayarlanmasıyla değiştirilmiş olur.

Damağın ön bölümüne sert damak, geriye doğru uzanan, hareket edebilen yumuşak bölgeye **yumuşak damak** denir. Yumuşak damağın ucu, arkada en uçta küçük dil dediğimiz boğaza doğru sarkan küçük ufak organdır.

Yutağın burun boşluğuna açılan yolu küçük dilin arkasından geçer. Seslerin tonunda, renginde geniz ve burun boşluğunun payı vardır. İnsan sesinin gücü yalnızca, ses tellerindeki titreşimin artıp eksilmesine bağlı olmayıp, yutağın ve bağlı bulunduğu boşlukların sağladığı tını, bu gücün artırılmasına imkân verir.

sinir sistemine gönderilmesiyle duyma işlemi gerçekleşmiş olur (Coşkun 2008: 36-37). İnsan kulağı 20 ila 20000 hertz[25] arasında frekansa sahip sesleri duyabilmektedir.

Seslerin Çeşitleri

Sesler boğumlanma tarzlarına göre **ünlü (vokal)** ve **ünsüz (konsonant)** olmak üzere ikiye ayrılır.

Ünlüler[26]

Akciğerlerden gelen havanın ağız kanalında herhangi bir engele uğramayarak sadece ses yolundaki daralma veya genişleme ile çeşitlenen, dil ve dudakların oluşturduğu sese **ünlü** denir. Standart Türkçede alfabede gösterilen sekiz ünlü vardır:

/a/, /e/, /ı/, /i/, /o/, /ö/, /u/, /ü/.

Tanımda da belirtildiği gibi ünlüler teşekkülleri sırasında ses yolunda hiçbir engelle karşılaşmayan seslerdir. Ünlüler oluşurken ses yolu tamamen açık bir durumda bulunur.

---

25 hertz: (Fizikçi Heinrich Hertz özel adından) Saniyede bir titreşim yapan devirli bir olayın frekansına eşit frekans birimi.

26 Türkçenin ünlüleri kaynaklarda şu şekilde gösterilmektedir:

D. Aksan, N. Atabay, S. Özel, A. Çam. N. Pirali. *Türkiye Türkçesi Gelişmeli Sesbilimi*, Ankara. 1978. s. 14. [a. e. ı. i. o. ö. u. ü]:

Doğan Aksan. *Her Yönüyle Dil*, Ankara. 1998. 2. cilt. s. 24-31. [a. e. ı. i. o. ö. u. ü]:

Tahsin Banguoğlu. *Türkçenin Grameri*, Ankara. 2007. s. 34-40. [a. e. ı. i. o. ö. u. ü. kapalı e. ince a. genizsi sesliler (Küçük dili sakat ya da tembel kişiler tarafından genizden söylenen sesler: sonra > sõra. Tanrı > Tãrı). uzun sesliler]:

Volkan Coşkun. *Türkçenin Ses Bilgisi*, İstanbul. 2008. s. 39-44. [a (:). ince â (:). e (:). Anadolu ağızlarında kullanılan e (:). ı (:). i (:). o (:). o (*rol, hol, gol* gibi kelimelerdeki Fransızcadan alıntı o ünlüsü). ö (:). u (:). û (*Halûk, mahlûk* gibi kelimelerde bulunan û ünlüsü). ü (:): (:) işareti uzunlukları göstermek için kullanılmıştır.]

Nurettin Demir, Emine Yılmaz. *Türk Dili El Kitabı*, Ankara, 2005. s. 154. [a. e. ı. i. o. ö. u. ü ve ğ'nin kendinden önceki ünlüleri uzatmasıyla ortaya çıkan uzun ünlüler]:

Tufan Demir. *Türkçe Dilbilgisi*, Ankara. 2004. s. 37-38. [a. e. ı. i. o. ö. u. ü. ince a ve alıntı uzun ünlüler]:

Ömer Demircan. *Türkçenin Sesdizimi*, İstanbul. 1996. s. 40-44. [a. e. ı. i. o. ö. u. ü]:

Haydar Ediskun. *Türk Dilbilgisi*, İstanbul, 1999, s. 70. [a. e. ı. i. o. ö. u. ü]:

Süer Eker. Çağdaş *Türk Dili*, Ankara. 2003. s. 206-210. [a. e. ı. i. o. ö. u. ü. kapalı e. yarı ünlü (ğ. w. h. y)]:

Muharrem Ergin. *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul. 2005, s. 39-43. [a. e. ı. i. o. ö. u. ü. ince a. kapalı e. kısa vokal (ı)];

Tahir Nejat Gencan. *Dilbilgisi*, İstanbul. 1979, s. 35. [a. e. ı. i. o. ö. u. ü]:

Nurettin Koç. *Yeni Dilbilgisi*, İstanbul, 1996. s. 579-586. [a. e. ı. i. o. ö. u. ü. uzun ünlü]:

Z. Korkmaz, A. B. Ercilasun. H. Zülfikar. M. Akalın. T. Gülensoy. İ. Parlatır. N. Birinci. *Türk Dili ve Kompozisyon*, Ankara 1995. s. 65-66. [a. e. ı. i. o. ö. u. ü ve uzun a. uzun e. uzun i. uzun u. uzun ü];

Mustafa Özkan. *Türkçenin Ses ve Yazım Özellikleri*, İstanbul. 2001. s. 80-85. [a. e. ı. i. o. ö. u. ü. kapalı e, ince a. uzun ünlü].

Bu bakımdan akciğerlerden gelen hava rahat bir şekilde dışarı çıkar. Fakat ünlülerin çıkarılması sırasında soluğun tam bir engellemeyle karşılaşmaması, hiçbir engele uğramadığı anlamına da gelmez.

Ünlüler, dilin estetik yönünü göstermeleri yönüyle de önemlidirler. Bir dilin estetiğinin, söz konusu dilin ünlülerinin çokluğu ve çeşitliliğiyle doğru orantılı olduğu söylenebilir.

Türkçedeki ünlüler özellikleri bakımından şöylece gruplandırılır:

Dilin Konumuna Göre[27]

Söylenirken dilin önde ya da arkada tümsek bir durum alması, önde ya da arkada boğumlanma sağlayan bir ağız boşluğu bırakması bakımından yapılan ayrımdır. Bu bakımdan ünlüler **art** ve **ön ünlüler** olmak üzere ikiye ayrılır. Ön dil ünlüleri *ince,* art ünlüler ise *kalın* olarak çıktıklarından bu sesler için *ince* ve *kalın* terimleri de kullanılmaktadır.[28]

Art ve Ön Ünlüler

Art Ünlüler

Dilin, ağız boşluğunun arka bölümünde tümseklenmesi ile boğumlanan ünlülere **art ünlü** denir: /a/, /ı/, /o/, /u/ ünlüleri.

Art (kalın) ünlüler, ağız boşluğunun art bölümünde, dilin geriye çekilmiş durumunda oluşur.

Ön Ünlüler

Dilin ileriye sürülmüş durumunda ve ağız boşluğunun ön tarafında boğumlanan ünlülere **ön ünlü** denir: /e/, /i/, /ö/, /ü/ ünlüleri.

Ön (ince) ünlüler, ağız boşluğunun ön tarafında, dilin ileriye sürülmüş durumunda oluşur.

Dudakların Durumuna Göre

Söyleyiş sırasında dudakların durumuna göre ünlüler **düz** ve **yuvarlak ünlüler** olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Düz ünlülerin çıkarılışında dudaklarda gerilme ve yayvanlaşma; yuvarlak ünlüler çıkarılırken ise bir yuvarlaklaşma olmaktadır.

---

27 Kimi kaynaklarda "oluşum/boğumlanma noktalarına göre ünlüler" şeklinde tasnif edilmiştir.

28 Burada değerlendirilen fiziksel bir özellik değil, ünlülerin oluşumunda dilin konumu olduğu için *kalın* ve *ince* terimlerine göre *ön* ve *art* terimlerinin kullanılmasının daha uygun olacağı kanaatindeyiz.

Düz ve Yuvarlak Ünlüler

Düz Ünlüler

Dudakların düz ve yayvan duruma getirilmesi ile boğumlanan ünlülere **düz ünlü** denir: /a/, /ı/, /e/, /i/.

Düz ünlüler, dudakların gerilip düz ve yayvan bir şekil almasıyla oluşur.

Yuvarlak Ünlüler

Dudaklarda belli bir yuvarlaklaşmayla boğumlanan ünlülere **yuvarlak ünlü** denir: /o/, /ö/, /u/, /ü/.

Yuvarlak ünlüler, dudakların yuvarlak bir şekil almasıyla oluşur.

Ağzın Açıklık Derecesine Göre

Ağız boşluğunun açıklığı, ağzın biçimi ünlünün niteliğini belirten kıstaslardan bir diğeridir. Bu bakımdan ünlüler **geniş** ve **dar** ünlüler olmak üzere ikiye ayrılır:

Geniş ve Dar Ünlüler

Geniş Ünlüler

Ağız boşluğunun ve çene açısının herhangi bir daralmaya uğramadan, açık durumunda iken boğumlanan ünlülere **geniş ünlü** denir: /a/, /e/, /o/, /ö/. Geniş ünlülere **açık ünlüler** dendiği de olur.

Geniş ünlüler, alt çenenin fazla açılmasıyla, ağız boşluğu geniş durumdayken, yani ses yolunun genişlemesiyle oluşur.

Dar Ünlüler

Alt çenenin az açılması ve ses yolunun daralması ile boğumlanan ünlülere **dar ünlü** denir: /ı/, /i/, /u/, /ü/. Dar ünlülere **kapalı ünlüler** de denir.

Dar ünlüler, alt çenenin az açılmasıyla, ağız boşluğu darken, yani ses yolunun darlaşmasıyla oluşur.

Bütün bu sınıflamalardan sonra ünlülerin nitelikleri şöyledir:

Ünlü Tablosu

ÜNLÜLER	Düz		Yuvarlak	
	Geniş	Dar	Geniş	Dar
Art	a	ı	o	u
Ön	e	i	ö	ü

/a/: art, geniş, düz ünlü
/ı/: art, dar, düz ünlü
/o/: art, geniş, yuvarlak ünlü
/u/: art, dar, yuvarlak ünlü
/e/: ön, geniş, düz ünlü
/i/: ön, dar, düz ünlü
/ö/: ön, geniş, yuvarlak ünlü
/ü/: ön, dar, yuvarlak ünlü

Kapalı /e/

Boğumlanma noktası /i/ ve /e/ ünlüleri arasında bulunan /e/ sesine **kapalı /e/** denir. Bu ünlü, /é/ şeklinde gösterilir.

Kapalı /e/, ön ya da iç seslerde olmak üzere hep kök hecede bulunur: *él, bél, érken, érkenden, yédi, géce, étmek, vérmek, yémek, démek, yétişmek, yél, yéle* vb.

Türkçede asli olarak varlığı kabul edilen bu ünlü, kimi zaman Anadolu ağızlarında söyleyiş esnasında kendini hissettirmektedir.

Uzun Ünlü

Boğumlanma süresi normal bir ünlünün süresinden daha uzun olan yahut normal uzunluktaki iki ünlünün boğumlanma süresini içine alan ünlülere **uzun ünlü** denir: /ā/, /ē/, /ı̄/, /ī/, /ō/, /ȫ/, /ū/, /ǖ/.

Her ne kadar ünlüler soluğun yettiği kadar söylenebilse de uzun veya kısalık göz önünde bulundurulduğunda Türkçe normal uzunlukta diyebileceğimiz ünlülere sahip bir dildir. Ancak, Türkçenin çok eski devirlerinde ister asli (birincil) ister ses değişmeleri sonucu (ikincil) olsun uzun ünlülerin varlığı bilinmektedir:[29] *āk* "ak", *āb* "av", *āç-* "acıkmak",

29 Talât Tekin'in *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler* adlı eserinde uzun ünlü konusu geniş olarak incelenmiş ve bütün Türk lehçelerinden örnekler verilmiştir. Uzun ünlü konusu ile ilgili diğer yayınlardan bazılarının künyesi şöyledir: Ligeti, Lajos, "Türkçede Uzun Vokaller", *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul Üniversetesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, C. VII-VIII, s. 82-94, İstanbul, 1942; Özdarendeli, M. Necmettin, "Türkçede Uzun Ünlüler", *Türk Dili*, Türk Dil Kurumu Yayınları, S. 5, s. 348-354, Ankara, 1956; Tuna, Osman Nedim, "Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1960*, s. 213-282, Ankara, 1960; Korkmaz, Zeynep, "Eski Anadolu Türkçesinde Asli Ünlü (Vocal) Uzunlukları", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I. Cilt*, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 443-458, Ankara, 1995; Korkmaz, Zeynep, "Batı Anadolu Ağızlarında Asli Ünlü Uzunlukları Hakkında", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar II. Cilt*, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 123-127, Ankara 1995; Boz, Erdoğan, "Türkiye Türk-

āra "ara", *bār* "var", *ōt* "ateş", *bēş* "beş", *ǖç* "üç", *sǖt* "süt", *yōk* "yok", *ācı* "acı", *ādım* "adım", *kāş* "kaş", *kocā* "koca", *ōl-* "ol-", *dȫn-* "dön-", *vūr-* "vur-", *bū* "bu" vb.

Günümüzde uzun ünlü Türkçe *yād el* sözündeki *yād* ve *yārım* kelimelerinde hâlâ hissedilmektedir.[30]

Türkiye Türkçesinde karşılaşılan uzun ünlüler, ancak dilimize girmiş olan yabancı (özellikle Arapça ve Farsça) kelimelerde görülmektedir: Ar. *cāzib*[31] > */ca:zip/*, Ar. *hulāsa* > */hüla:sa/*, Ar. *īmān* > */i:ma:n/*, Ar. *şāʿir* > */şa:ir/*, Ar. *tesādüf* > */tesa:düf/*, Far. *āheste* > */a:heste/*, Far. *efsāne* > */efsa:ne/*, Far. *nā+çīz* > */na:çi:z/*, Far. *numūne* > */numu:ne/* gibi.

Yukarıdaki örneklerde iki noktadan önceki harfin işaret ettiği ses uzun ünlüdür ve uzun söylenir. Fakat, bugün Arapça ve Farsçadan dilimize geçen birçok kelimedeki uzun ünlüler kısalmıştır: Ar. *bakkāl* > *bakkal*, Ar. *beyāz* > *beyaz*, Ar. *harām* > *haram*, Ar. *hāzir* > *hazır*, Ar. *rūh* > *ruh*, Far. *bāğçe* > *bahçe*, Far. *bāzār* > *pazar*, Far. *derzī* > *terzi*, Far. *hīç* > *hiç*, Far. *rencīde* > *rencide*, Far. *siyāh* > *siyah*, Far. *zencīr* > *zincir* gibi.

Uzun ünlülü kapalı hecelerle biten bazı kelimeler ünlüyle başlayan ek ya da yardımcı fiille kullanıldıklarında bu kelimelerdeki uzun ünlüler ortaya çıkmaktadır: Ar. *cevāb* > *cevap* > */ceva:bı/*, Ar. *harām* > *haram* > */hara:m olsun/*, Ar. *hayāt* > *hayat* > */haya:tım/*, Ar. *hitāb* > *hitap* > */hita:b etmek/*, Ar. *rūh* > *ruh* > */ru:hum/*, Ar. *yemīn* > *yemin* > */ yemi:ni/*, Ar. *zamān* > *zaman* > */zama:nı/* gibi.

Uzun ünlüler, genellikle yazıda gösterilmemektedir: *mağrur /mağru:r/*, *sahip /sa:hip/*, *kifayet /kifa:yet/*, *bina /bina:/*, *mefhum /mefhu:m/* gibi.[32]

çesinde Uzun Ünlülerde Vurgu", *İlmî Araştırmalar Dergisi*, s. 29, İstanbul, 2002; Buran, Ahmet, "Çağdaş Türk Yazı Dillerinde ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında İkincil Uzun Ünlüler", *II. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni*, Erciyes Üniversitesi, Kayseri, 10-12 Nisan 2006.

30 Birincil uzun ünlüler, ilk defa Otto Böhthlingk'in yazdığı Yakutça grameriyle ortaya çıkmış ve bu çalışmadan başlayarak tartışmalar da çeşitli araştırmalarla desteklenerek devam etmiştir. Bugün bu uzunlukları veya bu uzunlukların daha önceki devirlerde var olduğunun görüntülerini Türkmen, Çuvaş, Yakut, Halaç lehçelerinde de buluyoruz. Bu türlü uzunluklar Anadolu ağızlarında da yer yer süregelmektedir. Diğer taraftan uzunlukların bir kısmı da özellikle ağızlarda ve konuşmalarda ünlü, ünsüz düşmeleriyle ses kaynaşmaları gibi ses olaylarından oluşmuştur: *ağabey* > */ābi* , *var mı?* / > */vā-mı?/*, *pahalı* > */pālı/*, *daha* > */dā/*, *tuhaf* > */tūaf/*, *ağlama* > */ālama/*, *bu gün* > */bȫn/*, *alacağım* > */alacām/*, *gideceğim* > */gidicēm/*, *düğme* > */dǖme/*, *öğrenci* > */ȫrenci/*, *buğday* > */būday/*, *doğru* > */dōru/*, *ne haber* > */nāber/*, *ne yapalım* > */nāpalım/*, *Fatma Hanım* > */Fatmānım/*, *böyle* > */bȫle/*, *söylemek* > */sȫlemek/* vb.

31 Kelimelerin alındıkları diller ve orijinal biçimleri için Türk Dil Kurumunun *Güncel Türkçe Sözlük*'ünden (www.tdk.gov.tr) yararlanılmıştır.

32 TDK *Yazım Kılavuzu*'na göre yabancı kelimelerdeki uzun ünlüleri göstermek için aşağıdaki durumda düzeltme işareti kullanılmaktadır: Yazılışları bir, anlamları ve okunuşları ayrı olan kelimeleri ayırt etmek için, okunuşları uzun olan ünlülerin üzerine konur: *adem* (yokluk), *âdem* (insan): *adet* (sayı), *âdet* (gelenek, alışkanlık): *alem* (bayrak), *âlem* (dünya, evren): *alim* (her şeyi bilen), *âlim* (bilgin): *aşık* (eklem kemiği), *âşık* (vurgun, tutkun): *hakim* (hikmet sahibi), *hâkim* (yargıç):

Öte yandan *var* kelimesi yardımcı fiillerle, *baş* ve *üstüne* kelimeleri birlikte kullanıldığında /a/ uzun söylenir: *Va:r ol çocuğum, ba:ş üstüne.*

Ünsüzler

Ağız kanalında ve diğer ses organlarında bir engelleme, daralma veya kapanmayla ve bir ünlü yardımıyla çıkarılan seslere **ünsüz** denir. Standart Türkçede alfabede gösterilen yirmi bir ünsüz vardır:

/b/, /c/, /ç/, /d/, /f/, /g[33]/, /ğ/, /h/, /j/, /k[34]/, /l/, /m/, /n/, /p/, /r/, /s/, /ş/, /t/, /v/, /y/, /z/.

Alfabede ünsüzleri gösteren harfler, kendilerinden sonra /e/ sesi getirilerek okunur: *be, de, pe, re* vb.

Ünsüzler ses yolundaki **boğumlanma noktalarına göre** dudak, diş, damak ve gırtlak ünsüzleri; **boğumlanma sırasında ses yolunun kapanma veya daralma durumuna göre** patlamalı, sızıcı ünsüzler; **ses tellerinin ton verip vermemesine göre** de tonlu ve tonsuz ünsüzler olarak sınıflandırılır. Boğumlanma sırasında geniz yolunun da devreye girdiği ünsüzler **geniz ünsüzleridir**. Diğerlerine oranla daha bol ses veren ünsüzler, **akıcı ünsüzler** adını alır.

Boğumlanma Noktalarına (Çıkış Yerlerine) Göre Ünsüzler

Ünsüzler boğumlanma noktalarına göre, hareketsiz veya az hareket kabiliyeti olan boğumlanma yerlerinin isimleriyle adlandırılırlar ve boğumlanma noktası bakımından çeşitli gruplara ayrılırlar.[35] Bu grupların boğumlanma noktaları, gırtlaktan dudaklara kadar uzanan boğaz ve ağız yolunun çeşitli yerlerinde bulunur. Bu noktalarda başta dil olmak

---

hal (pazar yeri), *hâl* (durum, vaziyet): *hala* (babanın kız kardeşi), *hâlâ* (henüz); *şura* (şu yer), *şûra* (danışma kurulu). Uyarı: *Katil* (< *katl* = öldürme) ve *kadir* (< *kadr* = değer) kelimeleriyle karışma olasılığı olduğu hâlde *katil* (*ka:til* = öldüren) ve *kadir* (< *ka:dir* = güçlü) kelimelerinin düzeltme işareti konmadan yazılması yaygınlaşmıştır (Yazım Kılavuzu 2005: 5-6).

33 Biri ön damak (/g/) diğeri art damak (/ġ/)'ta olmak üzere iki farklı oluşum yeri vardır: *vergi, saygı* gibi.

34 Biri ön damak (/k/) diğeri art damak (/ḳ/)'ta olmak üzere iki farklı oluşum yeri vardır: *kel, ḳal-* gibi.

35 Ünsüzler kaynaklarda boğumlanma noktalarına göre farklı şekillerde tasnif edilmiş olup bu tasniflerden bazıları aşağıda verilmiştir:

D. Aksan, N. Atabay, S. Özel, A. Çam, N. Pirali, *Türkiye Türkçesi Gelişmeli Sesbilimi*, Ankara, 1978, s. 14. [çift dudak ünsüzleri p, b, m; diş-dudak ünsüzleri f, v; diş-eti ünsüzleri t, d, s, z, n, l, r; diş-eti damak ünsüzleri ç, c, ş, j, l; damak ünsüzleri k (ön), g (ön), y (yarı ünlü); yumuşak damak ünsüzleri k (art), g (art), ğ; gırtlak ünsüzü h];

Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, Ankara, 1998, 2. cilt, s. 32-40. [çift dudak ünsüzleri p, b, m; diş-dudak ünsüzleri f, v; diş-eti ünsüzleri t, d, s, z, n, l, r; diş-eti damak ünsüzleri ç, c, ş, j, l; damak ünsüzleri k (ön), g (ön), y (yarı ünlü); yumuşak damak ünsüzleri k (art), g (art), ğ; gırtlak ünsüzü h];

Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, Ankara, 2007, s. 40-51. [çift-dudak sesdeşleri b, p, m, w; diş-dudak sesdeşleri v, f, v̂; asıl diş sesdeşleri d, t, z-d̦, s, n, r; diş-eti sesdeşleri c, ç, j, ş, l-ḷ; ön damak sesdeşleri g, k, ğ, x, ñ, y; art damak sesdeşleri altı noktalı g, ḳ, altı noktalı ğ, altı noktalı x, altı noktalı ñ, gırtlak h];

üzere, ünsüzlerin oluşumunda görev alan organlar birbirine yaklaşır ve değerler. Ünsüzler, önden arkaya doğru, boğumlanma noktalarına göre aşağıdaki gibi sıralanırlar:

Dudak Ünsüzleri

Her iki dudağın birbirine ya da alt dudağın üst dişlere dokunması veya yaklaşması ile boğumlanan ünsüzlere **dudak ünsüzleri** denir: /b/, /f/, /m/, /p/, /v/.

Bunlardan /b/, /p/, /m/ dudak dudak yani **çift-dudak**; /f/, /v/ **diş-dudak** ünsüzleri adını alır.

M. Volkan Coşkun, *Türkçenin Ses Bilgisi*, İstanbul, 2008, s. 67-75. [dudak ünsüzleri b, p, m; diş-dudak ünsüzleri f, v; diş-eti ünsüzleri d, l, n, r, s, t, z; diş-eti ardı ünsüzleri c, ç, j, ş; ön damak ünsüzleri y, (i, ü, e, ö, â (ön a) ünlüleriyle birlikte kullanılan) k, g; orta damak ünsüzleri (ı ünlüsüyle birlikte kullanılan) k, g; art damak ünsüzleri (u, o, a ünlüleriyle kullanılan) k, g; gırtlak ünsüzü h];

Nurettin Demir, Emine Yılmaz, *Türk Dili El Kitabı*, Ankara, 2005, s. 155-156. [çift dudak ünsüzleri b, p, m; diş-dudak ünsüzleri f, v; dil ucu-diş ünsüzleri d, n, s, t, z; diş eti-damak ünsüzleri c, ç, ş, j; ön damak ünsüzleri g, k, l, r, y; art damak ünsüzleri g, ğ, k, l; gırtlak ünsüzü h];

Tufan Demir, *Türkçe Dilbilgisi*, Ankara, 2004, s. 39. [çift dudak ünsüzleri b, m, p; diş-dudak ünsüzleri f, v; diş-eti ünsüzleri d, t, n, l, r, s, z; dişeti-damak ünsüzleri ş, j, c, ç, l; damak ünsüzleri g (ön), k (ön), y; yumuşak damak ünsüzleri g (art), ğ, k (art); gırtlak ünsüzü h];

Ömer Demircan, *Türkçenin Sesdizimi*, İstanbul, 1996, s. 45-56. [çift dudak p, b, m, (w); alt dudak üst diş f, v (m); dil ucu diş ardı t, d; dil ucu diş seti s, z, n, l, r; dil ucu damak önü ç, c, l; dil önü sert damak k, g, ş, j; dil önü/ardı yumuşak/sert damak k < (/q/, /k/), g < (/g/, /g/), (ñ), y, gırtlak h, diş-eti/diş ardı t, d; damak önü k, g; damak, k/q, g/g (*ğ); dudak diş f, v; dil ucu diş seti s, z; sert-damak ş, j; gırtlak h];

Haydar Ediskun, *Türk Dilbilgisi*, İstanbul, 2004, s. 71. [dudak ünsüzleri b, f, m, p, v; diş ünsüzleri c, ç, d, j, l, n, r, s, ş, t, z; damak ünsüzleri g, ğ, k, y; gırtlak ünsüzü h];

Süer Eker, *Çağdaş Türk Dili*, Ankara, 2003, s. 211-214. [çift dudak b, p, m, w; diş-dudak f, v; diş d, n, s, t, z; diş eti-damak c, ç, j, ş; ön damak g, k, l, r, y; art damak g, ğ, ġ, x, q, ñ; gırtlak h];

Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, 2005, s. 42-47. [dudak konsonantları b, p, m; diş-dudak konsonantları f, v; diş konsonantları d, t, n, s, z; damak-diş konsonantları c, ç, j, ş; ön damak konsonantları g, k, l, r, y; arka damak konsonantları ġ, ğ, ḫ, k, ñ];

Tahir Nejat Gencan, *Dilbilgisi*, İstanbul 1979, s. 48-49. [dudak ünsüzleri b, p, m, v, f; diş ünsüzleri d, t, n, l, r, ç, c, ş, j, s, z; damak ünsüzleri g, ğ, k, y, gırtlak ünsüzü h];

Günay Karaağaç, *Türkçenin Ses Bilgisi*, 210, s. 33-41. [çift dudak b, p, m; diş-dudak f, v; diş arası z, s; diş eti c, ç, j, ş, l, r; diş-damak d, t, n, y; ön damak g, k, h, ñ, ğ; ġ, ú, altı noktalı h, altı noktalı ñ, ğ];

Nurettin Koç, *Yeni Dilbilgisi*, İstanbul, 1996, s. 596-600. [çift dudak ünsüzleri b, m, p; diş-dudak ünsüzleri f, v; diş-eti ünsüzleri d, l, n, r, s, t, z; diş eti-damak ünsüzleri c, ç, j, ş; sert (ön) damak ünsüzleri g, k, y; yumuşak (art) damat ünsüzü ğ; gırtlak ünsüzü h];

İ. Parlatır, Z. Korkmaz, H. Zülfikar, A. B. Ercilasun, T. Gülensoy, N. Birinci, *Türk Dili ve Kompozisyon*, Ankara 1995, s. 66-69. [dudak ünsüzleri b, p, m; diş-dudak ünsüzleri f, v; diş ünsüzleri d, n, s, t, z; diş-damak (diş-eti) ünsüzleri c, ç, ş, j; ön damak ünsüzleri g, k, y, l, l', r, y; art damak ünsüzleri ġ, ğ, ḳ, ñ, ḫ; gırtlak ünsüzü h];

Mustafa Özkan, *Türkçenin Ses ve Yazım Özellikleri*, İstanbul, 2001, s. 86-97. [çift dudak ünsüzleri b, p, m; diş-dudak ünsüzleri v, f; asıl diş ünsüzleri d, t, z, s, n, r; diş eti ünsüzleri c, ç, j, ş, l; ön damak ünsüzleri k, ğ, g, y; art damak ünsüzleri ḳ, ġ, ğ; gırtlak ünsüzleri h, hemze ayın].

Diş Ünsüzleri

Dil ucunun veya dil tacının üst dişlere, diş etine veya diş eti-damak sınırına dokunması veya yaklaşması ile boğumlanan ünsüzlere **diş ünsüzleri** denir: /d/, /t/, /c/, /ç/, /j/, /ş/, /z/, /s/, /n/, /l/, /r/.

Bu ünsüzler boğumlama noktasındaki küçük ayrılıklara göre kendi içlerinde de sınıflandırılır: /d/, /t/, /z/, /s/, /n/, /r/ diş-dişeti noktalarında boğumlandıkları için bunlara **asıl diş ünsüzleri** denir. /c/, /ç/, /j/, /l/, /ş/ ise diş eti-damak noktasında boğumlandıkları için **diş-eti ünsüzleri** adını alır. Bunları diş-damak ünsüzleri olarak gösterenler de vardır.

Damak Ünsüzleri

Dil sırtının tümseklenip ön veya art damağa yaklaşması veya dokunması ile çıkarılan ünsüzlere **damak ünsüzleri** denir: *ḳalın, kesmek, saygı, gezmek, yoğurt, yiğit, deñiz, soñ, yeşil* kelimelerindeki /ḳ/, /k/, /ġ/, /g/, /ğ/, /ñ/ ve /y/ ünsüzleri gibi.

Bunlardan /k/, /g/, /y/ dil sırtının ön tarafı ile ön damak arasında boğumlandıkları için **ön damak ünsüzleri;** /ḳ/, /ġ/ ünsüzleri de dil sırtının arka tarafı ile art damak arasındaki bölgede boğumlandıkları için **art damak ünsüzleri** adlarını alırlar.

Örneğin, /k/ damak ünsüzü, *ek* kelimesinde damağın ön bölümünden, *aḳ* kelimesinde arka bölümünden; /g/ damak ünsüzü, *gel* kelimesinde damağın ön bölümünden, *saygı* kelimesinde arka bölümünden çıkmaktadır.

ğ ve *ñ* (nazal n) ünsüzleri her iki türde de yer alır. Boğumlanma noktaları, hece kurdukları ünlülerin art veya ön oluşu ile ayarlanır: *eğer, ağır, öñ, biñ, geñiz, deñiz, zeñgin, añla-, yañlış* gibi. Ancak bugünkü alfabemizde bu ünsüzlerin işaretle karşılığı olmadığından, bunlar yazıda gösterilmemektedir.

Gırtlak Ünsüzleri

Ses tellerinin soluk alma durumuna oranla birbirlerine daha çok yaklaşarak veya dokunarak meydana getirdiği ünsüzlere **gırtlak ünsüzü** denir.

Gırtlak ünsüzü olarak Türkçede yalnıza /h/ sesi vardır: *hırıltı, hangi, hanım, daha, dahi, ah, vah* gibi.

Türkçede ikincil/sekunder *(ḳatun > ḫatun, ḳangı > ḫangi, aşçı > aḫçı)* /ḫ/ sesi ile, ağızlarda ḳ > ḫ değişimi ile ortaya çıkan *(yoḫ, topraḫ, aḫşam, arḫadaş, baḫalım, yaḫacaḫ, doḫuz, yuḫarı, guraḫ, ḫalbur)* /ḫ/ sesi ve dilimize Arapça ile Farsçadan girmiş kelimelerde görülen *(ḫudā, ḫayır, ḫaber, ḫazān, ḫizmet, ḫısım, ḫulūs, ḫūy, ḫıyānet)* /ḫ/ sesi de birer gırtlak ünsüzüdür.

Dilimize Arapça ve Farsça yoluyla geçmiş *müʾmin, neşʾe, rüʾyā, teʾlīf, cürʾet, mesʾele, müʾmin, mesʾūl, teʾsīs; mefʿūn, katʿī, anʿane, laʿnet, şaʿşaʿa, sanʿat, sürʿat, mebʿūs, meşʿale,*

şuᶜbe, vakᶜa, cāmiᶜ, mısraᶜ, matbūᶜ gibi kelimelerde görülen ve birer kesme işareti [hemze için (ʾ), ayın için (ᶜ)] ile karşılanan hemze (أ) ve ayın (ع) sesleri de aslında birer gırtlak ünsüzü durumundadır. Bunlardan ayın, gırtlağın derinliğinden çıkan bir sestir. Hemze de ciğerlerden gelen havanın gırtlağa çarpması ve ses tellerindeki açılıp kapanma yüzünden hava akışının birdenbire engellenmesiyle oluşan kesintili bir sestir.

Ayın ve Hemzenin Türkçedeki Durumu

Ayınlı Kelimeler

İlk hece ve kelime başındaki ayın sesinin hiçbir fonetik değeri yoktur; bu gibi kelimeler ayından sonraki normal kısa veya uzun ünlüyle başlatılır: *ᶜāşıḳ > a:şık, ᶜaşḳ > aşk, ᶜırḳ > ırk, ᶜilm > ilim, ᶜOs̱mān > Osman, ᶜūdī > u:di, ᶜunvān > unvan.*

İkinci hecenin başındaki ayın sesi kelimeyi, hecenin başından hafif kesmeli okutur: *melᶜūn > /mel'un/, sürᶜat > /sür'at/, vaḳᶜa > /vak'a/.*

Bu gibi kelimelerden bazıları artık kesmesiz söylenir olmuştur: *meşᶜale > meşale, ṣanᶜat > sanat.*

Hece sonunda bulunan ayın sesi kendinden önceki kısa ünlüyü uzatır: *aᶜlā > /a:la:/, baᶜzen > /ba:zen/, daᶜvā > /da:va:/, iᶜlān > /i:lan/, iᶜtibār > /i:tibar/, laᶜnet > /la:net/, maᶜbed > /ma:bet/, miᶜde > /mi:de/, miᶜmār > /mi:mar/, yaᶜnī > /ya:ni/.*

Son hece veya kelime sonundaki ayın sesi kendinden sonraki kısa ünlüyü uzatır: *bāyiᶜ > /ba:yi:/, māniᶜ > /ma:ni:/, menbaᶜ > /memba:/, tābiᶜ > /ta:bi:/.*

Bu gibi kelimelerin ikisinde ayın sesi /h/ olmuştur: *ṭāliᶜ > talih, ṭamaᶜ > tamah.*

Kelime sonundaki ayın sesinden önce bir uzun ünlü bulunuyorsa, ayın sesi, kelimenin yalın hâlindeki söylenişinde, hiçbir fonetik değer taşımaz: *ictimāᶜ > /içtima:/, maṭbūᶜ > / matbu:/, mıṣrāᶜ > mısra, terfīᶜ > /terfi:/, vedāᶜ > /veda:/.*

Bir kelimede, sondaki ayın sesi, halk söyleyişinde, /h/ olmuştur: *metāᶜ > matah* "insan, mal, eşya vb. için küçümseme yollu bir söz".

Sonu çift ünsüzle kapalı bir heceden ibaret kelimelerde ayın sesi, kendinden önceki ünlü cinsinden bir ünlüye dönüşmektedir: *fiᶜl > fiil, naᶜş > naaş, naᶜt > naat, şiᶜr > şiir, vaᶜd > vaat, vaᶜẓ > vaaz.*

Bir kelimede ayın sesinin hiçbir fonetik değeri kalmamıştır: *naᶜl > nal.*

Hemzeli Kelimeler

Hece başındaki hemze sesi kelimeyi ortadan hafif kesmeli okutur: *cürʾet > /cür'et/, mesʾūl > /mes'ul/.*

Bu gibi kelimelerin bazıları kesmesiz söylenir olmuştur: *hey'et* > *heyet, mes'ele* > *mesele, neş'e* > *neşe.*

İlk hece sonundaki hemze sesi kendinden önceki kısa ünlüyü uzatmıştır: *me'mūr* > *me:mur, me'zūn* > *me:zun, mü'min* > *mü:min, rü'yā* > *rü:ya, te'līf* > *te:lif, te'sīs* > *te:sis.*

Sonu çift ünsüzle biten kapalı bir heceden ibaret kelimelerde hemze sesi ortada bulunuyorsa kısa /i/ ünlüsüne dönüşür: *be's* > *beis, ye's* > *yeis.*

Bir kelimede hemze sesinin hiçbir fonetik değeri kalmamıştır: *re'y* > *rey.*

Kelime sonundaki hemze sesinin de hiçbir fonetik değeri yoktur: *cüz'* > *cüz, şey'* > *şey.*[36]

Boğumlanma Tarzlarına Göre Ünsüzler

Patlamalı Ünsüzler

Ses yolunun bir noktada kapanması ve ciğerlerden gelen havanın, önüne çıkan engele çarparak bir patlamayla birlikte engeli açmasıyla oluşan ünsüzlere **patlamalı ünsüz** denir: /b/, /p/, /c/, /ç/, /d/, /t/, /g/, /k/.

Patlamalı ünsüzler bir anda sönen bir ses verirler; sürekli şekilde çıkarılmazlar. Bu yüzden bunlara **süreksiz ünsüzler** de denir.

Sızıcı Ünsüzler

Ses yolunun çeşitli yerlerinde oluşan bir daralma sonunda sürtünerek veya sızarak çıkarılan ünsüzlere **sızıcı ünsüz** denir: /f/, /ğ/, /h/, /j/, /l/, /m/, /n/, /r/, /s/, /ş/, /v/, /y/, /z/.

Soluk akımını sürdürerek sızıcı ünsüzleri, tıpkı ünlüler gibi, kesintisiz bir akışla, sürekli bir şekilde uzatabiliriz. Bundan dolayı bunlara **sürekli ünsüzler** adı da verilir.

Ton Alıp Almamalarına Göre Ünsüzler[37]

Tonlu Ünsüzler[38]

Ciğerlerden gelen havanın, ses tellerini titreştirip ton alarak boğumlanmasıyla oluşan ünsüzlere **tonlu ünsüzler** denir. Tonlu ünsüzler boğumlanırken ses telleri büzüşmez ve çıkarılan ünsüz üzerinde ünlünün büyük bir katkısı vardır.

---

36 Ayın ve hemzenin Türkçedeki durumu ile ilgili ayrıntılar için bk.: Tekin, Talât (1958). "Ayınlı ve Hemzeli Kelimeler". *Türk Dili*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, C. VIII. S. 86. s. 110-113.

37 Buradaki ünsüzler kimi kaynaklarda "ses tellerinin durumuna göre" şeklinde tasnif edilmiştir.

38 *Tonlu* yerine *sedalı, ötümlü, titreşimli, gürültülü, yumuşak* terimleri de kullanılmaktadır.

Tonlu ünsüzler: /b/, /c/, /d/, /g/, /ğ/, /j/, /l/, /m/, /n/, /r/, /v/, /y/, /z/.

Tonlu ünsüzleri duyurmak için boğumlanma noktası pek zorlanmaz. Ünsüzler yumuşak bir biçimde çıkarılırlar. Bu yüzden bunlara **yumuşak ünsüzler** de denir.

Tonsuz Ünsüzler[39]

Ciğerlerden gelen havanın ses tellerinde titreşime uğramadan ve ton almadan bir fısıltı veya gürültü biçiminde boğumlanması ile oluşan ünsüzlere **tonsuz ünsüz** denir. Tonsuz ünsüzler boğumlanırken ses telleri büzülüp kısılır ve ve ünsüzün çıkarılmasına ünlünün katkısı yoktur.

Tonsuz ünsüzler: /ç/, /f/, /h/, /k/, /p/, /s/, /ş/, /t/.

Tonsuz ünsüzlerde ses sadece bir gürültüden ibaret olup bunların duyulurlukları oldukça azdır. İşitilmeleri için boğulumlarının şiddetli olması gerekmektedir. Bundan dolayı tonsuz ünsüzlere **sert ünsüzler** adı da verilir.

Tonsuz ünsüzlerin tonlular arasında birer karşılıkları vardır. Bu durum onların boğumlanma noktalarının aynı yerde olmasındandır:

Tonlu : /b/, /c/, /d/, /g/, /ġ/, /j/, /v/, /z/

Tonsuz : /p/, /ç/, /t/, /k/, /ḱ/, /ş/, /f/, /s/

/ğ/, /h/, /l/, /m/, /n/, /r/, /y/ tonlu ünsüzlerinin ise tonsuz karşılıkları yoktur.

Duyulurluklarına Göre Ünsüzler

Ünsüzler ses yolunun daralması veya kapanması ile çıktıklarından duyulurlukları genellikle ünlülere nazaran daha azdır. Bununla birlikte ünsüzler de duyulurlukları bakımından birbirinden farklıdırlar. Kimisinin sesleri daha bol, kimisininki ise daha azdır. Bu özellikleri yönünden de ünsüzler iki gruba ayrılırlar:

Akıcı Ünsüzler

Dudakların birbirine, dişlerin alt dudağa, dil ucunun dişlere veya damağa dokunuşu sırasında, ciğerlerden gelen havanın ağız boşluğunun daralan noktalarından veya burun yolundan akarak çıkarılması ile oluşan bol sesli ünsüzlere **akıcı ünsüz** denir: /l/, /r/, /y/, /m/, /n/, ñ/. Bunların en bol seslisi /r/, /l/ ünsüzleridir.

Akıcı ünsüzler özelliklerine göre üçe ayrılır:

1. Bir ön damak ünsüzü olan /y/ sesi **yarı ünlü** adını alır. Yarı ünlü, boğumlanma noktaları ünlüyle ünsüz arasında bulunan ve ünlüye yakın nitelik taşıyan sese verilen addır. /y/ ünsüzü /i/ ünlüsüne yaklaşan bir yarı ünlüdür.

---

39 *Tonsuz* yerine *sedasız, ötümsüz, titreşimsiz, gürültüsüz, sert* terimleri de kullanılmaktadır.

2. Dil ucunun dişlere veya diş etlerine dokunuşu sırasında, ciğerlerden gelen havanın ağız kanalını kapatan dilin iki yanından avurtlara çarparak çıkması ile oluşan yanak ünsüzüne **avurt ünsüzü** denir: *al, dal, kalın, yalın, yol el, bel, sel, bilgi, gelin* kelimelerindeki /l/ ünsüzleri birer avurt ünsüzüdür. Bu ünsüz ön sıradan ince ünlülerle yaptığı birleşimlerde **ön avurt** *(el, tel, bil-, sil-, bile-, gül-, dil, kü, öl-, dilek, ödül)*, art ünlülerle yaptığı birleşimlerde **art avurt ünsüzü** *(bal, bol, kolla-, yol-, al, kol, dul, anla-, kıl-, oğul)* niteliği taşır.

3. Art damağın alçalması, ses yolundan gelen havanın hem ağızdan hem de burundan geçirilmesi yoluyla oluşan ünsüzlere **geniz ünsüzü**[40] denir: /m/, /n/, /ñ/.

Katı Ünsüzler

Boğumlanmalarında daha fazla daralma ve kapanma olan ünsüzler **katı ünsüzler** olarak anılırlar. Akıcı ünsüzlerin dışında kalan ünsüzler katı ünsüzlerdir.

40 Bu sesler için aslında *burun ünsüzü* terimi daha uygun olabilecekken *geniz ünsüzü* terimi yaygınlaşmıştır.

SESLERİN BİRLEŞMESİ

Bir dilde sesler tek başlarına söylenmez. Konuşma sırasında sesler biraraya gelerek heceleri, heceler kelimeleri, kelimeler cümleleri oluşturur.

Hece

Bir nefes hamlesi içinde çıkan, tek bir ses veya ses grubundan oluşan, yalnız başına kelime olabilen veya kelime oluşumunda görev alabilen ses birliğine **hece** denir.

Hece içindeki sesler basitçe yan yana gelmiş değil, bir binişmeye, bir kaynaşmaya uğramışlardır: *Türk-çe, ge-ti-re-ce-ğim, o-to-büs* vb.

Hece Çeşitleri

Türkçede ancak bir ünlü tek başına bir hece oluşturabilir, bir ünsüz tek başına bir hece meydana getiremez. Heceler genellikle bir ünlü bir ya da birkaç ünsüzün birleşip kaynaşmasından oluşmaktadır ve dilimizde heceler en az bir, en çok dört sesten meydana gelmektedir.

Türkçede hece yapıları aşağıdaki şekildedir:

Tek ünlüden ibaret hece **(V)**: *o, a*

Bir ünsüz, bir ünlüden ibaret hece **(KV)**: *bu, ya-pı*

Bir ünsüz, bir ünlü, bir ünsüzden oluşan hece **(KVK)**: *taş, kaş, yüz-mek*

Bir ünlü, bir ünsüzden oluşan hece **(VK)**: *ek, aş, at*

Bir ünlü iki ünsüzden oluşan hece **(VKK)**: *ant, art, alp*

Bir ünsüz, bir ünlü ve iki ünsüzden oluşan hece **(KVKK)**: *Türk, yurt, sarp*

Bu altı şekil bir formül içinde şu şekilde toplanabilir: **[(K) V] (K) (K)**

Hecenin duyulma gücünün en yüksek olduğu noktaya **hece doruğu** denir. Türkçede hece doruğunu her zaman bir ünlü oluşturur ve hecenin diğer sesleri doruğun bir veya iki yanında açıklık derecelerine göre sıralanır. *ak, su, kal, alt, sarp* gibi.

Bazı ünlemlerde akıcı ve hışıltılı sesler de hece doruğu olabilir; *k(ı)şt, p(i)st* gibi.

Yabancı dillerden dilimize girmiş kelimelerde yer alan ve Türkçenin hece yapısına uymayan bu tür heceleri, dilimiz çoğu zaman kendi hece yapısına uydurmaktadır.

Açık Hece, Kapalı Hece

Bir ünlü ile biten veya bir tek ünlüden oluşan ve ünlüsü kısa olan hecelere **açık hece** denir: *a-ra-ba, ba-ba, bu, ku-ru-cu, o, su, şu, ya-ya, ye-ni* vb.

Ünsüzle biten hecelere ise **kapalı hece** adı verilir: *iz, iş, in, ip, ak, ot, sap, kol, göz, yüz, yaş-lan-mak, güç-len-dir-mek, art, kırk, üst* vb. Aruz vezni ile yazılmış şiirlerde uzun ünlü veya ünsüz+uzun ünlü kuruluşundaki heceler de kapalı hece değerindedir: *ā-hir, mā-hir* vb.

Açık hecelere **kısa hece,** kapalı hecelere **uzun hece** de denmektedir.

Ulama

Kelimelerin ilk sesine **ön ses,** kelime içindeki seslere **iç ses,** kelime sonundaki sese de **son ses** adı verilir.

Bir kelimenin son ses ünsüzü ile ondan sonra gelen kelimenin ön ses ünlüsünü veya ünlü ile başlayan ilk hecesini birleştirerek tek bir hece hâlinde söyleme veya okumaya **ulama** denir.

Ulamada bir kelime kapalı heceyle sona eriyor ve arkadan gelen kelime de ünlü ile başlıyorsa, bu ünlü, ilk kelimenin son ünsüzünü hece bölümü kuralına uygun olarak kendi bünyesine alır. Ulama genellikle konuşma dilinde görülür. Yazı dilinde (‿) işareti ile gösterilir: *kalem ‿ almak* > *ka/le/mal/mak, yaş ‿ otuz beş* > *ya/şo/tuz beş, deniz ‿ anası* > *de/ni/za/na/sı* gibi.

Ulama, konuşma sırasında çok sık görülür ve cümlenin ezgisine katkıda bulunur: *Çay ‿ içer misiniz? Bana yardım ‿ eder misin?* gibi.

Ulamanın Yapılamayacağı Durumlar

Noktalama işaretlerinden biriyle ayrılan kelimelerde ulama olmaz: *Canım anneciğim, artık seni göremeyeceğim.* Bu cümlede virgülden sonra ulama yapılmaz.

Kelimelerin anlamını değiştirecek ulamalar yapılmamalıdır: *Odam açıktı* cümlesi ulama yapıldığında *Odama çıktı* şeklinde anlaşılacaktır.

Vurgulanmak istenen kelimelerde ulamadan vazgeçmek yerinde olur: *Sen **ot** değilsin!*

Aruzla yazılan şiirlerde, herhangi bir mısrayı kalıba uydurmak için ulamaya başvurulabilir. Bunun dışında yapılan ulamalar, ölçüyü bozar:

mefâ'îlün / mefâ'îlün / mefâ'îlün / mefâ'îlün

Görenlerden eşittim ben değildim kendime mâlik (Keçecizade İzzet Molla)

Burada ilk iki kelime arasında ulama yapılırsa kalıp bozulur.

Durak

Konuşma sırasında anlam birimlerini birbirinden ayırmak için yapılan kısa duralamalara **durak** denir.

İhtiyar kadına yol verdi

İhtiyar / kadına yol verdi

Oku baban gibi / eşek olma! (Baban gibi oku, adam ol, eşek olma.)

Oku / baban gibi eşek olma! (Oku, baban gibi eşeğe benzeme!)

Anlatımı etkili kılmak için söz içindeki kelime ve kelime gruplarını anlam ve ton farklarının gerektirdiği biçimde birbirinden ayıran ahenkli kısa duraklara ise **ahenk durağı** adı verilir:

Yaşamak / ne güzel şey yaşamak!

Düşman geldi / bölük bölük / dizildi,
Alnımıza / kara yazı / yazıldı.
Tüfenk icat oldu / mertlik bozuldu,
Eğri kılıç kında / paslanmalıdır. (Köroğlu)

Bin atlı akınlarda / çocuklar gibi şendik.
Bin atlı o gün / dev gibi bir orduyu yendik (Yahya Kemal Beyatlı)

Vurgu

Konuşma sırasında bir kelimeyi veya kelime içindeki bir heceyi diğerlerine göre daha yüksek bir ses tonuyla, daha baskılı bir şekilde söylemeye **vurgu** denir. Mesela şu kelimelerin son heceleri diğer hecelere göre daha baskılı söylenir: *od**a**, kut**u**, kaş**ık**, sub**ay**, bıç**ak**, çat**al**, tab**ak**, gözl**ük**, çat**al*** gibi.

Türkçe hafif vurgulu bir dildir ve aslında Türkçede vurgulu ve vurgusuz heceler arasında pek fark yoktur. Kelimelerde orta heceler genellikle vurgusuzdur. Türkçede vurgu çoğu kez son hecede yer alır.

Öte yandan, vurgunun yeri ve cümle içindeki işleyişi çeşit çeşittir. Buna göre vurgu **kelime vurgusu, cümle vurgusu** ve **anlatım vurgusu** gibi çeşitlere ayrılarak incelenir.

Kelime Vurgusu

Kelimelerde hecelerden birinin ötekilere göre daha yüksek ses tonuyla, daha baskılı olarak ve öteki hecelerden daha belirgin biçimde söylenmesidir.

Kelime Tabanlarında Vurgu

Tek heceli kelimelerde kelime vurgusu yoktur. Ancak hecedeki ünlü biraz daha belirgindir ve hece doruğunu meydana getirir.

Tek heceli kelimeler ancak cümle içinde vurgu alır: ***Sen** de mi bana karşısın.*

Türkçede vurgu genellikle son hecededir: *ka**pı**, çi**çek**, a**yak**, gü**zel**, kü**çük*** gibi.

Vurgunun son hecede olmadığı kelimeler de vardır: ***an**ne, **tey**ze, **yen**ge* gibi.

Esasen Türkçede vurgusu sonda olmayan kelime sayısı azdır ve bu türden kelimelerin büyük çoğunluğunu açık hece ile biten alıntı kelimeler oluşturur: ***ka**za, **ku**le, **sal**ya, **kun**dura, ku**luç**ka* gibi.

Zarfların hemen hepsinde vurgu ilk hece üzerindedir: ***bel**ki, **he**nüz, **ay**rıca, **an**sızın, **son**ra, **şim**di, **ni**çin, **kı**şın, **ya**zın* gibi.

İkiden çok heceli Türkçe kelimelerde vurgu çoğunlukla son hecededir: *sarma**şık**, yumur**ta**, çekme**ce**, yürü**yüş**, yumu**şak*** gibi.

Bu kurala uymayan pek az Türkçe kelime vardır: *o**mur**ga, ka**bur**ga* gibi.

İnsan ve hayvanlara verilen özel isimlerde vurgu genellikle son hece üzerindedir: *Yü**cel**, Tur**gut**, Ah**met**, Ay**dın**, Te**kin**, Pa**muk**, Sar**man**, Bon**cuk*** gibi.

Öte yandan bir kısım hayvan adlarında vurgu başa doğru kaymaktadır: *çe**kir**ge, **kar**ga, karınca, **kum**ru, ser**çe*** gibi.

Ünlemlerde vurgu genellikle ilk hecededir: *a**fe**rin!, **ey**vah!, **hay**di!, **hop**pala!, **ma**şallah!, **ar**kadaş!, **kar**deşim!* gibi.

Pekiştirilmiş kelimelerde vurgu ilk heceye kayar: ***kıp**kırmızı, **sap**sarı, **sim**siyah, **mos**mor, **kar**makarışık, **sım**sıkı, **dap**dar, **çar**çabuk* gibi.

İki heceli pekiştirmelerde ise vurgu baştan ikinci hecededir: *gü**pe**gündüz, sa**pa**sağlam, ya**pa**yalnız, sı**rıl**sıklam* gibi.

Bir kelimenin görevi ile birlikte vurgusunun da değiştiği olur: *Ar**tık*** (zarf) *konuşacağım.* ***Ar**tık* (sıfat) *yemekleri çöpe atma* gibi.

Yer adlarında vurgu başa doğru kaymaktadır: ***Ar**dahan, **Ay**dın, **Bur**sa, **Çan**kırı, **Er**zurum, **Kay**seri, **Mar**mara, **Sam**sun, **Kon**ya, **Niğ**de, **Sir**keci, **Tür**kiye, A**mas**ya, **An**talya, Ban**dır**ma, İs**tan**bul, Kü**tah**ya, Si**lif**ke, Te**kir**dağ* gibi.[41]

---

41 Yer adları sıfat ya da cins ismi olarak kullanıldığı zaman vurgu yine sonda olur: *göl**cük** - **Göl**cük, gül**lük** - **Gül**lük, kar**tal** - **Kar**tal, kurşun**lu** - **Kur**şunlu, or**du** - **Or**du, to**kat** - **To**kat* gibi.

Hem ad hem de sıfat olan kelimelerde de vurgunun yeri değişir. Ad olan kelimede vurgu sonda, sıfat olan kelimede ise başta ya da ortadadır: *kızıl**ca*** (kızılımsı), ***kızıl**ca* (bir tür buğday), *sarı**ca*** (sarımsı), ***sarı**ca* (yaban arısı) gibi.

Kelime vurgusu bazı kelimeleri, fiillerin emir kipinden ayırır: *as**ma*** (üzüm veren bitki), ***as**ma* (emir kipi), *danış**ma*** (danışılan yer), *da**nış**ma* (emir kipi).

Eklemeli Kelimelerde Vurgu

Türkçede hem yapım ekleri hem de çekim ekleri genellikle vurguyu üzerlerine çeker. Vurgu, kelimenin birkaç ek birden alması hâlinde, son heceden vurgu alabilen son ekin bulunduğu heceye geçer: *ka**pı***, *kapı**lar***, *kapıları**mız***, *kapılarımız**da**ki*, *kapılarımızdaki**ler***, *kapımızdakile**rin*** gibi.

Fakat, vurgu son hecede değilse, kelime ek alınca vurgunun yeri değişmez: ***şim**dilik*, ***bi**razcık*, *An**ka**ra'ya*, *İs**tan**bul'da*, *Ay**dın'dan*, ***böy**lece*, ***bu**raya* gibi.

Vurgu Almayan Ekler

-CA: Bu ek zarf yapma göreviyle kullanıldığında vurgusuzdur: ***çok**ça (çalış-)*, ***bol**ca (ye-)*, ***sert**çe (vur-)*, *de**li**ce (çalış-)*, *ses**siz**ce (git-)* gibi.

Bu ekle biten kelime sıfatsa vurguyu üzerine alır: *çok**ça** para*, *bol**ca** meyve*, *büyük**çe** bir ev* gibi.

Bu ekten genişletilmiş biçimler olan -CAsI ve -CAsInA da vurgu almaz: *kı**sa**cası*, *açık**ça**sı*, *bin**ler**cesi*, *de**li**cesine*, *ö**lür**cesine*, ***dost**çasına*, *ina**nır**casına* gibi.

-In, -Un: *ya**zın***, *kı**şın***, *gü**zün***, *gün**dü**zün* gibi.

-ken: *gi**der**ken*, *geli**yor**ken*, *yatar**lar**ken*, *bil**miş**ken* gibi.

ki: ***bel**ki*, *ma**dem**ki*, ***san**ki* gibi.

-lA: *bi**zim**le*, *ki**min**le*, *sırda**şıy**la*, *bı**çak**la*, *başarıla**rıy**la* gibi.

-leyin: *sa**bah**leyin*, *ak**şam**leyin*, *ge**ce**leyin* gibi.

-mA: *gel**mi**yorum*, ***koş**madılar*, *git**me**yeceksiniz*, *ko**par**masın* gibi.

Geniş zamanın olumsuzu ise vurguyu üzerine çeker: *yaz**mam***, *yaz**maz**sın*, *yaz**maz***, *yaz**ma**yız*, *yaz**maz**sınız*[42] gibi.

-mAdAn: *bil**meden*, *gel**meden*, ***koş**madan*, *hazır**lan**madan* gibi.

mI: *Duy**dun** mu? **Çok** mu çalıştın? Ev**de** mi? Beni de götü**rür** müsün?* gibi.

-sIzIn: *al**mak**sızın*, *gül**mek**sizin*, *konuş**mak**sızın*, *haber ver**mek**sizin* gibi.

---

42 Fakat 3. çokluk şahısta -lAr eki vurguyu üzerine aldığı için -mAz üzerindeki vurgu, tabii olarak, bu ek üzerine atlar: *yazmaz**lar*** gibi.

Fiil çekiminde fiil kök ve gövdelerine getirilen kip eki genellikle vurguyu üzerine çeker: *biliriz, geleceğim, bakmalısınız, koşturdum, bakacaksın, gülsem* gibi.

Şahıs ekleri genellikle vurgusuzdur: *biliyorum, bilmişsiniz, bilseniz, bilirim, bileceksin* gibi.

İstek kipinin 1 ve 3. şahısları vurguyu üzerinde taşır: *okuyayım, okuya, okuyalım, okuyalar* gibi.

Aynı şekilde emir kipinin 3. şahısları da vurguludur: *okusun, okusunlar* gibi.

Şimdiki zaman çekiminde vurgu, çoğunlukla, -Iyor/-Uyor ekinin ilk hecesi üzerindedir. Ancak, soru şeklinde vurgu son hece üzerine kayar: *okuyorum, okuyorsun, okuyor, okuyor muyum? okuyor musun? okuyor mu?* gibi.

Emir kipinde vurgu şöyledir: *git, gitsin, gidin, gidiniz, gitsinler* gibi.

Ek-fiil hem isim soylu kelimelerin sonunda[43] hem de fiillerin üzerine gelip birleşik zaman oluştururken vurgu almaz: *hastayım, yorgunsun, iyi(dir), küskündüm, güzeldi, habersizdiler, bitkinmişsin, haksızsalar, iyiyse, yoksulmuşlar, geliyordun, yazacakmış, bilirdi, yazmalıysa* gibi.

Birleşik Kelimelerde Vurgu

Birleşik kelimelerin çoğunda vurgu sonda olmakla birlikte bazı birleşik kelimelerde vurgu ilk hece üzerinde yer almaktadır: *yüzbaşı, başçavuş, gülyağı, başucu, başbakan* gibi.

Fakat, ilk kelime birden çok heceli ise, vurgu diğer hecelerin üzerindedir: *adamakıllı, birebir, cumartesi, başıbozuk* gibi.

Yardımcı fiillerde vurgu konusu ise şöyledir.

Eğer yardımcı fiil kendinden önceki kelime ile bitişiyorsa vurgu ilk hece üzerinde olur: *affetmek, emretmek, sabreylemek* gibi.

Yardımcı fiil ilk kelime ile bitişmiyorsa, vurgu ilk kelimenin son hecesinde olur: *arzu etmek, hasta olmak, hayran olmak, telefon etmek* gibi.

Bir fiil ile bir yardımcı fiilden kurulan birleşik fiillerde vurgu esas fiil ile yardımcı fiili bağlayan zarf-fiil eki üzerindedir: *yazabilirim, kalakalmış, süregelen, yazadur, öleyazdık* gibi.

Geniş zamanın olumsuz şekli vurgu aldığı hâlde, yeterlik bildiren birleşik fiilde vurgu yine zarf-fiil eki üzerinde kalır: *bilemem, bilemez* gibi.

43 *Yorgunlar* şeklindeki ek-fiilin geniş zamanının 3. çokluk şahsında vurgu, -lar eki üzerine kaymaktadır. *Yorgundurlar* örneğinde -dur eki vurguyu üzerine almadığı için vurgu *yorgun* kelimesinin ikinci hecesi üzerinde olur.

Kelime Gruplarında Vurgu

Belirtili isim tamlamasında vurgu: ***evin*** *kapısı,* ***arabanın*** *rengi,* ***arkadaşının*** *adı,* ***çiçeğin*** *rengi* gibi.

Belirtisiz isim tamlamasında vurgu: ***bahçe*** *kapısı,* ***sokak*** *lambası,* ***ceket*** *rengi,* ***gelin*** *arabası* gibi.

İsim tamlamalarında ilk kelimenin vurgusu son hece üzerinde değilse vurgunun yeri değişmez: ***Türk****çenin gücü,* ***Türk****çe kitabı* gibi.

Sıfat tamlamasında vurgu: *te****miz*** *araba,* ***sarı*** *kitap,* *zen****gin*** *adam,* *kor****kak*** *kız,* *aka****cak*** *kan,* *dönül****mez*** *yol,* *gü****len*** *adam,* *susa****mış*** *çocuk,* *ev****velki*** *gece,* *sabah****ki*** *durum,* *masada****ki*** *kalem* gibi.

Ancak vurgu, sıfatın son hecesinde değilse vurgunun yeri değişmez: ***din****meyen acı,* ***bit****meyen yollar* gibi.

Edat grubunda vurgu[44]: *yaz****mak*** *için,* *öğle****ne*** *kadar,* ***bana*** *göre,* *oku****la*** *doğru* gibi.

İkilemelerde vurgu: *gü****le*** *güle,* *ya****lan*** *yanlış,* *iri****li*** *ufaklı,* *tat****sız*** *tuzsuz,* ***mavi*** *mavi,* *gü****zel*** *mi güzel* gibi.

Anlamca kaynaşmış ve deyimleşmiş birleşik fiillerde vurgu: Bu çeşit birleşik fiillerde vurgu aşağıdaki biçimlerde gerçekleşir:

Birinci kelime iki heceli ise vurgu genellikle bu kelimenin son hecesindedir: *gö****nül*** *vermek,* *ça****mur*** *atmak,* *cep****he*** *almak* gibi.

İlk kelime ek almışsa vurgu genellikle ek üzerinde olur: *ba****şa*** *kakmak,* *gö****ze*** *girmek,* *di****şe*** *dokunmak,* *göz****den*** *düşmek* gibi.

İlk unsur birleşik kelime ise vurgu genellikle ilk kelimenin ilk hecesinde olur: ***baş****göz etmek,* ***yüz****suyu dökmek* gibi.

Sayı grubunda vurgu[45]: *yirmi se****kiz,*** *otuz* ***beş,*** *kırk ye****di,*** *otuz do****kuz*** gibi.

Kısaltma gruplarında vurgu:

başı ***dik,*** *karnı* ***tok,*** *sırtı* ***pek,*** *saçı* ***uzun*** gibi. (isnat grubu)

yüzü ***aşkın,*** *seni isti****kbal,*** *yapılanı ten****kit,*** *insanı tak****dir*** gibi. (yükleme grubu)

*uykuya dü****şkün,*** *insana ya****kın,*** *gerçeğe uy****gun,*** *başa be****la*** gibi. (yönelme grubu)

*yükte ha****fif,*** ***işinde*** *usta,* *devede ku****lak,*** *arada* ***bir*** gibi. (bulunma grubu)

---

44 Bir isim unsuru ile bir çekim edatından meydana gelen kelime grubudur. Edat grupları cümle içinde sıfat ve zarf görevindedir. Cümlenin kuruluşuna yüklem olarak da katılır: *yumruk kadar, komşuya ait, yaşadığım gibi, çocuklar için, bundan dolayı* gibi.

45 Sayı grubu, basamak sistemine göre sıralanmış sayı isimleri topluluğudur: *altmış dört, seksen dokuz, iki yüz on* (*iki yüz* sıfat tamlaması, *iki yüz on* sayı grubu) gibi.

*yandan çarklı, kafadan **sakat**, sonradan gör**me**, kendinden **emin*** gibi. (ayrılma grubu)

*bizimle birlik**te**, sarmaşıklarla yük**lü**, hicranla do**lu**, konuyla ilgi**li*** gibi. (vasıta grubu)

Cümle Vurgusu

Konuşma sırasında, cümlenin anlamına bağlı olarak, kelimeler arasında yer değiştirebilen ve kelimelerin, kelime gruplarının kendi vurgularından daha güçlü olan vurguya **cümle vurgusu** denir. Normal durumlarda cümle vurgusu yüklem üzerindedir. Cümle vurgusunu daha belirgin duruma getirebilmek için cümle düzeninde de değişiklik yapılabilir:

*Yarın kardeşimle birlikte Ankara'ya **gidiyoruz.***

*Yarın kardeşimle birlikte **Ankara'ya** gidiyoruz.*

*Yarın Ankara'ya **kardeşimle birlikte** gidiyoruz.*

*Kardeşimle birlikte Ankara'ya **yarın** gidiyoruz.*

Anlatım Vurgusu

Sözlü anlatımda kelime veya söze bir anlam verebilmek, bir maksadı, bir duyguyu şiddetle belirtmek için heceleri uzatarak veya sesi yükselterek yapılan vurgudur. Anlatım vurgusuna *belirtme vurgusu* da denir: ***Ahmeet**, **amaan**, **çook** önceden, **kim** olursa olsun, **güzel**!* gibi.

TÜRKÇENİN SES ÖZELLİKLERİ

Aşağıda Türkçenin başlıca ses özellikleri sıralanmıştır. Bu ses özellikleri kullanılarak Türkçede kullanılan yabancı kökenli kelimeler büyük oranda belirlenebilir.[46] Ayrıca burada söz konusu edilen özellikler, çoğunlukla, eş zamanlıdır. Bunların bazıları art zamanlı değerlendirmelerle elde edilmiş bilgilere dayanmakla birlikte Türkçenin sesle ilgili genel eğilimlerini anlamaya yardımcı olmak üzere söz konusu edilmiştir.

1. /j/, /f/, /h/ sesleri Türkçede bulunmayan seslerdir.[47] Bu sesleri bünyesinde bulunduran kelimeler dilimize başka dillerden geçmiştir.

/j/: Türkçeye geçen Farsça ve Batı kökenli alıntılarda görülür: Far. *jāle* > *jale* (çiy), Fr. *anthologie* > *antoloji*, Fr. *average* > *averaj*, Fr. *gelée* > *jöle*, Fr. *geste* > *jest*, Fr. *jante* > *jant*, Fr. *jeton* > *jeton*, Fr. *jubilé* > *jübile*, Fr. *jury* > *jüri*, İt. *gendarme* > *jandarma*.

Yansıma birkaç kelimede de /j/ sesi vardır:[48] *bıj (etmek)* ('Aldanmam' anlamında parmağıyla göz altından yanağı aşağı doğru çekmek), *bıjgır-* [(yoğurt, turşu) ekşimek, küflenmek], *gıj* (Karganın bağırışını anlatır.) (Zülfikar: 1995), *gıjgıj* "öfkeden tüylerin dikleşmesi" gibi.

46 Dilimize başka dillerden giren kimi kelimelerin de burada sayılan ses özelliklerinin birçoğuna uyabileceği akıldan çıkarılmamalıdır.

47 Gürer Gülsevin *Ağız Araştırmalarında Yaygınlaşmış Yanlışlıklar (3)* adlı yazısında Türk dilindeki p- > h- > Ø- konusunun layıkıyla izlenemediğini ve Türkçede ön türeme olarak gösterilen *hörgüç*, *harık* gibi kelimelerin ön seslerindeki h-'lerin ön türeme olmadığını söylemektedir. Araştırmacıya göre, Türk dili ile tarihî ilgisi bulunan Moğolca, Tunguzca gibi dillerdeki şekiller de göz önüne alındığında eski bir p-'den geldiği anlaşılan h-'li bazı kelimeler Türk dilinde de saklanmaktadır. Hâl böyle olunca ağızlarımızda h- ve Ø-'lı şekillerde yaşayan bazı kelimelerin tekrar düşünülmesi gerekmektedir. Gülsevin, ağız araştırması çalışmalarında hiç tartışılmadan ön türeme bahsine konulan *höllük*, *havya*, *havuçla-*, *harık* gibi kelimelerde gerçekte eski şekillerin korunduğu ve araştırmacılarımızın yaygınlaşmış bir yanlışı tekrar ettikleri kanısındadır (Gülsevin 2005: 207-213). Ayrıca bk. Gülsevin, Gürer. "Türkiye Türkçesi Ağızlarında # h Sesi Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 2001*, Türk Dil Kurumu Yayınları. C. I-II. S. 44. s. 129-146, Ankara, 2003.

48 Tabiat taklidi kelimeler için ses özellikleri bakımından herhangi bir sınırlama yoktur. Bunlar hangi sesle başlarsa başlasın, içinde hangi ses bulunursa bulunsun Türkçe kabul edilmektedir.

Dilimize yabancı dillerden giren kelimelerdeki /j/ sesi çoğu kez /c/ nadiren de /ş/ sesine dönüşür: *baraj* > */baraş/, jandarma* > */candarma/, jilet* > */cilet/, jokey* > */cokey/* gibi.

Öte yandan /y-/ ön sesi Kazak Türkçesinde /j-/ olmuştur: *yılan* > *jılan, yumurta* > *jumırtka* gibi.

/f/: Yansıma kelimeler ve b > v > f değişmesine uğramış kelimeler dışında /f/ sesi Türkçede yoktur. Bu istisnalar hariç tutulursa, içinde bu sesin yer aldığı kelimeler dilimize başka dillerden girmiştir.

Yansımalar: *fırıl fırıl, fıkır fıkır, fıkırtı, fırıldak, fısıltı, fosur fosur, fışkır-, fingirdek, fokurtu, fıkırdak, fısıltı, fışırtı, fır fır (dön-), fırla-, fırt, püf, fırt, fokur, üfle-, üfür-.*

b > v > f değişimi ile: *öbke* > *övke* > *öfke, yubka* > *yuvka* > *yufka* (> /yuka/), *ubşak* > *uvşak* > *uvak* > *ufak* gibi.

Alıntı kelimeler: Ar. *funduk* > *fındık*, Ar. *kafā* > *kafa*, Ar. *musāfir* > *misafir*, Ar. *nefret* > *nefret*, Ar. *şeref* > *şeref*, Ar. *ufk* > *ufuk*, Fr. *faculté* > *fakülte*, Fr. *festival* > *festival* , Fr. *filet* > *file*, Fr. *film* > *film*, Fr. *final* > *final*, Fr. *phaéton* > *fayton* , Fr. *phénomène* > *fenomen* , İt. *fabbrica* > *fabrika*, İt. *forma* > *forma*, İt. *fortuna* > *fırtına*.

/h/: Türkçe kelimelerde /h/ sesi yoktur. Bugün birkaç kelimede görülen /h/, /ḫ/ sesi eskiden /k/, /ḳ/ şeklindeydi. Eski Türkçede hiçbir türlü /h/, /ḫ/ yoktu. Eski Türkçeden Batı Türkçesine geçilirken Türkçedeki bazı /k/ ve /ḳ/'lar değişmiş ve böylece bazı Türkçe kelimelerde /ḫ/ ve /h/ sesi ortaya çıkmıştır. Bu değişiklik esas itibarıyla /ḳ/'dan /ḫ/'ya geçiş şeklinde olmuş, /h/ ise birkaç kelimede ve daha sonra meydana gelmiştir.

Bugün yazı dilinde bir iki kelimede /h/ sesi vardır, /ḫ/ hiç yoktur. Çünkü İstanbul Türkçesi /ḫ/'ları tamamıyla atmış ve onun yerine yalnız /h/'yi tutmuştur: *kanı*[49] > *hanı* > *hani, kangı* > *hangi, katun*[50] > *hatun*.

Bir kısmı ise ön seste türeme şeklinde ön seste yer almıştır: *öyük*[51] > *höyük*[52].

Yansımalar: *ham hum, harıl harıl, hart hurt, hartadak, haşırtı, haykır-, hıçkırık, hık mık, hırılda-, hırıltı, hışıltı, hışırtı, homurdan-, homurtu, hopla-, hoppa, horla-, horul horul-, hüngür hüngür, hüngürde-, hüngürtü.*

Ünlemler: *hay, hey, ha.*

---

49 *toğuğlı tirigler ölümke sanı / ölümke toğuğlı tirig kim ḳanı* "Doğan her canlıyı ölecek bil! / Ölmek için doğanlardan diri kalan hani, kim?" (Kutadgu Bilig)

50 *"Abınçu katun bolzun tir."* (Bu köle kız) **Hatun** olsun!, der. (Irk Bitig)

51 **öyük:** Yer seviyesinden yüksekte olan her türlü zemin, örneğin bir tepecik; **öyük yer:** Yutan kum; basıldığı zaman ayağın içinde kaybolduğu ve su ya da benzer bir etken nedeniyle bir daha dışarı çekilemediği kumluk yer, bataklık. (Divanu Lugati't-Türk)

52 /h-/ ön türemesine itirazlar için bk. Gülsevin, Gürer, "Ağız Araştırmalarımızda Yaygınlaşmış Yanlışlıklar (3): 'üzüm/yüzüm; öllük/höllük' Türeme mi Düşme mi?" *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. V, S. 2, , s. 207-213, İzmir, 2005.

Alıntı kelimeler: Ar. *hāle* > *hala,* Ar. *hayr* > *hayır,* Far. *āheng* > *ahenk,* Far. *āhūr* > *ahır,* Far. *āveng* > *hevenk,* Far. *henūz* > *henüz,* Fr. *halle* > *hal,* Fr. *haltère* > *halter,* Fr. *hamac* > *hamak,* Fr. *hangar* > *hangar,* Fr. *harmonie* > *harmoni,* Fr. *réhabilitation* > *rehabilitasyon.*

2. Türkçede kelime başında /c/, /ğ/, /l/, /m/, n/, ñ/, /p/, /r/, /v/, /z/ ünsüzleri bulunmaz.

Şimdi sırasıyla bu sesleri ve bu seslerin ön sesteki istisnai durumlarını ele alalım:

/c/: Ön seste sadece yansıma kelimelerde ve alıntılarda kullanılabilmektedir:

Yansımalar: *cart curt, cavlak* "çıplak, tüysüz", *cayır cayır, cayırda-, cızırtı, cır cır, cik cik, cılk, cırlak* "cırcır böceği; hoşa gitmeyen, çok belirgin renk", *cafcaflı, cığılda-, cığıl cığıl, cartadak, cırtlak, cıvıl cıvıl* vb.

Alıntı kelimeler: Ar. *cennet* > *cennet*, Ar. *cism* > *cisim,* Far. *cām* > *cam,* Far. *cihān* > *cihan,* Fr. *gentleman* > *centilmen,* Fr. *jaquette* > *ceket*, İt. *chiavarda* > *cıvata,* İt. *giro* > *ciro.*

Ayrıca çocuk dilindeki *cici* kelimesinde kelime başında /c/ yer almaktadır.

/ğ/: Türkçede ön ses olarak hiç bulunmaz.

/l/: Dilimizde Türkçe kelimelerde /l/ ön sesi yoktur. Türkçede sadece *lakırtı*[53] ve *loş*[54] kelimelerinin başında istisnai olarak /l/ sesinin yer aldığını söyleyebiliriz.

Yansımalar: *lıkır lıkır, lokur lokur, löp löp, lap lap.*

Alıntı kelimeler: Far. *lāle* > *lale,* Fr. *lave* > *lav*, Fr. *ligue* > *lig*, Fr. *local* > *lokal,* Fr. *logement* > *lojman,* Fr. *luxe* > *lüks,* İt. *lira* > *lira,* İt. *lista* > *liste,* İt. *locanda* > *lokanta, lüfer* (Rumca).

/m/: Eski ve yeni Türk yazı dillerinde /m-/ ön sesi zaman zaman /b-/ ön sesinin bir dal sesi olarak sınırlı sayıdaki kelimede yer almaktadır: *ben ~ men, ban- ~ man-, biñ ~ miñ, bunça ~ munça, buñ ~ muñ* "zaruret, felaket, sıkıntı, gam", *büñüz ~ müñüz* "boynuz" gibi.

Yansımalar: *mele-, mırılda-, mışıl mışıl, mırıl mırıl, mızırdan-, mızmız, miyav, mırıldan-, mırıltı.*

Alıntı kelimeler: Alm. *Matrix* > *matriks,* Ar. *melek* > *melek,* Ar. *milād* > *milat,* Far. *merd* > *mert,* Fr. *maquette* > *maket,* Fr. *maquillage* > *makyaj,* Fr. *maximum* > *maksimum,* Fr. *médaillon* > *madalyon,* Fr. *milliard* > *milyar,* Fr. *mini* > *mini,* İt. *maccherone* > *makarna,* İt. *macchina* > *makine,* İt. *marca* > *marka.*

53 *lak* (yansıma)-*ır-tı* (Ötüken Türkçe Sözlük).

54 *yoş* > *loş* (Gülensoy 2007: 597).

/n/, /ñ/: /ñ/ Türkçede ön ses durumunda bulunmamaktadır. Zaten yazı dilimizde yer almayan ve genizsi özelliğini kaybeden bu ses, ancak ağızlarda yaşamaktadır.

/n/ sesi ise Türkçede yalnızca *ne* ve türevleri olan kelimelerde bulunmaktadır: *ne ara > nere, ne asıl > nasıl, ne eyle- > neyle-, ne için > niçin, ne+ye > niye, neden, ne+çe > nice* gibi.

Çocuk dilinde yer alan fakat bugün yazı diline de geçen *ninni, nine* kelimelerinde de başta /n/ sesi bulunmaktadır.

Alıntı kelimeler: Ar. *na'na'* > *nane*, Ar. *nezāket* > *nezaket*, Ar. *nezle* > *nezle*, Far. *namāz* > *namaz*, Far. *nergis* > *nergis*, Far. *nohūd* > *nohut*, Fr. *naphtaline* > *naftalin*, Fr. *narcose* > *narkoz*, Fr. *notaire* > *noter*, Fr. *nuance* > *nüans*, Fr. *nylon* > *naylon*, İt. *nota* > *nota*, İt. *numero* > *numara*.

/p/: Türkçede ön ses olarak bulunmaz. Bugün bazı kelimelerde görülen ön ses durumundaki /p/'lerin bir kısmı /b/'den dönüşmüştür: **baş ağa > paşa, bastırma > pastırma, berk > pek, bıñar > pınar, biş- > piş-, busuġ > pusu, bürge > pire.*

Yansımalar: *püfür püfür, püfle-, patırda-, püf, püf, pöf, peh peh, paldır, par par (yanmak), pırıl pırıl, pırıltı, patpat* (küçük yerleşim yerlerinde az miktarda yükleri taşımak amacıyla pancar sulama motoru kullanılarak yapılan taşıt), *patır patır, pıtır pıtır, pütür pütür, pisi pisi.*

Alıntı kelimeler: *pide* (Rumca), Alm. *Panzer* > *panzer*, Ar. *babaġā, babbaġā* > *papağan*, Far. *birinc* > *pirinç*, Far. *panbuk* > *pamuk*, Far. *perī* > *peri*, Far. *peşīmān* > *pişman*, Fr. *pacte* > *pakt*, Fr. *paletot* > *palto*, Fr. *palette* > *palet*, Fr. *panda* > *panda*, Fr. *paquet* > *paket*, Fr. *piste* > *pist*, Fr. *plan* > *plan*, İng. *partner* > *partner*, İng. *pick-up* > *pikap*, İng. *ping-pong* > *pinpon*, İt. *branca* > *pranga*, İt. *pan di Spagna* > *pandispanya*, İt. *pompa* > *pompa*, İt. *posta* > *posta*, İt. *prova* > *prova*, İt. *prova* > *prova*, Mac. *balaksa* > *palaska*.

/r/: Yansımalar: *rap rap, rapıltı* (Ayak seslerini anlatır.)

Alıntı kelimeler: Fr. *recteur* > *rektör*, Fr. *roquette* > *roket*, Far. *rende* > *rende*, Alm. *Revier* > *revir*, Alm. *Ringa* > *ringa*, İt. *rancio* > *ranza*, İt. *ricetta* > *reçete*, İt. *rotta* > *rota*, İt. *reumatismo* > *romatizma*, İsp. *real* > *riyal*, Ar. *rikkat* > *rikkat*, Fr. *roquette* > *roket*, Far. *revgan* > *rugan*, Ar. *rūh* > *ruh*, Fr. *routine* > *rutin*, Far. *rusvā* > *rüsva*, Ar. *rişvet* > *rüşvet*, Far. *rūzgār* > *rüzgâr*.

/v/: Bugün bazı kelimelerde yer alan kelime başı /v/'leri, b > v değişiminden kaynaklanmaktadır: *bar > var, bar- > var-, bir- > ver-, birgü > vergi.*

Vur- kelimesindeki /v/ sesi ise bir ön türemedir.

Yansımalar: *vızır vızır, vır vır, vızıltı, vıdı vıdı, vık vık, vın, vıcık vıcık, vızılda-, vırılda-, vırıltı, viyak, viyakla-, vodurda-, vodurdan-.*

Vay ünleminde de başta /v/ sesi vardır.

Alıntı kelimeler: *vişne* (Bulgarca), Alm. *vocal* > *vokal*, Ar. *vahşî* > *vahşi*, Ar. *vallahi* > *vallahi*, Ar. *ve*, Far. *yā* > *veya*, Ar. *vesīle* > *vesile*, Ar. *vucūd* > *vücut*, Ar. *vuslat* > *vuslat*,

Fr. *vapeur* > *vapur*, Fr. *vaseline* > *vazelin*, Fr. *végétarien* > *vejetaryen*, Fr. *visa* > *vize*, Fr. *volcan* > *volkan*, Fr. *wagon* > *vagon*, İt. *guardia* > *vardiya*, İt. *vaniglia* > *vanilya*, İt. *vano* > *vana*, İt. *vaso* > *vazo*, İt. *vaso* > *vazo*, İt. *vite* > *vida*, İt. *volta* > *volta*.

/z/: Yansımalar: *zangır zangır, zart zurt, zımbırtı, zıpır, zırıltı, zonkla-, zınk, zırla-, zıp zıp, zıpla-, zımbırtı, zıngadak, zıpır, zırıltı, zıpçıktı, zıngırtı, zırıl zırıl, zırıltı, zırılda-.*

Alıntı kelimeler: Ar. *zābita* > *zabıta*, Ar. *zahmet* > *zahmet*, Ar. *zamm* > *zam*, Ar. *zelzele* > *zelzele*, Ar. *zencebīl* > *zencefil*, Ar. *zencī* > *zenci*, Ar. *zeytūn* > *zeytin*, Far. *sengīn* > *zengin*, Far. *zemīn* > *zemin*, Far. *zenbūrek* > *zemberek*, Far. *zencīr* > *zincir*, Far. *zerrīn* > *zerrin*, Far. *zinde* > *zinde*, Far. *zunbe* > *zımba*, Fr. *zigzag* > *zikzak*, İng. *zoom* > *zum*, İt. *zebra* > *zebra*, Fr. *zéphyr* > *zefir* "genellikle gömlek yapmakta kullanılan, çizgili, ince, pamuklu bir tür kumaş" gibi.

3. Türkçede kelime sonunda /b/, /c/, /d/, /g/ ünsüzleri bulunmaz. *Ad, yad, od, öd, sac* kelimeleri istisnadır.[55]

Batı kökenli kelimelerin dışında, Türkçeye Arapça ve Farsçadan girmiş kelimelerin pek çoğunda[56] sondaki /b/, /c/, /d/, /g/ ünsüzleri /p/, /ç/, /t/, /k/'ye dönmüştür: Ar. *ᶜahd* > *ahit*, Ar. *ᶜāi'd* > *ait*, Ar. *ᶜakreb* > *akrep*, Ar. *ᶜayb* > *ayıp*, Ar. *ᶜazāb* > *azap*, Ar. *ᶜilāc* > *ilaç*, Ar. *habb* > *hap*, Ar. *harc* > *harç*, Ar. *hurc* > *hurç*, Ar. *kitāb* > *kitap*, Ar. *mizāc*, Ar. *muhtāc* > *muhtaç*, Ar. *tibb* > *tıp*, Ar. *vācib* > *vacip*, Ar. *zāhid* > *zahit*, Far. *ābād* > *abat*, Far. *āheng* > *ahenk*, Far. *āveng* > *hevenk*, Far. *bārūd* > *barut*, Far. *bend* > *bent*, Far. *berbād* > *berbat*, Far. *ceng* > *cenk*, Far. *çūb* > *çop*, Far. *derd* > *dert*, Far. *fişeng* > *fişek*, Far. *heb* > *hep*, Far. *hevīc* > *havuç*, Far. *merd* > *mert*, Far. *reng* > *renk*, Far. *sadrenc* > *satranç*, Far. *yeryād* > *feryat* gibi.

/b/: /b/ sesi kelime ve hece sonunda günümüz Türkçesinde hiç bulunmaz. Eski Türkçe Dönemindeki /b/'ler sonradan /v/'ye dönmüştür: *eb*[57] > *ev* "ev", *sab*[58] > *sav* "söz" gibi.

---

55 Bu kelimelerin sonundaki ünsüzler şöyle izah edilebilir. Ana Türkçede uzun ünlülü olan *a:t* "ad, isim", *ya:t* "yad, yabancı", *o:t* "od, ateş", *ö:t* "öd, safra kesesi", *sa:ç* "sac, ekmek pişirmeye yarayan alet", bugün kısa ünlülü hâle gelirken ünlünün uzunluğu ünsüze geçmiştir.

Ana Türkçede tek heceli kelimelerin sonundaki ötümsüz patlayıcı /p/, /t/, /ç/ ve /ḳ/, /k/ ünsüzleri, Oğuz grubu Türk lehçelerinde, kısa bir ünlüden sonra kendilerini korudukları hâlde asli uzun bir ünlüden sonra ötümlüleşerek sırasıyla /b/, /d/, /c/, /g/ ve /ğ/ (y) olmuşlardır" (Tekin, 1995: 128). Konu ile ilgili ayrıntılar için bk. (Tekin 1995).

56 Ar. *hacc* > *hac*, Ar. *hadd* > *had* gibi kelimelerde *haç* (Hristiyanlığın sembolü sayılan ve birbirini dikey olarak kesen iki çizgiden oluşan biçim) ve *hat* (çizgi) ile karışmaması için /c/ ve /d/'li şekiller kullanılmaktadır.

57 *Oğuzğaru sü taşıḳdımız. Kül Tigin ebig başlayu ḳıttımız.* "Oğuza doğru ordu çıkardık. Kül Tigin'i evin başında bırakarak, müdafaa tedbiri aldık." (Orhun Abideleri, Kül Tigin Abidesi kuzey yüzü). (Ergin 2007: 26).

58 *Toḳuz Oğuz begleri budunı bu* ***sabımın*** *edgüti eşid, ḳatığdı tıñla.* "Dokuz Oğuz beyleri, milleti! Bu sözümü iyice işit, adamakıllı dinle." (Orhun Abideleri, Kül Tigin Abidesi, güney yüzü) (Ergin 2007: 3).

Yabancı kökenli birçok kelimedeki /b/ ön sesinin Türkçede /p/ olduğu görülmektedir: Ar. *baydak* > *paytak*, Far. *bahā* > *paha*, Far. *bes* > *pes* "yenilgiyi kabul ettiğini belirtmek için veya birinin şaşkınlık veren davranışlarına karşılık olarak kullanılan bir söz", Far. *birinc* > *pirinç*, İt. *bianco* > *piyango*, İt. *bussola* > *pusula*, Mac. *balaksa* > *palaska* gibi.

/c/: *Sac* "yassı demir çelik ürünü" istisna tutulursa Türkçede kelime ve hece sonunda hiçbir zaman bulunmaz.

/d/: *Yad* "yabancı" ve *yed-*[59] "yedeğinde götürmek; yanında, beraberinde götürmek" gibi birkaç kelime istisnai olarak sonlarında /d/ sesini barındırmaktadırlar.

Eski Türkçe bazı kelimelerde bulunan bu ses daha sonra /y/'ye dönmüş ya da /t/ olmuştur: *bod*[60] > *boy*, *eşid-*[61] > *işit-*, *igid-*[62] > *eğit-*, *kod-*[63] > *koy-*, *tod-*[64] > *doy-*. Bugün *at* "hayvan adı" ile karışmaması için /d/ ile yazılan *ad* "isim", "ateş" anlamındaki *od* ve "safra" anlamındaki *öd* kelimelerinin son sesi aslında /t/ iledir.[65]

/g/, /ğ/: Türkçede bazı kelime ve hece sonlarında görülen /g/ sesi ya /k/'ye dönüşmüş ya da /ğ/ ve /v/ olmuştur: *beg*[66] > *bey*, *dög-* > *döğ-* > *döv-*, *eg-* > *eğ-*, *ög-* > *öğ-* > *öv-*, *ögsüz* > *öksüz*, *sög-* > *söğ-* > *söv-*, *teg-* > *değ-*, *tog-* > *doğ-*, *yig* > *yeğ* gibi.

Alıntı kelimeler: Fr. *archéologue* > *arkeolog*, Fr. *biologue* > *biyolog*, Fr. *catalogue* > *katalog*, Fr. *monologue* > *monolog*, Fr. *orgue* > *org*, Fr. *pédagogue* > *pedagog*, Fr. *psychologue* > *psikolog*, Fr. *pudding* > *puding*, İng. *boomerang* > *bumerang*, İng. *briefing*

59 *Burhan'ın kolu Ayşe'ye düşmesin diye sımsıkı sarılmış, yalnız bir arkadaş ve kardeş gibi değil, aynı zamanda bir sevgili rikkatiyle onu **yediyordu**.* (Halide Edip Adıvar)

60 ***Kapgan Kağan Türk Sir budun yirinte bod** yime budun yime kişi yime idi yok erteçi erti.* "Kapgan Kağan'ın Türk Sir milletinin yerinde boy da, millet de, insan da hep yok olacaktı." (Orhun Abideleri, Tonyukuk Abidesi, ikinci taş, kuzey yüzü) (Ergin 2007: 81).

61 *Taşra yorıyur tiyin kü **eşidip balıkdakı tağıkmış, tağdakı inmiş**.* "Dışarı yürüyor diye ses işitip şehirdeki dağa kaçmış, dağdaki inmiş." (Muharrem Ergin, Orhun Abideleri, Bilge Kağan Abidesi doğu yüzü, s. 36).

62 *Budunuğ **igideyin** tiyin yırığaru Oğuz budun tapa ilgerü Kıtań Tatabı [bu]dun tapa birigerü Tabğaç tapa iki yigir[mi süledim...]* "Milleti besleyeyim diye kuzeyde Oğuz kavmine doğru; doğuda Kıtay, Tatabı kavmine doğru; güneyde Çin'e doğru on iki defa ordu sevk ettim." (Muharrem Ergin, Orhun Abideleri, Bilge Kağan Abidesi doğu yüzü, s. 42).

63 *tünek ol bu dünyā içi ok yılan / munı **kod yaruk çın ajunka ulan*** "Bu dünya, içi engerek yılanıyla dolu bir zindandır / Onu bırak, aydın ve gerçek dünyaya ulaşmaya çalış." (Kutadgu Bilig)

64 *Bir **todsar** açsık ömez sen* "Bir doysan açlığı düşünmezsin." (Muharrem Ergin, Orhun Abideleri, Kül Tigin Abidesi güney yüzü, s. 4).

65 *Türk begler Türk **atın** ıtı.* "Türk beyler Türk adını bıraktı." (Orhun Abideleri, Kül Tigin Abidesi doğu yüzü) (Ergin 2007: 10).
*İnim [Kül Tigin birle iki şad] birle ölü yitü kazğandım. Ança **kazğanıp** biriki budunuğ **ot** sub **kılmadım**.* "Küçük kardeşim Kül Tigin ile, iki şad ile öle yite kazandım. Öyle kazanıp bütün milleti ateş, su kılmadım." (Orhun Abideleri, Bilge Kağan Abidesi doğu yüzü) (Ergin 2007: 42).

66 ***Begleri** yime budunı yime tüz ermiş.* "Beyleri de milleti de doğru imiş." (Orhun Abideleri, Kül Tigin Abidesi doğu yüzü) (Ergin 2007: 9).

> *brifing*, İng. *gag* > *gag* "skeç, eğlence gösterisi vb.ne eklenen beklenmedik gülünç sözler veya durumlar", İng. *holding* > *holding*, İng. *ping-pong* > *pinpon*.

4. Türkçede ikiz ünsüz yoktur. İkiz ünsüz, aynı hece içinde bulunan ve ses değeri bakımından tek bir ünsüz durumunda olan ünsüzdür: Ar. *hiss, zann, hakk, redd;* Almanca *nass* "ıslak", *gross* "büyük", *Nullpunkt* "başlangıç noktası", İng. *gills* "solungaç", *hall* "büyük salon", *hill* "tepe", *hummer* "çekiç" vb.[67]

---

67 Örneklerdeki ikiz ünsüzler tek bir ses değerindedir. Türkçede ikiz ünsüzlerden farklı olarak ayrı birer ses niteliğinde aynı iki ünsüzün yan yana yer alması da söz konusu değildir. Dilimizde *(ana > äne >) anne, (elig >) elli* gibi birkaç kelimede görülen, sonradan ortaya çıkmış örnekler dışında kelime kökünde aynı türden iki ünsüz de bulunmaz. Bunlardan *anne, ana* kelimesinin çocuk dilinde aldığı şekildir. Heceleri ve benzer sesleri tekrarlayan, başta tek ünlülü heceleri söylemekte zorluk çeken, vurgulu olan ilk hecenin ünsüzle bitmesini isteyen çocuk dili *ana* kelimesini *anne* biçimine sokmuştur. *Elli* kelimesine gelince, Eski Türkçeden Batı Türkçesine geçerken eklerin başındaki ve birinci heceden sonra gelen hecelerin sonlarındaki /g/ ve /ğ/ ünsüzleri düştüğü için, söz konusu düşmenin izi olarak /l/ ünsüzü ikizleşmiştir. Eski Anadolu Türkçesinde görülen *(asıg >) assı* "fayda", *(ısıg >) ıssı* kelimelerinde de buna benzer bir durum söz konusudur.

Eski Anadolu Türkçesinde kullanılan *issi* "sahip" kelimesindeki aynı iki ünsüzün meydana gelişi ise şöyledir: Eski Türkçedeki *idi* "sahip", d > y değişmesiyle iyi biçimine geçtikten sonra benzer sesli iki hecenin birleşerek uzun /i/ (/ī/) hâlini almıştır. Bu uzun ünlü kısalırken, kendisine eklenen -si ekinin ünsüzünü ikizleştirmiştir: *idi > iyi > ī (+ -si)> īsi > issi.*

Diğer örnekler: *(belgülüg >) belli, belle-* (< bel "işaret" +le-) gibi.

Bunlardan başka kimi ağızlarda sayılar ve bazı kelimeler aynı iki ünsüzle söylenmektedir: *dokuz > /dokkuz/, ısır- > /ıssır-/, ışık > /ışşıḫ/, sakal > /sakkal/, sekiz > /sekkiz/, yazık > /yazzık, yazzıḫ/, yedi > /yeddi/* vb.

Türkçe kelimelerde aynı iki ünsüz ancak köklerle eklerin birleşme noktalarında bulunabilir: *idi* "sahip"*+siz > ıssız, ak+kuyruk > akkuyruk, bık+kın > bıkkın, el+ler > eller, em+mek > emmek, göm+me > gömme, ıs+sız > ıssız, kireç+çi > kireççi, sat+tı > attı, tut+tur > tuttur-, yol+luk > yolluk, yut+tum > yuttum* gibi.

Demek ki Türkçede kelime kökünde aslında aynı iki ünsüz bulunmaz. Sonradan ortaya çıkmış olan birkaç istisna da bazı ses olaylarının etkisiyle meydana gelmiştir. Bu istisnalar dışında Türkçede kullanılan ve kökünde aynı iki ünsüz bulunan kelimeler yabancı dillerden dilimize girmiştir: Ar. *bakkāl > bakkal*, Ar. *dikkat > dikkat*, Ar. *dukkān > dükkân*, Ar. *himmet > himmet*, Ar. *millet > millet*, Ar. *seyyār > seyyar*, Ar. *tayyāre > tayyare*, Ar. *teşekkur > teşekkür*, İt. *cello > çello (viyolonsel)*, İt. *pizza > pizza* gibi.

Bünyesinde aynı iki ünsüz bulunan birçok yabancı kökenli kelimedeki bu ünsüzler Türkçede ya tekleşir ya da başkalaşır: Ar. *ʿattār > aktar*, Ar. *belediyye > belediye*, Ar. *hammāl > hamal*, Ar. *hammām > hamam*, Ar. *haysiyyet > haysiyet*, Ar. *hediyye > hediye*, Ar. *kassāb > kasap*, Ar. *kerre > kere*, Ar. *muşamma' > muşamba*, Ar. *niyyet > niyet*, Ar. *serrāc > saraç (deri, muşamba vb.nden bavul, çanta yapan kimse)*, Ar. *tennūr > tandır*, Fr. *allergie > alerji*, Fr. *collectif > kolektif*, Fr. *intellectuel > entelektüel*.

Öte yandan özellikle Arapçadan dilimize geçmiş pek çok kelimede aynı iki ünsüz bulunmaktadır: *cennet, dikkat, hiddet, şiddet, temenni, teşekkül, teşebbüs, telaffuz.*

Arapça kökenli tek heceli bazı kelimelerin sonunda bulanan ikili ünsüzler Türkçe söyleyişte tekleşir. Ancak, bunlar ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında veya bir yardımcı fiille birleştiklerinde özgün biçimleri ortaya çıkar: Ar. *redd > ret > reddet-*, Ar. *hall > hal > hallet-*, Ar. *hiss > his > hissimiz*, Ar. *zamm > zam > zammı*, Ar. *zann > zan > zannımca* vb.

5. Türkçede başta çift ünsüz yoktur. Bundan dolayı, başında iki ünsüz bulunan kelimeler ya başa ya da iki ünsüz arasına bir ünlü getirilerek Türkçenin yapısını uydurulmaya çalışılmıştır: Alm. *Groschen* > *kuruş*, Fr. *statistique* > *istatistik*, Fr. *squelette* > *iskelet*, *İt. brillante* > *pırlanta*, İt. *sconto* > *ıskonto*, İt. *sporta* > *işporta*, İt. *stampa* > *ıstampa* vb.

Kimi yabancı kökenli kelimelerde başta bulunan ünsüz çiftlerinin arasında, söyleyişte dar bir ünlü türer; fakat yazımda kelimenin aslına bağlı kalınır: Fr. *clavier* > *klavye* > / *kılavye/*, Fr. *cravate* > *kravat* > */kıravat/*, Fr. *gris* > *gri* > */gıri/*, Fr. *groupe* > *grup* > / *gurup/*, Fr. *plateau* > *plato* > */pilato/*, Fr. *trafic* > *trafik* > */tırafik/* vb.

6. Türkçede kelime ya da hece sonunda belirli ünsüz çiftleri bulunabilir.[68] Kelime ya da hece sonunda bulunan ünsüz çiftlerinin tamamında ilk ünsüz /l, n, r, s/'den biridir. -st, -şt ve -yt çift ünsüzleri dışındaki ünsüz çiftlerinin ilk ünsüzleri /l, r, n/'den biri olur: **lç:** *ölç-;* **lk:** *cılk* "bozularak kokmuş (yumurta); cıvık; irinlenmiş", *kalk-, silk-, ilk;* **lp:** *alp;* **lt:** *alt, daralt-, düzelt-, seyrelt-, yükselt-, salt, bunalt-;* **nç:** *ilginç, bilinç, sevinç, dinç, gönenç* "refah", *güvenç* "itimat", *kıskanç, kazanç, genç, gönç* "zengin, varlıklı" *ödünç, gülünç, direnç;* **nk:** *denk, çelenk, zonkla-, hınk* "sözle destekleme", *cönk, kepenk, zınk* "birdenbire durmak anlamındaki *zınk diye durmak* deyiminde geçer"; **nt:** *ant, yont-, hant hant* "bir şeye aşırı istek duymak anlamındaki *hant hant ötmek* deyiminde geçen bir söz", *çent-* "bir şeyin kenarında kertik açmak"; **rç:** *borç, sürç-, gırç gırç* "gırç sesi çıkararak", *kırç* "kışın, sisli havalarda, ağaç dallarını, toprak çıkıntılarını vb. yerleri kaplayan buz tabakası"; **rk:** *ark* "içinden su akıtmak için toprağı kazarak yapılan açık oluk", *kırk, kürk, erk* "bir işi yapabilme gücü, kudret", *gurk* "kuluçka; erkek hindi", *berk* "sert, katı, sağlam", *börk* "genellikle hayvan postundan yapılan başlık", *sark-, ırk-, ürk-, kırk-, kork-, Türk, özerk, bark;* **rp:** *sarp, serp-, çarp-, çırp-, kırp-;* **rs:** *örs, pars, sars-, ters, arslan;* **rt:** *kart, abart-, belirt-, öldürt-, ört-, art-, art, cırt, fırt, sırt, yoğurt, avurt, dört;* **st:** *üst, ast, pist* (kediyi kovmak için kullanılan bir seslenme sözü), *höst;* **şt:** *hişt, kışt, pişt, hoşt;* **yt:** *hayt, heyt.*

Kelime ya da hece sonunda bu ünsüzleri taşıyan ve dilimize başka dillerden geçmiş alıntılar da vardır. Aslında bu alıntılardan bazıları kelime ya da hece sonunda daha farklı seslere sahip olsa da Türkçede, alfabedeki harflerle gösterilirken bugün yukarıdaki ünsüz gruplarıyla örtüşmektedir: Ar. *felc* > *felç*, Ar. *halk* > *halk*, Ar. *mulk* > *mülk*, Fr. *catafalque* > *katafalk*, Ar. *celb* > *celp*, Rumca *kulp* > *kulp*, Ar. *kalb* > *kalp*, Fr. *asphalte* > *asfalt*, Ar. *cild* > *cilt*, Fr. *volt* > *volt*, Ar. *halt* > *halt*, Ar. *kulunc* > *kulunç*, Far. *ceng* > *cenk*, Far. *aheng* > *ahenk*, Far. *reng* > *renk*, Fr. *gong* > *gonk*, Fr. *bande* > *bant*, Ar. *nal*+Far. *bend* > *nalbant*,

---

Söyleyişte var olan ve vurgu ile ilgili kimi ikizleşmeler de vardır: *aman* > */amman!/, bayıldım* > / *bayyıldım!/, eşek* > */eşşek!/, evet* > */evvet!/, maşallah* > */maşşallah/, sekiz* > */sekkiz/, yazık* > */yazzık!/, yedi* > */yeddi/* vb.

68 Bu konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Yıldız, Osman, "Türkçe'de Kelime Sonu Ünsüz Grupları", *Dil Dergisi, Ankara Üniversitesi TÖMER Dil Öğretim Merkezi Yayınları*, S. 97, s. 66-77, Ankara, 2000.

Alm. *Dozent* > *doçent*, Fr. *guirlande* > *kırlent*, Alm. *Element* > *element*, Fr. *patente* > *patent*, Ar. *harc* > *harç*, Ar. *burc* > *burç*, Ar. *hurc* > *hurç*, Fr. *cirque* > *sirk*, Fr. *parc* > *park*, Ar. *derk* > *derk*, Ar. *gark* > *gark*, Far. *turb*, *turub* > *turp*, Fr. *écharp* > *eşarp*, Ar. *garb* > *garp* , İng. *force* > *fors*. Fr. *cours* > *kurs*, Ar. *hars* > *hars*. Fr. *absurde* > *absürt*, Fr. *pancarte* > *pankart*, Fr. *cocarde* > *kokart*, İng. *start* > *start*, Far. *derd* > *dert*, Fr. *accord* > *akort*, İng. *lord* > *lort*, Fr. *carte* > *kart*. Fr. *geste* > *jest*, Far. *fihrist* > *fihrist*, İng. *test* > *test*, Fr. *touriste* > *turist*, Fr. *kyste* > *kist*, Fr. *orthopédiste* > *ortopedist*, Fr. *scénariste* > *senarist*, Ar. *ruşd* > *rüşt*, Far. *ser+guzeşt* > *sergüzeşt*, İng. *slide* > *slayt*, İng. *off side* > *ofsayt*.

Dilimize yabancı dillerden geçen kelimelerin sonlarında başka ünsüz grupları bulunabilmektedir: Ar. *sulh* > *sulh*, Ar. *harf* > *harf*, Ar. *misk* > *misk*, Ar. *semt* > *semt*, Ar. *zevk* > *zevk*, Far. *cuft* > *çift*, Far. *kuşk* > *köşk*, Fr. *alliance* > *alyans* , Fr. *diphtongue* > *diftong* "ikiz ünlü", Fr. *disque* > *disk*, Fr. *feutre* > *fötr*. Fr. *film* > *film*, Fr. *luxe* > *lüks*, Fr. *marche* > *marş*, Fr. *moderne* > *modern*, Fr. *revanche* > *rövanş*, İng. *briefing* > *brifing*, İng. *boomerang* > *bumerang*, İng. *holding* > *holding*, İng. *lens* > *lens*, *İng*. *relax* > *relaks* vb.

Kimi yabancı kökenli kelimelerdeki ünsüz çiftleri arasında ünlü türemesi görülür. Bu kelimeler araya bir ünlü getirilmek suretiyle Türkçenin yapısına uydurulmuştur. Bunlara ünlüyle başlayan bir ek veya kelime gelirse türeyen ünlüler düşer: Ar. *ᶜilm* > *ilim* > *ilmi*, Ar. *devr* > *devir* > *devri*, Ar. *fikr* > *fikir* > *fikrin*, Ar. *seyr* > *seyir* > *seyri*, Fr. *film* > */filim/* (konuşma dilinde), Fr. *moderne* > *modern* > */moderin/* (konuşma dilinde) vb.

7. Türkçede kelime kökünde yan yana üç ünsüz bulunmaz. Bu şekilde kelime kökünde üç ünsüz bulunan kelimeler dilimize başka dillerden geçmiştir: Fr. *appartement* > *apartman*, Fr. *contrôle* > *kontrol*, Fr. *département* > *departman*, Fr. *électrique* > *elektrik*, Fr. *électron* > *elektron*, Fr. *contexte* > *kontekst* (bağlam), Fr. *portemanteau* > *portmanto*, Fr. *sphinx* > *sifenks* (Yunan mitolojisinde, geçen yolculara birtakım bilmeceler sorarak bilemeyenleri yuttuğuna inanılan efsanevi yaratık; Mısır'da eski Mısırlılar çağından kalma kadın başlı, aslan vücutlu heykel), Fr. *stratégie* > *strateji*, Fr. *télégraphe* > *telgraf* gibi.

Türkçe kelimelerde üç ünsüz ancak köklerle eklerin birleşme noktalarında bulunabilir: *abart+tı* > *abarttı*, *art+mak* > *artmak*, *denk+lik* > *denklik*, *dinç+lik* > *dinçlik*, *kulp+lu*, *otur+t+ma* > *oturtma*, *sevinç+li* > *sevinçli*, *tart+mış* > *tartmış*, *Türk+çe* > *Türkçe*, *üst+te* > *üstte*, *zonk+la-* > *zonkla-* gibi.

8. Türkçede iki ünlünün art arda gelmesi söz konusu değildir. İki ünlünün yan yana bulunduğu kelimeler dilimize başka dillerden geçmiştir.[69] Ar. *faᶜāl* > *faal*, Ar. *faᶜāliyyet*

---

69 Bu konuyu *ikiz ünlü* ile karıştırmamak gerekir. Aynı nefes baskısı altında boğumlanan ve tek bir ünlü değerinde olan çift ünlüye **ikiz ünlü** (İng.: dipthong, Fr.: diphtongue, Alm.: Diphtong, Doppellaut, Zweilaut) denir: İngilizce *you* [yū "sen, siz"], *loud* [laud "yüksek sesli, gürültülü"]; Almanca *Auto* [auto "atomobil"], *Haus* [haus "ev"], Haar [har "saç"], *baum* [baum "ağaç"], *zwei* [tsvay "iki"], İtalyanca *scuola* [scuola "okul"] vb.

> *faaliyet,* Ar. *fāʾide* > *fāide* > *fayda,* Ar. *kanāʿat* > *kanaat,* Ar. *suʾāl* > *sual,* Ar. *şāʿir* > *şair,* Fr. *caoutchouc* > *kauçuk,* Fr. *coiffeur* > *kuaför,* Fr. *seance* > *seans* vb.

Türkçede asli olarak ikili ünlü yoktur. Özbek, Türkmen, Karagas, Azerbaycan vb. Türk lehçelerinde görülen ikili ünlüler, Ana Türkçedeki asli uzun ünlülerin zamanla ses değişmelerine uğrayarak ikili ünlü durumuna dönüşmesinden oluşmuştur. Yenisey yazıtlarında: *öz* > *üöz* "kendi", Yakutça **yōk* > *suoh* "yok", *yōl* > *suol* "yol", *kōk* > *küöh* "kök", Özbekçe *ti-* > *dii-* "demek, söylemek" vb.

Türkiye Türkçesinin yazı dilinde de ikili ünlü bulunmaz. Ancak, heceleri /y/, /v/ ünsüzleri ile sonuçlanan bazı kelimelerde bunların söylenişleri bakımından bir ikili ünlü oluşmuştur: *öyle* > */öile/, böyle* > */böile/, söylemek* > */söilemek/, yavru* > */yauru/* vb.

Anadolu ve Rumeli ağızlarında da ünlü düşmesi ya da hece sonlarındaki /y/, /v/ ünsüzleri ile yalın veya eklerle genişletilmiş kelimelerin iç seslerindeki /y/, /v/, /ğ/, /h/ ünsüzlerinin eriyip kaybolmaları dolayısıyla yan yana gelen ünlüler, tek bir nefes baskısı altında birleşerek ikili ünlüleri oluştururlar: *nereye* > */nerei/, saray* > */sarei/, konuşuyor* > */gonuşii/, yiğit* > */yiit/, düğün* > */düün/, muhakeme* > */muakkeme/* vb.

Kelimelerin söyleyiş değerleri bakımından Türkçede üç türlü ikili ünlüden bahsedilir:

a. Alçalan ikili ünlü: Birinci ögesi vurgulu veya sürekli, ikinci ögesi birinciye göre daha dar ve süreksiz olan ikili ünlü: *avlu* > */aulu/, yavru* > */yauru/, öyle* > */öile/, köylü* > */köilü/, giyinip* > */geinip/, nereye* > */nirei/* vb.

b. Yükselen ikili ünlü: İkinci ögesi vurgulu veya birinci ögeye oranla daha sürekli, birinci ögesi daha süreksiz olan ikili ünlü türü: *buraya* > */buria/, çuval* > */çual/, o vakit* > */uahıt/, ciğerim* > */cierim/* vb.

c. Eşit ikili ünlü: Her iki ögesindeki ünlü aynı ve boğumlanma süresi eşit olan ve seyrek rastlanan ikili ünlü türü: *yağar* > *(yağmur) /yaar/, babayiğit* > */babayiit/, düğün* > */düün/* vb. (Korkmaz 2007: 127-128).

9. Arapçadan alınan kelimelerde yer alan ayın ve hemze sesleri Türkçede bulunmaz:

Ayın	Hemze
Ar. meşʿale (مشعله) > meşale	Ar. teʾsīs (تأسيس) > tesis
Ar. şāʿir (شاعر) > şair	Ar. teʾsīr (تأثير) > tesir

10. Türkçede ince /a/ ve ince /l/ sesleri yoktur. Bunlardan ince /a/, bazı Arapça kelimelerde görülen ve /a/ ile /e/ arasında bir ünlüdür. İnce /l/ ise, yine yabancı dillerden alınan kelimelerde görülen bir ünsüzdür.

Türkçede ince /a/ ve ince /l/ bulunan kelimelere ekler getirilirken eklerin ön (ince) ünlülü olanları tercih edilmektedir. Fakat söyleyişte özel bir dikkat gösterilmediği zaman

özellikle ince /a/'lar normal /a/ olarak seslendirilmektedir: Ar. *dikkat* > *dikkat-siz*, Ar. *emsāl* > *emsal-siz*, Ar. *harf* > *harf-in*, Ar. *harp* > *harp-te*, Ar. *sā'at* > *saat-iniz*, Ar. *sihhat* > *sıhhat-i*, Ar. *siyāhat* > *seyahat-ten*, Ar. *şefkat* > *şefkat-li*, Fr. *alcool* > *alkol-lü*, Fr. *normal* > *normal-i*, Fr. *rôle* > *rol-ü*, İng. *hall* > *hol-ün*, İt. *sol* > *sol-ü* (sol anahtarı).

11. Türkçede uzun ünlü yoktur. Türkçede ünlüler normal uzunluktadır.[70] Ünlülerdeki ortaya çıkan normalin üstüne veya altına kayan kaymalar kulakla hissedilmeyecek kadar az ve önemsizdir.

İçinde uzun ünlü bulunan kelimeler başka dillerden alınmıştır: Ar. *ᶜādet* > *âdet* (gelenek, alışkanlık), Ar. *ᶜāşık* > *âşık* (vurgun, tutkun), Ar. *ādem* > *âdem* (insan), Ar. *cāhil* > *cahil* (ca:hil), Ar. *hākim* > *hâkim* (yargıç), Ar. *hāl* > *hâl* (durum, vaziyet), Ar. *hālā* > *hâlâ* (henüz), Ar. *şūra* > *şûra* (danışma kurulu), Ar. *tārih* > *tarih (ta:rih)* gibi.

Alıntı kelimelerin bazılarında uzunluklar ortadan kalkmıştır: Ar. *kitāb* > *kitap*, Ar. *mektūb* > *mektup* gibi.

Bazı kelimelerde kısalan bu ünlüler, kelimenin üzerine bir ek gelmesi hâlinde açık hece konumuna düşer ve asli şeklinde dönerek uzun olur: Ar. *hayāt* > *hayat* > */haya:tı/*, Ar. *zamān* > *zaman* > */zama:nını/* gibi.

Konuşma dilinde bazı ses olayları neticesinde uzun ünlüler görülebilmektedir: *ağabey* > */ābī/*, *Ahmet Ağa* > */Ahmet ā/*, *buğday* > */būday/*, *çiğ* > */çī/*, *pek iyi* > */pekī/*(> *pekī*), *yağmur* > */yāmur/* gibi.

12. Türkçede /o/, /ö/ ünlüleri (*-yor* eki istisna[71]) sadece ilk hecede bulunur:[72] *otur-*, *ocak*, *odun*, *yoğurt*, *oğul*, *oda* vb.

İlk hece dışında /o/, /ö/ sesleri yer alan kelimeler başka dillerden Türkçeye geçmiştir: Alm. *Schablone* > *şablon*, Alm. *Tachometer* > *takometre*, Far. *horūs* > *horoz*, Fr. *amateur* > *amatör*, Fr. *anecdote* > *anekdot*, Fr. *animation* > *animasyon*, Fr. *atelier* > *atölye*, Fr. *friteuse* > *fritöz*, Fr. *téléphone* > *telefon*, İng. *ferryboat* > *feribot* vb.

---

70 Bu arada yalnız /ı/ ünlüsü özel bir durum arz eder. Bu ünlünün normalden kısa şekli vardır. Bu yüzden diğer ünlüler kadar tek başına hece olma kabiliyeti göstermez ve böyle durumlarda yerini kendisine en yakın ünlü olan ve normal kısalıkta olan /i/'ye bırakır: *ınan-* > *inan-*, *ısılık*> *isilik*, *tıl* > *dil*, *şışman* > *şişman*, *tınla-* > *dinle-* gibi.
/ı/ ile başlayan kimi kelimelerde /y-/ türemesi görülür: *ılan* > *yılan*, *ırak* > *yırak*, *ıldız* > *yıldız* gibi. Bazen de /ı/ ünlüsü düşer: *ısıcak* > *sıcak*, *ısıtma* > *sıtma* gibi. Bu ünlü. son ses durumunda ise bazı kelimelerde incelir: *yahşı* > *yahşi* "iyi", *dahı* > *dahi*, *hanı* > *hani* gibi.

71 *-yor* ekinin aslı *yorır* kelimesidir. Bu kelime hece düşmesi ile tek heceye inip ekleşmiş ve *-yor* biçimini almıştır. Bugün *-yor* eki, *yorı-* kökünün izini taşımakta ve /o/ ünlüsünü değiştirmemektedir.

72 Bu kural sadece Kazak Türkçesi ve Kırgız Türkçesi gibi ünlüleri geniş ölçüde yuvarlaklaştıran bazı Türk lehçelerinde bozulmuştur.
Kazak Türkçesi: *söylödü* (söyledi).
Kırgız Türkçesi: *körünbösün közümö* (görünmesin gözüme). *örümçülör* (örücüler), *üstündö* (üstünde).

13. Türkçeyi başka dillerden ayıran belli başlı özelliklerden bir başkası da ses uyumlarıdır. Ayrıntılar için *ünlü benzeşmeleri* ve *ünsüz benzeşmesi* konularına bakınız.

Türkçeye başka dillerden giren kelimelerin pek çoğu yukarıdaki ses özelliklerinden birine veya birkaçına uymayacaktır. Dolayısıyla bu ses özellikleri bilinirse, bir kelimenin Türkçe olup olmadığının anlaşılması daha da kolaylaşacaktır. Tabii burada, bazı yabancı kökenli kelimelerin tesadüfi olarak veya bu kelimelerin Türkçenin kalıplarına uydurulması sonucu burada anlatılan ses özelliklerine sahip olabileceği ihtimalinin de olduğunu belirtelim.

SES, HARF, ALFABE

Ses, ciğerlerden gelen havanın ses yolunun herhangi bir noktasındaki boğumlanması ile oluşan ve yayılarak kulakta, bir ünlü olarak veya bir ünlü ile birlikte algılanan titreşimin adıdır. Ses, fonetik yani ses bilgisiyle doğrudan ilgili bir konudur.

Harf ise, bir dilin alfabesini oluşturan ve tek başına veya başka ögelerle birlikte o dildeki sesleri yazıda göstermek üzere kullanılan işaretlerden herbiridir. O zaman harf, sesin yazıdaki işaret karşılığıdır ve yazım (imla) ile ilgisi nispetinde ses bilgisinin bir konusudur.

Bir dilin seslerini yazıya geçirmek için kullanılan işaretlerin tümüne, itibari ve belirli bir sıraya konmuş harfler topluluğuna ise **alfabe** denir.

Türklerin geçmişten günümüze yaygın olarak kullandıkları alfabeler şunlardır:

Köktürk Alfabesi: 8 ve 9. yüzyıllarda Köktürkler ve Uygurlar tarafından kullanılan 38 harften müteşekkil alfabedir. *Orhun Abideleri* bu alfabe ile bengü taşlara kazınmıştır.

Uygur Alfabesi: Uygur Türkleri tarafından 9-17. yüzyıllar arasında kullanılan alfabedir. Kâşgarlı Mahmut'un, 18 harfli bu alfabenin bütün Türk dillerinde kullanıldığını, Türk yazısının Uygur harfleriyle yazıldığını söylemesi, 11. asırda Uygur alfabesinin bütün Türkler tarafından kullanılan millî bir alfabe mertebesinde olduğunu göstermektedir.

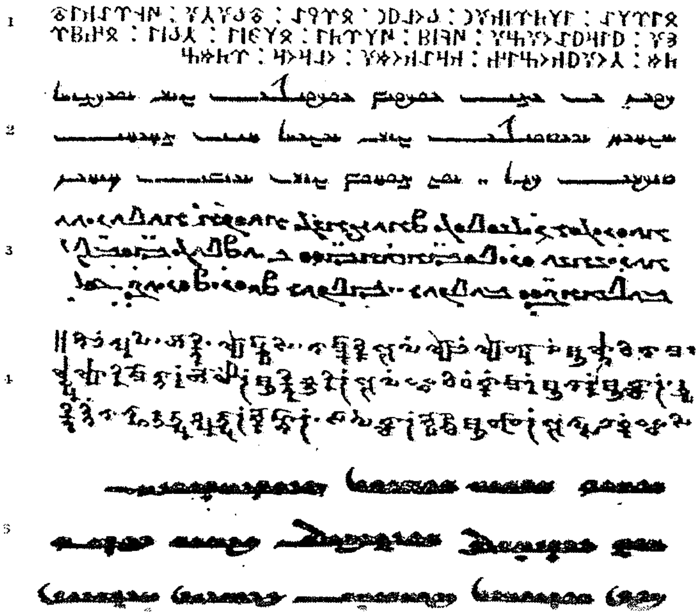
Arap Alfabesi: 11. yüzyıldan 1920'lerin sonlarına kadar kullanılan alfabedir. Sağdan sola doğru yazılan bu alfabe, 900 yıl boyunca, Müslüman olan bütün Türklerin ortak alfabesi olmuştur. Bugün dünyanın birçok yerinde kütüphane ve kitapseverlerin kitaplıklarında bu alfabeyle yazılmış milyonlarca eser bulunmaktadır. Türkler, bu alfabe ile dünyanın en muazzam arşivlerinden birini oluşturmuşlardır.

Kiril Alfabesi: Slavlar için 9. yüzyılda Grek harflerine dayalı olarak, Aziz Cyrill ve kardeşi Methodius tarafından 9. yüzyılın ilk çeyreğinde düzenlenmiş alfabedir. Bizans yoluyla Hristiyanlaşan Slav halklarının millî yazısı olan Kiril alfabesi, Slav grubuna dâhil Bulgarlar, Ruslar, Beyaz Ruslar, Sırplar, Ukraynalılar vb. tarafından kullanılmıştır. Rus devriminden 1939'a kadar Sovyetlerdeki Türkler Latin-Slav karması alfabeler kullanmış, fakat 1939'dan sonra Slav alfabesine dayanan birbirinden farklı 22 alfabe düzenlenmiş-

tir. Sovyetlerin dağılmasından sonra bağımsızlıklarını ilan eden Türk toplulukları Kiril alfabesini terk etmişlerdir.

Latin Alfabesi: 1925 yılında ilk defa Azeri Türkleri tarafından kullanılmaya başlanan bu alfabe, 1.XI.1928 gün ve 1353 sayılı Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun ile Türkiye'de de resmî olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Türkler bu alfabelerden başka Soğd, Mani, Brahmi, Süryani vb. alfabeleri de kullanmışlardır.

1. Köktürk Alfabesi

2. Uygur Alfabesi

3. Mani Alfabesi

4. Brahmi Alfabesi

5. Soğd Alfabesi

Çeviri Yazı ve Harf Çevrimi

Bir kelimeyi, bir yazılı metni veya bir konuşmayı, onların telaffuzdaki ses değerlerini dikkate alan özel alfabe işaretleri kullanarak yazıya geçirmeye **çeviri yazı (transkripsiyon)** denir: مكتوب *mektūb* , محدود *maḥdūd* gibi.

Harf çevrimi[73] **(transliterasyon)** ise herhangi bir alfabeyle yazılmış olan bir metindeki harfleri, belirttikleri seslerin niteliklerini dikkate almadan yalnızca karşılıklarını gösterme; bir metni harf çevirimine dayanarak başka bir yazı ile yazmadır.

Özellikle okunuşu şüpheli olan özel isimlerin yeni yazıya çevrilmesinde bu yola başvurulmaktadır: دير *dyr;* ژينويبرى *Jynvbry* gibi.

Bazı araştırmacılar ise harf isimlerini yazarak transliterasyon yapmaktadırlar: ژان *je, elif, nun* gibi.

73 *Harf çevrimi* yerine *çevri harf* terimi de kullanılmaktadır.

SES OLAYLARI

Dil seslerinin oluşturdukları anlamlı ve görevli ses birlikleri (kelime ve hece)'nde uğradıkları değişmelere **ses olayı** denir.

Türkçe bilhassa ünlülerle ilgili olarak çeşitli özellikler göstermektedir. Ünlüsü bol bir dil olan Türkçe ünlü uyumları (ünlü benzeşmeleri)'yla kendine has birçok ses ve şekil özelliklerine imkân vermektedir. Esasen ünlü uyumu, Altay dillerinin ve kimi Ural dillerinin karakteristik bir özelliğidir.

Dildeki bu gibi değişme ve benzeşmelerin en önemli nedenlerinden biri söyleyiş kolaylığının ve **en az çaba kuralı**[74]'nın etkisi olup Türkçede kelimelerin söylenişleri sırasında mümkün olduğunca az enerji harcama eğilimi görülür.

Ünlüler arasında görülen benzeşmelerin yanı sıra ünsüzler arasında da birtakım benzeşmeler olmaktadır. Ünsüzlerin ton yönünden uygunluğu diyebileceğimz bu benzeşmelerden başka ünsüzlerin çıkarılışları sırasında çeşitli etkilenmeler nedeniyle, ünsüzler arasında başka benzeşmeler de ortaya çıkmaktadır. Özellikle alıntı kelimelerde görülen bu değişmeler, yine en az çaba kuralının bir sonucudur.

Denilebilir ki Türkçenin ses olaylarına, yine Türkçenin ses özellikleri sebep olmaktadır.

Türkçede karşılaşılan belli başlı ses olayları şunlardır[75]:

SES TÜREMESİ

Seslerin özelliklerine veya birbirleriyle birleşme şartlarına bağlı bazı nedenlerle, Türkçe ve dilimize girmiş yabancı kelimelerin ön, iç ve son seslerinde ünlü veya ünsüz türemesi biçiminde kendini gösteren ses olayına **ses türemesi** denir.

---

74 Konuşma sırasında zamandan ve emekten tasarruf ederek kolaylık sağlamak amacıyla ses düşmesi, ses benzeşmesi, büzülme gibi ses olaylarına yol açan kuralın adıdır. Türkçede olduğu gibi diğer dillerde de ses olaylarının büyük bir bölümü, kolayca ve en az çaba harcanarak söyleyişe gösterilen meyilden kaynaklanmaktadır.

75 Ses olayları için aşağıdaki kaynaklara da bakılabilir:
Deny (1941), Emre (1949), Kononov (1956), Aksan vd. (1978), Gencan (1979), Koç (1996), Aksan (1998), Özkan (2001), Ediskun (2004), Demir (2004), Ergin (2005), Banguoğlu (2007), Üçok (2008), Coşkun (2008) vb.

Daha çok alıntı kelimelerde görülen ses türemesi ses düşmesinin karşıtıdır. Ses türemesi, alıntı kelimelerin en az çaba kuralına bağlı olarak Türkçenin söyleyişine uydurulması, daha kolay söylenmesi sebebiyle ortaya çıkmaktadır.

Ön seste, iç seste ve **son seste** olmak üzere üç ayrı biçimde görülen ses türemesi, Türkçede alıntı kelimelerde ve özellikle ön seste daha sıkça görülmektedir.

Ünlü Türemesi

Ses özelliklerine veya birbirleri ile birleşme şartlarına bağlı bazı nedenlerle kelimenin ön, iç ve sonuna ünlü getirilmesi olayına **ünlü türemesi** denir.

Ön Seste Ünlü Türemesi

Türkçede kelime başında birden çok ünsüz bulunmamaktadır. Bu sebeple, ünsüz yığılması adı verilen ve özellikle batı dillerinde görülen *br-, st-, sp-, sf-, sk-, sl-, fr-, pr-, gr-, gl-, tr-, kl-, kr-, hr-* gibi ön seste yan yana gelen ünsüzler Türkçenin ses düzenine aykırıdır. Başta ünsüz yığılması olan kelimeler önlerine ya da yan yana gelen ünsüzler arasına bir ünlü eklenerek kullanılmaktadır.

Kelime başına ünlü getirilmesiyle oluşan ön türeme örneklerinin birçoğu, bugün yazı dilimizde değişmiş biçimleriyle kullanılmaktadır. Fr. *squelette* > *iskelet,* Fr. *station* > *istasyon,* Fr. *statisque* > *istatistik,* İng. *steam* > *istim* "gücünden yararlanmak için elde edilen buhar", İng. *stop* > *istop* "bir çocuk oyunu ve stop etmek 'durmak' birleşik fiilinde yer alan kelime", İt. *sbandato* > *izbandut,* İt. *scala* > *iskele,* İt. *scarpino* > *iskarpin,* İt. *scarto* > *ıskarta* "herhangi bir nedenle değerini yitirmiş mal", İt. *spirito* > *ispirto,* Rum. *stauro* > *istavroz* "haç" gibi.

Türkçede kelime başında /r/, /l/ gibi seslerin bulunmaması ön sesteki ünlü türemesine sebep olabilmektedir. /r/, /l/ ünsüzleriyle başlayan kelimelerin başına ünlü getirilmesi, yalnızca Anadolu ağızlarında görülür: *lahana* > */ilahana/, lazım* > */ilazım/, leğen* > */ileğen/, leş* > */ileş, üleş/, raf* > */iraf/, rahmet* > */irahmet/, ramazan* > */ıramazan/, rast* > */ıras/, Recep* > */irecep/, reçel* > */ireçel/, rehin* > */irehin/, rende* > */irende/, renk* > */irenk/, resim* > */iresim/, rıza* > */ırıza/, rica* > */irica/, ruh* > */uruh/, Rum* > */urum/ , rüya* > */ürüya/, rüzgâr* > */ürüzgâr/* gibi.

İç Seste Ünlü Türemesi

Özellikle konuşma dilinde sıkça görülen bir ses olayıdır. Kelime içinde yan yana gelen ünsüzler arasına ünlü getirilmesi suretiyle meydana gelir: Fr. *athlétisme* > *atletizm* > */atletizim/,* Fr. *brochure* > *broşür* > */buroşür/,* Fr. *central* > *santral* > */santıral/,* Fr. *club* > *klüp* > */kulüp/,* Fr. *contrat* > *kontrat* > */konturot/,* Fr. *contrôle* > *kontrol* > */konturol/,* Fr. *crème* > *krem* > */kırem/,* Fr. *critique* > *kritik* > */kıritik/,* Fr. *drame* > *dram* > */dıram/,* Fr. *entrée* > *antre* > */antire/,* Fr. *express* > *ekspres* > */ekispires/,* Fr. *extra* > *ekstra* > */ekistıra/,* Fr. *feutre* > *fötr* > */fötür/,* Fr. *film* > */filim/,* Fr. *flash* > *flaş* > */filaş/,* Fr. *frein* >

fren > */firen/*, Fr. *gramme* > *gram* > */giram/*, Fr. *grève* > *grev* > */girev/*, Fr. *grippe* > *grip* > */girip/*, Fr. *groupe* > *grup* "küme" > */gurup/*, Fr. *neutre* > *nötr* > */nötür/*, Fr. *plage* > *plaj* > */pilaj/*, Fr. *plan* > */pilan/*, Fr. *réalisme* > *realizm* > */realizim/*, Fr. *rythme* > *ritm* > */ritim/*, Fr. *scandale* > *skandal* > */sıkandal/*, Fr. *sport* > *spor* > */sipor/*, Fr. *tourisme* > *turizm* > */turizim/*, Fr. *tracteur* > *traktör* > */turaktör/*, Fr. *train* > *tren* > */tiren/* gibi.

Konuşma dilinde yalnızca söyleyişte görülen bu örnekler yanında, yazı diline geçmiş örnekler de vardır: Alm. *Schlepp* > *şilep* "yük gemisi", İt. *branca* > *pıranga*, İt. *tromba* > *tulumba* gibi.

Dilimize genellikle Arapçadan girmiş, sonu düzensiz çift ünsüzle biten tek heceli pek çok kelime, Türkçenin hece yapısına uydurularak ünsüzleri arasına dar bir ünlü almışlardır. Kelimeler bu değişmiş şekilleriyle yazı dilimize geçmişlerdir: *akl* > *akıl, aks* > *akis, bahs* > *bahis, beyt* > *beyit, cevz* > *ceviz, dahl* > *dahil, defn* > *defin, devr* > *devir, emr* > *emir, fasl* > *fasıl, fatk* > *fıtık, feyz* > *feyiz, fikr* > *fikir, hacz* > *haciz, habs* > *hapis*, (Far.) *hişm* > *hışım, Hizr* > *Hızır, hükm* > *hüküm, izn* > *izin, kadr* > *kadir, kahr* > *kahır, katl* > *katil, kayd* > *kayıt, keyf* > *keyif, kerefs* > *kereviz, keşf* > *keşif, kibr* > *kibir, kufr* > *küfür, kutb* > *kutup, meyl* > *meyil, nakl* > *nakil, nehr* > *nehir, nesl* > *nesil, neşr* > *neşir, ömr* > *ömür, resm* > *resim, sabr* > *sabır, satr* > *satır, sadr* > *sedir*, (Far.) *şehr* > *şehir, şekl* > *şekil, şükr* > *şükür, tabl* > *tabıl* > *davul*, (Far.) *tuhm* > *tohum, vakf* > *vakıf, vasf* > *vasıf, vakt* > *vakit, vezn* > *vezin, vitr* > *vitir, yeşm* > *yeşim* "açık yeşil ve pembe renkli, kolay işlenen, değerli bir taş", (Far.) *zehr* > *zehir, zihn* > *zihin*, (Far.) *zulf* > *zülüf* gibi.

Bir kısım Farsça kelime de dilimizde kullanılırken kökle ek arasında bir ünlü türetilerek kullanılmaktadır: *ābnūs* > *abanoz* "abanozgillerden, sıcak ülkelerde yetişen, kerestesinden yararlanılan birçok ağacın ortak adı", *āsmān* > *asuman, fārsī* > *farisi* (Far. fārs+Ar. ī), *kulbe* > *kulübe, lāciverd* > *lacivert, lāfzen* > *lafazan* "geveze", *pādşāh* > *padişah, pāydār* > *payidar* "kalıcı, sonsuza kadar yaşayacak olan", *puştmāl* > *peştamal, servān* > *serüven* "macera", *şehr+yār* > *şehriyār* "padişah, hükümdar" gibi.

Bazı Türkçe kelimelere, küçültme sıfatı yapan -cIk/-cUk eki getirilince, bu ekten önce bir ünlü türemesi olur. Bu türeyen ünlü, tabanın durumuna göre dar ünlü veya geniş ünlü olabilmektedir: *az+cık* > *azıcık, bir+cik* > *biricik, dar+cık* > *daracık, genç+cik* > *gencecik* gibi.

Bir de pekiştirilmiş kelimelerde[76], pekiştirme hecesinden sonra, ses akışını sağlamak ve kavramı daha da güçlendirmek için bir ünlü türer. Buna **pekiştirme ünlüsü** de denir. Bu ünlü ise geniş ünlüdür: *açık* > *apaçık, çevre* > *çepçevre* > *çepeçevre, düz* > *düpdüz* > *düpedüz, gündüz* > *güpgündüz* > *güpegündüz, sağlam* > *sapsağlam* > *sapasağlam, yalnız* > *yapyalnız* > *yapayalnız* gibi.

---

76 Türkçede isim, sıfat ve zarf soylu sözlerin açık veya kapalı ilk hecelerinin /m/, /p/, /r/, /s/ ünsüzlerinden biriyle kapatılması ve meydana gelen hecenin, o kelimenin başına eklenmesiyle, benzer hecelerin tekrarı esasına dayanılarak kurulan ve bu yolla ilgili olduğu ismin veya fiilin taşıdığı anlamı yoğunluk bakımından güçlendiren kelimeye **pekiştirilmiş kelime** denir: *bambaşka, sımsıkı, kıpkırmızı, kupkuru* vb.

Son Seste Ünlü Türemesi

Kelimenin sonunda bir ünlü belirmesi şeklinde ortaya çıkan ses olayıdır. Sonda ses türemesi Türkçede az rastlanan bir ses hadisesidir. Son seste ünlü türemesine daha çok ağızlarda rastlanır. Örnekleri azdır: *bu sefer* > */bu seferi/, gayrı* > */gayrını/, giderken* > */ giderkene/, hem* > */hemi/* gibi.

Bununla birlikte, bazı alıntı kelimelerde yazı dilimize girmiş örnekleri de vardır: Ar. *zincefr* > *zincifre* "kırmızı renkli doğal cıva sülfür", Far. *serv* > *servi* gibi.

Ünsüz Türemesi

Kelime ön, iç ve son seslerinde, kelimenin aslında olmayan bir ünsüzün türemesine **ünsüz türemesi** denir.

Ön Seste Ünsüz Türemesi

Ön ses ve iç seste daha çok görülen ünsüz türemesi, ünlü türemelerinde olduğu kadar yaygın bir ses olayı değildir.

Türkçede /h/, /y/ gibi ünsüzler, ünlüyle başlayan kimi kelimelerin başına getirilir. Bu ses türemesi daha çok konuşma dilinde ve ağızlarda görülür[77]: *Allah Allah* > */Hallah Hallah/, ambar* > */hambar/, ark* > */hark/, ateş* > */hateş/, elbet* > */helbet/, inan-* > */yinan-/, ip* > */yip/, ıpar* > *yıpar* "güzel koku; misk", *okka* > */hokka/, oşt* > */hoşt/,* Rum. *avlu* > */ havlu/, ücra* > */hücra/, evet* > */nevet/*[78] gibi.

Ön ses ünsüz türemesinin, kalıcı nitelikte olup yazı diline yansımış örnekleri ise azdır. Bunda şüphesiz kelimenin kullanım sıklığı önemli rol oynamaktadır. Daha sık kullanılan kelimelerde gelişme daha çabuk gerçekleşmekte ve yazı diline geçmesi de o derecede yaygınlık kazanmaktadır. Bu bakımdan bazı kelimelerdeki bu gelişmenin çok eskiden vuku bulduğu görülmektedir. Ar. *ᶜaybe* > *heybe, aşlama* > *haşlama*, Far. *āveng* > *hevenk* "bir ipe, bir çubuğa geçirilmiş, dizilmiş veya birbirine bağlanmış yaş meyve ve sebze bağı", *ılan* > *yılan, ıldız* > *yıldız, ılkı* > *yılkı* "at, eşek gibi tek tırnaklı hayvan sürüsü", *örgüç* > *hörgüç, öyük* > *höyük, ur-* > *vur-* gibi[79].

---

77 Vecihe Hatiboğlu /h/ ön türemesinden bahsederken, lehçe ve ağızlarda. kelimelerin ön seslerinde yapılan değişikliklerin ses bilgisiyle ilgili bir olaydan daha çok psikolojik bir davranış niteliğinde olduğunu belirtmektedir (Hatiboğlu 1961: 32).

78 Bu konu ile ilgili birçok çalışmada *ayva* > */hayva/, olta* > */holta/, orak* > */horak/, öllük* > *höllük, örgüç* > *hörgüç, öyük* > *höyük; üzüm* > */yüzüm/, ip* > */yip/, ırak* > */yırak/* gibi bazı kelimelerde ön seste ünsüz türemesi olarak verilir. Söz konusu örneklerde yer alan ilk seslerin ön seste ünsüz türemesi olmadığını söyleyenler de vardır: Gülsevin, Gürer, "Ağız Araştırmalarımızda Yaygınlaşmış Yanlışlıklar (3): 'üzüm/yüzüm: öllük/höllük' Türeme mi Düşme mi?" *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi,* C. V, S. 2., s. 207-213, İzmir, 2005.

79 Burada *ev mev, taş maş* gibi örneklerin ikinci kelimelerindeki ünsüzlerden de bahsetmek gerekir. Banguoğlu, bunların bir ön türeme değil, bir bağlam öbeğinden büzülme (kaynaşma) yoluyla doğ-

İç Seste Ünsüz Türemesi

İç seste ünsüz türemesi yazı dilinde, konuşma dilinde ve ağızlarda karşılaşılan bir ses olayıdır. Bazı kelimelerde /n/, /m/, /b/, /v/, /y/ ünsüzlerinin iç seslerde türedikleri görülmektedir:

/-n-/ Türemesi

meclis > */mencilis/*, Ar. *mehekk* > *mihenk, bakır* > *mangır, bilezik* > */bilenzik/, fırsat* > */fırsant/, kılıç* > */kılınç/, ortaca* > *ortanca, palyaço* > */palyanço/, piliç* > */pilinç/* gibi.

Bu türemelerden bir kısmı yalnızca ağızlarda kullanılırken *mangır, mihenk, ortanca* gibi kelimelerdeki türemeler yazı dilimizde de kullanılmaktadır.

/-m-/ Türemesi

Bu ünsüz genellikle ünlü ile /b/ veya /p/ arasında türemektedir: *kaplubağa* > *kaplumbağa*, Far. *mubār* > *bumbar* "büyükbaş ve küçükbaş hayvanların kalın bağırsağı; bu bağırsağa ciğer, kıyma, pirinç veya bulgur doldurularak yapılan yemek" gibi.

/-b-/ Türemesi

basamak > */bastambak/, bazlamaç* > */bazlambaç/, bulamaç* > */bulambaç/, dolamaç* > *dolambaç, domurcuk* > */domburcuk/, dönemeç* > */dönembeç/, kızamık* > */kızambık/, peştamal* > */peştambal/, saklamaç* > *saklambaç* gibi.

/-v-/ Türemesi

Ar. *mā'ī* > *mavi*, Fr. *biscuit* > *bisküvi*, Fr. *conservatoire* > *konservatuvar;* Fr. *croiseur* > *kruvazör* "deniz yollarını gözetmek, deniz ve hava filolarına kılavuzluk etmek amacıyla topla silahlandırılmış hızlı savaş gemisi", Fr. *équateur* > *ekvator,* Fr. *laboratoire* > *laboratuvar;* Fr. *toile* > *tuval,* Fr. *toilette* > *tuvalet,* İt. *Europa* > *Avrupa, puan* > */puvan/, sual* > */suval/* gibi.

/-y-/ Türemesi

ait > */ayit/, daire* > */dayire/,* Ar. *ḫalā'iḳ* > *halayık,* Ar. *ṭā'ife* > *tayfa,* Ar. *ṭīnet* > *tıynet* "yaradılış, huy", Ar. *ṣīġa* > *sıyga* "kip", Ar. *ᶜacā'ib* > *acayip,* Ar. *dāhī*+Far. *-āne* > *dahiyane,* Ar. *fā'ide* > *fayda,* Ar. *fi'āt* > *fiyat,* Ar. *ża'īf* > *zayıf,* Ar. *zīnet* > *ziynet* "süs", Far. *penīr* > *peynir;* Fr. *biologie* > *biyoloji,* Fr. *biologue* > *biyolog,* Fr. *camélia* > *kamelya,* Fr. *chantier* > *şantiye,* Fr. *dialecte* > *diyalekt,* Fr. *dialogue* > *diyalog,* Fr. *diaphragme* > *diyafram,* Fr. *gardien* > *gardiyan,* Fr. *millionnaire* > *milyoner;* Fr. *pianiste* > *piyanist,* Fr. *pièce* > *piyes,* Fr. *radio* > *radyo,* Fr. *studio* > *stüdyo,* Fr. *technicien* > *teknisyen, hain* > */hayin/,* Fr. *bionique* > *biyonik,* İt. *batteria* > *batarya,* İt. *fiasco* > *fiyasko,* İt. *piano* > *piyano,* İt. *teatro* > *tiyatro* gibi.[80]

muş bir *koşma takım* olduğunu sandığını ifade etmektedir: *ev mi ev* > *ev mev, at mı at* > *at mat.* Buradan örneklemeyle: taş mı taş > taş maş (Banguoğlu 2007: 67-68).

80 Bizim burada iç seste ünsüz türemesi olarak verdiğimiz *radyo batarya, kamelya, stüdyo* vb. kelimelerdeki ses olayını, yan yana gelen ünlülerden /i/, bir yarı ünlü niteliği taşıyan /y/ ünsüzüne döner,

İkizleşme Şeklinde Türeme

İkizleşme, bir kelime bünyesindeki bir ünsüzün iki defa söylenmesidir. Dilimizde ünsüz ikizleşmesi pek sık rastlanan bir hadise değildir. Bununla birlikte bazı kelimelerde ünsüz ikizleşmesine rastlanmaktadır: *ana* > *amne*, *elig* > *elli*, *aman* > */amman/*, *aşağı* > */aşşağı/*, *çakal* > */çakkal/*, *depo* > */debbo/*, *döşek* > */döşşek/*, *eşek* > */eşşek/*, *ısır-* > */ıssır-/*, *ışık* > */ışşıh/*, *kaşık* > */gaşşıh/*, *küçük* > */güççük/*, *sekiz* > */sekkiz/*, *şeker* > */şekker/*, *yazık* > */yazzık/* , Ar. *fuc'eten* > *fücceten* "ansızın", Ar. *huzām* > *hüzzam* "klasik Türk müziğinde bir makam". Far. *silī* > *sille* gibi.

Ekleme Sırasında Türeme

Bir de dilimizde ekleme sırasında ortaya çıkan sesler vardır. Bir kısım ekler, kök ve gövdelerle doğrudan doğruya birleşmezler; birleşirken aralarına bağlamayı sağlayacak ilave sesler alırlar. Yardımcı ses adı verilen bu bağlayıcı sesler de iç seste türemenin örnekleridir. Yardımcı sesler ünlü -I-/-U- veya ünsüz -y-, -n- olabilir: *yaşım, evim, kolum, bulun-, Zile'ye, silgiyi, başlayan, yoldayız, dizine, kendinden, peşindeki* gibi.

Diğer taraftan, daha önce de belirtildiği gibi, Türkçede isim, sıfat ve zarf soylu kelimelerin açık veya kapalı ilk hecelerinin /m/, /p/, /r/, /s/ ünsüzlerinden biriyle kapatılması ve meydana gelen hecenin kelimenin başına eklenmesiyle, benzer hecelerin tekrarı esasına dayanılarak kurulan ve bu yolla ilgili olduğu isim veya fiilin taşıdığı anlamı yoğunluk bakımından kuvvetlendiren kelimeye **pekiştirilmiş kelime** denir. Pekiştirme hecesi ise pekiştirilmiş kelime yapısında kurulmuş kelimelerde pekiştirmeyi sağlayan ve kök kelimenin ilk hecesinin tamamı veya bir bölüğünün açık hece durumundan alınarak /m/, /p/, /r/, /s/ seslerinden biriyle kapalı duruma getirilmiş hece veya böyle hecelerle kök kelime arasında türeyen ünlülerle iki açık hece durumuna gelen hecelerdir. Bu hecelerden sonra kullanılan /m/, /p/, /r/, /s/ pekiştirme sebebiyle ünsüz türemesi olarak değerlendirilebilir: *başka* > *bambaşka*, *doğru* > *dosdoğru*, *kara* > *kapkara*, *katı* > *kaskatı*, *kırmızı* > *kıpkırmızı*, *mavi* > *masmavi*, *sarı* > *sapsarı*, *sıkı* > *sımsıkı*, *yeşil* > *yemyeşil* gibi.

Son Seste Ünsüz Türemesi

/-m/ Türemesi

bile > */bilem/*, *biraz* > */birezim/*, *böyle* > */böylem/*, *oysa* > */oysam/*, *türlü* > */türlüm/*, *yoksa* > */yoksam/*, Ar. *ᶜacebā* > > *acaba* > */acabam/*, Ar. *kerre* > *kere* > */kerem/*, Far. *bārī* > *bari* > */barim/*, Far. *eger* > > *eğer*> */egerim/*, Far. *kāşkī* > *keşke* > */keşkem/*, Far. *meger* > *meğer* > */meğerim/* gibi.[81]

şeklinde izah edenler (Aksan vd. 1987: 55) de vardır.

81 *Belki, çünkü, hâlbuki, sanki* gibi kelimelerinin sonundaki /m/ ünsüzü birçok kaynakta, son ses türemesi olarak değerlendirilse de aslında bunların Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesinde,

/-y/ Türemesi

yu- > */yuy-/*, *ana* > */aney/*, *dedi ki* > */dediy ki/*, *kişi* > */kişiy/*, *ne* > */ney/*, Ar. *ᶜamele* > *amele* > */ameley/*, Fr. *dépôt* > *depo* > */debboy/* gibi.

/-t/ Türemesi

Far. *pāsbān* > *pazvant* "Rumeli'de gece bekçisi", Ar. *fes* > */fest/*, Ar. *sefer* > */severt/*. Ar.-Far. *belki* > */belkit/*, T.-Far. *sanki* > */sankit/*, Far. *çūnki* > */çünküt/*, *sapan* > */sabant/*.

/-n/ Türemesi

aha > */ahan/* "işte", *haydi* > */haydin/*[82], *derler idi* > */diller idin/*, *okurdu* > */okurdun/*, *gibi idi* > */gibiydin/*, Ar. *babaġā*, *babbaġā* > *papağan*, Far. *bārī* > *bari* > */barin/*, Ar. *ġayr* > *gayrı* > */gayrın/*, Ar. *kerre* > *kere* > */keren/*, Fr. *radio* > *radyo* > */radyon/*.[83]

Farsçadaki *ki* bağlacıyla aynı görevde kullanılan Türkçedeki *kim* bağlacı olduğunu ifade edenler de vardır. Esasen, bu ve diğer /m/ türemeleri de analoji olarak değerlendirilebilir. Halk dilinde edat ve zarflara, /m/ ilave etme temayülü Eski Osmanlıcada Farsçadan alınma olan *ki* rabıtı veya edatı yerine Türkçe *kim* kelimesini kullanmak âdetinden ileri gelmiştir. Ayrıca, Türkiye Türkçesi Ağızları ve bazı Çağdaş Türk Lehçelerinde zarf, bağlaç ve ünlem niteliğindeki *bari, zira, sadece, keşke, meğer, galiba* kelimelerinin sonunda birer /m/ ünsüzü türemektedir. Bu kelimelerdeki /m/ türemesinin Eski Türkçe, Karahanlı Türkçesi ve Harezm Türkçesinde kuvvetlendirme ve bağlama edatı olarak kullanılan *ma/me* edatının bir kalıntısı olduğuna dair bir görüş de vardır (Koç 2010: 50). Bu görüşe göre, Türkçedeki *sonra, şimdi, böyle, oysa, yoksa, bile, ne, usulca* gibi kelimelerin sonundaki /m/ ünsüzü de kuvvetlendirme ve bağlama edatı *ma/me*'nin bir kalıntısıdır. Bu görüş hakkında bk. (Gülensoy 1988: 69); (Korkmaz 1995: 45, 51); (Atay 2002: 826-828).

82 Bu kullanımda kelimenin sonundaki /n/, ses türemesi değil de, kelime tabanına ikinci çokluk şahıs emir ekinin getirilmesiyle oluşmuş biçim olarak değerlendirilebilir. Böylece kelime türü bakımından esas itibarıyla isim olduğu hâlde, fiil çekim eki alarak yüklemleşmektedir. Kelimenin ağızlarda *haydindi, haydisene, haydisinner* gibi kullanımları da vardır (Koç 2010: 55).

83 Kimi kaynaklarda son seste /-n/ türemesi olarak gösterilen *ilkin, gibin, öğlen, yayan, bilen* gibi örneklerde, aslında birer /n/ türemesi söz konusu değildir. Bunlar, kelimenin /n/ vasıta hâli ekiyle genişlemiş biçimleridir.

Yine kaynakların bazılarında konuşma dilinde görülen *benimle > /benlen, bennen/, seninle > /senlen, sennen/, onunla > /onlan, onnan/, onlarla > /onlarlan, onnarlan/, bizimle > /bizlen, biznen/, sizinle > /sizlen, siznen/, ekmekle > /ekmeklen, ekmeknen/, elinle /elinlen, elinnen/, Ayşeyle > /Ayşeylen, Ayşeynen/* gibi örneklerdeki /n/ sesi, ünsüz türemesi olarak değerlendirilse de öyle değildir. Özensiz anlatımda kimilerince *ile (< birle/ilen)* kelimesinin sonuna /n/ eklenmesi yöresel sayılır. Bu değişim, heceleme gereği oluşmuş sayılamaz. Kelimenin eski biçiminden gelir: *ile < ilen*. Öyleyse burada bir ses türemesi değil, bir ses düşmesi vardır (Demircan 1996: 91). Bu konu ile ilgili bir başka izah da şöyledir: Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki ve Gagavuz Türkçesindeki bu örnekler, aslında *ile* edatının vasıta hâli ekiyle genişlemiş biçimidir: *ahenklen < ahenkle* Urfa merkez ağzı; *emriylen < emriyle* Ordu yöresi ağzı; *emriynen < emriyle* Zonguldak, Bartın, Karabük illeri ağzı; *hacıylan < hacıyla* Edirne ili ağzı; *ineklerlan < ineklerle* Trabzon yöresi ağzı; *işlerlen < işlerle* Muğla ili ağzı: *kazmalan < kazmayla* Trabzon yöresi ağzı: *kızlan < kız* ile Rumeli ağzı; *kiminnen < kiminle* Rumeli ağzı; *onlan < onunla*

/-k/ Türemesi

şimdi > */şimdik, şindik, hindik, şincik, çindik, şinnik/, işte* > */iştek/*, Ar. *ġayr* > *gayrı* > */gayrık, ġayık, ġārik/.*[84]

/-h/ Türemesi

Ar. *tesellī* > */tesellāh/*, Ar. *ṭāli'* > *talih*, Ar. *metā'* > *matah* "insan, mal, eşya vb. için küçümseme yollu bir söz", Far. *firişte* > *ferištah* "en iyi, en üstün", Far. *peydā* > *peydah* "belli, açık".

Başka Türemeler

Far. *kehrubā* > *kehribar* "süs eşyası yapımında kullanılan, açık sarıdan kızıla kadar türlü renklerde, yarı saydam, kolay kırılır ve bir yere hızlıca sürtüldüğünde hafif cisimleri kendine çeken, fosilleşmiş reçine, samankapan, kılkapan", *gibi* > */gibil/*, Far. *hāven* > *havan* > */heveng/* "içinde bir şey dövüp ufalamaya yarayan, tahta, taş, maden veya plastikten yapılan kap; (ask.) havan topu" vb.

SES DÜŞMESİ

Kelime içinde yer alan ünlü veya ünsüzlerden birinin çeşitli sebeplerle söylenmez olmasına **ses düşmesi** denir. Bu olay genellikle kelimeyi kısaltır. Düşme ön, iç ve son seslerde olabilir. Ses düşmesi olayının en önemli sebebi dilde kolay söyleyişe olan eğilimdir. Bu olaya daha çok kelime içinde rastlanır. Bu düşüşler zaman zaman yazı diline de yansımıştır.

Ünlü Düşmesi

Türlü ses etkileri altında kelimenin bünyesinde bulunan ünlülerden bazıları düşer. Buna **ünlü düşmesi** denir. Ünlü düşmesi olayı daha çok iç seslerde görülür. Ön ses ve son ses durumunda ünlü düşmesi olayına az rastlanır.

Ünlü düşmesi demek, kelimenin hecelerinden birinin ortadan kalkması demektir. Bunun sonucunda da o hecenin ünsüzleri öteki hecelere mal olurlar. Yani ünlü düşmesiyle kelime bir kısalmaya uğrar. Düşen ünlü bazen beraberindeki ünsüzlerden bir kısmını alarak kaynaşmaya da uğrayabilir.

Urfa merkez ağzı: *onnan* < *onunla* Zonguldak, Bartın, Karabük illeri ağzı: *tenekeynen* < *tenekeyle* Zonguldak, Bartın, Karabük illeri ağzı: *ileliklen* < *öylelikle* Edirne ili ağzı (Koç 2010: 55-56).

84 Konu ile ilgili ayrıntılar için bk. Üstüner, Ahat. "Türkiye Türkçesi Ağızlarında ok/ök Edatı", *II. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı*, 21-23 Mayıs 2009, Kafkas Üniversitesi-Kars.

Ünlü düşmesi, kaynaklarda genel olarak hece düşmesi adı altında ve hecenin yitirilmesi olarak yorumlanır. Ancak aşağıdaki örneklerden de anlaşılacağı gibi, düşen hecenin bütünü değil bir bölümü, daha doğrusu hecedeki ünlüdür. Yine de ünlü düşmesi sonucu kelimedeki hece sayısı azalmaktadır.

Ünlü düşmesine Türkçe kelimeler yanında, dilimize girmiş olan yabancı kelimelerde de rastlanmakla birlikte bu hadisenin örnekleri daha çok konuşma dilinde görülmektedir. Öte yandan, konuşma dilinde iyice yaygınlık kazanarak yazı diline geçmiş örneklerin sayısı da az değildir.

Orta Hece Ünlüsünün Düşmesi

İkiden fazla heceli kelimelerde, sonunda ünsüz bulunmayan vurgusuz orta hece ünlüsünün düştüğü görülür. Bu hadise, Türkçede en önemli ve yaygın ünlü düşmesi olayıdır. Bu düşme hem Türkçe hem de alıntı kelimelerde olabilmektedir. Bu dil hadisesinde geçici olanların yanında, kalıcı nitelik taşıyıp yazı dilinde kullanılanlar da vardır.

Kelime Tabanlarında Kalıcı Düşme

ayırı > *ayrı, ayırık* > *ayrık* "bir cins ot", *ayırıl-* > *ayrıl-, ayırım* > *ayrım, bağırış* > *bağrış, besilemek* > *beslemek, biribirine* > *birbirine, buyuruk* > *buyruk, buyurul-* > *buyrul-, büküllüm* > *büklüm, çağırı* > *çağrı, çağırıl-* > *çağrıl-, çevire* > *çevre, çeviril-* > *çevril-, çevirim* > *çevrim, değenek* > *değnek, derinek* > *dernek, devirik* > *devrik, deviril-* > *devril-, eviril-* > *evril-, geyesi* > *giysi, içerilemek* > *içerlemek, ilerile-* > *ilerle-, karañulık* > *karanlık, kavuruk* > *kavruk, kavurul-* > *kavrul-, kavuşak* > *kavşak, kayın anası* > *kayın ana* > *kaynana, kıvırak* > *kıvrak, kıvırık* > *kıvrık, kıvırıl* > *kıvrıl-, kıvırım* > *kıvrım, kokula* > *kokla-, koñur* "kestane rengi" *al* > *kumral, ne ise ne* > *nese ne* > *nesne, oğulan* > *oğlan, oyuna-* > *oyna-, sağanak* > *sağnak, salıncak* > *salıncak, savuruk* > *savruk, savurul-* > *savrul-, sıyırık* > *sıyrık, sızıla-* > *sızla-, süpürüntü* > *süprüntü, tıkılım* > *tıklım, tükürük* > *tükrük, uyuku* > *uyku, yanılış* > *yanlış, yatası* > *yatsı, yayılım* > *yaylım, yığmak* > *yığnak* vb.[85]

İç seste kalıcı nitelikteki ünlü düşmesi, Türkçeye girmiş yabancı kökenli kelimelerde de görülür: Ar. *ᶜakīde* > *ağda,* Ar. *bāmiye* > *bamya,* Ar. *Fāṭıma* > *Fatma,* Ar. *maᶜūne* > *mavna* "yük taşıyan, güvensiz büyük tekne", Ar. *tavīle* > *tavla* "at ahırı", Far. *aluça* > *alıç,* Far. *āyīne* > *ayna,* Far. *lāşe* > *leş,* Far. *peşīmān* > *pişman,* Far. *sāyebān* > *sayvan,* Fr. *télégraphe* > *telgraf,* İt. *capitan* > *kaptan* gibi.

---

85 Örneklere dikkat edilirse, özellikle birinci heceleri açık ve kapalı ikinci heceleri -yIr-/-yUr-, -vIr-/-vUr, -ğIr-/-ğUr-, -kIr-/-kUr-, -pIr-/-pUr-, ve -kIl-/-kUl- yapısında olan fiil gövdelerinin -A, -I/-U, -k/-Ik/-Uk, -m/-Im/-Um, -(I)ntI/-(U)ntU vb. ekler ile edilgen çatı ekini aldıklarında düzenli olarak ikinci hecelerindeki dar ünlüyü yitirdikleri görülmektedir. Ancak bunun da istisnası vardır: *duyuru* gibi.

Ekleme Sırasında Düşme (Geçici Düşme)

Orta hecenin vurgusuz dar ünlüsünün düşmesi olayı Türk dilinde çok eskilere, Eski Türkçe Dönemine kadar gider: *oğul-ı/oğl-ı, eşitil-/eştil-, boğuz/boğz-ı, ağız/ağz-ı, köñül/ köñl-i* gibi örneklere Uygurca metinlerde sıkça rastlanır. Aynı olay Orta Türkçede daha da artan örneklerle sürüp gider.

Orta hecenin vurgusuz dar ünlüsünün düşmesi olayına dilimize yabancı dillerden girmiş ve sonunda Türkçenin fonolojik yapısına aykırı bir ünsüz çifti bulunan tek heceli kelimelerdeki katma ya da türeme ünlülerin durumu ile başlamak gerekir. Bunun nedeni de bu gibi kelimelerde son sesteki ünsüz çifti arasına sokulan katma ya da türeme ünlünün, Şinasi Tekin'in ünlü örneği Farsça *şehir* kelimesindeki /i/ gibi, dar ve kısa, dolayısıyla da kolayca düşebilen bir ünlü olmasıdır: *akıl, akl-ı; nakil, nakl-i; emir, emr-i; ömür, ömr-ü; ehil, ehl-i; kısım, kısm-ı; resim, resm-i; şehir, şehr-i; vakit, vakt-; nakit, nakd-i; filim, film-i* gibi.

Ancak, unutmamak gerekir ki bu gibi katma ünlülü az sayıda kelimede ünlü düşmesi olmaz: *ceviz-i (< Ar. cavz), havuz-u (< Ar. havz), tohum-u (< Far. tohm), lehim-i (< Ar. lahm), sınıf-ı (< Ar. sınf)* gibi. Banguoğlu bu gibi örneklerde katma ünlünün kalmasını bu kelimelerin "halklılaşmış" olması ile açıklıyor (Banguoğlu 2007: 55). Bu açıklamaya dil bilimsel bir neden de eklenebilir: Modern Türkçede /vz/, /hm/ ve /nl/ ünsüz çiftleri yalnızca yabancı kelimeler içinde bulunur: *mevzu, tevzi, rahmet, menfi* gibi, /vz/ ünsüz çifti yalnız Türkçe *kavza-* "sıkı tutmak kavramak; korumak, muhafaza etmek" fiilinde bulunur ki bu da standart değildir; diyalekt kelimesidir.

Türkçe kökenli kelimelerde ünlü düşmesi olayına gelince, bunun fonetik şartları şöyle saptanabilir:

İlk hecesi açık, kapalı ikinci hecesi *ğ-r, ğ-n, ğ-z, ğ-s* ya da *y-n, l-n, r-n, n-z, m-z* ve *v-ç* yapısında olan vücut organları ya da parçaları adları ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında ikinci hecelerindeki dar ünlüyü düşürürler: *ağız > ağzı, alın > alnı, avuç > avcu, bağır > bağrından, beniz > benzi, beyin > beynin, boyun > boynunu, böğür > böğrü, burun > burnu, eğin* "arka, sırt" > *eğni*, *geniz > genzime, göğüs > göğsü, karın > karnı, kayın > kaynı, koyun* "kollar arası, kucak; gögüsle giysi arası" > *koynu, omuz > omzu* gibi.

Bir organ ya da vücut parçası adı olmadıkları hâlde ünlü düşmesi olayı *oğul* ve *kayın* kelimelerinde de gerçekleşir: *oğlu, kaynı.*

Konuşma dilinde, herhangi bir ek almadan da geçici düşmenin örneklerine rastlanır: *bileyici > /bileyci/, dakika > /dakka/, gazete > /gaste/, Hatice > /Hatçe/, kayısı > /kaysı/, tükürük > /tükrük/, valide > /valde/, yumuşak > /yumşak/* gibi.

Alıntı kelimelerdeki düzensiz hecelerin bölünmesiyle türemiş ünlüler de, kelimeye ünlü ile başlayan bir ek geldiğinde düşerler: *akl > akıl > aklıma, bahs > bahis > bahse, emr > emir > emriniz, hükm > hüküm > hükmü, keşf > keşif > keşfi , keyf > keyif >*

keyfince, nakl > nakil > nakletmek, sabr > sabır > sabrını, seyr > seyir > seyretmek, vakt > vakit > vaktinde, zehr > zehir > zehrini gibi.

Ayrıca *ile* edatı ekleştiği zaman (-lA < ile); -Al zarf fiil eki, uzaklaşma hâli ekini (-DAn) aldığında; *i-* ek-fiili de yardımcı fiil olarak kullanıldığında -ken (< iken), -mIş/-mUş (< imiş), -DI/-DU (< idi), -sA (< ise) biçiminde kısalarak bazen ilk ünlülerini düşürürler: *annesi ile > annesiyle, bıçak ile > bıçakla, bunun ile > bununla, ekmek ile > ekmekle, eli ile > eliyle, göstermek ile > göstermekle, alalıdan > /alaldan/, düşeliden > /düşelden/, geleliden > /gelelden/, göreliden > /görelden/, bilmez idi > bilmezdi, çıkar idi > çıkardı, derler idi > derlerdi, götüre idi > götüreydi, kalmış idi > kalmıştı, okumuş idi > okumuştu, orada idi > oradaydı, var idi > vardı, biliyor ise > biliyorsa, var ise > varsa, yakar ise > yakarsa, yok ise > yoksa, yorgun ise > yorgunsa, dökülür imiş > dökülürmüş, gider imiş > gidermiş, ister imiş > istermiş, sultan imiş > sultanmış, var imiş > varmış, yorgun imiş > yorgunmuş, açık iken > açıkken, böyle iken > böyleyken, burada iken > buradayken, gelir iken > gelirken, gelmiş iken > gelmişken, görmüş iken > görmüşken, küçük iken > küçükken* gibi.

Bu örnekler yanında, orta hece ünlüsünün düşmediği durumlar da vardır. Genellikle ikilemeli kullanılışlarda, pekiştirmeli durumlarda ve vurgulama söz konusu olduğu zaman orta hece ünlüsü düşmemektedir. Mesela *ağız* kelimesi *ağzından laf almak, ağzına almamak, ağzına gem vurmak, ağzına sakız olmak* gibi kullanılışlarda orta hece ünlüsünü düşürürken *ağız ağıza vermek* şeklindeki kullanılışta orta hece ünlüsünü düşürmemektedir. Yine burun kelimesinde *burnu büyük, burnu havada, burnunu sokmak, burnunu sürtmek* gibi kullanılışlarda orta hece ünlüsü düşerken, *burun buruna gelmek* biçiminde ikilemeli kullanıldığında orta hece ünlüsü düşmemektedir.

Kahır, nehir, şehir gibi ikinci hecelerindeki dar ünlülerin düştüğü kelimelerin yanında benzer ses yapısındaki *ahır* kelimesinin ikinci hecesindeki /ı/ ünlüsünün düşmemesi dikkati çekmektedir. Ne var ki burada güçlü bir fonetik neden vardır. *Ahır* kelimesi Farsça bir alıntıdır ve aslında ikinci hecesindeki ünlü dar yuvarlak ve uzun bir /u/'dur: Far. *āḫūr* > *ahır*. Bu Farsça kökenli kelime zamanla uzun ünlüleri kısalarak *ahır* biçimini almış olsa da ikinci hecesindeki /ı/ ünlüsü aslında uzun bir ünlü olduğundan çekimde düşmesi mümkün görünmemektedir.

Bunun gibi başka bir örnek de Farsça kökenli *havuç* kelimesidir. Aynı yapıdaki *avuç* kelimesinin ikinci hece ünlüsü /u/ çekimde düştüğü hâlde bu kelimenin ikinci hecesindeki /u/ ünlüsü düşmez, kendisini korur: *havuc-u*. Bir nedeni de bu kelimenin ikinci hece ünlüsünün aslında uzun olmasıdır: Far. *hevīc > havuç*.

Farsça kökenli *ahır* ve *havuç* kelimelerinin durumunu dikkate alarak *oğul, ağız, beniz* ya da *alın, geniz, omuz, koyun* ve *kayın* kelimeleriyle aynı yapıda oldukları hâlde ikinci hecedeki dar ünlüleri çekimde düşmeyen *ağıl, ağız* "ilk süt", *gelin, deniz, domuz, koyun*

(hayvan) ve *kayın* (ağaç) gibi kelimelerin ikinci hece ünlülerinin aslında kısa olmadığını düşünebiliriz. Burada yeri gelmişken "ilk süt" anlamındaki *ağız* kelimesinin eski biçiminin /u/ ile *ağuz* olduğunu Türkçe *göğüs* kelimesinin Azeri Türkçesindeki karşılığının da *köks* olduğunu hatırlatalım.

Ayrıca, *deniz* ve *gelin* gibi Türkiye Türkçesinde ikinci hece ünlüleri çekimde düşmeyen kimi kelimelerin bu ünlülerinin başka Türk lehçelerinde, örneğin Türkmen Türkçesinde düşebildiğini anımsamak da yerinde olacaktır: Türkmence *deñiz+i* > *deñzi, gelin ece* > *gelnece* "yenge".

Dar ünlü düşmesi ağızlarda ve konuşma dilinde -Arl ekli yer zarflarında da gerçekleşir: *içeride* > */içerde/, içeriden* > */içerden/, dışarıda* > */dışarda/, dışarıdan* > */dışardan/, ileride* > */ilerde/, ileriden* > */ilerden/, yukarıda* > */yukarda/, yukarıdan* > */yukardan/* gibi.

Bunlar gibi, *aşağı* zarfının son hece ünlüsü de bu kelime -DA ve -DAn ekleri aldığında düşebilir: *aşağıda* > */aşāda/, aşağıdan* > */aşādan/* gibi.

Yine hızlı ve özensiz konuşmada */içersi/, /dışarsı/, /ilersi/, /yukarsı/, /aşāsı/* gibi kısaltmalar da işitilir.

Modern Türkçede bir de orta hecedeki geniş ünlülerin düşmesi olayı vardır. İşaret zamirlerinden türeme ilk iki hecesi açık yer zarflarının ikinci hecelerindeki geniş ünlüler hızlı ve özensiz konuşma dilinde /Ø/ ile nöbetleşebilir: *burada* ~ */burda/, buradan* ~ */burdan/, şurada* ~ */şurda/, şuradan* ~ */şurdan/, orada* ~ */orda/, oradan* ~ */ordan/, nerede* ~ */nerde/, nereden* ~ */nerden/* gibi.

Bu olayın sebebi bu kelimelerin eski birleşikler, sonuncusunun da ayrıca soru zarfı *ne* ile kurulmuş bir birleşik olmasıdır. Bu kelimelerin ilk hecelerindeki güçlü grup vurgusu ikinci hecelerindeki geniş /a/ ve /e/ ünlülerini de, geniş olmalarına karşın, düşürebilmektedir: bu'rada > /bu'rda/, şu'rada > /şu'rda/, o'rada > /o'rda/, ne'rede > /ne'rde/ gibi.

Başka Ünlü Düşmeleri

Türkçede ön seste ünlü düşmesi çok az görülen bir ses olayıdır: *ısıtma* > *sıtma, uş imdi* > *şimdi, uş ol* > *şol, oğlan* > *ulan* > *lan* gibi.

Alıntı kelimelerde: Ar. *ᶜarakī* > *rakı* gibi.

Son seste de ünlü düşmesinin örnekleri çok azdır: *güveyi* > *güvey, üveyi* > *üvey* gibi.

Ayrıca belirsiz isim tamlaması kalıbında kurulan birleşik kelimelerdeki tamlanan ekinin düşmesi de son seste ünlü düşmesi olayı içinde değerlendirilebilir: *Alibey köyü* > *Alibeyköy, Beşik taşı* > *Beşiktaş, Ceylan pınarı* > *Ceylanpınar, Çengel Köyü* > *Çengelköy, dil bilimi* > *dilbilim, dip notu* > *dipnot, Edirne kapısı* > *Edirnekapı, hücum botu* > *hücumbot, Kadı köyü* > *Kadıköy, Keçi öreni* > *Keçiören, Kervan sarayı* > *Kervansaray, ruh bilimi* > *ruhbilim, şiş kebabı* > *şiş kebap, tas kebabı* > *taskebap* gibi.

Hece Düşmesi[86]

Bir kelimede ses bakımından birbirine benzer veya eşit seslerden oluşmuş iki heceden birinin zamanla eriyip kaybolması olayına **hece düşmesi (hablology)** denir. Bu ses olayında kelime içinde, eklemede ve birleşmede yan yana gelen benzer iki heceden biri düşer. Hece düşmesinin konuşma ve yazı dilinde pek çok örneğine rastlanır: *anlamamazlık* > *anlamazlık, atlığ turur* > *atlıdır, başlayayım* > */başlayım/, bey baba* > */beybā/, bili yorır* > *biliyor, çok turur* > *çoktur, durur* > *-dur, gitmeyeyim* > */gitmeyim/, kaplı ılıca* > *kaplıca, kele yorır* > *geliyor, klasisizm* > */klasizm/, öğleleyin* > *öğleyin, patates* > */pates/, pazar ertesi* > *pazartesi, süt nine* > */sütne/, yorır* > *-yor, yuğururuz* > */yuğuruz/* gibi.

Görüldüğü üzere hece düşmesi benzer ya da eşit seslerden oluşmuş iki heceden birinin düşmesidir. Diğer bir ifadeyle tekrarlanan bir ses öbeğinin bir defa söylenmesidir. Örneğin, bugün birleşik kelime durumuna gelmiş olan ve aslında *pazar* ile *ertesi* ögeleriyle oluşturulan kelimede *pazar* ögesindeki *-ar* ve *ertesi* öğesindeki *er-* sesleri, benzer olduklarından, bunlardan ikincisi düşürülerek söylenmeye başlanmış ve bugün yazı dilinde de *pazartesi* biçimi kesinleşmiştir.

Hece düşmesinde her dilde görülen kolay söyleyişe yönelme eğiliminin ve türlü dil olaylarına sebep olan en az çaba kuralının birinci derecede rolü olduğu görülür.

Büzülme[87]

Bir kelimede yanyana bulunan iki veya daha çok hecedeki seslerin yahut da yanyana bulunan iki kelimeden birincinin son sesi ile ikincinin ön sesinin birleşip kaynaşması ve dolayısıyla hece sayısının azalması olayına **büzülme (contraction)** denir. Büzülmede hecelerdeki iki ünlünün bir tek ünlüde veya birden çok hecedeki seslerin tek hecede toplanması söz konusudur: *ağabey* > */ābi/, almayacağım* > */almīcīm/, ay oğul* > *ayol, bād-ı heva* > *bedava, bağırmak* > */bārmak/, bağırsak* > */barsak/, bu ara* > *bura, bu ile* > *böyle, cuma ertesi* > *cumartesi, çehar şenbe* > *çarşamba, daha* > */dā/, doğurmak* > */dōrmak/, dokuz on* > *doksan, eczahane* > */eczāne/* > *eczane, eğerinde* > */ērinde/, Emir Ali* > *İmralı, gele umadım* > *gelemedim, geleceğim* > */gelcem/, geliyorum* > */geliyom/, güllü aş* > *güllaç, hoca hanım* > */hocanım/, kahve altı* > *kahvaltı, köpek oğlu* > */köpoğlu/, kuşağı* > */kuşā/, mağaza* > */māza/, mahalle* > */mālle/, muhafaza* > */māfaza/, ne asıl* > *nasıl, ne erser ne* > *nesene* > *nesne, ne için* > *niçin, ne ise* > *neyse, o ile* > *öyle, ol ara* > *ora, sekiz on* > *seksen, sütlü aş* > *sütlaç, şol ara* > *şura, şu ile* > *şöyle, yaza umadım* > *yazamadım, yazmayayım* > */yazmīm/, yigirmi* > *yirmi, zahir* > */zār/* gibi.

---

86 *Hece düşmesi* yerine kimi kaynaklarda *hece yutumu* ve *hece tekleşmesi* terimleri de kullanılmaktadır.
87 *Büzülme* yerine *kaynaşma, ünlü kaynaşması* terimleri de kullanılmaktadır.

Bazen konuşma dilinde görülen, hece ve aruz vezniyle yazılmış manzum metinlerde, birleşik sayılmayan iki kelime arasında da bir büzülme (kaynaşma) göze çarpmaktadır: *altı ay > alt'ay*[88], *deli olduğu > del'olduğu, ki ola > k'ola, ne eylersin > n'eylersin, ne olur > n'olur; var mı ola > var m'ola, yedi ay > yed'ay* gibi.

Konuşma sırasında aşağıdaki kelimeler de değişikliği uğramaktadır: *anneanne > / anna:nne/, babaanne > /baba:nne/* gibi.

Kimi dilciler, büzülmenin *ilerleyici* ve *gerileyici* olmak üzere iki türünün bulunduğunu kabul ederler. Birleşik kelimenin oluşumunda, önceki kelimenin ünlüsü, *bu ara > bura, şu ara > şura, ol ara > ora, cuma ertesi > cumartesi, ne ise > neyse, ne eylersin > neylersin, babaanne > /babanne/* örneklerinde olduğu gibi, sonrakinden güçlü ve ona egemense **ilerleyici büzülme**; *kahve altı > kahvaltı, ne için > niçin, ne asıl > nasıl, ne olur > n'olur* örneklerinde olduğu gibi sonraki kelimenin ünlüsü öncekine egemense **gerileyici büzülme** söz konusudur.

Ünlü Çatışması

Ünlü ile biten bir kelimenin son sesi ile ünlü ile başlayan bir kelimenin ön sesinin yanyana gelmesi veya türetme ve ekleme durumlarında ve dilimize girmiş yabancı kelimelerde iki ünlünün karşılaşması olayına **ünlü çatışması (hiatus)** denir.

Türkçede iki ünlünün art arda gelmesi veya ikiz ünlü söz konusu değildir. Dilimizde bu olay ancak aradaki ünsüzün erimesi sonucunda ortaya çıkabilir: *soğuk > /souk/, koğuk > /kouk/* gibi.

Bu bakımdan içerisinde ünlü çatışması bulunan kelimelerdeki bu durum aşağıdaki şekillerde giderilir. Bununla birlikte yabancı kökenli kimi kelimelerde, çatışma durumundaki ünlülerden birçoğu yazı dilimizde kullanılmaktadır: *ait, naat, kaos, şiir, beis, şuur; faal, reis, müessese, vaat, fuar; müsaade, vaaz, kanaat, şaşaa, naaş, yeis* gibi.

Çatışmanın Giderilmesi

a. İki ünlü arasında ünsüz türemesiyle giderilme: *başla+an > başlayan, kapı+ı > kapıyı, yürü+üş > yürüyüş, ne ise > neyise > neyse,* Ar. *maᶜūne > mavna* "gemilere ve yakın kıyılara yük taşıyan, güvertesiz büyük tekne", Fr. *biscuit > bisküvi,* Fr. *dialecte > diyalekt,* Fr. *gardien > gardiyan,* Fr. *toilette > tuvalet,* Fr. *trauma > travma,* İt. *europa > Avrupa* gibi.[89]

---

88 Yazımı kesinleşmemiş bu tür kaynaşmalarda ünlü düşmesi, örneklerde görüldüğü gibi, kesme işareti (') ile belirtilir.

89 *bu + ile > böyle, kapı + ile > kapıyla, kardeşi + ile > kardeşiyle, ne + ise > neyse, o + ile > öyle, şu + ile > şöyle,* Ar. *ᶜĀişe > Ayşe,* Ar. *fā'ide > fayda,* Ar. *kā'im-i makām > kaymakam,* Ar. *tā'ife > tayfa,* Fr.

b. Büzülmeyle giderilme: *anne anne(si)* > */annanne/, baba anne(si)* > */babanne/, cuma ertesi* > *cumartesi, güllü aş* > *güllaç, kahve altı* > *kahvaltı, ne ara* > *nere, ne yapalım* > */nāpalım/, ne için* > *niçin, ne olur* > */nolur/* gibi.

Halk şiirinde bu olayın başka örneklerini de görmekteyiz: *ne et-* > *n'et-, ne işle-* > *n'işle-, ne eyle-* > *n'eyle-, ne ol-* > *n'ol-, var mı ola* > *var m'ola* (Ediskun 2004: 82).

Ünsüz Düşmesi[90]

Dilimizde karşılaşılan ses düşmelerinin büyük bir kısmını ünsüz düşmeleri oluşturmaktadır.

Ön Seste Ünsüz Düşmesi

Art zamanlı: *yigne* > *iğne, yigren-* > *iğren-, yinçü* > *inci, yis* > *is* gibi.

Konuşma dilinde/ağızlarda: *Yusuf* > */usuf/, yüksek* > */üsgek/, yüz* > */üz/* gibi.

İç Seste Ünsüz Düşmesi

Konuşma dilinde/ağızlarda: *ağla-* > */āla-/, anahtar* > */anātar/, cephe* > */cepe/, genç* > */geç/, sağlam* > */sālam/, sahlep* > */sālep/, serp-* > */sep-/, tövbe* > */töbe/, yufka* > */yuka/* gibi.

Son Seste Ünsüz Düşmesi

Art zamanlı: *misk* > */mis/.*

Konuşma dilinde/ağızlarda: *bir bak* > */bi bak/, bir defa* > */bi defa/, büst* > */büs/, dost* > */dos/, dürüst* > */dürüs/, Fatih* > */Fati/, gel* > */ge/, kist* > */kis/, mesh* > */mes/, serbest* > */serbes/, turist* > */turis/* gibi.

Akıcı Ünsüzlerin Düşmesi

Tonsuz karşılığı olmayan /l/, /r/, /y/, /n/ ünsüzleri de dilimizde en çok düşme eğilimi gösteren ünsüzlerdir. Bu düşmenin bazıları kalıcı niteliktedir. Bir kısmına ise yalnızca konuşma dilinde rastlanır.

Art zamanlı: *arslan* > *aslan, berk* > *pek, bir ile* > *birle* > *bile, er-* > *i-, ermiş* > *imiş* > *-miş, erser* > *ise* > *-se, karındaş* > *kardeş, keltürmek* > *getirmek , kurşa-* > *kuşa-, ol* > *o, oltur-* > *otur-, serpele-* > *sepele-, yikte* > *yigde* > *iğde, yinçü* > *inci* gibi.

---

camion > *kamyon*, Fr. *radio* > *radyo* gibi örneklerdeki ses olayını /i/ ünlüsünün yarı ünlü niteliğindeki /y/ ünsüzüne dönmesi (Aksan vd. 1978: 55) olarak izah edenler de vardır.

90 Konuyla ilgili olarak bk. Boz, Erdoğan, "Ünsüz Düşme ve Kaybolmalarında Terim ve Tasnif Sorunu", *Türk Dili*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Aralık 2001. C. 2001/II, S. 600, s. 856-864.

Alıntı kelimelerde de bu düşmenin örneklerine rastlanır: Ar. *ceyb* > *cep*, Ar. *seyl* > *sel*, Ar. *temyīz* > *temiz*, Ar. *zemherīr* > *zemheri*, Far. *berhūrdār* > *berhudar*, Far. *fişeng* > *fişenk* > *fişek*, Far. *panbuk* > *pamuk*, Far. *surnāy* > *zurna*, Far. *tüfeng* > *tüfenk* > *tüfek* gibi.

Bu hadisenin örnekleri konuşma dilinde daha çoktur: *almıyor* > /*almıyo*/, *altmış* > /*atmış*/, *asfalt* > /*asfat*/, *bir şey* > /*bi şey*/, *bir tane* > /*bi tane*/, *bir yol* > /*bi yol*/, *böyle* > /*böle*/, *gayri* > /*gari*/, *gittiler* > /*gittilē*/, *haydi* > *hadi*, *kurşun* > /*gūşun*/, *öyle* > /*öle*/, *sonra* > /*sora*/, *söylemek* > /*sölemek* /, *şöyle* > /*şōlé*/, *vaktiyle* > /*vaktile*/, *var mı* > /*vā mı*/, *yanlış* > /*yanış*/ gibi.

Yukarıdaki örneklerin bazılarında /y/ ve /r/ sesleri düşerken yanlarındaki ünlüyü uzatmaktadırlar.

Damak Ünsüzlerinin Düşmesi

Türkçede genel olarak küçültme (-cIk/-cUk, -cAk) ve karşılaştırma (-rAk[91]) bildiren eklerin eklendiği tabanlardaki ön ve art damak ünsüzleri (/k/, /ḳ/) düşmektedir. Bu düşüşte, kelimelere eklenen eklerle aynı /k/, /ḳ/ seslerinin bulunması yüzünden söyleyişte bir sesin tekrarından kaçınma, kolay söyleme eğilimi, dolayısıyla en az çaba kuralı etkili olmuştur: *alçak+cık* > *alçacık*, *ayak+cık* > *ayacık*, *büyük+çek* > *büyücek* "biraz büyük, büyüğe yakın", *büyük+rek* > *büyürek*, *çabuk+cak* > *çabucak*, *eşek+cik* > *eşecik*, *ılık+cak* > *ılıcak* "ılıkça", *köpek+cik* > *köpecik*, *küçük+rek* > *küçürek*, *sağlık+cak* > *sağlıcak*, *sevdik+cek* > *sevdiceğim*, *sıcak+cık* > *sıcacık*, *ufak+cık* > *ufacık*, *ufak+rak* > *ufarak*, *yanak+cık* > *yanacık*, *yumuşak+cık* > *yumuşacık* vb.[92]

Konuşma dilinde /ğ/ ünsüzünün de iç ve son ses durumunda çoğu zaman söylenmediği görülmektedir. Ancak bu durumda kendinden önceki ünlüyü uzatmakta, yani ses düşmesinden dolayı bir uzama meydana gelmektedir: *ağlamak* > /*ālamak*/, *bağ* > /*bā*/, *çağ* > /*çā*/, *çiğ* > /*çī*/, *dağ* > /*dā*/, *doğru* > /*dōru*/, *fotoğraf* > /*fotōraf*/, *iğne* > /*īne*/, *Muğla* > /*mūla*/, *oğlan* > /*ōlan*/, *öğretmen* > /*ōretmen*/, *sağdıç* > /*sādıç*/, *sağlam* > /*sālam*/, *sağlık* > /*sālık*/, *tuğla* > /*tūla*/, *yağlı* > /*yālı*/, *yağmur* > /*yāmur*/ gibi.

Batı Türkçesi'nde damak ünsüzlerinin düşmesi çok eskiden başlayan ve hâlâ devam eden bir ses hadisesi olup, Batı Türkçesi'ni Doğu Türkçesi'nden ayıran belli başlı özelliklerden biridir. Eski Türkçede birden fazla heceli kelimelerin sonundaki art

91 -rAk Eski Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesinde sıfatlardan karşılaştırma sıfatları türeten bir ektir. Türkiye Türkçesinde "oldukça" anlamı veren bazı küçültme sıfatları yapmaktadır. Ekin böyle bir işlev değişmesine uğramasında eklendiği kelimelerin anlam yapısının etkili olduğu söylenebilir: *acırak, akrak, bozrak, büyürek, ekşirek, kısarak, sarırak, ufarak* vb.

92 *Burası nadana pek* ***uzacıktır*** */ Zühd ü takva insana bir* ***tuzacıktır*** */ Mürşid-i kâmile hizmet bir mezeciktir / Nutku hakladım hak bendedir bende* (Yunus Emre).

ve ön damak ünsüzleri (/k/, /g/, /ḳ/, /ġ/) ile eklerdeki ön ve son ses durumundaki art ve ön damak ünsüzleri, Batı Türkçesi'ne geçerken yavaş yavaş düşmüştür. Bu düşme dilimizde kalıcı olmuştur: *alġalı > alalı, alġan > alan, arıġ > arı* "temiz", *başlıġ > başlı, bulġanıḳ > bulanık, çerig > çeri, tirig > diri, elgek > elek, emgek > emek, erig > eri, eşkek > eşek, ilgerü > ileri, kamaġ > kamu, kapġak > kapak, kapıġ > kapı, katıġ > katı, kayġurmak > kayırmak, kazġan- > kazan-, kazġanç > kazanç, kılġuçı > kılıcı, kısġa > kısa, kışlaġ > kışla, kızılsıġ > kızılsı, kurtġar- > kurtar-, kuruġ > kuru, kutluġ > kutlu, orġak > orak, ölüg > ölü, sarıġ > sarı, suvġar- > suvar-, tamġaḳ > damak, tarıġlaġ > tarla, tatıġlıġ > tatılı > tatlı, tirgek > tirek > direk, türlüg > türlü, uluġ > ulu, yadaġ > yaya, yalġan > yalan, yapıġ > yapı, yatġur- > yatır-, yaylaḳ > yayla, yazıġlıġ > yazılı, yılġa > yıla, yumurtġa > yumurta* gibi.

Bazı kelimelerden fiil türetilirken damak ünsüzlerinin düştüğü görülür[93]: *alçak > alçal-, büyük > büyümek, gevşek > gevşemek, küçük > küçülmek, soğuk > soğumak, ufak > ufal-, yumuşak > yumuşa-, yüksek > yüksel-* gibi.

Diğer örnekler:

Art zamanlı: *kalkdur- > kalkdır- > kaldır-* gibi.

Eş zamanlı: *küçük+men > küçümen, küçük+ümse > küçümse-* gibi.

Konuşma dilinde/ağızlarda: *elektrik > /aletirik/, akşam > /aşam/* gibi.

Gırtlak Ünsüzlerinin Düşmesi

Sızıcı gırtlak ünsüzü olan /h/ alıntı kelimelerde çoğu zaman erir ve düşer: *daha > /dā/, dirhem > /direm/, eczahane > /eczāne/,* Far. *cebe+hāne > cephane > /cepane/, hastahane > /hastāne/, haşhaş > /haşaş/, hoparlör > /oparlo/, ilm ü haber > /ilmāber/, mahbūs > /mapıs/, Mehmet > /Memet/, merhaba > /meraba/, mithare > matara, muhallebi > /*

93 Bu fiiller ile ilgili olarak kaynaklardaki diğer izahlar şöyledir:

Küçük > küçül-, alçak > alçal- ilişkisinden yola çıkılırsa eski Türkçede **küç, *alç* gibi bugün kullanılmayan köklerden söz etmek gerekir. O zaman türetme *küç-ük, küç-ül-* biçimindedir. Öteki örneklerde değişim doğruysa, pekiştirme vurgusu ve geçiş zorluğundan /k/'nin önceki ünlüye eklenmeyip /ğ/'ye dönüşerek silindiği. *küç*'ten, *azıcık* benzeri bir ünlü türeme işlemi ile: *küç-ü- > -cük* biçiminin oluştuğu ileri sürülebilir (Demircan 1996: 91).

Alça-l-, eksi-l-, ufa-l-, küçü-l- vb. örneklerde *-l-* ekinin de söz sonunda /k/ yitimine neden olduğu düşünülebilir: (*alçak > alçal-, ufak > ufal-, küçük > küçül-, yüksek > yüksel-, eksik > eksil-* vb.); ancak bu sözcüklerin bir kısmının fiil tabanlardan *-l-* fiilden fiil yapma ekiyle türetilmiş olabileceği ihtimalini düşündüren eski fiil biçimleri de bulunmaktadır: *yükse-, yükse-di* "yükseldi" (Clauson 1972: 916), *eksü- > eksül- ~ eksil-* (Clauson 1972: 117; ayrıca bk. Demircan 1977: 63). (Aslan 2006: 551).

muallebi/, pahalı > /pālı/, pāygāh > peyke, postahane > /postāne/, sahīh > sahi, sahleb > salep, tuhaf > /tuaf/, yatakhane > /yatakāne/, yetimhane > /yetimāne/ gibi.

Türkçenin ses yapısına yabancı olan ve dilimize Arapça, Farsça yoluyla geçmiş kelimelerde görülen ayın ve hemze sesleri de düşme eğilimindedirler.

Başka Ünsüzlerin Düşmesi

Asıl diş ünsüzleri olan /d/ ve /t/ ve son ses durumunda düşerler. *üst, ast, çift, rast* kelimeleri birleşik kelime oluşturdukları zaman sonlarındaki /t/ sesini düşürürler. Düşen bu sesler bazen yazı dilinde gösterilmekle birlikte, çoğu zaman gösterilmemektedir: *arttır- > artır-, ast subay > /assubay/, ast teğmen> asteğmen , ast yön > /asyön/* "ara yön", *çift dikiş > /çifdikiş/, çift kanatlılar > /çifkanatlılar/, çift sayı > /çifsayı/, çiftçi > /çifçi/, çiftlik > /çiflik/, rast gele > /rasgele/ , rastlamak > /raslamak/ , üst çavuş > /üsçavuş/, üst çene > /üsçene/, üst deri > /üsderi/, üst geçit > /üsgeçit/, üst teğmen > üsteğmen* gibi.

Kimi yabancı kelimelerin sonundaki /t/ sesinin de düştüğü görülmektedir. Yazımda bu düşmenin gösterildiği ya da gösterilmediği kelimeler vardır: *ābdest > /aptes/, artist > /artis/, büst > /büs/, der dest > /derdes/* "yakalama, tutma, ele geçirme", *destgāh > tezgâh, direkt > /direk/, dost > /dos/, fihrist > /fihris/* "içindekiler; alfabetik sıralamalar için kullanılan, kenarında bütün harflerin yer aldığı not defteri", *haybet > haybe* "boş, işe yaramaz, anlamsız iş", *katarakt > /katarak/, kist > /kis/, makinist > /makinis/, neft > /nef/, perdāht > perdah* "parlatma, parlaklık verme; sakal tıraşından sonra kıl çıkış yönünün tersine yapılan ikinci tıraş", *pest > pes* "hafif, yavaş sesle söylenen", *pest-pāye > pespaye* "alçak, soysuz, aşağılık", *serbest > /serbes/, solist > /solis/, tost > /tos/* vb.

Tekleşme

Dilimizde asli olarak aynı cinsten iki ünsüz yan yana bulunmaz. Ancak bir takım ekleşme, birleşme, türetme gibi ses olayları sonucu aynı cinsten iki ünsüz yana yana gelmektedir (*belli, elli, yassı, anne, gömme, ıssız* gibi). Bu yüzden dilimize başka dillerden geçmiş bazı kelimelerde rastlanan iç ve son sesteki aynı cinsten iki ünsüzden biri düşer; bu olaya **tekleşme** adı verilir. Tekleşme daha çok Arapçadan Türkçeye geçen kelimelerde görülür. Öte yandan Anadolu ağızlarında görülen tekleşmeler de oldukça fazladır.

İç Seste Tekleşme

ekki > ikki > iki, ottuz > otuz, tokkuz > dokuz, Ar. *amma > ama,* Ar. *askeriyye > askeriye,* Ar. *belediyye > belediye,* Ar. *bellūt > pelit,* Ar. *debbūs > topuz,* Ar. *dukkān > dükkân > /dükân/ ,* Ar. *edebiyyāt > edebiyat,* Ar. *evvel > /evel/,* Ar. *hammāl > hamal,* Ar. *hinnā' > kına,* Ar. *kabbān > kapan* "pazara satılmak üzere gelen yiyecek maddelerinin

tartıldığı resmî büyük kantar ve bu kantarın bulunduğu yer", Ar. *kassāb* > *kasap*, Ar. *kerre* > *kere*, Ar. *kettān* > *keten*, Ar. *kulle* > *kule*, Ar. *māliyye* > *maliye*, Ar. *medeniyyet* > *medeniyet*, Ar. *selle* > *sele*, Ar. *semmūr* > *samur*, Ar. *serrāc* > *saraç*, Ar. *summāk* > *sumak*, Ar. *tillīs* > *telis* "bitkisel tellerden yapılmış, kaba örgülü büyük çuval", Ar. *vesselām* > /veselam/, Far. *çille* > *çile*, Fr. *allergie* > *alerji*, Fr. *collectif* > *kolektif*, Fr. *collection* > *koleksiyon*, Fr. *intellectuel* > *entelektüel*, İt. *allarga* > *alarga* "açık deniz, engin; (argo) uzaktan, açıktan; 'açıktan geç, yaklaşma' anlamında kullanılan bir seslenme sözü", İt. *fattura* > *fatura* vb.

Buna karşın: *kubbe, müddet, cellat, hisse, hatta, cadde, kelle* vb.

Son Seste Tekleşme

Ar. *dürr* > *dür*, Ar. *fenn* > *fen*, Ar. *hadd* > *had* "sınır, uç", Ar. *hakk* > *hak*, Ar. *hiss* > *his*, Ar. *hurr* > *hür*, Ar. *küll* > *kül*, Ar. *medd* > *med* (> *met*) "kabarma", Ar. *redd* > *red* (> *ret*), Ar. *reff* > *raf*, Ar. *sedd* > *sed* (> *set*), Ar. *sırr* > *sır*, Ar. *şekk* > *şek* "şüphe", Ar. *tāmm* > *tam*, Ar. *tıbb* > *tıb* (> *tıp*), Ar. *zamm* > *zam*, Ar. *zann* > *zan*, Ar. *zemm* > *zem* "bir kimseyi kötüleme, yerme", Ar. *zıdd* > *zıd* (> *zıt*) gibi.

Ancak düşen bu sesler ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında veya birleşme sırasında yeniden ikizleşirler: *dür+ü* > *dürrü*, *hac+a* > *hacca*, *had+inden* > *haddinden*, *hak+ımız* > *hakkımız*, *his+olunmak* > *hissolunmak*, *ret+etmek* > *reddetmek*, *sır+ını* > *sırrını*, *tıp+ın* > *tıbbın* vb.

GÖÇÜŞME

Kelime içindeki iki sesin yer değiştirmesine **göçüşme (yer değiştirme, ses aktarımı, métathèse**[94]**)** adı verilir. Ses aktarımı ve yer değiştirme olarak da nitelendirilen bu olay, genellikle komşu ünsüzler arasında meydana gelir. Bununla birlikte, uzak sesler ve ünlüler arasında görülen göçüşmeler de vardır.[95] Eğer göçüşme birbirini izleyen, yani

94 *Méta* (ortasına), *thèse* (yerleştirme) kelimelerinden oluşan bu söz Grekçeden geliyor (Çağlayan 1955: 409).

95 Göçüşmede yer değiştirme işlemine hem ünlüler hem de ünsüzler dâhil olur, ancak genellikle örnekler hep ünsüzler arasındaki yer değiştirmelerinden verilir. Bazı araştırmacılar göçüşmeyi sadece ünsüzler arasındaki yer değiştirme olarak tanımlamış ve örnekleri bu çeşit yer değiştirmelerinden vermişlerdir. Örneğin, Tuncer Gülensoy "ünsüzlerde yer değiştirme (metathesis)", (Gülensoy 1988: 69), Emin Kalay "Türkçe kelimelerde, sonra gelmesi gereken bir ünsüz sesin diğer ünsüzlerden veya ünsüzden önceye alınarak telaffuz edilmesi olarak izah ettiğimiz yer değiştirme hadisesi..." (Kalay 1998: 57), Ahmet Buran "komşu ünsüzler arasında ve komşu olmayan ünsüzler arasındaki yer değiştirmeleri" (Buran 1997: 57), Zeynep Korkmaz "Kelime içinde yan yana bulunan çift ünsüzlerin veya komşu hece ünsüzlerinin yer değiştirmesi" (Korkmaz 1994: 84), Ahmet Günşen "bazı kelimelerdeki komşu veya uzak ünsüzlerin yer değiştirmesi" (Günşen 2000: 82) gibi (Ulutaş 2007: 118).

komşu iki ses arasında ise buna **yakın göçüşme,** uzak iki ses arasında ise buna da **uzak göçüşme** denir.

Söyleyişi kolaylaştırmak amacıyla meydana gelen bu ses olayının örnekleri, daha çok halk dilinde ve ağızlarda görülür. Ancak yazı diline geçmiş şekilleri de vardır: Far. *cūlāh* > *çulha* "el tezgâhında bez dokuyan kimse", Far. *çār+yek* > *çeyrek,* Far. *emrūd* > *armut* gibi.

Dilimizdeki birçok alıntı kelimede bulunan ünlülerle ünsüzlerin yerlerinin değiştirmek suretiyle Türkçenin ses yapısına uygun hâle geldiğini burada belirtmek gerekir: *Brussa> Bursa, Edrine* > *Edirne,* İt. *brisiola* > *pirzola,* İt. *brillante> pırlanta* gibi (Banguoğlu 2007: 71).

Yakın Göçüşme

akşam > */aşkam/, alnı* > */anlı/, avrat* > */arvat/, bakraç* > */barkaç/, bayram> /baryam/, cemek* > */mecek/* "çamur kazımak için üvendirenin ucuna takılan demir", *çıplak* > */cılbak/, çömlek* > */çölmek/, darbuka* > */dabruka/, derviş* > */devriş/, devril-* > */dervil-/, ekşi* > */eşki/, gömlek* > */gölmek/, gübre* > */gürbe/, helva* > */havla/, İbrahim* > */İrbaham/, ibrik* > */irbik/* "su kabı", *ibrişim* > */irbişim/* "kalınca bükülmüş ipek iplik", *kabristan* > */karbistan/, karyola* > */kayrola/, kervan* > */kevran/, kibrit* > */kirpit/, kirpik* > */kiprik/, kirve* > */kivre/, köprü* > */ körpü/, külfet* > */küflet/, memleket* > */melmeket/, Meryem* > */Meyrem/, naylon* > */nalyon/, öğren-* > */örgen-/, öğretmek* > */örget-/, öksüz* > */öskiiz/, sarımsak* > */sarımsak/, sofra* > */ sorfa/, sonra* > */sorna/, tecrübe* > */tercübe/, tenha* > */tehne/, tiksin-* > */tiskin-/, toprak* > */ torpak/, uğraş-* > */urgaş-/, yıprat-* > *yabrıt-, yalnız* > */yanlız/, yalvar-* > */yavlar-/, yaprak* > */yarpak/, yatsı* > */yastı/, yirmi beş* > */yirim beş/, yüksek* > */yüskek/* gibi.

Uzak Göçüşme

bulgur > */burgul/, göster-* > */görset-/, ileri* > */ireli/, kafes* > */kasef/, kelebek* > */kebelek/, lanet* > */nalet/, lezzetli* > */zelletli/, maruzat* > */mazurat/, misafir* > */müfasir/, ödünç* > */öndüç/, reçel* > */leçer/, rezil* > */zeril/, yalvar-* > */yavral-/, ziyaret* > */zirayet/* gibi.

BENZEŞME

Bir gramer birliği içinde, yan yana gelen veya aralıklı olarak bir arada bulunan iki sesten biri, diğerine tesir ederek onu kendisine benzetir. Bu benzetmede sesler ya çıkış yerleri bakımından ya da çıkış tarzları bakımından birbirlerini etkilerler. İşte, farklı nitelikleri olan seslerin çeşitli sebeplerle birbirlerini etkileyerek, aynı veya ortak nitelikler kazanması olayına **benzeşme (assimilation)** denir.

Benzeşmede bir başka sesi etkileyen sese **benzeştiren**, bir başka sesin etkisinde kalan sese de **benzeşen** adı verilir. Mesela Fransızcadan dilimize geçen, yazı dilimizde

şoför biçiminde kullanılan kelime, halk dilinde ve kimi ağızlarda /şöför/ biçiminde söylenmektedir. Bu değişiklik, kelimenin Türkçeye aykırı olan ses yapısından ileri gelmekte, Türkçenin eğilimine ters düşen ünlü sıralanması nedeniyle bir benzeşme ortaya çıkmaktadır. Kelimede ön ünlü /ö/ art ünlü /o/'ya etki ederek onu /ö/'ye dönüştürmüştür. Burada /o/ benzeşen, /ö/ ise benzeştirendir.

Benzeşmenin derecesine, yerine ve benzeşen seslerin yakın ve uzaklığına göre olmak üzere çeşitleri vardır:

Derecesine Göre

Tam Benzeşme

Bir kelimede yanyana veya aralıklı olarak bulunan seslerden birinin diğerini boğumlanma noktası veya niteliği bakımından kendisine tam olarak benzeştirmesi olayına **tam benzeşme** adı verilir. Yani tam benzeşme, kelime içindeki seslerin birbirine dönüşmesi olayıdır:

Türkçede en yaygın benzeşme olayı, tam benzeşmedir. Başlangıçta, söyleyiş kolaylığı nedeniyle konuşma dilinde görülen bu tür benzeşmelerin, giderek yazı diline geçtikleri de olur:

Ünlü benzeşmeleri: *kıl ibik* > *kılıbık*, Ar. *'acebā* > *acaba*, Ar. *devāt* > *divit*, *Ar. mikass* > *makas*, Far. *ārāste* > *arasta* "çarşılarda veya alışveriş bölgelerinde aynı işi yapan esnafın bir arada bulunduğu bölüm", Far. *çāne* > *çene*, Far. *çengāl* > *çengel*, Far. *çūn+ki* > *çünkü*, Far. *haste* > *hasta*, Far. *hemān* > *hemen*, Far. *māye* > *maya*, Far. *pergāl* > *pergel*, Far. *sersām*> *sersem*, Fr. *pantalon* > *pantolon;*

Ünsüz benzeşmeleri: Ar. *mevlā* > *monla* > *molla*, Ar. *safvet* > *saffet*, Ar. *tekye* > *tekke*, Ar. *yā+leylī* > *yalelli* "Arapça şarkı" gibi.

Bu hadisenin yalnızca söyleyişte kalıp yazı diline geçmeyen örnekleri de vardır: *alırlar* > */alıllar/*, *anla-* > */anna-/*, *asker* > */esker/*, *beraber* > */barabar/*, *dinle-* > */dinne-/*, *gelmezse* > */gelmesse/*, *gitsin* > */gissin/*, *haber* > */habar/*, *insanlar* > */insannar/*, *onlar* > */onnar/*, *önle-* > */önne-/*, *şoför* > */şofor; şöför/*, *tütsü* > */tüssü/*, *yazsın* > */yassın/* gibi.

Yarı Benzeşme

Kelime içinde yan yana veya aralıklı olarak bulunan seslerden birinin ötekini bazı özellikler bakımından kendisine benzetmesi olayına **yarı benzeşme** denir. Söz varlığımız incelenirse, bu olayın tam benzeşmeye oranla örneği daha azdır. Örneğin, *çarşamba* (< Far. *çār+şenbe*) kelimesindeki çift dudak ünsüzü /b/, bir asıl diş ünsüzü olan /n/ ye etki ederek onu yine bir çift dudak sesi olan, kendi niteliğine yakın /m/ye dönüştürmüştür.

Yarı benzeşme örnekleri: *gönlek > gömlek, o bir > öbür; o ile > öyle, on bir > /om bir/*, Ar. *ᶜanber > amber*, Ar. *inbīk > imbik*, Ar. *kālib > kalıp*, Ar. *katā'if > kadayıf*[96], Ar. *menbaᶜ > memba*, Ar. *tesbīh > tespih*, Far. *anbār > ambar*, Far. *cunbiş > cümbüş*, Far. *gunbed > kümbet*, Far. *henūz > henüz*, Far. *penbe > pembe*, Far. *sunbul > sümbül* gibi.

Yerine Göre

İlerleyici Benzeşme

Kelime içinde önce gelen sesin, sonra gelen sesi etkileyerek kısmen veya tamamen kendisine benzetmesine **ilerleyici benzeşme** denir.

Olayı somut bir örnekle göstermek gerekirse, *dinle-* kelimesinin konuşma dilinde ve kimi ağızlarda çoğu kez */dinne-/* biçimindeki söylenişini verebiliriz. Burada /n/ asıl diş ünsüzü kendisinden sonra gelen diş eti ünsüzü /l/'yi etkileyerek onu kendisine dönüştürmüştür, /n/ benzeştiren ses, /l/ benzeşen sesten önce olduğu için bu benzeşme ilerleyici benzeşmedir: *anla- > anna-, bunlar > /bunnar/, dinle- > /dinne-/, enstitü > /enstütü/, eşya > /eşşa/, insanlar > /insannar/, kılıbık > kıl ibik, muzır > /muzur/, odunluk > /odunnuk/, süfli > /süflü/, şemsiye > /şemşiye/, yalın öz > yalınız > yalnız* gibi.

Dilimizde ünlü uyumları birer ilerleyici benzeşmedir. Kelimeye gelen eklerin ünlüleri de birinci heceden başlayarak kök ve gövdedeki ünlülerle birbirlerine uyarlar; yani ilerleyici benzeşme örneğini oluştururlar: *kömür+lik > kömürlük, ne+ara > nere, ölüm+siz+lik > ölümsüzlük* gibi.

Ünsüzlerde: *anlatmış+dır > anlatmıştır; taş+cı > taşçı* gibi.

Alıntı kelimelerde de aynı eğilim sebebiyle bazı değişiklikler görülür: Ar. *halīfe > kalfa*, Ar. *kettān > keten*, Ar. *kurne > kurna*, Ar. *mudīr > müdür*, Ar. *muftī > müftü*, Ar. *şemāte > şamata*, Far. *bārgīr > beygir*, Far. *cāmeşūy > çamaşır*, Far. *cānāver > canavar*, Far. *çūn+ki > çünkü*, Far. *humbere > kumbara*, Far. *māye > maya*, Far. *pāre > para*, Far. *tenşūy > teneşir*, Far. *usturre > ustura* gibi.

Ünsüzlerde: Ar. *musbet > müspet*, Ar. *maşraba > maşrapa* "metal, toprak, plastik vb.nden yapılmış, ağzı açık, kulplu, bardağa benzeyen, küçük kap", Ar. *mikdār > miktar*; Ar. *mahbūs > malpus*, *Ar. kisvet > kispet*, Ar. *tesbīt > tespit* gibi.

Gerileyici Benzeşme

Kelime içinde sonra gelen sesin önceki sesi etkileyerek, onu, kısmen veya tamamen kendine benzetmesine **gerileyici benzeşme** denir. Bu benzeşmede benzeştiren ses, benzeşenden sonra gelmektedir. Hem ünlülerde hem de ünsüzlerde görülen bu ses değişmesine

96 *kalıp, kadayıf, öbür* vb. örnekleri tam benzeşme olarak değerlendirenler (Özkan 2001: 176) de vardır.

şu örnekleri gösterebiliriz: *O* ve *bir* kelimelerinden oluşan *öbür* kelimesinde, bir ön ünlü olan /i/'yi çıkarmak için yapılan hareket, /o/ art ünlüsünü etkilemiş ve onu yine bir ön ünlü olan /ö/'ye dönüştürmüştür. Böylece *o bir* biçimi, zamanla *öbür* olmuştur. Aynı biçimde *o ile > öyle, bu ile> böyle, şu ile> şöyle* kelimeleri de gerileyici ünlü benzeşmesine uğramışlardır: *içkur > uçkur; sübaşı > subaşı,* Ar. *cerīd > cirit,* Ar. *fetīl > fitil,* Ar. *hevā > hava,* Ar. *ictimā' > içtima,* Ar. *inbīk > imbik,* Ar. *idhālāt > ithalat,* Ar. *kitār > katar,* Ar. *medfen > metfen* "mezar", Ar. *meymūn > maymun,* Ar. *sadef > sedef,* Ar. *sāyis > seyis,* Ar. *semīd > simit,* Far. *ᶜanbār > ambar;* Far. *cānbāz > cambaz,* Far. *encīr > incir,* Far. *ked+ ḫudā > kethüda* "zengin kimselerin ve devlet büyüklerinin buyruğunda çalışan, onların birtakım işlerini gören kimse, kâhya", Far. *kīse > kese,* Far. *serāy > saray* gibi.

Konuşma dilinde gerileyici benzeşmenin yazı diline geçmemiş pek çok örneğine rastlanır. Bu örneklerde de aynı ya da benzer söyleyiş hareketine gitme yoluyla kolaylık sağlama eğlimi etkili olmaktadır: *onbaşı > /ombaşı/, alırlar > /alıllar/, eczacı > /ezzacı/, gelirler > /geliller/, gözsüz > /gössüz/, olmazsa > /olmassa/, tuzsuz > /tussuz/, yatası > yatsı > /yassı/, yazsın > /yassın/; mahalle > /mehelle/* gibi.

Benzeşen Seslerin Yakın ve Uzaklığına Göre

Benzeşme olayını, benzeşen seslerin kelime içinde birbirlerine komşu ya da uzak oluşlarına göre de inceleyebiliriz.

Yakın Benzeşme

Benzeşen sesler kelime içinde yan yana bulunuyorlarsa buna **yakın benzeşme** denir. *sünbül > sümbül* örneğinde de görüldüğü gibi /b/ ünsüzü, komşu /n/ ünsüzünü etkileyerek /m/'ye dönüştürmüştür.

Bu olayın örneklerini çoğaltabiliriz: *künbet > kümbet, biçdi > biçti, yapdır- > yaptır-,* Ar. *ġibta > gıpta,* Ar. *mubtelā > müptela,* Ar. *ruchān > rüçhan* "üstünlük; yeğlik; öncelikli", Ar. *masdar > mastar;* Far. *zenbūrek > zemberek* "saatlerin çeşitli parçalarını harekete geçiren bölüm, yay", Far. *zınbe > zımba* "delgeç" gibi.

Konuşma dilinde de yakın benzeşme örnekleri vardır: *alırlar > /alıllar/, bunlar > / bunnar/, eczacı > /ezzacı/, günler > /günner/, iğne > /inne/, karanlık > /karannık/, onlar > /onnar/, yanlış > /yannış/* gibi.

Uzak Benzeşme

Kelime içinde yan yana bulunmayan seslerin birbirini etkilemesine ise **uzak benzeşme** denir. *etmek > ekmek* örneğinde /k/ damak ünsüzünün etkisiyle /t/ ünsüzü tam benzeşmeye uğrayarak /k/'ye dönmektedir.

Diğer örnekler: *bir yıldır* > */bıldır/, bugün+ki* > *bugünkü, esvap* > */asbap/, kıl ibik* > *kılıbık, naylon* > */laylon/, o+bir* > *öbür, şemsiye* > */şemşiye/* gibi.

Yukarıdaki örneklerin bazılarında da görüldüğü gibi, Türkçede ünlü benzeşmeleri genellikle uzak benzeşmeye örnektir.

Ünlü Benzeşmeleri (Ünlü Uyumları, Dil ve Dudak Benzeşmesi)[97]

Dilimizde kelimenin hecelerini meydana getiren ünlüler bazı vasıfları ile benzeşirler. Birinci heceden başlayarak sırasıyla birbirlerine uyarlar. Kelimeye gelen eklerin ünlüleri de onları izlerler. Bu bir ilerleyici ve uzak benzeşmedir.

Daha önce de belirtildiği gibi ünlüler teşekkülleri sırasında, ses yolunda herhangi bir engelle karşılaşmadan oluşurlar. Bu nitelikleri, onları ünsüzlerden ayıran başlıca özellikleridir. Türkçede kelimenin hecelerini oluşturan ünlüler, bazı nitelikleri bakımından benzeşirler. Ünlü uyumları olarak anılan bu benzeşme, ünlülerin çıkarılışı sırasında dilin ve dudakların durumuyla ilgilidir. Buna göre iki türlü ünlü benzeşmesi görülür: birincisi dilin ileri ve geri durumu (yani incelik ve kalınlık bakımından); ikincisi dudakların yayvan ve büzülmüş durumu, yani düzlük ve yuvarlaklık bakımından.

Dil Benzeşmesi

Türkçenin esas nitelikleri arasında en önemlisi olan bu uyum, sadece Batı Türkçesinde değil; Ural-Altay dillerinde de görülmektedir ve Türkçeyi diğer dillerden ayıran temel özelliktir.

Dil benzeşmesi ünlülerin, çıkarılışları sırasında, dilin ileri ve geri durumuna -ünlülerin incelik ve kalınlıklarına göre- benzeşmeleridir. Buna göre bir kelimenin ilk hecesinde art ünlü varsa, ondan sonra gelen hecelerde de art ünlü bulunur. Eğer bir kelimenin ilk hecesinde ön bir ünlü varsa, sonraki hecelerde de yine ön ünlü bulunur. Ünlülerin bu benzeşmesine **dil benzeşmesi** adı verilir. Bu kural dilimizde mutlak olup **önlük-artlık uyumu, kalınlık-incelik uyumu** veya **büyük ünlü uyumu** olarak da adlandırılır.

İlerleyici bir benzeşme olan dil benzeşmesine göre, Türkçe bir kelimede ya yalnızca ön ünlüler ya da yalnızca art ünlüler bulunur. Buna göre kelimeler iki sınıfa ayrılır:

Ön Ünlülü Kelimeler

İlk hece ünlüsü	Sonraki hece ünlüleri
/e/, /i/, /ö/, /ü/	/ü/, /e/, /i/, aynı, aynı

97 Ayrıntılar için bk. Gemalmaz, Efrasiyap, "Uyum ve Standart Türkiye Türkçesinde Uyumlar", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırmaları Dergisi,* S. 17, s. 1-30, Erzurum, 1989.

değersiz, üzüntü, gösterilmiş, gidermek, örümcek, ölümcül, ileri, tüketim gibi.

Art Ünlülü Kelimeler

İlk hece ünlüsü	Sonraki hece ünlüleri
/a/, /ı/, /o/, /u/	/u/, /a/, /ı/, aynı, aynı

kapıcı, ıslak, uyanık, yukarıda, oyunculuk, dolaylı gibi.

Dil Benzeşmesinin İstisnaları

Dil benzeşmesinin istisnaları oldukça azdır: *ana > anne, taḳı > dahi, alma > elma, ḳangı > hangi, ḳanı > hani, ınan- > inan-, ḳarındaş > kardeş, şışman > şişman* gibi.

Bu ünlü uyumu kuralının istisnalarından birini de birleşik kelimeler oluşturur. Biri ince sırada diğeri kalın sırada iki kelimeden oluşan ve bugünkü yazı dilimizde bitişik yazılan birleşik kelimeler dil benzeşmesi kuralına uymazlar: *ağa+bey > ağabey, baş+vekil > başvekil, deli+kanlı > delikanlı, Rum+eli > Rumeli* gibi.

Öte yandan kaynaşmış bazı birleşik kelimelerde de dil benzeşmesine rastlanır. Çoğu zaman bu bir ilerleyici benzeşme olarak görülür: *kıl ibik > kılıbık, sekiz on > sekizen > seksen* gibi. Bazen de benzeşme gerileyici olmuştur: *sü başı > subaşı, o ile > öyle, o bir > öbür, iç kur > uçkur* "kuşak, kemer" gibi.

Uyumdan Kaçan Ekler

Uyumdan kaçan ekler şunlardır:

-ken: *uyurken, koşarken, ağlamışken, dolaşırken* gibi.[98]

-yor: *gidiyor, gülmüyor* gibi.[99]

-daş: *dindaş, ülküdaş, gönüldaş, meslektaş* gibi. Eklendiği kelimelerin büyük bir bölümünde son heceye uyduğu hâlde kimi kelimelerde bu uyum gerçekleşmemektedir.

-ki: *akşamki, yarınki, duvardaki, masadaki, odadaki, dolaptaki, o zamanki* gibi.[100] Bazı kelimelerde -ki eki kalıplaşarak ünlü uyumuna uymuştur: *dünkü, bugünkü, o günkü* gibi.

---

98 Ön ünlü şeklinin kullanılmasında sebep ekin her zaman *i-* yardımcı fiili ile kullanılmış olmasıdır: *sorar iken* gibi. Bilindiği gibi bu fiil vurgusuz orta hece durumuna girmek dolayısıyla pek çok hâllerde düşer. Bununla birlikte halk konuşmalarında *-kan* şekli vardır: *sorarkan* gibi.

99 Bunun sebebi ekimizin nispeten yeni bir gelişme olması, Anadolu ve Rumeli yerli konuşmalarında bulunmaması, çevresini yazı dili vasıtasıyla oldukça çabuk genişletmiş olmasıdır. Gelişmesi: *-a/-e /-ı/-i+yorır > -ı* vb.*+yorır > -ıyoru > -iyor* (Mansuroğlu 1959: 89).

100 Eski Anadolu Türkçesi kadar Anadolu ağızlarında da arka damak şekli vardır: *yarınḳı* gibi. Bu durum karşısında benzetme sonunda sonradan bir şekli kullanılır olmuş olmalı (Mansuroğlu 1959: 89).

-leyin: *sabahleyin, akşamleyin* gibi.

-imtırak: *yeşilimtırak, ekşimtırak, mavimtırak* gibi.[101]

-gil: *halamgil, babamgil* gibi.

Türkçedeki yüzlerce ekin içinde yukarıdaki eklerin -belli sebepler yüzünden- dil benzeşmesine aykırı oluşu kuralın genelliğini bozmamaktadır.

Yabancı Asıllı Kelimelerde Dil Benzeşmesi

Yabancı asıllı kelimelerde büyük ünlü uyumu kelimenin son hecesi ile ek arasında meydana gelir. Son hecenin ünlüsü ön ünlü ise, ekin ünlüsü de ön ünlü; son hecenin ünlüsü art ünlü ise, ekin ünlüsü de art ünlü olur: *takvim-e, devam-ı, maden-i, kalem-lik, telefon-u* gibi.

İnce /a/ ünlüsü veya ön damak ve ön avurt ünsüzleri sebebiyle bir kısım yabancı kökenli kelimelerde ekin ünlüsü ince sıradan olur: *kalp-te, saat-çi, dikkat-siz, harf-ler, gol-cü, alkol-lü, normal-den, idrak-siz* gibi.

Hecenin bölünmesi hâlinde bazı yabancı kelimelerin ikinci hecelerinde ilk hecenin art ünlüsüne rağmen bir ön ünlü türemiş bulunabilir: *vakit, zulüm, kabir, kavim, haciz, ahit* vb. Bunlar ünlü ile başlayan bir ek alıp türemiş ünlülerini düşürdüklerinde ekin ünlüsü ince sırada kalır: *vakti, zulme, kabrinde, kavmin, hacze, ahdimiz* gibi.

Dilimizde kullanılan pek çok yabancı kökenli kelime, bazen ilerleyici, bazen gerileyici, bazen de hem ilerleyici hem gerileyici benzeşmeyle artlık-önlük kuralına uyar:

İlerleyici benzeşmeyle: Ar. *sahīfe* > *sayfa,* Ar. *sūret* > *surat,* Ar. *zeytūn* > *zeytin,* Far. *haste* > *hasta,* Far. *hemān* > *hemen,* Far. *māle* > *mala,* Far. *māye* > *maya,* Far. *pāre* > *para* gibi.

Gerileyici benzeşmeyle: Ar. *hevā* > *hava,* Ar. *mikass* > *makas,* Far. *çenār* > *çınar;* Far. *dīvār* > *duvar;* Far. *emrūd* > *armut,* Far. *ser+hoş* > *sarhoş*, Far. *serāy* > *saray* gibi.

İlerleyici/gerileyici benzeşmeyle: Ar. *şemāte* > *şamata* gibi.

Dudak Benzeşmesi

Türkçe kelimelerin ilk hecelerindeki ünlülerin düz veya yuvarlak oluşlarına göre onu izleyen hecelerdeki ünlülerin, kelimenin ilk hecesi düz ünlülü ise düz, yuvarlak ünlülü ise dar yuvarlak veya geniş düz olarak gelmesi kuralı olan dudak benzeşmesi ünlüler çıkarılırken dudakların yayvan veya büzülmüş, yani düz veya yuvarlak durumlarıyla ilgilidir.

101 Türkiye Türkçesinin nispeten geç meydana gelmiş bir gelişmesi olmalıdır, J. Deny'e göre Anadolu Türkçesinin pek eski sayılmayacak bir devresinde ön damak şekli de vardır (Mansuroğlu 1959: 89).

Buna göre, Türkçede yalın veya eklerle genişletilmiş bir kelimenin ilk hecesinde düz bir ünlü varsa, ondan sonraki hecelerde de düz bir ünlü yer alır. Ancak kelimenin ilk hecesinde yuvarlak bir ünlü bulunuyorsa, sonraki hecelerde ya dar yuvarlak (/u/, /ü/) ya da düz geniş (/a/, /e/) ünlüler bulunur. Eğer yuvarlak ünlülerden sonra düz geniş ünlülerden (/a/, /e/) biri varsa, ondan sonraki hecenin ünlüleri de düz olurlar. Ünlüler arasındaki bu benzeşmeye **dudak benzeşmesi, düzlük-yuvarlaklık uyumu** yahut **küçük ünlü uyumu** adı verilir. Buna göre seslerin kelime içindeki sıralanışı şöyledir:

Düz Ünlülü Kelimeler

Ünlü	**İlk Hece**	**Sonraki Heceler**		**Örnekler**
geniş	/a/	/a/-/ı/		*yanaşmak, yazar, alır, çalışmak*
geniş	/e/	/e/-/i/		*yelek, seslen-, geçer, gelir*
dar	/ı/	/ı/-/a/		*kılıç, ısırmak, kısa, ılıklaşmak*
dar	/i/	/i/-/e/		*bilek, çilek, izleyici, çiçek*
geniş	/o/	/u/-/a/	/ı/	*omuz, yorgunluk, yolcuları, oya*
geniş	/ö/	/ü/-/e/	/i/	*ördek, ölçü, göleti, görümce, börekçi*
dar	/u/	/u/-/a/	/ı/	*uzun, kurutmak, uzak*
dar	/ü/	/ü/-/e/	/i/	*ütü, ürkek, yüklemek, gündüzleri*

Yuvarlak Ünlülü Kelimeler

Geniş yuvarlak ünlüler (/o/, /ö/) Türkçe kelimelerin yalnız birinci hecelerinde yer alırlar. İkinci ve daha sonraki heceler ile eklerde bulunmazlar. Birinci heceden sonraki hecelerinde geniş yuvarlak ünlü bulunan kelimeler, ya yabancı asıllı ya da birleşik kelimelerdir: *banliyö* (Fr.), *barkod* (İng.), *çinko* (İt.), *defo* (Fr.), *filolog* (Fr.), *koro* (İt.), *laborant* (Alm.), *palto* (Fr.), *solo* (İt.), *şablon* (Alm.), *şoför* (Fr.), *tango* (İsp.), *tekvando* (Kor.), *vazo* (İt.), *zangoç* (Erm.); *düşmeyegör-, tepegöz, camgöz, semizotu, dereotu* gibi.

Düzlük-yuvarlaklıkta aslında sınırlı bir uyumdan söz edilebilir. Çünkü bu uyum her zaman ortaya çıkmaz. Geniş ünlülere sahip ekler sadece artlık-önlük özelliklerine göre değişebilmekte, düzlük-yuvarlaklığa göre değişememektedir: *kol-lar, göz-ler* gibi. Uyum tam gelişmiş olsaydı, Türkçenin Kırgızca, Türkmence gibi bazı kollarında görülen ve dudak uyumu bulunduran **kol-lor, *göz-lör* gibi biçimler karşımıza çıkacaktı. Nitekim uyumun daha gelişmiş olduğu Kırgızca *kol-lar* kelimesi *kol-dor, orta* kelimesi *orto* biçimindedir (Demir vd. 2005: 162).

Dudak Benzeşmesinin İstisnaları

Dudak benzeşmesi Türkçenin ilk devirlerinde görülmez; ancak son zamanlarda belirli bir kural hâline gelmiştir. Batı Türkçesinin ilk devri olan Eski Anadolu Türkçesi

Döneminde dudak benzeşmesi yoktur. Dudak benzeşmesi ancak Klasik Osmanlı Türkçesi Döneminden sonra dilde oluşmaya başlamış ve Türkiye Türkçesi'nde kurallaşmıştır.

Türkçede ünlülerinin yanında /b/, /p/, /v/, /m/ gibi dudak ünsüzleri bulunan bazı kelimeler bu uyumun dışında kalmıştır. Çünkü bu ünsüzler, ünlüleri yuvarlaklaştırma eğilimindedirler: *avuç, avurt, avutmak, çamur, çapul, karpuz, kavuk, kavun, kavurma, savruk, savurmak, tavuk, yağmur* gibi. Anadolu ağızlarında bu gibi kelimeler düzlük-yuvarlaklık uyumuna uydurulur: */avıç/, /çamır/, /karpız/, /kavın/, /kavırma/, /yağmır/* vb.

Dilimizde kullanılan bir kısım yabancı kelimeler ilerleyici ve gerileyici benzeşmeyle dudak uyumuna uymaktadırlar: Ar. *maslūk* > *muslık,* Ar. *muşkil* > *müşkül,* Ar. *mumkin* > *mümkün,* Ar. *müdīr* > *müdür,* Far. *çūn+ki* > *çünkü,* Far. *dūrbīn* > *dürbün,* Far. *gūgird* > *kükürt,* İt. *bussola* > *pusula* gibi.

Dil benzeşmesinde kelimenin tüm heceleri dikkate alınırken, dudak benzeşmesinde birbirini takip eden ünlüler dikkate alınmalıdır: *so-ba-cı-lar* örneğinde /o/'dan sonra /a/ gelir, /a/'dan sonra /ı/ gelir, /ı/'dan sonra /a/ gelir, şeklinde düşünülmeli; /o/'dan sonra /ı/ gelmez şeklinde düşünülmemelidir.

Ünlü-Ünsüz Benzeşmesi (Ünlülerin Ünsüzlere Etkisi)

Kelimelerin ünlüleri ile ünsüzleri arasında çeşitli sebeplerle benzeşmeler olmaktadır. Bunlardan en önemlisi tonlulaşma'dır.

Tonlulaşma[102]

Tonsuz ünsüzlerin iki ünlü arasında kalınca veya kendilerinden sonra ünlüyle başlayan bir ek gelince tonlu bir nitelik kazanmalarına **tonlulaşma** denir.

İki ünlü arasında kaldığı hâlde tonlulaşmayan sesler bulunduğu için tonlulaşma Türkçede genel bir kural değildir. Ayrıca tonlulaşma yalnızca ünlüler arasında kalan sesler arasında olmamakta, komşu bir ünsüzün etkisiyle de tonlulaşma meydana gelmektedir: Far. *çār*+Ar. *ṭāḳ* > *çardak* gibi.

Bunun yanında gerek Türkçe kelimelerde, gerekse yabancı kelimelerde ilk seste de tonlulaşma olmaktadır: *tağ* > *dağ, tamar* > *damar, tavar* > *davar, teg-* > *değ-, teñiz* > *deniz, tudaḳ* > *dudak, tuy-* > *duy-,* Ar. *tabl* > *davul* gibi.

Bizim burada söz konusu ettiğimiz tonlulaşma, ünlülerin ünsüzleri etkilemesiyle oluşan tonlulaşma hadisesidir. Bu sözü edilen değişmede, ünsüzlerin tonlulaşmasında ünlülerin çıkış biçimi bakımından etkisi, akla gelen ve kimi yazarlarca değinilen bir etken olarak belirtilmektedir. *Kayık, geyik, ağaç, çekiç* gibi kelimelerin ek almış biçimlerini göz

---

102 *Tonlulaşma* yerine *sedalılaşma, ötümlüleşme, ünsüz değişimi, ünsüz yumuşaması* terimleri de kullanılmaktadır.

önünde bulundurursak bu durumun oluşumunu daha kolay açıklayabiliriz. Bu kelimelerde son sesteki /k/ ve /ç/ sesleri *kayığa, geyiğe, ağaca, çekice* biçimlerinde, iki ünlü arasında kalmaktadır. Ünlüler arasında, tonsuz bir sesin bulunuşu söyleyişte güçlük doğurmakta, bu ünsüzün tonlulaştırılmasıyla giderilmektedir.

İç Seste Tonlululaşma

/-t-/ > /-d-/ Değişmesi

ata > ada, butaḳ > budak, ḳatun > kadın, ḳutuz > kuduz, otuñ > odun, otaġ > oda gibi.

İki ünlü arasında oldukları hâlde tonlulaşmayan örnekler de vardır: *batak, batı, çatal, katır, otuz* gibi.

Bu değişmeye dilimizde kullanılan yabancı kökenli kelimelerde de rastlanır: Ar. *Fāṭıma > Fadime,* Ar. *kaṭīfe > kadife* gibi.

/-p-/ > /-b-/ Değişmesi

Kelime içinde -p- > -b- tonlulaşması az rastlanan bir ses hadisesidir: *apa > aba* "abla; anne", Far. *pāpūş > pabuç, Töpüt > Tibet* gibi.

Tonlulaşmayan örnekler daha çoktur: *çapak, çapul, çaput, çepel* "kir, bulaşık, çamur, pislik; bozuk, kapalı (hava)", *çeper* "çit; ahlaksız, huysuz, geçimsiz kimse", *kapak, kapan, köpek, sıpa, sopa, süpürge, tapa, tepe, tepin-, topal, yapağı* "ilkbaharda kırkılan koyun tüyü", *yapış-* , Fr. *coupon > kupon,* Fr. *vapeur > vapur* gibi.

/-ç-/ > /-c-/ Değişmesi

açıġ > acı, açıḳ- > acık-, buçġaḳ > bucak, eçe > ece "güzel kadın; kraliçe", *keçik- > gecik-, kiçe > gece, ḳuçaḳ > kucak, monçuḳ > boncuk, neçe > nice, oçaḳ > ocak, sançıġ > sancı, uçuz > ucuz, yinçü > inci* gibi.

Tonlulaşmayan örnekler: *açık, bıçak, buçuk, çiçek, geçit, keçe, keçi, koçak, küçük, sıçan, uçuk, uçun > için* gibi.

/-g-/, /-ġ-/, /-ḳ-/ > /-ğ-/ Değişmesi

aġa > ağa, aġır > ağır, aġız > ağız, aḳar- > ağar-, baġır > bağır, baḳır- > bağır-, boġuz > boğaz, çaġır- > çağır-, degül > değil, egil- > eğil-, oġul > oğul, oġur > uğur, taġıt- > dağıt-, tegin > değin, tegiş- > değiş-, tügüm > düğüm, yaġız > yağız, yıġaç > ağaç, yigit > yiğit, yoġurt > yoğurt gibi.

Tabanların Son Sesleri ve Eklerde Tonlulaşma

Türkçe kelimelerin sonlarında /b/, /c/, /d/, /g/ ünsüzleri bulunmaz. Bunların yerlerine tonsuzları olan /p/, /ç/, /t/, /k/ sesleri bulunur: *dip, ağaç, yurt, kuşak* gibi.

Bu tonsuz ünsüzler, ekleme sırasında iki ünlü arasında veya bir akıcı ünsüz ile ünlü arasında kaldıklarında çoğu zaman tonlulaşırlar: *ant > andı, andını, anda; araç > aracı, aracın, araca; çok > çoğu, çoğunlukla; çorap > çorabı, çoraba; dört > dördü, dördüncü; geçit > geçidi, geçide; gömlek > gömleği, gömleğin; gözlük > gözlüğün, gözlüğünde; güç > gücü, güce; uç > ucu, ucun, uca; umut > umudu, umudun, umuda; yüzgeç > yüzgeci, yüzgece* gibi.

Tonlulaşmayan örnekler de vardır: *bırak+ır > bırakır, kanıt+ı > kanıtı, kesit+i > kesiti, konut+a > konuta, sepet+e > sepete, yakıt+ı > yakıtı, yanıt+ı > yanıtı* gibi.

Tek heceli kelime tabanlarında tonsuz /p/, /ç/, /t/, /k/ ünsüzlerinin çoğunlukla korunduğu görülmektedir: *at > atı, ata, atın, çit > çiti, çite, dik > dikiş, ek > eki, eke, göç > göçü, göçe, iç > içi, içe, ip > ipi, ipe, ipin, kaç > kaçı, kaça, kat > katı, kata, katın, ok > oku, oka, okun, sap > sapı, sapa, sık- > sıkı, sıkış, top > topu, topa, üç > üçü, üst > üste, üstün* gibi.

Özel isimlerde tonlulaşma olmaz ve bu isimlerde söyleyişte olan tonlulaşma yazıya geçmez: *Antep'in > /Antebin/, Kızılırmak'ı > /Kızılırmağı/, Zonguldak'a > /Zonguldağa/, Mehmet'i > /Mehmedi/* gibi.

Yabancı Asıllı Kelimelerde Tonlulaşma

Dilimize yabancı dillerden geçen ve sonunda tonlu ünsüzler bulunan kelimelerin son sesleri Türkçe söyleyişe uyarak tonsuzlaşır: Ar. *ᶜahd > ahit,* Ar. *cevab > cevap,* Ar. *cild > cilt,* Ar. *ecdād > ecdat,* Ar. *harāc > haraç,* Ar. *harc > harç,* Ar. *hatīb > hatip,* Ar. *hisāb > hesap,* Ar. *ihrāc > ihraç,* Ar. *ᶜilāc > ilaç,* Ar. *kitāb > kitap,* Ar. *mevcūd > mevcut,* Ar. *rakīb > rakip,* Ar. *sebeb > sebep,* Ar. *şehīd > şehit,* Ar. *tāc > taç,* Ar. *tālib > talip,* Far. *āheng > ahenk,* Far. *ceng > cenk,* Far. *derd > dert,* Far. *reng > renk* gibi.

Ancak bu kelimelere ünlü ile başlayan bir ek geldiğinde, bu tonsuz ünsüzler yeniden tonlulaşırlar, yani asli durumlarına dönerler: *ahenk+i > ahengi, ceng+e > cenge, cilt+i > cildi, ecdat+ımız > ecdadımız, haraç+a > haraca, hesap+ı > hesabı, ihraç+a > ihraca, ilaç+a > ilaca, kitap+a > kitaba, mevcut+u > mevcudu, rakip+imiz > rakibimiz, renk+imiz > rengimiz, şehit+e > şehide, taç+ı > tacı* gibi.

Tonsuz ünsüzle biten bir kısım yabancı kelimeler ise, ünlüyle başlayan ek almalarına rağmen sondaki tonsuz ünsüz kendini korumuştur: Ar. *ᶜaşk > aşk+ın > aşkın,* Ar. *edebiyyāt > edebiyat+ın > edebiyatın,* Ar. *halk > halk+ın > halkın,* Ar. *hayret > hayret+inden > hayretinden,* Ar. *hukūk > hukuk+un > hukukun,* Ar. *mahlūk > mahluk+a > mahluka,* Ar. *millet > millet+in > milletin,* Ar. *mulkiyyet > mülkiyet+i > mülkiyeti,* Ar. *sāᶜat > saat+in > saatin,* Ar. *sūret > suret+i > sureti,* Ar. *tebrīk > tebrik+e > tebrike,* Far. *dūst > dost+un > dostun,* Far. *hīç > hiç+e > hiçe,* Fr. *camp > kamp+a > kampa,* Fr. *match > maç+a > maça,* Fr. *type > tip+in > tipin* gibi.

Birleşik Kelimelerde Tonlulaşma

Birleşik kelimelerde çoğunlukla söyleyişte görülen tonlulaşma kimi zaman yazıda da gösterilmektedir: *ant+içmek* > */andiçmek/*, *ayırt+etmek* > */ayırdetmek*, *harp+etmek* > */harbetmek/*, *Hatip+oğlu* > *Hatiboğlu*, *hesap+ortada* > */hesabortada/*, *kitap+evi* > *kitabevi*, *linç+etmek* > */lincetmek/*, *muhtaç+olmak* > */muhtacolmak/*, *öç almak* > */öcalmak/*, *saç+ayağı* > *sacayağı*, *Saraç+oğlu* > *Saracoğlu*, *tat almak* > */tadalmak/*, *yurt içi* > */yurdiçi/* gibi.

Son sesi damak ünsüzü olan kelimelerde ise damak ünsüzü tonlulaşmaz: *ayak altı* > */ayakaltı/*, *büyük ada* > */büyükada/*, *çok az* > */çokaz/*, *Küçük Ağa* > */Küçükağa/*, *sokak ortası* > */sokakortası/*, *yüksük otu* > */ yüksükotu/* gibi.

Dudaksıllaşma

Bazı kelimelerde çeşitli sebeplerle ünsüzlerin dudak ünsüzlerine dönmesine **dudaksıllaşma (labialisation)** denir. Dilimizde özellikle yuvarlak ünlüler kendilerinden sonra gelen ünsüzleri dudak ünsüzüne dönüştürürler.

/g/, /ğ/ > /v/ Değişmesi

dög-> döv-, dögen > döven, düge > düve, kağun > kavun, koğa > kova, koğala- > kovala-, koğan > kovan, koğuk > kovuk, koğuş > kovuş, oğ- > ov-, oğuştur- > ovuştur-, ögey > üvey, soğuk > sovuk, sög- > söv-, takağu > tağuk > tavuk, ügeyik > üveyik, yağuklığ > yağuklu > yavuklu gibi.

/n/ > /m/ Değişmesi

/n/ asıl diş ünsüzü, iç seste /p/, /b/ çift dudak ünsüzleri önünde genellikle /m/ çift dudak sesine döner. Bu karşılaşma Türkçe kelimelerde nadir olur. Yabancı dillerden alınan kelimeler ise bu kurala uygun olarak gelmişler veya Türkçede ona uymuşlardır: Far. *anbār* > *ambar*, *tenbel* > *tembel*, İng. *gun-boat* > *gambot* "birkaç topu olan bir çeşit küçük ve hafif savaş gemisi", Far. *penc+şenbe* > *perşembe*, Far. *cānbāz* > *cambaz*, Far. *zenbāre* > *zampara* gibi.

/ñ/ > /m/ Değişmesi

Yuvarlak ünlülerden sonra gelen /ñ/ sesi de bazı kelimelerde /m/'ye dönüşmektedir: *toñuz* > *doñuz* > *domuz*, *göñlek* > *gömlek*, *koñur* "kestane rengi" *al* > *kumral*, *oñurga* > *omurga* gibi.

Sızıcılaşma

Patlamalı ünsüzlerin çeşitli sebeplerle sızıcı ünsüzlere dönüşmesine **sızıcılaşma (spirantisation)** denir: *açlık* > */aşlık/*, *akıt-* > */ahıt-/*, *arka* > */arha/*, *budak* > */budah/*, *ceylan* > */jeylan/*,

çıkmak > /çıḫmaḫ/, ecdat > /ejdat/, ecnebi > /ejnebi/, geçkin > /geşkin/, geçti > /geşti/, içtima > /iştima/, mecbur > /mejbur/, meclis > /mejlis/. Necdet > /Nejdet/. secde > /sejde/, taḳı > daḫı > dahi. uçkur > /uşkur/, vicdan > /vijdan/, yamaç > /yamaş/, yoḳsul > /yoḫsul/ gibi.

Akıcılaşma

/b/, /d/. /g/. /ġ/, /k/, /ḳ/ gibi patlamalı ünsüzlerden biri ile /h/ gırtlak ünsüzünün; /r/, /l/, /m/, /y/ gibi bol sesli akıcı ünsüzlerden birine dönüşmesi hadisesidir. Bu ses olayına **açıklık benzeşmesi** de denilebilir: *adak > ayak, adır- > ayır-, eder > eyer* "binek hayvanlarının sırtına konulan, oturmaya yarayan nesne", *ḳadġu > kaygı, ked- > giy-, kedim > giyim, ḳod- > koy-, ḳuduġ > kuyu, idi > iye* "sahip", *ḳuduruḳ > ḳudruḳ > kuyruk. sub > suv >suy > su, yad- > yaz- > yay-, yadağın > yayan,* Far. *bīşe > meşe; bıñar > /mıñar/ "pınar", binek daşı > /minek daşı/. bugün > /böyün/, Fehime > /Feyime/. felek > /feley/, pehlivan > /peylavan/, seksen > /seysen/, şehit > /şeyit/, tedbir > /teybir/, vefat > /mefat/, zehircilik > /zeyircilik/* gibi.

Ünsüz-Ünlü Benzeşmesi (Ünsüzlerin Ünlülere Etkisi)

Ünlü Düzleşmesi

Yuvarlak sıradan bir ünlünün düz sıraya geçmesine **düzleşme** adı verilir. Ünlü düzleşmesi daha çok dilimize girmiş yabancı kelimelerde görülmektedir: Ar. *fulān > filan*[103], Ar. *funduk > findık,* Ar. *fursat > fırsat,* Ar. *fustuk > fıstık,* Ar. *musāfir > misafir,* Far. *ḫurde*+Ar. *-āt > hırdavat,* Far. *nerdubān > merdiven,* İt. *feluca > filika* "cankurtaran sandalı", İt. *fortuna > fırtına* gibi.

Anadolu ağızlarından örnekler: *yürüdüm > /yürüdim/. oğlan > /olan/ > /alan/* gibi.

Düzlük-yuvarlaklık uyumuna uygun olarak bir kısım Türkçe kelimede yer alan yuvarlak ünlüler, ünsüzlerin etkisinden ziyade düz geniş ünlülerin (/a/. /e/) tesiriyle ve ilerleyici/gerileyici benzeşmeyle /ı/, /i/'ye dönüşüp düzleşmektedir: *altun > altın, artuḳ > artık, aşur- > aşır-, ayruḳ > ayrık, adıġ > ayıġ> ayu > ayı, azuḳ > azık, bengü > bengi* "sonu olmayan, hep kalacak olan. ölümsüz, ebedî", *berü > beri, bildük > bildik, bintür- > bindür- > bindir-, buñar > pınar, büre > pire, büt- > bit-, çaruḳ > çarık. degül > değil, delü > deli, delük > delik, demür > demir, dilkü > tilki, eksük > eksik, erük > erik, eyü > iyi, ilerü > ileri, incü > inci, ḳapıġ > ḳapu > kapı, ḳarġu > kargı, ḳarşu > karşı, ḳadġu > ḳayġu > kaygı, kendü > kendi, kirpük > kirpik, oçuḳ > oçıḳ > oçaḳ > ocak, sanduḳ >*

103 /f/ ünsüzünün düzleşmede etkiliği olduğu bu tür örneklere Zeynep Korkmaz da dikkatleri çekmektedir: /f/ dudak ünsüzü yanındaki artık iyice yerleşmiş olan düzleşmeyi yazı dilindeki kelimelerde de bulmaktayız (Korkmaz 1977: 63).

sandık, sarıġ > sarıı > sarı, tırmuķ > tırmık, töpü > tepe, tüp > dip, uşbu > işbu, uşda > işte, üçün > içün > için, yalıñuz > yalınız, yanķu > yankı, yazuķ > yazık, yılduz > yıldız, yitük > yitik gibi.

Ünlü Yuvarlaklaşması

Düz bir ünlünün, özellikle /b/, /m/, /p/, /v/ gibi dudak ünsüzlerinin tesiriyle yuvarlak ünlü durumuna geçmesine **ünlü yuvarlaklaşması** denir. Bu olayda, komşu dudak ünsüzlerinin etkisiyle ünlüler yuvarlaklaşırlar. Bu bakımdan dilimizde, içinde dudak ünsüzü bulunan kelimelerin bir kısmında, bu ünsüzler, dudak benzeşmesine aykırı olarak, kendilerinden sonraki dar ünlüleri yuvarlak ünlü durumuna getirirler ve düzlük-yuvarlaklık uyumunu bozarlar: *avıç > avuç, avın- > avun-, avırt > avurt, bedük > böyük > büyük, bıçuķ > buçuk, çıbıķ > çıbuk > çubuk, ķabıķ > kabuk, ķavın > kavun, ķavır- > kavur-, savır-> savur-, topıķ > topuk* gibi.

Bazı alıntı kelimelerde de yuvarlaklaşmalar meydana gelmektedir: Ar. *hamīr > hamur;* Ar. *matbah > mutfak,* Ar. *nevbet > növbet > nöbet,* Ar. *tabl > tabıl > davul,* Ar. *terceme > tercüme,* Ar. *tevbe > tövbe,* Far. *dīvār > duvar,* Far. *hevīc > havuç* gibi.

Başka yuvarlaklaşmalar: *kiçig > kiçik > kiçük > küçük, ķorı- > koru-, oķı- > oku-, soġı- > soġu- > soğu-, toķı- > toķu- > doku-, tozıt- > tozut-, udı- > udu- > uyu-, ulı- > ulu-, unıt- > unut-; çeşme > /çöşme/, ek- > /ök-/, çekürge > /çökürge/, sakal > /sokal/* gibi.

Ünlü Daralması

Yanlarında geniş ünlüleri daraltma etkisi yapan bazı (/g/, /ğ/, /y/ gibi) ünsüzlerin etkisi altında geniş ünlülerin daralması hadisesidir: *deye > diye, deyecek > diyecek, ked- > key- > kiy- > giy-, göğen- > güğen- > güven-, gözel > güzel, kedim > keyim > kiyim > giyim, neye > niye, oğlan > ulan, oğur > uğur, taş > dış, yeyecek > yiyecek, yokaru > yukarı; kimseye > /kimsiye/, oraya > /orıya/, ova > /uva/, yeğen > /yiğen/, yoğur- > /yuğur-/,* gibi.

Çoğunlukla söyleyişte karşımıza çıkan ünlü daralması, bir kısım kelimelerde yazıya da geçmiştir. Türkçede /a/, /e/ ile biten fiil tabanlarına şimdiki zaman eki /-yor/ getirildiğinde, /a/ ünlüsü /ı/ veya /u/ya, /e/ ünlüsü de /i/ veya /ü/'ye dönüşür ve bu söyleyiş biçimi yazıda da gösterilir: *atla+yor > atlıyor, başla+yor > başlıyor, bekle+yor > bekliyor, bilme+yor > bilmiyor, de+yor > diyor, dile+yor > diliyor, düşle+yor > düşlüyor, etkile+yor > etkiliyor, gitme+yor > getmiyor, , koşama+yor > koşamıyor, sakla+yor > saklıyor, söyle+yor > söylüyor* gibi.

Öte yandan sonu /a/ veya /e/ ünlüsü ile biten fiil tabanlarına, geniş ünlü ile başlayan bir ek geldiğinde, araya /y/ ünsüzü girer ve bu ünsüz geniş ünlüleri daraltır. Söyleyişte kalıp yazı diline geçmeyen bu durumun örnekleri şunlardır: *bekle- + -en > bekleyen >*

/bekliyen/, besle- + -elim > besleyelim > /besliyelim/, gelme- + ecek > gelmeyecek > / gelmiyecek/ gibi.

Bu olay hâl eki almış kimi kelimelerde de görülür. Bu değişme de yazı diline yansımaz: *buraya > /burıya/, oraya > /orıya/, ortaya > /ortıya/, şuraya > /şurıya/* gibi.

Alıntı kelimelerdeki ünlü daralmaları: Ar. *bahūr > buhur* "tütsü", Ar. *cerīd > cirit*, Ar. *maslūk > musluk*, Ar. *teftīk > tiftik*, Ar. *zefīrī > zifirî*, Ar. *semīd > simit* gibi.

Ünlü Genişlemesi

Kelime içindeki dar sıradan /ı/, /i/, /u/, /ü/ ünlülerinin çeşitli sebeplerle boğumlanma özellikleri bakımından geniş sıradan /a/, /e/, /o/, /ö/ ünlülerine dönüşmesine **ünlü genişlemesi** denir: *bodu- > boya-, boduġ > boya, boġuz > boğaz, buḳa > buġa > boġa > boğa, bulıt > bulut, buz- > boz-, ıġaç > ağaç, ilçi > elçi, ir- > er-, irte > erte, kiçe > gice > gece, kiyik > keyik > geyik, vir- > ver-, yir > yer, yiti > yedi, yul- > yol-;* Ar. *fulān > falan*, Ar. *kenīf > kenef* "tuvalet", Ar. *nuksān > noksan*, Ar. tezkire > tezkere, Ar. *zinbīl > zembil* "hasırdan örülmüş saplı torba", Far. *būstān > bostan*, Far. *dūst > dost*, Far. *zūr > zor; ağır > /ağar/, bağışlan- > /bağaşlan-/, buñal- > /boñal-/, değil > /değel/, doğur- > /doğor-/, gelince > /gelence/, hediye > /hedāye/, ihtiyar > /ehtiyar/, kelime > /keleme/, kumar > / komar/, kundura > /kondura/, yağız > /yağaz/, yoğurt > /yoğort/* (> */yōrt/*) gibi.

Ünlü İncelmesi

Bazı ünsüzlerin etkisiyle kelimenin türlü hecelerinde kalın sırada bulunan ünlülerin veya ünlülerden birinin ince sıraya geçmesi olayına **ünlü incelmesi** denir. Türkçede özellikle ön damak ünsüzü /y/ ve diş eti ünsüzleri olan /ç/, /ş/ çevrelerinde bulunan sesler üzerinde inceltici bir etki yaparlar. Bu sebeple /ç/, /ş/, /y/ ünsüzleri, içinde bulundukları kalın kelimeleri zamanla inceltebilirler. Bu incelme kelimenin bütün hecelerinde olabileceği gibi, çok heceli kelimelerin yalnızca bir hecesinde de olabilir. Kelimenin bütün hecelerindeki incelmeye **tam incelme,** yalnız bir hecedeki incelmeye ise **yarı incelme** denir.

Tam İncelme

Ar. *bunye > bünye*, Ar. *cubbe > cübbe*, Ar. *cumle > cümle*, Ar. *cusse > cüsse*, Ar. *devāt > divit*, Ar. *fitra > fitre*, Ar. *hicā' > hece*, Ar. *sadef > sedef*, Ar. *sāyis > seyis*, Ar. *sundus > sündüs* "ipin yanı sıra altın ve gümüş tellerle dokunan, kaftan ve giysi dikiminde kullanılan bir tür ipekli kumaş, kız ismi olarak da kullanılır", Ar. *sunnet > sünnet*, Ar. *teşekkur > teşekkür*; Ar. *tekerrur > tekerrür*; Ar. *teneffus > teneffüs*, Ar. *tenezzul > tenezzül*, Ar. *tevekkul > tevekkül*, Ar. *turbe > türbe*, Ar. *ummet > ümmet*, Ar. *zumre > zümre*, Ar. *zeytūn > zeytin*, Ar. *zumurrud > zümrüt*, Far. *bulbul > bülbül*, Far. *çāşnī > çeşni*, Far. *hemān > hemen*, Far. *kemānçe > kemençe*, Far. *kilār > kiler*; Far. *mānend >*

menent "eş, benzer", Far. *mujde* > *müjde,* Far. *rīçāl* > *reçel,* Far. *servān* > *serüven,* Far. *tebāşīr* > *tebeşir; ayıt-* > *eyit-* "söylemek", *bıç-* > *biç-, bıñ* > *bin* (rakam), *pış-* > *piş-, şış* > *şiş* "şişmiş, şişkin", *takı* > *dahi, tıl* > *til* > *dil, tışı* > *dişi, ışda* > *işte, yana* > *yine, yañı* > *yeni, yaşıl* > *yeşil, yorı-* > *yürü-, haber* > */heber/, tane* > */dene/, mezar* > */mezer/, muhkem* > */mühkem/,* gibi.

Yarı İncelme

alma > *elma, dahı* > *dahi, ınan-* > *inan-, ḳangı* > *hangi, ḳanı* > *hani, ḳardaş* > *kardeş, şışman* > *şişman, taḳı* > *dahi, dolaş-* > */doleş-/, çıyan* > */çiyan/, kolay* > */goley/, tayyare* > */teyyare/,* Ar. *kalᶜa* > *kale,* Ar. *naᶜnaᶜ* > *nane,* Ar. *sadā* > *seda,* Far. *āşufte* > *aşüfte,* Far. *duşmān* > *düşman,* Far. *fusūn* > *füsun* "büyü" gibi.

Eklemede öndamaksılların sıralanması senli benli konuşmada aşırı kaynaşmalarla birlikte seslileri inceltir: */yapmīcām/, /başlīcak/, /almīm/, /oturmīnce/* gibi (Banguoğlu 2007: 101).

Ünlü Kalınlaşması

Belirli ünsüzlerin kalınlaştırma etkilerine bağlı olarak veya kelime içinden gelen başka sebeplerle ön (ince) ünlülerin kalın sıraya geçmesi olayına **ünlü kalınlaşması** adı verilir.

Tam Kalınlaşma

beyrem > *bayram, isig* > *isi* > *ısı, Teñri* > *Tanrı; ateş* > */ataş/, bahçe* > */bahça/, beraber* > */barabar/, cesur* > */casur/, çizme* > */çızma/, dalavere* > */dalavara/, döğüş-* > */dōş-/, göz* > */goz/, gülüş-* > */gulüş-/, hizmet* > */hızmat/, küçük* > */güçcük/* > */guçcük/, zalim* > */zalım/, zeval* > */zaval/;* Ar. *ādem* > *adam,* Ar. *ᶜavret* > *avrat,* Ar. *bātil* > *batıl,* Ar. *bekere* > *makara,* Ar. *fikra* > *fıkra,* Ar. *fitrat* > *fıtrat,* Ar. *gidā* > *gıda,* Ar. *gilāf* > *kılıf,* Ar. *halīfe* > *kalfa,* Ar. *kinneb* > *kınnap* "kaba şeyler dikmeye, bağlamaya yarayan ince sicim veya kalın iplik", Ar. *mantik* > *mantık,* Ar. *mesel* > *masal,* Ar. *meymūn* > *maymun,* Ar. *mithare* > *matara,* Ar. *mitrāk* > *matrak,* Ar. *sādik* > *sadık,* Ar. *sila* > *sıla,* Ar. *sirf* > *sırf,* Ar. *telkīn* > *talkın* "ölü gömüldükten sonra mezar başında imamın söylediği dinî sözler", Ar. *vāsita* > *vasıta,* Ar. zindik > *zındık* "Allah'a ve ahirete inanmayan (kimse)", Far. *āster* > *astar;* Far. *hefte* > *hafta,* Far. *hirmen* > *harman,* Far. *lāfzen* > *lafazan,* Far. *serāy* > *saray,* Far. *ser+hoş* > *sarhoş,* Far. *terhāne* > *tarhana gibi.*

Yarı Kalınlaşma

Ar. *kidem* > *kıdem,* Ar. *kismet* > *kısmet,* Ar. *kiymet* > *kıymet,* Far. *gerden* > *gerdan,* Far. *kergeden* > *gergedan* gibi.

Türkçede ünlü kısalması ve ünlü uzaması hadiselerini yukarıdaki ses olaylarından ayrı olarak değerlendirmek gerekir.

Ünlü Kısalması

Türkiye Türkçesinde asli uzun ünlü bulunmadığı için, Eski Türkçe ve bazı alıntı kelimelerdeki ünlüler, Türkiye Türkçesinin bu karakteristik yapısına uyarak kısalmaktadırlar: *āt* > *at*, *āç* > *aç*.

Bazı alıntı kelimelerdeki uzun ünlüler de kısalmaktadır. Ünlü kısalmasında, çoğu zaman kelimedeki kısa bir ünlü, uzun ünlüyü kendisine benzetir: Ar. *beyāz* > *beyaz*, Ar. *hāzir* > *hazır*, Ar. *kibrīt* > *kibrit*, Far. *anbār* > *ambar* gibi.

Başka ünlü kısalmaları: Far. *āzār* > *azar*, Far. *cān* > *can*, Far. *tīz* > *tiz* "ince, keskin (ses)" gibi.

Ünlü Uzaması

Ünlü uzaması çeşitli ses olaylarının sonunda bir ünlünün boğumlanma süresinin normal ünlülerin boğumlanma süresinden daha uzun sürmesi, o ünlünün daha uzun söylenmesidir: *değirmene* > */dērmene/* (büzülme ile); *ne yapacağım* > */nāpacām/* (büzülme ile); *bir daha* > */bi dā/* (büzülme ile); *ağlaş-* > */ālaş-/* (ünsüz düşmesi ile); *yağmur* > */yāmur/*[104] (ünsüz düşmesi ile); *"vay torunūm"* demiş (vurgulama ile); *bana bak komşu hū!* (seslenme ile) vb.[105]

Ünsüz Benzeşmesi

Yan yana gelen iki ünsüzün boğumlanma nitelikleri bakımından bir uyum içine girmesine **ünsüz benzeşmesi** denir. Bu benzeşme ya tonluluk-tonsuzluk bakımından ya da çıkış yerleri bakımından ünsüzlerin birbirlerine uyması şeklinde olur.

Tonluluk-Tonsuzluk Bakımından Benzeşme

Ünsüzlerin tonluluk-tonsuzluk benzeşmesi iki şekilde olur: iç seslerde, eklemede.

Türkçe kelimelerde tonlu ve tonsuz olarak birbirlerinin karşılığı bulunan katı ünsüzlerden ancak aynı cinsten olanlar yan yana bulunabilir. Buna göre tonlu ünsüzler tonlu-

---

104 Türkçede zaman içinde /g/ ünsüzü, yerini /ğ/'ye bırakır. /ğ/'nin görevi, bir önceki ünlüyü uzatmaktır. Uzayan ünlüler, ikincildir. Bu arada /ğ/'nin alfabede bir harf olduğunu unutmamak gerekir. Bu harfin fonetikteki ses değeri, iki nokta işaretiyle (:) ifade edilir. Bu işaret, kendinden önce gelen ünlünün uzun okunacağını gösterir: *iğne* > *i:ne*, *dağlı* > *da:lı*, *Muğla* > *mu:la* gibi (Coşkun 2008: 55).

105 Bu konu ile ilgili ayrıntılar için bk. Buran, Ahmet, "Çağdaş Türk Yazı Dillerinde ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında İkincil Uzun Ünlüler", *II. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni*, Erciyes Üniversitesi, Kayseri, 10-12 Nisan 2006.

larla (*azgın, algı, bilgi, gövde, gündem*); tonsuz ünsüzler de tonsuzlarla *(askı, ekşi, bitki, küspe, üstün)* bir arada bulunmaktadır. Ancak /v/ ünsüzü kurala aykırı olarak tonsuzlarla da bulunabilmektedir: *devşirmek, gevşek, tavsamak* "bir iş, bir durum vb. gücünü, hızını kaybetmek, yavaşlamak, gevşemek", *tavşan* gibi.

Türkçe kelimelerde görülen bu uyum, Arapça ve Farsçadan dilimize girmiş bazı kelimelerde de görülür: Ar. *abdāl* > *aptal,* Ar. *gibta* > *gıpta* "imrenme", Ar. *hudhud* > *hüthüt,* Ar. *ibtāl* > *iptal,* Ar. *ictināb* > *içtinap* "sakınma, çekinme, kaçınma", Ar. *idhālāt* > *ithalat,* Ar. *kasden* > *kasten,* Ar. *kudsī* > *kutsi,* Ar. *lehce* > *lehçe,* Ar. *mahbūs* > *mahpus* "kapatılmış, hapsedilmiş (kimse)", Ar. *masdar* > *mastar;* Ar. *mechūl* > *meçhul,* Ar. *mikdār* > *miktar;* Ar. *mubhem* > *müphem* "belirsiz", Ar. *musbet* > *müspet,* Ar. *şubhe* > *şüphe,* Ar. ***takdīm*** > */taktim/,* Ar. *taraf*+Far. *-dār* > *taraftar;* Ar. ***tedkīk*** > ***tetkik,*** Ar. ***tesbīh*** > ***tespih,*** Far. *āb+dest* > */aptes/,* Far. *bāğçe* > *bahçe,* Far. *ked+hudā* > *kethüda* "zengin kimselerin ve devlet büyüklerinin buyruğunda çalışan, onların birtakım işlerini gören kimse, kâhya" gibi.

Yazı dilimizdeki değişmelerin yanı sıra, konuşma dilimizde de benzeri değişiklikler görülmektedir: *mahcup* > */mahçup/, rehber* > */rehper/, mahzen* > */mahsen/, mahzur* > */mahsur/* gibi.

Bu benzeşme eklemede de kendini gösterir: *git-ti, uç-tan, kaç-tı, baş-tan, çap-kın, sa-bah-tan, giriş-ken* gibi. Örneklerde de görüldüğü gibi *kaç-* köküne, görülen geçmiş zaman 3. tekil kişi getirilirken -dı, -di, -du, -dü, -tı, -ti, -tu, -tü biçim birimleri içinden bu ekin tonsuz ünsüzle başlayan -tı biçimi seçilmektedir: *kaçtı.* Aynı biçimde, tonlu bir sesle biten *yan-* kökünden sonra -dı getirilmektedir, *yap-* kökünden sonra -tır biçim birimi, buna karşılık *al-* kökünden sonra -dır biçim birimi gelmektedir. Aynı görevdeki, fiilden isim türeten -gı eki, *sev-gi* ve *yaz-gı* kelimelerinde bu biçimiyle kullanılırken, *at-kı, biç-ki* kelimelerinde tonsuz bir ön ses taşıyan biçim birimlere dönüşmektedir.

Dilde kalıplaşmış olarak kullanılan ve **allomorf** adı verilen bu değişik biçimlerden biri kökün özelliğine göre seçilmektedir.

Bu olay bugünkü dil bilimcilerce, biçim birimi (morfem) adı verilen anlamlı ögelerin değişik biçimlerinin Türkçede ve kimi Ural-Altay dillerinde gösterdiği ayrıcalığın örneği olarak önemle ele alınmaktadır.

Örnekleri çoğaltabiliriz: *yok-tur, sap-tır-, taş-tan, almak-ta, çok-ça, çocuk-ça, ekmek-çi, gözlük-çü, Türk-çe, çalış-kan, gidecek-ken; al-dı, dil-ci, anlam-ca, gör-dü, göz-de, biçim-de, durum-da, el-den* gibi.

Bu örneklerde görüldüğü gibi, son sesleri tonsuz /ç/, /t/, /k/, /ş/, /p/ sesleriyle biten kök ve gövdelere yine tonsuz ünsüzle başlayan ekler getirilmektedir.

Türkçenin bu önemli eğilimi, yabancı kelimelere de yansımaktadır: *fizik-çi, fırsat-çı, kebap-çı, hesap-ça, kitap-çı, Arap-ça, nöbet-çi, sebep-ten, merak-tan, müddet-çe; teşekkül-de, kanal-da, lojman-da, roman-cı, cisim-cik* gibi.

İç seste akıcı ünsüzler, herhangi bir kurala bağlı olmaksızın yan yana gelebildikleri gibi, katı ünsüzlerden hem tonlu hem de tonsuzlarla bir arada bulunabilirler: *varlı, ayrı, yankı, süngü, dernek, elma, yonga, yolcu, yumru, kaynak, dalga, torba, kamçı, arpa, bağla-, kaytu, yılkı* " at, eşek gibi tek tırnaklı hayvan sürüsü" gibi.

Çıkış Yerleri Bakımından Benzeşme

-nb- > -mb- Benzeşmesi

Daha çok alıntı kelimelerde görülen, Türkçe kelimelerde az rastlanan bir ses olayıdır. Bir diş ünsüzü olan /n/ sesi, çift dudak ünsüzü /b/, /p/'den önce gelirse, yine bir çift dudak ünsüzü olan /m/'ye dönüşür. Aslında bu olay, bir gerileyici benzeşmedir, /b/, /p/'nin gerileyici etkisiyle, diş sesi /n/'nin /m/'ye dönüşmesidir: *anbar > ambar; anber > amber; canbaz > cambaz, cunbiş > *cünbiş > cümbiş > cümbüş, çarşanba > çarşamba, çenber > çember, dolanbaç > dolambaç, dünbelek > dümbelek, inbik > imbik, kanbur > kambur; gunbed > künbet > kümbet, menba > memba, munbit > münbit > mümbit* "verimli", *sunbul > sümbül, tanbūr > tambur, tenbel > tembel, tenbīh > tembih, zanbak > zambak, zenberek > zemberek*, Ar. zinbīl > *zembil* "hasırdan örülmüş saplı torba" gibi.

Yukarıda görüldüğü gibi, genellikle yabancı kelimelerdeki bu benzeşme Türkçede çoğunlukla birleşik kelimelerde görülmektedir. Bu durum /n/ ünsüzüyle biten bir kelimeden sonra /b/ ile başlayan bir kelime yan yana kullanıldığında söyleyişte ortaya çıkmaktadır: *onbaşı > /ombaşı/, on bir > /ombir/, binbaşı > /bimbaşı/, sonbahar > /sombahar/, ton balığı > /tombalığı/, doksanbeş > /doksambeş/, on beş > /om beş/* gibi.

-nl- > -nn- Benzeşmesi

Bu benzeşme Türkçede genellikle konuşma dilinde görülür: *anlat- > /annat-/, anlık > /annık/, bunlar > /bunnar/, canlan- > /cannan-/, dinle- > /dinne-/, geçenlerde > / geçennerde/, günlük > /günnük/, insanlar > /insannar/, karanlık > /karannık/, onlar > / onnar/, önlük > /önnük/, şunlar > /şunnar/, yalnız > /yannız/, yanlış > /yannış /, yünlü > /yünnü/* gibi.

-le ekinin uzatılmış -len şekli de bu benzeşmeye uyarak kullanılır: *ben ile+n > benlen > /bennen/, kamyon ile+n > kamyonlan > /kamyonnan/, senin ile+n > seninlen > / seninnen/, odun ile+n > odunlan > /odunnan/* vb.

Ama -nen şekli sonradan konuşma dilinde kendi başına bir ek olarak kullanılır olmuştur: */sürüynen/, /kafaynan/, /tırnaknan/, /dayınnan/, /kinnen/ gibi.*

-rl- > -ll- Benzeşmesi

Konuşma dilinde ve ağızlarda görülen bir ses olayıdır. /l/ ünsüzü gerileyici bir etkiyle /r/ diş ünsüzünü kendi çıkış noktasına çeker: *alırlar* > */alıllar/*, *gelirler* > */gelililler/*, *kerli ferli* > *kelli felli*, *tarla* > */talla/*, *türlü* > */tüllü/*, *yazarlar* > */yazallar/* gibi.

-zs- > -ss- Benzeşmesi

Bunlar da yalnızca konuşma dilinde görülen, yazı dilinde olmayan benzeşmelerdir: *bakmazsa* > */bakmassa/*, *düzse* > */düsse/*, *gelmezse* > */gelmesse/*, *gezse* > */gesse/*, *gözsüz* > */gössüz/*, *olmazsa* > */olmassa/*, *tuzsuz* > */tussuz/*, *yazsın* > */yassın/* gibi.

-ts- > -ss- Benzeşmesi

tütsü > */tüssü/*, *yatsı* > */yassı/* gibi.

Bu şekildeki benzeşmelerin Anadolu ağızlarında birçok kombinasyonunu bulmak mümkündür: -ls- > -ss- benzeşmesi, *olsun* > */ossun/*, *alsın* > */assın/*, -kt- > -tt- benzeşmesi, *mektep* > */mettep/*, *yükte* > */yütte/*, *mektup* > */mettup/*, -rn- > -nn- benzeşmesi, *kurnaz* > */gunnaz/*, *tırnak* > *dırnak* > */dınnak/*, -ks- > -ss- benzeşmesi, *yüksek* > */yüssek/*, *yüksük* > */yüssük/*, -ml- > -mn- benzeşmesi, *namlu* > */namnu/*, *cümle* > */cümne/*, *adamlar* > / *adamnar/*, *üzümleri* > */üzümneri/*, *damla* > */damna/*, *memleket* > */memneket/* gibi.

AYKIRILAŞMA[106]

Benzeşme olayında söyleyişte kolaylığa gitme çabasıyla, zaman zaman kelime içindeki seslerin birbirine benzer ya da birbirinin aynı duruma getirildiğini gördük. Birçok yönleriyle, en az çaba kuralına bağlanan bu değişmelerin yanı sıra, dilde benzer seslerden birinin değiştirilmesiyle ilgili ve yukarıda değinilen çabanın tam tersi olarak değerlendirilebilecek bir eğilimle karşılaşılır. **Aykırılaşma (dissimilation)** adı verilen bu olay, bir gramer birliğinde yer alan seslerin çıkış noktası ve söyleniş niteliği bakımından birbirinden uzaklaşmasıdır.

Yakın Aykırılaşma

Aynı Ünsüzün Aykırılaşması

Türkçede aynı ünsüz ekleme ve birleşme dışında yan yana bulunmamaktadır. Bundan dolayı aynı ünsüzün aykırılaşması Arapçadan alınan kelimelerde ve çoğunlukla ikinci ünsüzde söz konusu olmaktadır:

106 *Aykırılaşma* yerine *ayrışma, ayrılma, ayrımlaşma, benzeşmeme, benzeşmezlik, başkalaşma, farklılaşma* terimleri de kullanılmaktadır.

İlerleyici Aykırılaşma

-kk-> -kg-: *hakkı* > */hakgı/*, *okka* > */okga/*, *ayakkabı* > */ayakgabı/* gibi

-mm-> -mb-: *muşamma* > *muşamba*, *hammal* > */hambal/*, *kemmūn* > *kimyon* gibi.

-nn-> -nd-: *kınnab* > */gındap/*, *fenn+i* > */fendi/*, *tennur* > *tandır* gibi.

-tt-> -td-: *battaniye* > */batdaniye/* gibi.

Gerileyici Aykırılaşma

-cc-> -tc-: *tüccarız* > */tütcarız/* gibi.

-kk > -nk: *mihekk* > *mihenk* "mihenk taşı" gibi.

-ll-> -nl-: *gönüller* > */göyünler/* gibi.

-nn- > -rn-: *kınnab* > */kırnap, gırnap/* "kaba şeyler dikmeye, bağlamaya yarayan ince sicim veya kalın iplik" gibi.

-tt-> -kt-: *attar* > *aktar* "baharat veya güzel kokular satan kimse veya dükkân; iğne, iplik, baharat, zarf, kâğıt, tütün vb. satılan dükkân" gibi.

Benzer Ünsüzün Aykırılaşması

Benzer ünsüzün aykırılaşmasında da çoğunlukla ikinci ünsüzün aykırılaşması söz konusudur:

İlerleyici Aykırılaşma

-ct- > -şd-: *ictima* > */işdima/* gibi.

-çk- > -şg-: *içki* > */işgi/* gibi.

-ht- > -hd-: *ihtiyar*> */ihdiyar/* gibi.

-pk- > -fg-: *şapka*> */şafga/* gibi.

-sç- > -sc-: *Rusça* > */Rusca/* gibi.

-sk- > -sg-: *asker*> */asger; esger/* gibi.

-st- > -sd-: *kestane* > */kesdane/*, *posta* > */posda/* gibi.

-şç-> -şc-: *kuşçu* > */guşci/* gibi.

Gerileyici Aykırılaşma

-çk-> -hç-: *bıçkı* > */bıhçı/* gibi.

-mb-> -nb-: *kambur* > */gambur/* > */ganbur/* gibi.

-pm-> -km-: *tepme* > *tekme* gibi.

-şç-> -hç-: *aşçı* > *ahçı* gibi.

Uzak Aykırılaşma

Uzak aykırılaşmada çoğunlukla /l/, /n/, /r/ ünsüzleri ile ilgili örnekler ağır basmaktadır.

Aynı Ünsüzün Aykırılaşması

İlerleyici Aykırılaşma

-l-l- > -l-n-: l-/lA- ile biten fiillere edilgenlik eki -l- yerine, kurallı olarak, -n- gelir: *bil-il- > bil-in-, kıl-ıl-> kıl-ın-, başla-l- > başla-n-* gibi.

-n-n > -n-r: *kumandan > /gumandar/* gibi.

-r-r > -r-l: *murdar > /murdal/, karar- > /garal-/, kurtar- > /gurtal-/, tekrar > /tekral/, karar > /geral/, zarar > /zeral/, firar > /firal/, tırtır > /tırtıl/, içerirek > (içerilek >) içerlek* "yanındakilerden daha içeride, daha geride bulunan: içine çökmüş, derinde olan" gibi.

-t-t- > -t-k-: *batista > patiska* "çoğu pamuktan dokunmuş sık ve düzgün bez" gibi.

Gerileyici Aykırılaşma

f-f > p-f: *fotoğraf > /poturaf/* gibi.

-l-l- > -r-l-: *zelzele > /zerzele/* gibi.

-n-n- > -l-n-: *fincan > /filcan/,* (Ar. bādincān >) *patlıcan > /badılcan/* gibi.

-m-n- > -m-l-: *jimnastik > /jimlastik/* gibi.

-n-n > -r-n: *pansuman> /barsıman/* gibi.

-r-r > -l-r: *kehrubā > kehribar > /kehlibar/, birader > /bilader/, berber > /belber/, rüzgâr > /ülüzgar/, tekrar > /tekler/, ürper- > /ülper-/, bergüzar* "hatıra, armağan, yadigâr" > */belgüzar/* gibi.

-r-r > -n-r: *murdar > /mundar/* gibi.

-r-r-> -v-r-: *derşür- > devşir-* "toplamak, derlemek, biraraya getirmek" gibi.

Benzer Ünsüzün Aykırılaşması

İlerleyici Aykırılaşma

-m-b- > -m-f-: *otomobil > /otomafil/* gibi.

Gerileyici Aykırılaşma

k-ç- > g-ş-: *kaçtık > /gaşdıh/* gibi.

-v-b > -b-p > -d-b: *esvab > /asvap/ > /asbap/ > /asdap/* gibi.

v-f- > b/m-f-: *vefat* > */bafat, befat, mefat/*, *vefa+sız* > */bafasız/* gibi.

Şu örneklerde, hem benzeşme hem aykırılaşma vardır: *el ilen* > */ellen/* > */elnen/*, *Türkçe* > */türtce/*, *fincanla* > */filcanna/*[107] gibi.

107 Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Sadettin Özçelik, "Aykırılaşma Terimi, Tanımı ve Örneklerinin Tasnifi" *İlmî Araştırmalar*, S. 14, s. 135-144, İstanbul, 2002.

KAYNAKLAR

Akar, Ali (2004), *Muğla Ağızları,* Muğla: Muğla Üniversitesi Yayınları.

Aksan, Doğan (1998), *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim,* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aksan, Doğan; Atabay, Neşe; Özel, Sevgi; Çam, Ayfer; Pirali, Neval (1978), *Türkiye Türkçesi Gelişmeli Sesbilimi,* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aslan, Sema (2006), "Türkiye Türkçesinin Morfonolojisi Üzerine", *Türk Dili,* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, C. XCI, S. 654, s. 546-557.

Atay, Ayten (2002), "Eski Türkçe ma/me Edatının Anadolu Ağızlarındaki Kalıntısı", *Türk Dili,* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, S. 610, s. 826-828.

Banguoğlu, Tahsin (2007), *Türkçenin Grameri,* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bilgin, Muhittin (2006), *Anlamdan Anlatıma Türkçemiz,* Ankara: Anı Yayıncılık.

Boz, Erdoğan (2001), "Ünsüz Düşme ve Kaybolmalarında Terim ve Tasnif Sorunu", *Türk Dili,* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, Aralık 2001, C. 2001/II, S. 600, s. 856-864.

Buran, Ahmet (1997), *Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları,* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Buran, Ahmet (2006), "Çağdaş Türk Yazı Dillerinde ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında İkincil Uzun Ünlüler", *II. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni,* Erciyes Üniversitesi, Kayseri, 10-12 Nisan 2006.

Bussmann, Hadumod (1983), *Lexikon der Sprachwissenschaft,* Alfred Kröner Verlag, Stuttgart.

Caferoğlu, Ahmet (2000), *Türk Dili Tarihi,* İstanbul: Enderun Kitabevi.

Coşkun, M. Volkan (2000), "Fonetik ve Fonetik Laboratuvarları", *Türk Dili,* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, C. 2000/I, S. 581, s. 387-402.

Coşkun, M. Volkan (2000), "Fonetik, Fonoloji ve Türkiye Türkçesinin Ünsüzler Matriksi", *Türk Dili,* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, C. 2000/II, S. 588, s. 588-594.

Coşkun, M. Volkan (2008), *Türkçenin Ses Bilgisi*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Çağlayan, Faruk (1955), "Metathèse", *Türk Dili*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, C. IV, S. 43, s. 409-411.

Çotuksöken, Yusuf (2001), *Uygulamalı Türk Dili*, İstanbul: Papatya Yayıncılık.

Demir, Necati (2001), *Ordu İli ve Yöresi Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Demir, Necati (2006), *Trabzon ve Yöresi Ağızları (Tarih-Etnik Yapı-Dil İncelemesi) I*, Ankara: Gazi Kitabevi.

Demir, Nurettin; Yılmaz, Emine (2005), *Türk Dili El Kitabı*, Ankara: Grafiker Yayınları.

Demir, Nurettin; Yılmaz, Emine; Gencan, Tahir Nejat (2009), *Türkçe Ses ve Biçim Bilgisi*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Demir, Tufan (2004), *Türkçe Dilbilgisi*, Ankara: Kurmay Yayınları.

Demircan, Ömer (1975), "Türk Dilinde Vurgu: Sözcük Vurgusu", *Türk Dili*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, C. XXXI, S. 284, s. 333-339.

Demircan, Ömer (1996), *Türkçenin Sesdizimi*, İstanbul: Der Yayınları.

Deny, Jean (1941), *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, İstanbul: Maarif Vekâleti.

Develi, Hayati (1999), "Türkiye Türkçesinde İç Seste Ünsüz Benzeşmesi ve Yansızlaşma", *3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 295-302.

Dilâçar, Agop (1967), "Alfabe Devriminin 39. Yılı Dolayısıyle", *Türk Dili*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, C. XVII, S. 194, s. 141-143.

Dilâçar, Agop (1971), "Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1971*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 83-145.

Ediskun, Haydar (2004), *Türk Dilbilgisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Efendioğlu, Süleyman, İşcan, Adem, "Türkçe Ses Bilgisi Öğretiminde Ses Olaylarının Sınıflandırılması", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, S. 43, s. 121-143, Erzurum, 2010.

Eker, Süer (2003), Çağdaş *Türk Dili*, Ankara: Grafiker Yayınları.

Emre, Ahmet Cevat (1949), *Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri: Fonetik*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ercilasun, Ahmet Bican (1995), "Latin Alfabesi Konusunda Gelişmeler", *Türk Dili*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, C. 1995/II, S. 523, s. 738-779.

Eren, M. Emin (1997), *Zonguldak-Bartın-Karabük İlleri Ağızları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Eren, Hasan (1998), *Türklük Bilimi Sözlüğü I: Yabancı Türkologlar*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Eren, Hasan (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ergin, Muharrem (1954), "Türkçeye En Uygun Alfabe", *Türk Dili*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, C. III, S. 30, s. 309-311.

Ergin, Muharrem (2005), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Basım Yayım Tanıtım.

Ergin, Muharrem (2007), *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Gemalmaz, Efrasiyap (1989), "Uyum ve Standart Türkiye Türkçesinde Uyumlar", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, S. 17, s. 1-30.

Gemalmaz, Efrasiyap (1999), "Türkiye Türkçesinde Ses Olayları", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, S. 13, s. 1-26.

Gencan, Tahir Nejat (1979), *Dilbilgisi*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Göker, Osman (1996), *Uygulamalı Türkçe Bilgileri I, II, III*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Gülensoy, Tuncer (1984), "Rumeli Ağızlarının Ses Bilgisi Üzerine Bir Deneme", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 87-148.

Gülensoy, Tuncer (1988). *Kütahya ve Yöresi Ağızları (İncelemeler, Metinler, Sözlük)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gülensoy, Tuncer (1994), *Türkçe El Kitabı*, Kayseri: Bizim Gençlik Yayınları.

Gülensoy, Tuncer (2007), Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü Etimolojik Sözlük Denemesi I (A-N), II (O-Z), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gülsevin, Gürer (2003), "Türkiye Türkçesi Ağızlarında # h Sesi Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 2001*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, C. I-II, S. 44, s. 129-146.

Gülsevin, Gürer (2005), "Ağız Araştırmalarımızda Yaygınlaşmış Yanlışlıklar (3): 'üzüm/yüzüm; öllük/höllük' Türeme mi Düşme mi?" *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. V, S. 2, , s. 207-213.

Gülsevin, Gürer; Boz, Erdoğan (2006), *Türk Dili ve Kompozisyon I-II,* Konya: Tablet Yayınları.

Güneş, Sezai (2003), *Türk Dili Bilgisi,* İzmir.

Günşen, Ahmet (2000), *Kırşehir ve Yöresi Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük),* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hatiboğlu, Vecihe (1961), *Türk Kelimelerinin Önsesleri,* Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.

Hengirmen, Mehmet (1998), *Türkçe Temel Dilbilgisi,* Ankara: Engin Yayınları.

Kalay, Emin (1998), *Edirne İli Ağızları, İnceleme-Metin,* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Karaağaç, Günay (2001), "Sözlük Yapısı", *Türk Dili,* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, S. 596, s. 120-127.

Karaağaç, Günay (2010), *Türkçenin Ses Bilgisi,* İstanbul: Kesit Yayınları.

Karamanlıoğlu, Ali Fehmi (1994), *Türk Dili Nereden Geliyor Nereye Gidiyor;* İstanbul: Beşir Kitabevi.

Kaya, Güven; Öztürk, Cemil; Yılgör, Asuman; Altun, Nesrin; Selimhocaoğlu, Bedri (1997), *Türk Dili Ders Notları 1,* İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

Kılıç, Latife (2001), *Türkçe Dilbilgisi II (Genel Dilbilgisi-Fonetik),* Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Kıran, Zeynel (2006), *Dilbilime Giriş,* Ankara: Seçkin Yayınları.

Koç, Aylin (2010), "Kelime Sonunda Ünsüz Türemesi", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 28, s. 47-67.

Koç, Nurettin (1996), *Yeni Dilbilgisi,* İstanbul: İnkılap Yayınları.

Kononov, Andrey Nikoloyeviç (1956), *Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka,* Moskva-Leningrad: Akademiya NAUK SSSR Institut Vostokovedeniya.

Korkmaz, Zeynep (1977), *Nevşehir ve Yöresi Ağızları I (Ses Bilgisi),* Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.

Korkmaz, Zeynep (1994), *Güney-Batı Anadolu Ağızları Ses Bilgisi (Fonetik),* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Korkmaz, Zeynep (1995), "Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek ile Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I,* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 12-84.

Korkmaz, Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi),* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Korkmaz, Zeynep (2007), *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kuznetsov, Petro İ. (1997), "Türkiye Türkçesinin Morfoetimolojisine Dair", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1995*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 193-262.

Mansuroğlu, Mecdut (1959), "Türkiye Türkçesinde Ses Uyumu", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1959*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 81-93.

Nişanyan, Sevan (2007), *Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*, İstanbul: Adam Yayınları.

Oyar, Ahmet; Doğan, Levent (2006), *Türk Dili, Ses Bilgisi*, Ankara: Nobel Yayınları.

Özçelik Sadettin (1997), *Urfa Merkez Ağzı (İnceleme, Metinler, Sözlük)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Özçelik, Sadettin (2002), "Aykırılaşma Terimi, Tanımı ve Örneklerinin Tasnifi", *İlmî Araştırmalar*, S. 14, s. 135-144.

Özçelik, Sadettin (2002), "Türkçedeki Farsça Kelimelerde Görülen Ses Olayları", *Türk Dili*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, S. 612, s. 1033-1042.

Özçelik, Sadettin (2004), "Türkçede Kullanılan Arapça Kelimelerde Görülen Ses Olayları Üzerine Bazı Tespitler", *Türk Dili*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, S. 634, s. 550-563.

Özdarendeli, M. Necmettin (1956), "Türkçede Uzun Ünlüler", *Türk Dili*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, S. 5, s. 348-354.

Özkan, Mustafa (2001), *Türkçenin Ses ve Yazım Özellikleri*, İstanbul: Filiz Kitabevi.

Özsoy, Sumru (2006), *Türkçenin Yapısı-I Sesbilim*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

Parlatır, İsmail; Korkmaz, Zeynep; Zülfikar, Hamza; Ercilasun, Ahmet B.; Gülensoy, Tuncer; Birinci, Nejat (2005), *Türk Dili ve Kompozisyon*, Ankara.

Rásonyi, László (1971), *Tarihte Türklük*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

TDK, Yazım Kılavuzu (2005), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, Talât (1958), "Ayınlı ve Hemzeli Kelimeler", *Türk Dili*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, C. VIII, S. 86, s. 110-113.

Tekin, Talât (1995), *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Ankara: Simurg Yayınları.

Tekin, Talât (2004), *Irk Bitig*, İstanbul: Öncü Kitap.

Tekin, Talât (2005), *Makaleler 3 Çağdaş Türk Dilleri*, Ankara: Grafiker Yayıncılık.

Ternes, Elmar (1987), *Einführung in die Phonologie*, Darmstadt.

Toparlı, Recep (1996), "Türkçemizdeki Galat Sözler", *Türk Dili*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, C. 1996/II, S. 540, s. 607-618.

Tuna, Osman Nedim (1960), "Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1960*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 213-282.

Ulutaş, İsmail (2007), "Metatez Olayı Türkçenin Hece Sistemiyle İlgili midir?", *Bilig*, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyeti Başkanlığı, S. 43, s. 117-132.

User, Hatice Şirin (2006), *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Üçok, Necip (2004), *Genel Dilbilim (Lengüistik)*, İstanbul: Multilingual Yayınları.

Üçok, Necip (2008), *Genel Fonetik (Ana Çizgileri)*, İstanbul: Multilingual Yayınları.

Üstüner, Ahat (2009), "Türkiye Türkçesi Ağızlarında ok/ök Edatı", *II. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı*, 21-23 Mayıs 2009, Kafkas Üniversitesi-Kars.

Yakın, Aziz (1997), "Etimoloji Sözlükleri", *Türk Dili*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, C. 1997/I, S. 542, s. 140-150.

Yıldız, Osman (2000), "Türkçe'de Kelime Sonu Ünsüz Grupları", *Dil Dergisi*, Ankara Üniversitesi TÖMER Dil Öğretim Merkezi Yayınları, S. 97, s. 66-77.

Yudahin, K. K. (1994), *Kırgız Sözlüğü I-II*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yüce, Nuri; Oraltay, Hasan; Pınar, Saadet (1984), *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

Zülfikar, Hamza (1995), *Türkçede Ses Yansımalı Kelimeler*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

3. BÖLÜM

ŞEKİL BİLGİSİ

ŞEKİL BİLGİSİ[108]

Bir dildeki kök ve ekleri, bunların birleşme yollarını, eklerin anlam ve görevlerini, dilin türetme ve çekim özelliklerini ve şekille ilgili öteki konuları inceleyen dil bilgisi dalına **şekil bilgisi** denir. Tanımdan da anlaşılacağı gibi şekil bilgisinin temel unsurlarını kelime kökleri ve ekler oluşturmaktadır.

Başka dillerde olduğu gibi Türkçede de şekil bilgisinin kendine has birtakım özellikleri bulunmaktadır. Bu özelliklerin başında Türkçenin eklemeli bir dil oluşu gelmektedir. Bilindiği üzere eklemeli diller[109], kelime köklerinin sabit kaldığı birbirinden farklı görevleri bulunan yapım ve işletme (çekim) eklerinin söz konusu değişmeyen sabit köklere eklendiği dillerdir. Japonca, Korece, Fince, Moğolca, Macarca gibi dillerin yer aldığı bu gruptaki dillerin en tipik örneğini Türkçe oluşturmaktadır:

İç-me-di masa-da unut-tu çay-ı örneklerinde olduğu gibi.

Türkçenin yukarıdaki özelliğiyle bağlantılı olarak bir diğer yapı özelliği, dildeki bütün değişme ve gelişmelerin kök ve ek birleşmesine dayalı olmasıdır. Bu özellik aynı zamanda dilin işleyişini imkân sağlamaktadır. Şekil bilgisinin temel unsurları kökler ve ekler olduğunu göre, bunların belirli kurallar içerisinde bir araya gelmesinden binlerce yeni kelime ortaya çıkmış ve bu kelime kadrosu dilin söz varlığını teşkil etmiştir.

Kök ve Gövde

Kelimede yer alan bütün yapım ve işletme ekleri çıkarıldıktan sonra, daha küçük parçalara ayrılamayan ve kelimenin temel anlamını taşıyan bölümüne **kök** denir. Öyleyse, kök bir kelimenin yapısında yer alan anlamlı ve en küçük dil birimidir.

Kökler dilin meydana gelme aşamasında oluşmuş anlamlı ögeler olduğu için yeni kök yapılamaz; ancak, var olan köklerden faydalanılarak yeni kelime türetilebilir.

---

108 Şekil bilgisi için *biçim bilgisi, yapı bilgisi, morfoloji* terimleri de kullanılmaktadır.

109 Dillerin morfolojik bakımdan sınıflandırılmasında *eklemeli diller* terimi, 1836 yılında Wilhelm von Humboldt tarafından tanıtılmıştır.

Kök, isim veya fiil kökü olabilir: *dağ, dal, dil, ev, göl, göz, kaş, kol, kaya, su; al-, bul-, git-, iç-, kal-, say, uyu-, yürü-* gibi.

Nesneler ve hareketler birbirinden bütünüyle farklı olduğundan onları karşılayan isim ve fiil kökleri de tamamıyla birbirinden ayrı ve birbirine benzemeyen dil birlikleridir. Bu nedenle dildeki bütün kelime kökleri isim kökleri ve fiil kökleri olmak üzere birbirinden farklı iki kısma ayrılır. Bir kök hem isim kökü, hem fiil kökü olamaz. Bununla birlikte hem isim hem de fiil kökü olan kimi kelimeler görmek mümkündür. Fakat bunlar hem çok az bir yekûn teşkil etmektedir hem de genellikle sonradan ortaya çıkan durumlardır. Mesela bugün *tat* ve *boya* isim kökleri aynı zamanda *tat-* ve *boya-* şeklinde fiil kökleri olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Ancak bunlar aslında sadece fiil kökleri idiler. Bu fiil köklerinden *tatığ* ve *boyağ* şeklinde isim gövdeleri yapılmış, daha sonra ikinci hece sonundaki *ğ*'lar düşerek bu isim gövdeleri *tat* ve *boya* şekline geçmiş ve bu sebeple isim ve fiil kökleri aynıymış gibi bir durum ortaya çıkmıştır. İşte, bugün aynı olan isim ve fiil köklerinin çoğu bu şekilde sonradan meydana gelmiştir: *açı-/açı-ğ > acı, ağrı-/ağrı-ğ > ağrı, ekşi-/ekşi-g >ekşi, tat-/tat-ığ > tat, toku- > doku-/toku-ğ > doku* vb.

Eş sesliliğe dayanan aşağıdaki kelimeler arasında ise köken bakımından herhangi bir yakınlık yoktur: *art* "arka"/*art-* "artmak, çoğalmak", *boz* "renk"/*boz-*, *yaz* "mevsim"/ *yaz-*, *yüz/yüz-* vb.[110]

Öte yandan Türkçede kelime köklerinin tek heceden ibaret olduğu, tek heceli olmayanların da türemiş olabileceği düşüncesini savunanlar da vardır.[111]

110 Konu ile ilgili ayrıntılar için şu yazılara bakılabilir: Hatiboğlu, Vecihe, "Türkçenin Yapısı ve İkili Kökler", *Türk Dili*, Türk Dil Kurumu Yayınları, S. 224, s. 110-115, Ankara, 1970; Tekin, Talât, "Türkçenin Yapısı ve Eşsesli İsim-Fiil Kökleri", *Türkoloji Eleştirileri*, Doruk Yayınları, s. 26-41, Ankara, 1994; Türk, Vahit, "Türkçede İsim ve Fiil Olarak Kullanılan Bazı Kelimeler", 3. *Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

111 Baskakov ve İmer gibi bazı araştırmacılar tek bir ünlüden oluşan kökün varlığını kabul etmemektedirler. Atalay *Türkçede Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme*'de ve Menges *The Turkic Languages and Peoples: An Introduction to Turkic Studies* adlı çalışmasında Eski Türkçe *u-* "muktedir olmak, yeterli olmak" ve *ö-* "anlamak, bilmek" şeklindeki örneklere dayanarak, eğer kelime tek bir ünlüden oluşmuşsa, tek sesli bir kökün bulanabileceğine işaret etmektedir, görüşünü savunmaktadırlar.

Türkçedeki bütün kelimeleri tek bir ünlüye kadar indirme düşüncesi içinde olan bir diğer araştırmacı da Necmettin Hacıeminoğlu'dur. Hacıeminoğlu *Türk Dilinde Fiiller* adlı kitabında Eski Türkçedeki "takip etmek" anlamındaki *iy-* fiilinin kök olmadığını, asıl kökün *i-* fiili olduğunu, bu durumun *iz < i-z* isminden anlaşıldığını, "bağlamak" anlamındaki *köl-* fiilinin kök olmadığını, asıl fiil kökünün *kö-* fiili olduğunu, *kök < kö-k* isminin mevcudiyetinin bunu gösterdiğini ifade etmektedir. Hacıeminoğlu'na göre, Eski Türkçede mevcut tek heceli birçok kelime kök değil gövdedir.

Ayrıca Hacıeminoğlu söze devamla şunları söylemektedir:

Türk dilinin yapısını bildiğimize göre, bu köklerden fiiller:

1. Tek ünlü (vokal)den ibarettir. (=v)
2. Bir ünsüz (konsonant) ve bir ünlü (vokal)den ibarettir. (=kv)

Bu tespitimizi ispat etmek mümkündür. Ancak isimler için herhangi bir tahminde bulunulmaz. Çünkü Türkçe, fiil ağırlıklı bir dildir. Bu yüzden biz yalnız "kök" fiiller üzerinde duracağız. Ve bu

Bununla birlikte Türkiye Türkçesinde *ana, ata, damga, deniz, diren-, elma, kulak, oku-, otur-, öğren-* gibi birden fazla heceden oluşan kökler de vardır. Ancak bunların sayısı pek azdır. Bu şekilde birden çok heceye sahip kökler dilin eski dönemlerine götürüldüğünde *getir- (< kel-tür-), otur- (ol-tur-)* örneklerinde olduğu gibi tek heceli biçimlere indirgenebilirler. Bu şekilde birden fazla heceli kelimelerin kök yapıları zamanla ya unutulmuş ya da değişikliğe uğramış olduğundan, bunları bugün tek heceli yalın köklere indirgemek mümkün değildir. Çünkü, bunlar yalın biçimleriyle artık kullanımdan düşmüş ve kaybolmuştur. Bu sebeple bunları da birden fazla heceli yapılarıyla birer kök kelime olarak kabul etmek durumundayız.

Türkçede kökler hep tek biçimlidir; ekler ise, kökün yapısına göre biçimlenir: *kulaklık, gece-lik, tuz-luk, ön-lük* gibi.

Kökler tek başlarına kullanılabildikleri gibi yapım ve işletme ekleriyle genişletilerek de kullanılırlar. Yapım ekleriyle genişletilmiş kökler kelime gövdelerini oluşturur. Öyleyse **gövde,** isim ve fiil köklerine yapım eklerinin eklenmesiyle oluşturulan ve anlamca bağlandıkları kökle ilişkili bulunan türemiş kelimedir: *canlı (<can-lı), gözlük (<göz-lük), görüş (<gör-üş); görüştür- (<gör-üş-tür-)* vb.

Gövdeler -köklerde olduğu gibi- isim ve fiil gövdeleri olmak üzere ikiye ayrılır.

İsim gövdeleri, isim veya fiil kök ve gövdelerinden yapım ekleri ile türetilen gövdelerdir: *yerli < (yer-li), basım (< bas-ım), gözcü (< göz-cü), gözcülük (< göz-cü-lük), görücü (< gör-ücü), birikim (< bir-ik-im)* vb.

Fiil gövdeleri, fiil veya isim kökünden fiil yapma ekleri ile türetilen gövdelerdir: *durdur- (< dur-dur-), görüş- (< gör-üş-), görül- (< gör-ül-), tanın- (< tan-ı-n-), başlattır- (<baş-la-t-tır-), gözlen- (<göz-le-n-), gözlet- (<göz-le-t-)* vb.

"oymağın" seyrini takip edeceğiz. Kanaatimizce "ön" Türkçede kaç ünlü var idi ise, o sayıda tek ünlüden ibaret kök fiil vardır.

Normal Uzunluklu Ünlülerden İbaret Kök Fiiller	Uzun Ünlülerden İbaret Kök Fiiller
a-	ā-
e-	ē-
ı-	ı̄-
i-	ī-
o-	ō-
ö-	ȫ-
u-	ū-
ü-	ǖ-

Bu on altı kök fiil, belki asırlar boyu, oldukları gibi kullanılmıştır. Ancak, zamanla ihtiyaçlar doğunca bu hazır verilmiş köklerden, millet, yeni fiiller türetmiştir. Bunu gerçekleştiren on ek şunlardır: -ç, -d, -t, -ķ/-k, -l, -m (?), -n, -p (?), -r, -s (?), -z, -ş.
Tabii ki bu ekler tek ünlüden ibaret bütün köklere gelebilmektedir. Aynı sistem uzun ünlü kökler için de geçerlidir. Böylece 10 (ek) x 16 (ünlü) : 160 fiil bulunur (Hacıeminoğlu 1991: 16-17).

Ekler ve Özellikleri

Ekler, cümle içinde kelimeler arasında geçici anlam ilişkileri kurmak veya yeni bir kelime türetmek üzere kök ve gövdelerin sonuna eklenen ses veya seslerden oluşan görevli şekillerdir.

Köklerden kelime gövdeleri yapmak ve kök ile gövdeleri işlek hâle getirmek, böylece köklerden dilde kullanılan bütün kelimeleri teşkil etmek görevi, tabii olarak, eklemeli dillerde ekler üzerine yüklenmiş bulunmaktadır. Bundan dolayı ekler eklemeli dillerde çok büyük öneme sahiptir.

Bu durum, eklemeli bir dil olan Türkçede de böyle olup Türk dilinin, temel taşları dediğimiz kökler üzerine kurulan bütün çatısı baştan başa eklerden örülmüş bulunmaktadır. Muharrem Ergin'in deyişiyle, Türkçenin yapısını incelemek demek aşağı yukarı onun çok zengin olan ekler sistemini incelemek demektir (Ergin 2005: 115).

İsim kökleri tek başlarına kullanılabilmektedir. Fakat fiil köklerinin kelime hâlinde kullanım alanına çıkabilmeleri için ek almaları zorunludur. Öyleyse ekler sadece kökleri genişletip gövde oluşturmak ve gramer fonksiyonlarını ifade etmek için değil, köklerin bir kısmının mücerret kök manası ile kullanım alanına çıkması için de varlıkları zorunlu olan dil birlikleridir.

Ekler tek başlarına kullanılmaz ve herhangi bir anlam ifade etmezler. Fakat köklerle birleşince daima anlamla ilgili bir vazife görürler. Bu vazife ya kökün anlamını değiştirerek yeni bir anlam ortaya çıkarmak veya kökün anlamına istikamet ve şekil vermek suretinde ortaya çıkar.

Ekler tek başlarına kullanılmayan dil birlikleri olduğu için yazıda kelimeler gibi müstakil bir şekilde değil, özel bir işaretle gösterilirler. Bu işaret tıpkı fiil köklerinde olduğu gibi birleşme yerlerine konulan bir çizgiden ibarettir: *-ı, -i, -u, ü-; -ası, -esi* gibi. Eklerin ekliklerini gösterebilmek açısından sürekli olarak böyle çizgili yazılması gerekir.

Bütün dil birliklerinde olduğu gibi eklerin yapısı da seslerden oluşmaktadır. Bir ekin bünyesinde bir ya da birden fazla ses bulunabilir. Tek sesten ibaret ekler köklere göre epeyce fazladır. Ayrıca tek sesli köklerin sesi ancak tek başına hece olabilen bir ses yani ünlü olabiliyordu. Eklerde ise köklerle birleşmek şeklinde kullanılma söz konusu olduğu için tek sesli bir ekin hece olması şart değildir. Dolayısıyla, tek sesli eklerin sesi ünlü olabileceği gibi ünsüz de olabilir. Tek bir ünsüzden oluşan ekler tek başına hece olmadıkları için kökün sesleriyle birleşerek hece meydana getirirler. Aslında tek sesli ekin sesi ünlü de olsa, kelimelerin ancak ilk heceleri ünlüyle başlayabileceği için hece bakımından yine kökün sesleri ile birleşmek zorundadır. Öyleyse, tek ünsüzden ibaret yani bir heceden küçük ekler de vardır. Birden fazla sesli ekler ise Türkçede bir veya iki heceli, nadir olarak da üç heceli olabilirler. Bir heceli ekler ise iki heceli eklerden çoktur. Birden fazla heceli eklerin aslında birden fazla ekten yapılmış olması veya tek heceli eklerin genişlemesiyle

ortaya çıkmış bulunması çok muhtemeldir. Örneğin, *durmaksızın* kelimesindeki *-sızın, -sız* yokluk ekiyle *-ın* vasıta hâli ekinin; *demincek* kelimesindeki *-cek, -ca* küçültme ekiyle *ok* pekiştirme edatının kaynaşmasından oluşmuş eklerdir.

Öte yandan değişme ve gelişmelerini izleyebildiğimiz bazı eklerin de birer isim veya fiilden geldiğini biliyoruz. *-dır* bildirme ekinin *dur-* yardımcı fiilinin geniş zaman çekiminden, *-yor* şimdiki zaman ekinin *yoru-* yardımcı fiilinin kısalmasından oluşmuş bulunması gibi. Bu durumu göz önünde bulunduran kimi araştırmacılar, bu konudaki tahminleri de dikkate alarak bütün eklerin, Türkçenin metinlerle izlenilmeyen dönemlerinde birer bağımsız kelimeye bağlanabileceği görüşünü benimsemektedirler. Konuyla ilgili olarak Zeynep Korkmaz Kâşgarlı Mahmud'un *Divanu Lugati't-Türk*'te verdiği açıklamalara dayanarak yaptığı araştırmasında, *-ad* ekinin **ad-* "başkalaşmak, değişmek, ayrılmak", *-r* ekinin *er-* "olmak" (*kara-r-dı* "kara erdi"), *-sa* ekinin *(bar-ıg-sa-* "varmak istemek"), *sa-* "saymak, öyle kabul etmek" fiillerinden ortaya çıktığını ortaya koymuştur.[112] Ancak, eldeki bu sınırlı örneklere dayanarak, Türkçedeki bütün eklerin köken itibarıyla bağımsız kelimelerden geldiği şeklinde bir genelleyici görüşü benimsemek bugün için yanıltıcı olabilir.

Türkiye Türkçesinin ekleri ünlü ve kimi zaman da ünsüz uyumuna bağlıdır. Ekler, üzerine geldikleri kelimelerin seslerine göre şekil değiştirdikleri için çok şekillidirler.

1. Tek ünsüzden ibaret olan ekler tek şekillidir: *iç-i-m, yaz-ı-m, dol-u-m* isim gövdelerindeki *-m* eki, *boya-n-, gez-i-n, bin-il-, yat-ı-r-, dol-u-ş-, uyu-t-* fiil gövdelerindeki *-n-, -l-, -r-, -ş-, -t-* ekleri gibi.

2. Tek ya da birden fazla sesli olup da ünlüsü geniş olan ekler iki şekillidir: *dağ-a, ev-e* isimlerindeki yönelme hâli eki, *kan-a-, dil-e-* fiillerindeki isimden fiil yapma eki, *tut-malı, biç-meli* fiillerindeki gereklilik kipi eki gibi.

3. Tek ünlüden veya birden fazla sesten oluşup da ön ya da iç sesteki ünlüsü dar olan ekler, dil ve dudak benzeşmesine göre dört şekillidir: *baş-ı, ev-i, boy-u, yüz-ü; baba-sı, dede-si, korku-su, döngü-sü* isimlerindeki iyelik ekleri, *dal-ıp, gel-ip, koş-up, gül-üp* fiillerindeki zarf-fiil ekleri gibi.

Birden fazla sesli olup da ünlüsü geniş olan ve ekin ön sesi ile kökün son sesi iç seste tonlulaşma-tonsuzlaşma olayına uğrayan ekler de dört şekillidir: *bağ-da, el-de, kulak-ta, ip-te* isimlerindeki bulunma hâli eki gibi.

4. Birden fazla sesli olup da kökün son ses ünsüzü ile ekin ön ses ünsüzü tonlulaşma-tonsuzlaşma olayına bağlı bulunan ve ünsüzü dar olan ekler sekiz şekillidir: *kal-dı, gel-di, yap-tı, kes-ti, yol-du, yüz-dü, uç-tu, küs-tü* fiillerindeki geçmiş zaman eki gibi.

---

112 Korkmaz, Zeynep, "Köktürkçede İsimden Fiil Türeten Ekler ve Köken Yapıları Üzerine", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. I, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 188-194, Ankara, 1995.

Burada belirtmek gerekir ki eklerdeki bu çok seslilik Türkçenin her döneminde aynı olmamış, çeşitli dönemlerde birbirinden farklı durumlar söz konusu olmuştur. Çünkü bu çok sesliliği meydana getiren ünlü ve ünsüz uyumları Türkçenin çeşitli dönemlerinde hep aynı olmamış ve eklerin ses uyumlarına uymaları çeşitli safhalar göstermiştir. Bundan dolayı eklerdeki bu çok şekilliliğin, bağlı oldukları ses uyumlarına göre, bazıları Türkçede eskiden beri mevcut olmuş, bazıları ise sonradan ortaya çıkmıştır.

Türkçede birinci heceden sonraki hecelerde geniş, yuvarlak ünlü özelliği taşıyan /o/, /ö/ ünlüleri bulunmadığı için eklerin ses yapısında /o/, /ö/ ünlüleri yer almaz. Burada yalnız *yoru-r* fiilinden kaynaşıp ekleşerek şimdiki zaman ekini meydana getirmiş olan *-yor* eki istisna teşkil etmektedir.

Türkiye Türkçesinde çok şekilli olmaları gerekirken, ses, şekil ve köken yapılarıyla ilgili bazı değişme ve gelişmelerden kaynaklanan sebeplerle ünlü uyumundan kaçan ve tek şekilli kalmış bulunan birkaç ek vardır: Bunlar *-ki, -ken, -leyin, -mtırak* ve *-yor* ekleridir.

Türkçede sadece *son ekler* vardır. Bir kısım dillerde görülen *ön ekler* (normal/**a**-normal "**a:** Yunanca yokluk bildiren bir ek; aksiyon/**re**-aksiyon "**re:** Latince yeniden, tekrar geri döndürmek anlamındaki ön ek[113]) ve *iç ekler* (Yurok yerli Amerikan dilinde *-ge-* çokluk eki gibi: *sepolah* "tarla", *segepolah* "tarlalar"; Latince *iugum* "boyunduruk"un köküne katılarak *iungere* "boyunduruğa vurmak; birleştirmek, bağlamak vb." fiilini oluşturan *-n-* eki) dilimizde görülmez. *Sap-sarı, bem-beyaz, sapa-sağlam, tam-takır* gibi bazı pekiştirmelerde görülen yapılar ön ek olarak değerlendirilmezler. İlk hecenin kimi sesler eklenerek tekrarı şeklinde karşımıza çıkan bu tür unsurlar için Zeynep Korkmaz "Bunlar birer ek değil, ilgili kelimelerin anlamlarını güçlendirmek amacıyla getirilmiş olan ses topluluklarından ibarettir." demektedir (Korkmaz 2003: 20). Bunlardan başka *el-mel, su-mu* örneklerinde olduğu gibi başa gelen ve tek sesten ibaret olan tekrar unsurları da vardır.

Türkçede bazı ekler oldukça işlek bir şekilde kullanılmaktadır. Bazıları ise bunların tersine işlek olarak kullanılmazlar. Türkiye Türkçesinde -lI/-lU, -lA, -CI/-CU ekleri belirli şartlar altında hemen her kelimeye getirilebilen eklerdir. İşleklikleri de buradan kaynaklanmaktadır. Fakat -sIl/-sUl, -dAm, -dIrIk/-dUrUk isim yapma, -A, -dA, -Ik/-Uk fiil yapma ekleri gibi bazı ekler seyrek olarak kullanım sahasına çıkmaktadırlar. Bunlardan başka bugün kullanımdan büsbütün düşen ve birer ölü ek durumuna gelen ekler de vardır. Örneğin, -DAçI eki Eski Türkçenin gelecek zaman ekidir ve bugün için kullanımdan düşmüştür.

Yapım Ekleri, İşletme (Çekim) Ekleri

Bir varlığa, bir nesneye, bir harekete veya bir duruma karşılık olan kelimeler kökler ve gövdelerdir. Fakat dilde, isim kökenli kelimeler ile fiiller arasında sürekli bir ilişki

113 Şahin, Hatice, "Türkçe'de Ön Ek", *Sosyal Bilimler Dergisi*, Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Y. 7, S. 10, Bursa, 2006.

söz konusudur. İşte, kelimeler arasında var olan çok yönlü ve türlü türlü olan bu ilişkiler çeşitli eklerle karşılanır. Lakin bu nitelikteki ilişkiler geçicidir, sürekli değildir ve bağlantı ilişkileridir. Bu nedenle de kelime yapan ve sürekli ilişki kuran eklerle kelimelere geçici olarak gelen ve geçici anlam bağlantısı kuran ekler, nitelikleri ve işlevleri yönünden birbirinden farklı olup birinci gruptakiler *yapım ekleri,* ikinci gruptakiler ise *işletme (çekim) ekleri* adını alır.

Yapım ekleri köklerden kelime türettikleri için köklerden hemen sonra, işletme ekleri ise daha sonra gelirler. Eklerin bir kelimedeki diziliş sırası kök + yapım ek(ler)i + işletme ek(ler)i biçimindedir:[114]

göz+lük+te, göz+lük+çü+ler+den; bil+gi, bil+gi+li+ler+e.

İsim işletme eklerinde sıra çoğunlukla *isim+çokluk+iyelik+hâl* şeklindedir: *okul+lar+ımız+da.* Fiil çekiminde ise, *fiil+kip+şahıs* şeklindedir: *gel+di+k.*

Yapım Ekleri

İsim veya fiil kök ve gövdelerinden yeni isim ya da fiil gövdeleri yapan eklerdir.

Türkçede yapım ekleri dört gruba ayrılır.

1. İsimden isim yapan ekler
2. İsimden fiil yapan ekler
3. Fiilden isim yapan ekler
4. Fiilden fiil yapan ekler

Yapım ekleriyle kökler arasındaki bağlantının daimi, işletme ekleri ile kökler ve gövdeler arasındaki bağlantının ise geçici olduğunu yukarıda söylemiştik.

İşletme ekleri kelime yapısının oynayan parçaları, yapım ekleri ise tıpkı kökler gibi kelime yapısının sabit parçalarıdır. Kelime bünyesine bakıldığında işletme ekleri yapım eklerine göre daha kolay ayırt edilebilirler. Yapım eklerini köklerden kurtarmak için daha fazla dikkat gerekir. Kökü unutulmuş ve kullanıştan düşmüş gövdelerde ise görünüşte yapım ekini kökten ayırmak mümkün değildir. Çünkü bu şekildeki gövdelerde yapım eki kökle kaynaşmış bir biçimde bulunur ve gövde kök gibi görünür: *kın-a-, bun-al-* gibi.

Böyle bir gövdenin kök olmayıp gövde olduğunu ancak konuyla ilgili uzmanlar görebilir ve bu şekilde köke karışmış yapım ekleri ancak karşılaştırma yoluyla ayırt edilebilirler: *eksi-l-, eksi-k, tüke-n-, tüke-t-* örneklerindeki *-l, -k, -n, -t* eklerinde olduğu gibi.

114 *Annemgil, annemsiz, kardeşinsiz, annemli, dayısıgil, gündelikçi, annemler, dayımlar* şeklindeki "sıra dışı" olarak görülen örneklerin değerlendirilmesi için bk. Gülsevin, Gürer, "Türkçede Sıra Dışı Ekler ve Eklerin Tasnif-Tanımlama Sorunu Üzerine". *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı,* s. 1267-1284. Ankara, 2004.

İşletme (Çekim) Ekleri

İşletme ekleri, isimlerle isimler veya isimlerle fiiller arasında geçici ilişkiler kuran eklerdir. Yapım ekleri kök ve gövdenin kendi sınırları içinde kalır. İşletme ekleri ise, kök ve gövdelere bazı anlam bağlantıları katarak onları birbiriyle ilişkiye geçirir, onlarla kelime grupları ve cümlenin öteki ögeleri arasında geçici anlam örgüsü kurarlar. İşletme ekleri birleştikleri kök ve gövdenin anlamında herhangi bir değişiklik meydana getirmezler. Kök ve gövdeye işleklik, kök ve gövdenin anlamına bir kullanış, münasebet nüansı verirler.

Kısaca söylemek gerekirse, işletme ekleri, kelimeler arasında koordineyi sağlayan ilişki ekleridir. Dil, sözlük kitabı gibi kelime yığınından ibaret değildir. Aksine dil, kelimelerin bir dantel gibi örülmesiyle teşekkül eder. İşte, bu örgünün bağlayıcı elemanları işletme ekleridir. Bundan dolayı, kelime gruplarından ve cümleden işletme ekleri çıkarıldığında, kelimeler arasındaki anlam bağı kaybolur ve cümlenin yapısı bozulur.

İşletme eklerinin kullanış alanları yapım eklerinden çok daha geniştir. İster isim ister fiil, bütün kök ve gövdelere işletme eki getirilebilir. Fakat yapım ekleri kök ve gövdelerde aynı genişlikte kullanılmaz.

İşletme ekleri kelimelerde en sonra gelen eklerdir. Bir kelimede işletme eki yapım ekinden önce gelemez.[115]

Aynı cinsten iki işletme eki üst üste gelemez. Bunun pek nadir görülen bazı istisnaları vardır. Fakat bunlarda üst üste gelen işletme eklerinden birinin işletme ekliği unutulmuş demektir: *bir-i-si, kim-i-si; ev-de-ki-ler-den, siz-in-ki-ni* gibi.

İsim kök ve gövdeleriyle fiil kök ve gövdelerine getirilen işletme ekleri birbirlerinden bütünüyle farklıdır. Bunlardan biri isimle diğeri fiille vazife görür ve işlevleri hiçbir şekilde birbirine benzemez. İsim ve fiil kök ve gövdeleri gibi bu kök ve gövdelere getirilen işletme ekleri de Türkçede başlangıçtan beri daima ayrı ayrı olmuştur. Bu sebeple işletme ekleri, isim işletme ekleri ve fiil işletme ekleri diye iki grupta değerlendirilir. İsim işletme ekleri, isimlerin diğer kelimelerle ilgisini kurar; fiil işletme ekleri ise fiillerin diğer kelimelerle ilgisini kurmakla beraber onları bir zamana ve şahsa bağlayarak kullanım alanına çıkarırlar.

İşletme ekleri kendi içinde:

İsim işletme ekleri (çokluk eki, iyelik ekleri, aitlik eki, hâl ekleri, soru eki)

Fiil işletme ekleri (şekil ve zaman ekleri, şahıs ekleri, soru eki) olmak üzere ikiye ayrılır.

115 Bu durum ile ilgili itirazlar ve değerlendirmeler ile ilgili olarak bk. Gülsevin, Gürer, "Türkçede Sıra Dışı Ekler ve Eklerin Tasnif-Tanımlama Sorunu Üzerine", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, s. 1267-1284, Ankara, 2004.

İsim İşletme Ekleri

Çokluk Eki

İsmin karşıladığı nesnenin birden fazla olduğunu ifade etmek için teklik şekline -lAr[116] çokluk eki getirilerek çokluk şekli yapılır. Türkçede çokluk eki eskiden beri -lAr şeklindedir[117]: *ağaçlar, masalar, taşlar, hayvanlar, ekmekler, göller, denizler, çiçekler, kitaplar, köprüler, yollar* vb.

Türkiye Türkçesinde -lAr çokluk ekinin başlıca işlevleri şöyledir:

Özel isimler genellikle çokluk eki almazlar. Fakat bunlar yer, aile, boy, millet, grup ve bir dinin mensupları gibi toplulukları gösterdikleri zaman -lAr ekini alırlar: *Ankaralılar, Kadıköylüler, Tokatlılar, Osmanlılar, Selçuklular, Avşarlar, Karakeçililer, Fransızlar, Türkler, Müslümanlar* vb.

Bir şahsın bağlı olduğu aileyi, bir çevreyi, bir kimse veya yeri benzerleriyle birlikte göstermek için de kullanılır: *ablamlar, dayımlar, halamlar, ağabeyimler, Ayşeler, Fatmalar, Hasanlar, Yunus Emreler, Fuzuliler, Bursalar'da, Ispartalar'da, Parisler'den* vb.

İsimlere abartma anlamı da katar: *Beyza sabaha kadar ateşler içinde yandı,* örneğinde olduğu gibi.

-lAr eki anlatıma saygı ve nezaket ifadesi katar: *Sayın Başbakan, ilimizi eşleriyle birlikte şereflendirdiler,* örneğinde olduğu gibi.

Çokluk eki bilim alanında "topluluk, aile ve benzeri" kavramı veren terimler için kullanılır: *kanatsızlar, kemirgenler, sürüngenler, baklagiller* vb.

İyelik Ekleri

İyelik ekleri ismin karşıladığı nesnenin bir şahsa veya bir nesneye ait olduğunu ifade ederler ve isimlerle isimler arasında bağlantı kurarlar.

İyelik ekleri, sonlarına eklendikleri isimlerin dışında fakat o isimlere ait olan, o isimlerin malı sayılan nesneleri şahıslar hâlinde ifade ederler. Demek ki iyelik ekleri, bir nesnenin *ben, sen, o, biz, siz, onlar* gibi şahıslara ait olduğunu, daha doğrusu o şahısların sahipliğini gösteren eklerdir.

İyelik eklerinin teklik ve çokluk şekilleriyle şahıslara bağlı üçerden altı türü vardır:

---

116 Çokluk konusu ve çokluk ek(ler)i ile ilgi olarak şu kaynaklara da bakılabilir: Deny, Jean, "Türkçede 'ler' Edatının Menşei" s. 291-295; Yılmaz, Hikmet, Çokluk Eki: -lar/-ler Üzerine, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi,* S. 15, s. 125-130, Ankara, 2003; İlhan, Nadir, Türk Dilinde Çokluk, Manas Yayınları, Elazığ, 2009.

117 Eski Türkçe Döneminde şu ekler de çokluk yapmaktaydı: -GUn: *kelin/kelingünüm* "gelinlerim"; -An: *er/eren* "erkekler"; -t: *tigin/tigit* "beyler, prensler" (Gabain 2003: 62).

	Teklik	Çokluk
1. şahıs	-(I)m/-(U)m	-(I)mIz/-(U)mUz
2. şahıs	-(I)n/-(U)n	-(I)nIz/-(U)nUz
3. şahıs	-I/-U	-lArI

babam, baban, babası, babamız, babanız, babaları; evim, evin, evi, evimiz, eviniz, evleri vb.

Örneklerde de görüldüğü gibi, teklik ve çokluk 1 ve 2. şahıs iyelik ekleri, ünlü ile biten isimlere doğrudan doğruya, ünsüz ile biten isimlere ise, bir -I-/-U- yardımcı ünlüsü alarak eklenmektedir.

soru-m	*akl-ım*	*dil-im*	*kol-um*
soru-n	*akl-ın*	*dil-in*	*kol-un*
soru-su	*akl-ı*	*dil-i*	*kol-u*
soru-muz	*akl-ımız*	*dil-imiz*	*kol-umuz*
soru-nuz	*akl-ınız*	*dil-iniz*	*kol-unuz*
soru-ları	*akıl-ları*	*dil-leri*	*kol-ları*

Su ve *ne* sözlerine iyelik ekleri geldiğinde araya birer yardımcı ünsüz alarak şu biçimlere girerler: *suyum, suyun, suyu, suyumuz, suyunuz, suları*[118]*; neyim, neyin, neyi, neyimiz, neyiniz, neleri.*

Diğer bütün işletme eklerinde olduğu gibi iyelik ekleri de normal durumda üst üste gelmez. Fakat, iyelik ekindeki işlev zayıflaması ve kalıplaşma sonucu işlevi güçlendirmek amacıyla bir iki örnekte ek yığılması yoluyla iki iyelik ekinin üste üste geldiği görülür: *birisi, kimisi* vb.[119]

İyelik ekleri bir işletme eki olarak isimleri isimlere bağlar, fiillere bağlamaz. İyelik eklerinin fiillerle münasebetini hâl ve soru ekleri temin eder.

Ünlüyle biten üçüncü şahıs iyelik eklerinden sonra ve hâl eklerinden önce daima bir */n/* yardımcı ünsüzü *(zamir /n/'si, pronominal /n/)* getirilir: *ev-i-n-e, orta-sı-n-dan, göz-leri-n-de* vb.

Aitlik Eki

Bağlantı kavramı veren -ki ekidir. Ünlü uyumlarına aykırıdır. Özellikle isimlerin bulunma ve ilgi hâli eki almış şekillerinden sonra gelir. Zaman ve yer bildiren bazı isimlere

118 Bu durum, *su* sözünün eski şeklinin *sub* olması dolayısıyla, geçirdiği *sub* > *suw* > *suy* değişiminin sonucu olmalıdır. *Ne* sözündeki değişmenin de eski *neñ* sözünün *ñ* > *g* > *ğ* > *y* aşamalarından geçmesinden ve *neñ* > *ney* değişiminden kaynaklandığı söylenebilir (Korkmaz 2003: 260).

119 İyelik ekleri bir ismi başka bir isme bağlama ve şahısları belli etme işleviyle aynı zamanda bir "belirtme" görevi de yüklenmiş bulunmaktadır. Bu sebeple bazı kelimelerde "iyelik, sahiplik" gösterme işlevi gittikçe zayıflayarak kaybolmuş ve belirtme işlevi ön plana geçmiştir: *canım ağaçlar, güzelim evler, birbiri, burası, böylesi, doğrusu, gerisin geri, iyisi, iyisi mi, kendisi, kimi, topu topu* vb.

ise doğrudan doğruya eklenir: *evdeki, sondaki, bendeki, benimki, seninki, onunki, bizimki, sizinki, onlarınki, öteki, beriki, şimdiki, deminki, dünkü, bugünkü* vb.

-ki aitlik eki *masadaki kalem* örneğinde olduğu gibi isimlerin önünde görev yaptığı ve kendinden sonra işletme eklerini alabildiği için yapım eki olarak da görülemektedir. Fakat, aitlik eki ismin anlamında sürekli bir anlam değişikliği meydana getirmediği ve örnekte de görüldüğü üzere, *kalem* ile *masa* arasında geçici bir aitlik ilişkisi kurduğu için daha çok bir işletme eki özelliğindedir.[120]

-ki aitlik ekiyle kendinden sonra gelen hâl ekleri arasına da yardımcı /n/ ünsüzü girmektedir: *evdeki-n-i, avucundaki-n-e, yerdeki-n-den* vb.

Hâl Ekleri

İsmin başka kelimelerle ilgi kurmak üzere aldığı eke **hâl eki,** başka bir kelime ile ilgi kurmak üzere, ismin, yalın olarak veya ek alarak bulunduğu duruma **ismin hâli** denir.

İsmin hâlleri ismin diğer kelimelerle münasebeti sırasında içinde bulunduğu durumlardır. Hâl ekleri, ismi kendisine tâbi olmayan, kendisinin tâbi olduğu unsurlarla münasebete getiren eklerdir. Bu ekler, ismi isimlere, edatlara ve özellikle fiillere bağlayarak birçok münasebetler kurarlar ve bu münasebetlerden birçok isim, edat ve fiil grupları ile cümleler doğar.

Türkçede isimlerin ifade ettikleri münasebetlere göre şu hâlleri vardır:

Yalın Hâl (Nominatif)

İsimlerin başka bir unsura bağlı olmayan ve hâl eki almamış şekilleridir. Çoğul ve iyelik eki alan kelimeler de yalın hâldedir: *ev, evler, eviniz, kalemlerim, odalarınız* vb.

Yalın hâlde, ismin, karşıladığı nesne ve kendisine tâbi olan isim dışında,hiçbir münasebet ifade etmeme durumu söz konusudur.

Yükleme Hâli (Akkuzatif)

İsme belirlilik kazandıran, onu kendisinden sonraki fiile bağlayan ve fiilin etkisinde bulunduğunu gösteren hâldir. İsimleri bu duruma sokmak için sonlarına -I/-U[121] ekleri getirilir: *camı, suyu, ağacı, evi, üzümü* vb.

120 Bu özel durumu dolayısıyla -ki ekini hem işletme hem de yapım ekleri arasında değerlendirmek de mümkündür (Korkmaz 2003: 264)

121 Eski Türkçede başlangıçta isimlerden sonra /-g/, /-ġ/ [*teñri-g, ada-ġ* (*ada* "tehlike, musibet; başkası, diğeri, öteki")] iyelik ekli kelimelerden sonra -n (*elig-i-n* "onun elini"), zamirlerden sonra -nI (*bunı, anı*) olmak üzere üç türlü yükleme hâli kullanılırdı. İsimlerden sonra kullanılan -g, -ġ yükleme hâli eki ünsüzle biten isimlerde önünü gelen yardımcı ünlüyü sonradan kendi bünyesine alarak -ıġ, -ig, -uġ, -üg (*bodunuġ* "milleti", *ilig* "devleti", *sabıġ* "sözü", *ezükiig* ""hatayı, yanlışı, sahteyi") şek-

Yükleme hâli eki, iyelik 3. şahıs eki ve aitlik ekinden sonra gelirse araya zamir /n/'si eklenir: *kapısı-n-ı, gözleri-n-i, unu-n-u, gözü-n-ü, okuldaki-n-i, evdeki-n-i* vb.

Yönelme Hâli (Datif)

İsmi fiile bağlayan ve genellikle fiilin kendine doğru yöneldiğini, yaklaştığını belirten hâldir. Yönelme hâli -A[122] ekiyle yapılır: *vatana, kaleme, kapıya, sürüye, odasına, bilgilerine* vb.

Yönelme hâli eki genellikle isimleri fiillere bağlar. Ancak isimleri edatlara bağladığı örnekler de vardır: *eve doğru, yola karşı, akşama kadar, babama göre* vb.

Bulunma Hâli (Lokatif)

İsimleri fiillere bağlar ve genellikle fiilin içinde, üstünde, üzerinde oluştuğunu belirtmek için kullanılır. Bulunma hâli eki -DA'dır: *avda, evde, ağaçta, ipte, aklında, gözlerinde, direkte, okulumuzda, derede* vb.

Ayrılma Hâli (Ablatif)

İsmi fiile bağlayan ve genellikle fiilin kendisinden uzaklaştığını, ayrıldığını belirten bir hâldir. Türkçede ayrılma hâli -DAn[123] ekiyle yapılır: *masadan, beyefendiden, yurttan, sepetten, evinden, okullarından, ağaçtan* vb.

---

linde geçmiştir. Batı Türkçesine gelince, sonundaki /g/ ve /ğ/ sesleri düştüğü için isimlerden sonra gelen yükleme hâli eki -I şekline geçmiş ve aynı zamanda sahasını genişleterek iyelik eklerinden ve zamirlerden sonra da kullanılmaya başlamış, böylece genel yükleme hâli eki olma yoluna girmiştir (Ergin 2005: 232).

122 Eski Türkçede bu ek -ğa, -ge şeklindeydi. Batı Türkçesine geçerken çekim eklerinin başındaki ğ ve g'ler düştüğü için yönelme hâli eki de -A şekline girmiştir. Yalnız, yönelme hâli ekinin eski -ğa, -ge şeklinin izi zamirlerin yönelme hâli şeklinde son zamanlara kadar kalmıştır. Gerçekten Eski Anadolu Türkçesinde ve Osmanlıcada zamirlerin yönelme hâllerinde görülen *baña, saña, oña, buña, şuña* şekillerindeki ñ, zamirlerdeki n ile yönelme hâli ekindeki ğ, g'nin çok eskiden birleşmesiyle meydana gelmiş ve Batı Türkçesinde yönelme hâli ekinin ğ, g'si düştüğü hâlde bu ñ'ler son zamanlara kadar onların izini yaşatmaya devam etmiştir. Ağızlarda sağır kef atılmadığı için bu iz bugün de yaşamaktadır (Ergin 2005: 234).

123 Ayrılma hâli eki Eski Türkçede ünsüz uyumuna bağlı olmayarak -DIn şeklinde dar ünlülü idi. Batı Türkçesinde ise, yönelme ve bulunma hâli eklerinin tesiri ile olacak, ek geniş ünlülü olmuştur. Başındaki ünsüz bakımından ise Batı Türkçesinde ekin uzun zaman yalnız d'li şekilleri mevcut olmuş, t'li şekilleri ancak son zamanlarda ünsüz uyumuna bağlanınca ortaya çıkmıştır. Yani ayrılma hâli eki Eski Anadolu Türkçesi ile Osmanlıcanın ilk devrelerinde -dAn şeklinde idi. Osmanlıcanın sonlarında ünsüzü uyumuna bağlanarak bugünkü -DAn şeklini almıştır (Ergin 2005: 236).
Ekin etimolojisi ile ilgili görüşler ise şöyledir:
Gabain: -t (yer bildiren kelime teşkil eki) + -ın (vasıta hâli eki)
Bang: *adın* "başka" kelimesinden türemiştir: *taş adın* > *taşadın* > *taşdın* gibi.
Ramstedt: -tı (Tunguzca: di "vasıta hâli eki) + -n (vasıta hâli eki)

Ayrılma hâli eki ismi genellikle isme bağlar. Fakat bazen ismi isme veya edata bağladığı da olur: *günlerden bir gün, onlardan biri, deminden beri, babamdan başka, yazdan sonra* vb.

İlgi Hâli (Genitif)

İsmin başka bir isimle ilgisi olduğunu ifade eden hâldir. İlgi hâlinin öteki hâl eklerinden farkı, ismi fiile bağlayan bir ek olmamasıdır. İlgi hâli eki ilişki kurduğu isimle yalın durumda bir kavramı karşılamaktadır. Bu sebeple ilgi hâli ekini hâl eki olarak kabul etmeyenler de vardır.[124]

İlgi hâli eki, ünsüzle biten isim kök ve gövdelerinden sonra -In/-Un, ünlüyle bitenlerden sonra -nIn/-nUn[125] şeklindedir: *taşın, evin, yolun, gözün, babanın, çivinin, uykunun, sürgünün* vb.

Yalnız *su* ve *ne* kelimelerinde ekin ünlüyle başlayan şekilleri kullanılır: *suyun, neyin (üstü)* vb.

Bugün isimlerin teklik ve çokluk şekilleri bazen eksiz ilgi hâliyle kullanılmakta, fakat iyelik şekillerinin ilgi hâli şekli hemen hemen hep ekle yapılmaktadır: *bahçe (kapısı), ağaçlar (altında), elimin (üstü), babasının (adı), evimizin (yolu)* vb. Fakat üçüncü şahıs iyeliklerde ilgi hâli bazen eksiz olabilmektedir: *gözleri (önünde), sevgisi (uğrunda)* gibi.

İlgi hâli eki üç yerde kullanılmaktadır. Bunlardan ilki yukarıda da anlatıldığı gibi ismi isme bağlamaktır. Ekin asıl işlevi de budur. İkincisinde ilgi hâli eki zamirleri bazı edatlara bağlar: *benim*[126] *gibi, senin gibi, bizim kadar, onun için, onun kadar* vb. Üçüncüsünde ise ilgi hâli eki isimleri fiillere bağlar: *şu ikisi sen-in, şu ikisi de onlar-ın sayılır* gibi.

Vasıta Hâli (Instrumental)

İsmin belirttiği nesnenin vasıta olarak kullanıldığını, fiile vasıta olduğunu belirten hâldir. Yani vasıta hâli ekinin asıl görevi fiilin ne ile yapıldığını göstermektir. Eki -lA (< ile)'dir.

Benzing: -da (bulunma hâli eki) + -n (zamir n'si)
Poppe: -da (bulunma hâli eki) + -n (vasıta hâli eki)
Sinor: -tı (zarf eki) + -n (vasıta hâli eki), -dı / -di / -tı / -ti + -n > -din / -dın
Eraslan: Yer ve cihet bildiren isimden isim yapma eki -DIn ile -DA bulunma hâli ekinin karışmasından oluşmuştur.
Ayrıntılar için bk. Eraslan, Kemal. "Çıkma Hâli (Ablativ) Ekinin Oluşumu". *3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996*, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 381-385, Ankara, 1999.

124 Tahir Nejat Gencan, Kaya Bilgegil, Haydar Ediskun, Kemal Demiray gibi.

125 Muharrem Ergin aslında ekin sadece ünlüyle başlayan şekillerinin bulunduğunu, ünsüzle başlayan şekillerindeki n'yi ekin, hece bölünmesi neticesinde zamirlerden aldığını (*me-niñ, se-niñ* örneklerinde olduğu gibi) ifade etmektedir (Ergin 2005: 230).

126 İlgi hali eki, birinci şahıs zamirlerinden sonra -im olmaktadır: *ben-im, biz-im*.

Vasıta hâli Eski Türkçede -In/-Un ekiyle yapılırdı. Ancak bu ek zamanla işlekliğini yitirerek *yazın, kışın, güzün, ansızın, için için, ilkin, yayan*[127] gibi örneklerde olduğu gibi kalıplaşmış ve yerini *ile* edatına bırakmıştır. Zaten *ile* edatı ile -n'nin işlevleri hemen hemen aynıdır. Bundan dolayı ek, yerini kendiliğinden edata bırakmış, edat onun yerini almıştır. *ile* edatı zamanla -lA şeklinde ekleşerek yeni bir vasıta hâli eki durumuna geçmiştir: *merdivenle, gözleriyle, makineyle, eliyle, sopayla, ağaçla, babamla, evlerle* vb.

Eşitlik Hâli (Ekvatif)

İsmin eşitlik, benzerlik, gibilik ifade eden hâlidir. Bu hâlin eki -CA'dır[128]: *bence* "bana göre", *insanca* "insan gibi", *erkekçe* "erkek gibi", *çocukça* "çocuk gibi", *binlerce* "bin kadar", *gönlünce* "gölüne göre" vb.

-CA ekinin bir görevi de ismi fiile veya başka bir cümle ögesine karşılaştırma ilgisiyle ve "bakımından" edatının yerini tutacak şekilde bağlamaktır: *bilgice* "bilgi bakımından", *paraca* "para bakımından", *yaşça* "yaş bakımından" vb.

-CA eki edilgen fiillerde "tarafından" sözüne eş değerde bir görev üstlenmiştir: *Yazım konusunda Kurumca ileri sürülen görüşler* örneğinde olduğu gibi.

Yön Gösterme Hâli (Direktif)

İsmin kelime gruplarında ve cümlede, fiilin kendi önünde yapıldığını göstermek için girdiği hâldir. Yön gösterme ekleri fiilin cereyan ettiği yönü gösterir. Bunlar aslında ismi fiile bağlayan eklerdir. Bulundukları kelime zarf olarak kullanılır.

Yön gösterme ekleri Türkçede sonradan işletme ekliğinden tamamıyla çıkmış ve sayılı kelimelerin bünyesinde tam bir yapım eki gibi kalıplaşıp kalmıştır. İşletme eki olarak her türlü özelliklerini ve canlılıklarını kaybetmişlerdir.

Bugün Türkiye Türkçesinde yapım eki durumuna girmiş olan yön ekleri -rA ve -ArI'dir: *taşra* (*taş* "dış"), *sonra, dışarı* (< taş-ğaru), *içeri, ileri* [< il-gerü (*il* "ön, ön taraf; doğu, şark)], *yukarı* [< yok-ğaru (*yok* "yokuş yer, tepe, yükseklik")] vb.

Yön ekleri almış kelimeler gövde durumunda olduğu için bu eklerden sonra öteki işletme ekleri getirilebilmektedir: *içeriye, içeriden, içerinin, sonradan, sonrası* vb.

Soru Eki

İsmin soru şeklini yapan işletme ekidir. Soru eki edat menşeli olup sonradan ekleşmiştir. Türkçede bugün soru eki ünlü uyumuna bağlı olarak mI/mU şeklindedir. Soru eki ismin

127 Bu örneklerde ek büsbütün kalıplaşarak cansız bir yapım eki hâline gelmiştir.

128 Bu ekle ilgili ayrıntılar için bk. Korkmaz, Zeynep, "Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek ile Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I. Cilt*, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 12-84, Ankara, 1995.

teklik, çokluk, iyelik ve hâl şekillerine getirilebilir: *taş mı, odun mu, küçük mü, kediler mi, oğlum mu, saatin mi, evden mi, babana mı, ellerinde mi* örneklerinde olduğu gibi.

Soru eki isimden ayrı yazılır ve soru işaretiyle (?) belirtilir.

Fiil İşletme Ekleri

Fiillerin diğer kelimelerle münasebetini kuran bu ekler, fiillere getirilirler. Fiil kök ve gövdeleri tek başlarına yalın hareket ifade ederler ve kullanılamazlar. Fiillerin, kullanışa çıkabilmeleri için yeni bir şekle ve kalıba dökülmeleri gerekir. İşte, fiilleri yalınlıktan kurtarıp yeni bir kalıba sokan eklere **fiil işletme ekleri** denir.

Türkçede fiil çekimi, fiil kök ve gövdelerine eklenen şekil ve zaman (kip), şahıs ve soru ekleriyle karşılanır.

Şekil ve Zaman Ekleri (Kip Ekleri)

Çekimli bir fiilde hem şekil de hem de zaman ifadesi bulunur ve fiilde hareketin biçimi *kip* terimi ile karşılanır. Çekimli fiillerin tamamında şeklin ifadesi olan birer *kip* vardır ve çekimli fiiller kip dışında bir de zaman kavramı ve ifadesine sahiptirler. Fakat, fiildeki zaman ifadesi bazı fiil çekimlerinde kipin içine girmiştir. Böylece bir kısım fiil çekimlerinde kipin içinde hem *şekil* hem de zaman ifadesi yer almış bulunmaktadır. Bu sebeple şekil ve zaman ekleri *kip ekleri* diye de adlandırılır.

Türkiye Türkçesinde bildirme (haber) kipleri ve tasarlama kipleri olmak üzere iki çeşit kip vardır.

Bildirme kipleri, fiilin olumlu veya olumsuz nitelikteki yapılışını; *geniş zaman, şimdiki zaman, görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman* ve *gelecek zamanda* olmak üzere belli bir zaman kavramı içinde veren kiplerdir: *alırım, alıyorum, aldım, almışım, alacağım, çalışır, çalışıyor, çalıştı, çalışmış, çalışacak* vb.

Tasarlama kipleri, fiilin olumlu veya olumsuz yöndeki gerçekleşmesini, tasarlanan *dilek, istek, şart, gereklilik* veya *emir* kavramları içinde veren kiplerdir: *gele, gelse, gelmeli, gelsin* vb.

Şahıs Ekleri

Fiilin hareketinin hangi şahsa bağlandığını gösteren eklerdir: *geldi-m, geldi-n, geldi* (eksiz), *geldi-k, geldi-niz, geldi-ler; gelmiş-im, gelmiş-sin, gelmiş* (eksiz), *gelmiş-iz, gelmiş-siniz, gelmiş-ler* vb.

Fiil işletme ekleri, ileride fiil bahsinde fiil çekimleriyle birlikte ayrıntılarıyla birlikte gösterileceğinden burada kısaca verilmiştir.

Soru Eki

Bu ek, hem isimlere hem de fiillere gelebilen bir ektir. Kullanıldığı zaman soru kavramı veren -mI/-mU eki, ilgili olduğu kelimeden ayrı yazılır. Fakat, o kelimenin son ünlüsüne göre, artlık-önlük ve düzlük-yuvarlaklık uyumlarına girer, soru biçimindeki yüklemlerde şahıs ekleri alabilir. İsme geldiği zaman isim işletme eki, fiile geldiği zaman da fiil işletme eki olan bu ek; her zaman fiilden ayrı yazılır: *alacak mı, görecek miydiniz, kapı mı çalındı, sınavın iyi mi geçti, baban seni çok mu seviyor, gelen Ömür müdür, gelir misin, gelecek misiniz, gelir miymiş, gelmeli miydiler* vb.

Yardımcı Sesler[129]

Kökleri eklere ve ekleri de başka eklere bağlayan seslerdir.

Yardımcı ünlüler **-I/-U:** *el-i-m, kol-u-m, al-ı-r, bul-u-r, gör-ü-r, kes-i-l-, bil-i-n-, bil-i-ş-, bul-u-ş-, kork-u-t-, dök-ü-n-, gül-ü-ş-* vb.

Yardımcı ünsüzler **-y, -n**[130]**:** *anla-y-an, dinle-y-en, okulda-y-ım, belli-y-di* (< belli idi), *kendisi-y-le, eski-y-ince, oyna-y-ayım, topla-y-acak, gözle-y-ip, ne-y-se* (< ne ise), *dolayısı-y-la* (< dolayısı ile); *bu-n-da, o-n-a, baş-ı-n-da, babası-n-a, evi-n-de, yanındaki-n-de* vb.[131]

---

129 Bu konuyla ilgili çalışmalardan bazılarının künyesi şöyledir:

Ercilasun, Ahmet Bican, "Türkiye Türkçesinde Yardımcı Ses", *Türk Dili,* Türk Dil Kurumu Yayınları, C. 2000/II, S. 585, s. 219-225, Eylül, 2000.

Gemalmaz, Efrasiyap, "Türkçede Bağlayıcı (Yardımcı) Ses Konusu Üzerine", Türkçenin Derin Yapısı, Belen Yayıncılık, s. 177-180, Ankara, 2010.

Karaörs, Metin, "Ders Kitaplarındaki Yardımcı Seslerle İlgili Bilgi Yanlışları", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* Erciyes Üniversitesi Yayınları, S. 19, s. 27-36, Kayseri, 2005.

Öztekten, Özkan, "Türkiye Türkçesinde Yardımcı Sesin Ekleşmesi", *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı,* Ankara, 2008.

Taylan, Eser Erguvanlı, "Türkçede Kaynaştırma Sesleri Var mıdır?", *22. Ulusal Dilbilim Kurultayı,* 8-9 Mayıs 2008, Van.

Tekin, Talât, "Türkçede Kaynaştırma Sesleri", *Makaleler 3-Çağdaş Türk Dilleri,* Hzl. Emine Yılmaz-Nurettin Demir, Grafiker Yayınları, Ankara, 2005.

130 /-n/ yardımcı ünsüzü zamir /n/'si olarak da adlandırılır.

131 *altı-şar, yedi-şer, iki-si, böyle-si* örneklerinde görülen /ş/ ve /s/ bazı özel nedenlere dayanan ve ötekiler gibi kurallı bir nitelik taşımayan sesler olduklarından, yardımcı ses olarak kabul edilmezler.

KELİME

Bir veya birden çok heceli ses topluluklarından oluşan ve tek başlarına zihindeki belirli kavramlara karşılık olan somut veya soyut söz kalıplarına **kelime** denir.

Kelime Yapımı

Kelime yapma gelişigüzel kök ve gövdelere rastgele yapım ekleri getirilmesi şeklinde olmamaktadır. Dil kendi kurallarına uymayan yeni kelimeleri benimsemez. Bu türden kelimeler çok nadir olarak dilde tutunur ve kullanılır. Tabii yeni kelime yapımı hiçbir zaman kelime uydurmak anlamına gelmez. Kelime yapmak dilin hazır olan malzemesini yerli yerinde kullanmaktır.

Her dilin söz varlığının yapımıyla ilgili değişik ölçü ve kurallar söz konusudur. Türk dili; yeni kelime ihtiyacını karşılamak için dilde hâlihazırda kullanılan kelimelere yeni anlamlar yükleme, eklerle yeni kelimeler yapma, birleştirme, harf veya hece seçerek kısaltma, alıntılama gibi yolları kullanmaktadır.[132]

Yapım Ekleri

İsimden İsim Yapma Ekleri

-A: Nadir olarak kullanılan bir ektir. Eklendiği kelimeye "ilgili olma, dayanma" işlevi katar: *göze* "suyun çıktığı yer, kaynak", *güre* "güç, kuvvet; kuvvetli, dinç, sık, gür; vahşi, azgın, haşarı vb.", *erke* "güç, kuvvet", *töre* "âdet, örf, hukuk", *tüze* "adalet, hak tanıma", *uca* "kuyruk sokumu; uç" vb.

-Aç[133]: Benzetme ve ilgi işlevi taşıyan bir ektir. İşlek değildir: *topaç, tokaç* (*tok* yansıma), *bakraç* (< bakır-aç), *kıraç, bozaç* "boz renginde" vb.

---

132 Hamza Zülfikar terimlerle ilgili eserinde, *yapım ekleriyle kök ve gövdelerden terim türetme, kelime birleştirme yoluyla terim türetme, kelime türlerini değiştirme, genel dilden kelime aktarma, halk ağızlarından kelime aktarma, tarihî Türkçe metinlerden kelime aktarma, çağdaş türk lehçelerinden yararlanma* (Zülfikar 1991) şeklinde terim yapma yollarından bahsetmektedir.

133 Kimi dilciler (Hatiboğlu 1974: 41) *ataç, babaç, anaç, ortaç* gibi örneklerde yer alan -ç ekini bu eke dâhil ederken kimileri (Korkmaz vd. 1995: 87) de söz konusu örneklerde -ç biçiminde müstakil bir ekten bahsetmektedirler.

-Ak: Genellikle tek heceli kelimelere gelir. Çoğunlukla, benzeme ve küçültme işleviyle kelimeler yapar: *başak, benek, ipek, koçak* "yiğit" (Emre 1945: 151), *oğlak, solak, şişek* "bir veya iki yaşında koyun", *topak, yolak* "kırlardaki küçük yol; geçit; keçi yolu; patika" vb.

-AlAk: Kullanımdan düşmüş, eski bazı isimlerde bulunan birleşik bir ektir: *kozalak, topalak, kabalak*[134] "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunda kullanılmış olan, şapkaya benzeyen bir tür başlık" vb.

-An: Eski Türkçede bağlılık, güçlendirme ve çokluk görevindeki bir ekin Türkiye Türkçesine uzanmış ve kökle kaynaşarak canlılığını yitirmiş bir kalıntısı niteliğindedir (Korkmaz 2003: 35). Sınırlı sayıda örnekte karşımıza çıkmaktadır: *eren, köken, oğlan, kızan* vb. *Belen* "dağ beli", *diken* kelimelerinde de bu ek vardır.

-Ar, -şAr: Asıl sayılardan üleştirme sıfatları yapan bir ektir: *birer, ikişer, üçer, dörder, beşer, altışar, yedişer, sekizer, dokuzar, onar, ellişer, yüzer* vb.

Ekin asıl sayılardan başka *kaç, tek* gibi sıfatlardan da paylaştırma işlevli kelimeler yapıldığı görülür: *azar, kaçar, teker (teker)* gibi.

Bu ek aslında yalnız -Ar şeklindeydi. -şAr şekli hece bölünmesi *be-şer* şeklinde olan *beş-er*'in tesiriyle ortaya çıkmıştır. Eski Türkçede ek -Ar, -rAr idi: *bir-er, iki-rer* örneklerinde olduğu gibi. Burada da -rAr'ın, hece bölünmesi *bi-rer* şeklinde olan *bir-er*'in etkisiyle ortaya çıktığı görülüyor. İşte, bu -rAr sonradan yerini -şAr'a bırakmıştır. Bugün Türkçede bu ek -Ar, -şAr şeklinde kullanılagelmiştir.

-Ay: Bu ek, -Agl[135] > -Ay > -ey değişimine uğramıştır: *kuzağı > kuzay > kuzey, günegi > güney* örneklerinde olduğu gibi. Öte yandan *birey, dikey, düzey, güzey* "az güneş alan, çok gölgeli kuzey yamaç", *yerey* "arazi", *yüzey* gibi kelimeler Türkçeleştirme çalışmaları sırasında bu ekle türetilmişlerdir.

-Az: Küçültme işlevinde isimler türeten ve işlek olmayan kalıplaşmış bir ektir: *boğaz* (boğ "boğum"), *çöpez* "çer çöp", *genez* "kolay" (gen "geniş"), *burnaz* (burun-az) "iri ve uzun burunlu" vb.

-CA: Aslında isim işletme eki (eşitlik eki) olan bu ek, kalıplaşma yoluyla bir yapım ekine de dönüşmüştür.

Sıfatlara gelerek "oldukça" anlamı veren, benzerlik ve azlık işlevinde küçültme sıfatları yapar: *alaca, alçakça, bozca, büyükçe, çılgınca, çokça, darca, dikçe, derince, düzce, ekşice, gizlice, güzelce, hoşça, irice, kalınca, kocamanca, kolayca, toplaca, ufakça, uzunca* vb.

---

134 *Kalpak* kelimesi *kabalak*'ın göçüşmeye uğramış biçimi olarak görünmektedir (Hatiboğlu 1974: 26). Öte yandan Hasan Eren *kalpak*'ı *kalıp-ak* şeklinde izah etmektedir (Eren 1999: 203).

135 İsimden fiil türeten -a ekiyle fiilden isim türeten -gı ekinin kaynaşmasından oluşmuş, isimden isim ve sıfat türeten birleşik bir ektir (Korkmaz 2003: 34).

Ekin konuşma dilinden ve halk ağızlarından geçmiş bir şekil olarak -nA [< ET -ġına < -ḳınya, (*azḳınya* "azıcık", *birkinye* "biricik")] küçültme ekiyle genişletilmiş örneklerine de rastlanır: *ayrıcana, eskicene, fazlacana, güzelcene, tatlıcana* vb.

-AsI sıfat-fiilleri üzerine gelerek genellikle beddualarda ve bazen de hayırdualarda kullanılır: *kör olasıca, adı batasıca, geberesice, onmayasıca, ölesice, yerin dibine giresice, sağ olasıca, adı batmayasıca, ocağı sönmeyesiće* vb.

İsimlere ve sıfatlara gelerek zarf yapar: *ayrıca, böylece, çabukça, dostça, evvelce, erkence, hayâsızca, iyice, öylece, önce, usulca, yavaşça* vb.

-lAr çokluk eki almış zaman ve sayı gösteren isimlerden pekiştirilmiş zarflar yapar: *aylarca, günlerce, haftalarca, yıllarca, onlarca, yüzlerce, binlerce* vb.

-cIk küçültme ekiyle genişletilerek daha da pekiştirilmiş küçültme zarfları ve sıfatları yapar: *güzelcecik, hemencecik, kolaycacık, yavaşçacık, oncacık, şuncacık, usulcacık, çabucacık* vb.

Küçültme sıfatlarında olduğu gibi -cA ekiyle kurulmuş zarflar da kimi zaman Eski Türkçeden gelme -nA (< -ġına < -ḳınya) ekiyle genişletilerek pekiştirme anlamı güçlendirilmiş zarflar yapılır: *ayrıcana, böylecene, çabukçana, delicene, iyicene, öylecene, sessizcene, usulcana* vb.

Kendinden sonra gelen -sI iyelik ekiyle zarf yapar: *açıkçası, epeycesi, kısacası, nicesi, öncesi, yüzlercesi, erkekçesi, dostçası, hakçası* vb.

Sıfat-fiillerden ya da isim soylu kelimelerden sonra, iyelik ve yönelme hâli eklerinden önce gelerek zarf yapar: *arkadaşçasına, kahramancasına, öldürürcesine, ölmüşçesine, uçarcasına, yiğitçesine* vb.

Zamirlere getirilerek "benzerlik, görelik, nispet, eşitlik" işlevleriyle kelimeler yapar: *bence, bizce, bunca, falanca, filanca, onca, sence, sizce, şunca* vb.

İyelik ekinden sonra kullanılarak "görelik, sıra, kadar" işlevleriyle kelimeler yapar: *ağırlığımca, ağırlığınca, aklımca, aklınca, boyumca, boyunca, gönlümce, gönlünce, itikadımca, itikadınca, kanımca, kanınca, kendimce, kendince, ömrünce, yeterince, yolunca* vb.

Yer isimleri yapar: *Ağcaköy, Kızılcahamam, Akçakavak, Alacahöyük, Ballıca, Çamlıca, Çukurca, Güllüce, Kanlıca, Kumluca, Sütlüce* vb.

Cins isimleri yapar: *akçe* "para" (< ET *ağı* "varlık, hazine"), *boğmaca, börülce* (< böğrülce < böğürlüce), *ılıca, kaplıca, karaca* "ceylan", *kokarca* vb.

Bu ek, yapım eki olarak millet, kavim ve halk isimlerinden dil ve lehçe bildiren isimler de yapmaktadır. Ekin bu fonksiyonu, "gibilik, benzerlik" belirten çekim işlevinin bir yapım eki fonksiyonuna dönüşmesinden oluşmuştur (Korkmaz 2003: 39): *Arapça, Farsça, Almanca, Uygurca, Türkmence, Çince, Türkçe, Yunanca* vb.

Kimi örneklerde bu ek -lIk/-lUk ekine paralel bir yapım eki özelliği kazanmıştır: *bilekçe* "bileklik", *dilekçe* vb.

-CA eki almış kelimelerin bazılarıyla ikileme kurulur: *akça pakça, alaca bulaca, nice nice, yerli yerince, yollu yolunca* vb.

-CAğIz[136]**:** Küçültme sevgi ve acıma ifadesi veren küçültme isimleri yapan bir ektir: *adamcağız, cancağız(ım), çocukcağız, kediceğiz, oncağız, şuncağız, yavrucağız* vb.

-CAk[137]**:** Türkçede başlangıçtan beri kullanılan, fakat işlekliği gittikçe azalan bir ektir.

Sıfatlara gelerek küçültme, azlık işleviyle kelimeler yapar: *büyücek* "az büyük, büyükçe), *küçücek* "çok küçük, küçücük", *ılıcak* "az ılık, ılıkça", *yalıncak* "çıplak, yalın", *sağlıcak* vb.

İsim kök ya da gövdesine gelerek küçültme, azlık, sevgi, şefkat işlevleriyle kelimeler yapar: *yavrucak, yumurcak, çocucak* vb.

Sıfatlardan pekiştirilmiş zarflar yapar: *çabucak, demincek* vb.

Topluluk isimlerinden zarf olarak kullanılan biçimler türetir: *ailecek, evcek, köycek* vb.

Tahsis, ayırma işleviyle kelimeler de yapmıştır: *ayakçak*[138] "merdiven, merdiven basamağı; dokuma tezgâhı ayaklığı", *kolçak, oyuncak, örümcek, elçek* "gelinin elinin içine kına yakılmasından sonra giydiği, kumaştan yapılmış bir tür eldiven" vb.

Bu ekle yapılan isimlerin bir kısmı da yer ismi niteliğindedir: *Bulancak* (< Bulanıkcak), *Kuyucak* vb.

Ekin, *sevdiceğim* (< sev-dik-cek-im) örneğinde ise özel bir kullanılışı söz konusudur.

-CI/-CU: Kullanış sahası çok geniş, işleklik derecesi çok yüksek bir ektir.

Bu ekle genellikle, kelimelerin kök ya da gövdelerinin belirttiği bir görevi sürekli olarak yapan ve bu görevi meslek edinenleri gösteren kelimeler yapılır: *arabacı, bekçi, boyacı, konuşmacı, politikacı, postacı, tartışmacı, sıvacı, eskici, dönerci, gemici, davulcu, oyuncu, gözcü, sözcü, kömürcü, kitapçı, bekçi, simitçi, koltukçu, yoğurtçu, çöpçü, sütçü* vb.

İsmin belirlediği işle ilgili kimse anlamı veren isimler yapar: *dünürcü, erkenci, sabahçı, yolcu* vb.

Bu ekle kurulmuş kelimelerin bazıları da alışkanlık, ihtiyat, özellik belirtir: *aceleci, alaycı, bozguncu, çıkarcı, ezberci, inatçı, kavgacı, gerçekçi, kinci, uykucu* vb.

Bir görüşü, bir inanışı, bir düşünceyi benimseme bildiren sıfatlar yapar: *Atatürkçü, Türkçü, cumhuriyetçi, halkçı, milliyetçi, Maocu, Hitlerci, gerici, ilerici* vb.

---

136 -CAk ekinin pekiştirme eki olan -Az > -Iz ekiyle genişletilmesinden oluşmuş birleşik bir ektir (Korkmaz 2003: 41).

137 -CAk (< -CA + ok) -CA ekinin *ok* pekiştirme edatıyla kaynaşmasından oluşur (Korkmaz 2003: 39).

138 Ek burada -çak şeklinde kullanılmıştır.

-CIk/-CUk: İşlek bir ektir. -k ile biten kelimelere geldiğinde kelimenin son hecesindeki -k ünsüzü düşer.[139]

Küçültme, azlık, sevgi, şefkat ve acıma anlamı taşıyan isimler yapar: *adacık, adamcık, ağaççık, annecik, Ayşecik, babacık, bebecik, borucuk, kapacık, kadıncık, kapçık, kedicik, kuzucuk, Mehmetçik, Ömercik, yanacık, yavrucuk* vb. İyelik eklerinden önce kullanıldığında sevgi ifadesi daha güçlü olarak ortaya çıkmaktadır: *anneciğim, babacığım, kardeşçiğim, ablacığım, yavrucuğum, Ahmetçiğim, Anneciğin, babacığın, anneciği, babacığı* vb.

Bu işleviyle sıfatlara da gelebilir: *alçacık, azıcık, daracık, ihtiyarcık, incecik, kısacık, küçücük, minicik, sıcacık, ufacık, yumuşacık* vb.

-cIk/-cUk ekiyle getirilmiş bazı kelimelerde anlamın pekiştirilmesi amacıyla ikinci bir -cIk/-cUk eki de kullanılabilir: *ufacıcık* (ufak-cık-cık), *kısacıcık* (kısa-cık-cık) gibi.

Ekin -CA ekinden sonra gelmek gibi özel bir kullanışı da vardır: *usulcacık, yakıncacık, yavaşçacık* vb.

-cIk eki almış bazı kelimelerle ikileme kurulur: *hanım hanımcık, mini minicik, ufacık tefecik* vb.

Bu ek küçüklük anlamı taşıyan isimler de yapar: *arpacık, bademcik, beyincik, dağarcık, elmacık* (kemiği), *gelincik, kapakçık, kılçık, kızamıkçık, kızılcık, sığırcık, sözcük, kıvırcık, köprücük* (kemiği), *maymuncuk, tomurcuk, yılancık* vb. Ekin böyle bir yapım ekine dönüşmesi, bir kalıplaşma aşamasından geçtiğini göstermektedir.

Yer isimleri yapar: *Ayvacık, Çınarcık, Kalecik, Osmancık, Pazarcık, Gölcük* vb.

bura, şura, ora zamirlerinden sonra gelerek pekiştirilmiş yer anlamı katar: *buracık* "hemen burası", *şuracık* "hemen şurası", *oracık* "hemen orası".

Bu ek bazı kök ve gövdelere doğrudan doğruya eklendiği hâlde bazı örneklerde araya bir ünlü girdiği de görülmektedir: *biricik, azıcık, daracık, gencecik* vb.[140]

-CIl/-CUl: Bir şeye düşkünlük, alışkanlık, benzetme, gibilik işlevleri katan ve işlek olmayan bir ektir: *balıkçıl, evcil, bencil, tavşancıl, etçil, otçul, adamcıl, barışçıl, ölümcül, akçıl* "beyaza çalan, beyazımtırak", *kırçıl* "kıra çalan, kırımsı", *babacıl, insancıl, yılancıl* vb.

-CIn/-CUn: İşlev olarak -CIl/-CUl ekine benzeyen bir ektir. İşlek değildir: *ayakçın* "dokuma tezgâhlarında atkı ipliklerini hareket ettirmek için ayakla basılan tahta ayaklık", *balıkçın, bıldırcın, çamurcun* "bir tür ördek", *kaşıkçın* "ördekgillerden, gagası kaşık

139 Bazen düşmediği de olur: *pamukçuk, kulakçık, kapakçık* gibi.

140 Muharrem Ergin bu konuyla ilgili olarak sıraladığı örneklere *azacık*'ı da dâhil etmekte ve şunları söylemektedir: a'lı şekil Eski Anadolu Türkçesinde de vardı: *azacuk* gibi. Bu bakımdan *-acuk, -ecük*'ü tek bir ek de kabul edebiliriz. *Biricik* şekli de her hâlde bunların veya *küçücük, öpücük* (< öpüş-cük), *ikicik* gibi şekillerin tesiriyle ortaya çıkmıştır (Ergin: 2005: 164).

biçiminde, tüyleri ak, kara, kahverengi, ayakları kırmızı bir kuş", *örcün* "iple örülmüş merdiven" (Hatiboğlu 1974: 57) vb.

-dA: Aslında bulunma hâli ekidir. Ancak birkaç kelimede kalıplaşarak yapım eki gibi kullanılmıştır: *yüzde, sözde, gözde, payda, günde(lik), onda(lık), yüzde(lik)* vb.

-DAn: Aslında ayrılma hâli ekidir. -DA ekinde olduğu birkaç kelimede kalıplaşarak yapım eki gibi kullanılmıştır: *candan, içten, neden, sudan, toptan, özden* "içten, candan, samimi" vb.

-dAk[141]**:** Ses taklidi bir hareketin sonucunu bildiren veya araç gereçleri karşılayan isimler yapar: *bıngıldak, çakıldak, cıngıldak, fırıldak, ışıldak kıkırdak* vb.

-DAm[142]**:** İşlek olmayan bir ektir. Eski Türkçede de *teñridem* "ilahi, semavi, Tanrısal", *birdem/birtem* "büsbütün, tamamıyla; birlik, beraber; bir kere", *kündem* "güneşe benzer, parlak, güneş gibi; güneşli", *boğdam* "küflü" gibi birkaç örnekte karşımıza çıkmaktadır. Bugün *yordam* (yol yordam, el yordamı), *çiğdem, erdem, gündem, saydam, yöntem*[143] gibi kelimelerde bu eki görmek mümkündür.

-DAş: İsim soylu kelimelerin kök anlamında "ortaklık, beraberlik" bildiren isim ve sıfatlar yapar. Ekin çok defa *çağdaş, türdeş, özdeş* örneklerinde olduğu gibi ünlü uyumlarına bağlandığı, kimi zaman da *meslektaş, dindaş* örneklerinde olduğu gibi aykırı düştüğü görülür: *adaş* (< addaş), *arkadaş, çağdaş, emektaş, gönüldeş, duygudaş, işteş, kandaş, kardeş* (< kardaş < karındaş), *koldaş* "iş arkadaşı", *paydaş, özdeş, sesteş, soydaş, türdeş, yoldaş, yurttaş* vb.

-dIrIk/-dUrUk[144]**:** İşlek olmayan bir ektir. Alet isimleri yapar: *akındırık* "reçine, çam sakızı, akma", *boyunduruk, burunduruk* "hayvanları nallarken ısırmaması için dudaklarını kıstırmaya yarayan kıskaç", *gömüldürük* "boyunduruğa geçirilen kısa değnek; eyerin geriye kaymaması için atların boyunlarından aşırılıp kolanlarına bağlanan kayış", *cibindirik* "sineklik", *eğindirik* "sırt örtüsü" vb.

-gil: Konuşma ve halk dilinde oldukça sık kullanılan -gil eki, şahıs, akrabalık ve unvan isimlerinden sonra gelerek o şahıs ve akrabaların mensuplarını gösteren aile isimleri yapar: *Kemalgil, Ahmetgil, Lalegil* vb.

---

141 Ses yansımalı şekillerden fiil türeten -dA ekine -k fiilden isim yapma ekinin gelmesiyle oluşmuş bir birleşik ektir (Korkmaz 2003: 45).

142 A. Von Gabain -tA isimden fiil yapma ekiyle -m fiilden isim yapma ekinden oluşan bir birleşik ek olduğunu söylemektedir (Gabain 2003: 46).

143 Kelime ünsüz uyumuna aykırıdır.

144 Görev bakımından daha çok bağımsız bir kelimeye benzemektedir. *Boyunduruk, dişindirik* "ipe ilmik atılarak hayvanın ağzına takılan gem", *sabunduruk* ve benzeri kelimeler birleşik kelime olabilir. Buna göre *duruk* kelimesi, "durduran, tutan" anlamlarında kullanılmıştır (Hatiboğlu 1974: 62).

Akrabalık isimlerinde iyelik eklerinden sonra gelir: *dayımgil, annesigil, halangil, teyzemgil, babasıgil* vb.

Yazı dilinde bu ek yerine genellikle -lAr çokluk eki kullanılır: *Ahmetler, Cerenler, babamlar, dayımlar, annemler, teyzenler* vb.

-lAr çokluk ekiyle birlikte kelimelere eklenerek zooloji ve botanik terimleri yapar: *buğdaygiller, cevizgiller, atgiller, köpekgiller* vb.

-Il/-Ul: Ses yansımalı köklere getirilerek genellikle ikileme olarak kullanılan ikincil biçimler oluşturur: *cıvıl cıvıl, çağıl çağıl, fırıl fırıl, gürül gürül, harıl harıl, horul horul, mırıl mırıl, zırıl zırıl, şırıl şırıl* vb.

-In/-Un: Vasıta hâli ekinin kalıplaşmasıyla oluşmuş bir zarf yapım ekidir.

Zaman zarfları yapar: *kışın, yazın, ansızın, güzün, gündüzün, artıkın* (konuşma dilinde), *demin, baharın, öğleyin* vb.

Tarz zarfları yapar: *azın azın* "azar azar, yavaş yavaş", *birin birin* "birer birer", *için için* "içinden, açığa vuramayarak, gizli gizli; yavaş yavaş", *ucun ucun* "uç uca, ucu ucuna; azar azar", *ardın ardın* "geri geri, ardı sıra", *yayan* "yürüyerek", *uğrun* "gizlice", vb.

-Ir, -Ur: Ses yansımalı köklerden ikincil biçimler yapan bir ektir: *cızır, çıtır, fosur, gıcır, homur, patır, kütür, patır, pıtır, şakır, takır, vızır* vb. *Cayırtı, homurtu, cızırda-, takırda-* gibi kelimeler ancak bu ekle oluşturulan gövdelere dayanarak yapılır.

-(I)l, -(U)l[145]**:** İsimlerden isim ve sıfat türeten işlek olmayan bir ektir: *yeşil* (< yaşıl), *kızıl*[146] vb.[147]

-lA(g): İsimden fiil türeten -lA eki ile fiilden isim türeten Eski Türkçedeki -g ekinin kaynaşmasından oluşmuş bir birleşik ektir (Korkmaz 2003: 49). Bu ek, Türkiye Türkçesinde çoğunlukla sondaki /g/ eriyip kaybolunca ek -lA biçimine dönüşmekte kimi zaman da tonsuzlaştırılarak -lAk biçiminde korunmaktadır.

Ekin işlevi arazi ve yer isimleri yapmaktır: *kışla* (< kışlağ) "kışın oturulan yer", *yayla* (< yaylağ) "yazın oturulan, göçülen yer", *kumla* "kumluk yer, kumlu arazi, geniş kumsal; denizin kıyıya yakın sığ yerlerinde dalgaların oluşturduğu ince, uzun, kumsala paralel ve yeri zamanla değişebilen kum yığınları", *tuzla* (< tuzlağ) "kıyılarda, tava denilen

---

145 Muharrem Ergin bu ekin eski bir -sIl'dan geldiğini söylemektedir (Ergin 2005: 177). Talât Tekin ise Türk dillerindeki /-zs-/ ve /-şs-/ çiftlerinin genellikle korunmuş olması gerçeğinin bu teoriyi çürütmeye yettiğini ifade eder (Tekin 2004: 375). Öte yandan, bir kısım dilciler bu ekin Moğolca kökenli olduğu görüşündedirler.

146 kızıl (< *kız "kızgın") (Gabain 2003: 47).

147 Burada Fransızcadan dilimize geçen ve -lIk/-lUk eki ile nispet î'sine denk bir kısmı terim niteliğinde isim ve sıfatlar yapan ve -(I)l/-(U)l yanında -Al ve -sAl şekli de bulunan ekten de bahsetmek gerekir: *anayasal, yasal, bağıl, birincil, ikincil, buzul, çoğul, doğal, dördül* "kare: rubai", *eril, gizil, kumul, nicel, nitel, öncel, öncül, özgül, tekil, yabanıl, yabancıl, kültürel, ilkel, sözel, sayısal, bitkisel* vb.

havuzlara deniz veya göl suyu akıtıldıktan sonra kurutularak tuz çıkarılan yer, memleha; davarlara kırda tuz verilen düz, taşlık ve kayalık yerler"; *avlak* "avı çok olan yer, av yeri", *güzlek* "güz mevsiminin geçirildiği yer; havaların soğuması üzerine yaylalardan dönen hayvanların otlatılması ve bir süre barındırılması için ayrılmış, dağ eteklerinde bulunan mera", *kışlak, kumlak, otlak, sulak, yaylak, yazlak* vb.

-lAk[148]**:** İsimden fiil türeten -lA eki ile fiilden sıfat türeten -k ekinin kaynaşmasından oluşmuş bir birleşik ektir (Korkmaz 2003: 50).

Bu ekle insan özelliklerini belirten ve daha çok aşağılayıcı anlam taşıyan *dişlek, ödlek, cırlak, çatlak, dazlak* (daz < ET *taz* "kel, saçsız"), *fırtlak, zırlak, ödlek, çatlak, zırtlak* gibi sıfatlar yanında çeşitli özellikte isimler yapılmıştır: *evlek* "tarlanın, tohum ekmek için saban iziyle bölünen bölümlerinden her biri; dönümün dörtte biri kadar olan alan ölçüsü", *gömlek* [< göñlek (*gön* "deri, at derisi, ham deri; tabaklanmış deri" < *kö:ñ (Gülensoy 2007: 381)],

-lAr: -lAr eki aslında işletme ekidir. İsimlerde ve fiillerde çokluk ifade eder. Bu ek, kimi kullanımlarda eklendiği kelimelere özel bir anlam kazandıran yapım ekine dönüşmüş ve -gil yapım ekine benzer işlevde aile isimleri yapmakta kullanılmıştır: *Akmanlar, Yazıcılar, Koçlar; Erdoğan Beyler, Sena Hanımlar, Ahmet Paşalar* vb.

-lAyIn: Birden fazla ekin birleşmesiyle meydana gelen eklerdendir.[149]

Bu ek eskiden -CA eşitlik ekinin yanında tıpkı onun gibi eşitlik eki olarak vazife görürdü. Eski Anadolu Türkçesinde *gibi, göre* anlamlarında oldukça sık kullanılmıştır: *sulayın, didügümleyin, elmalayın, deñizleyin, umduğumlayın, buyruğunlayın* gibi.

Ek, Türkiye Türkçesinde işletme eki olarak kullanılmaktan çıkmış zaman bildiren birkaç kelimede kalıplaşarak yapım eki hâline gelmiştir: *akşamleyin, sabahleyin, geceleyin* vb.[150]

-lI/-lU: Her isme gelebilen ve isimden isim ve sıfat yapan çok işlek bir ektir.

Eklendiği kök ya da gövdeye "sahip olma, söz konusu özelliği taşıma, ilgili olma, üzerinde bulundurma" anlamları vererek sıfatlar yapar: *akıllı, anlamlı, güçlü, namuslu, kokulu, köpüklü, evli, benekli, sisli, soylu, görgülü, tatlı, tutumlu, uyumlu, verimli, varlıklı* vb.

148 Kimi kaynaklarda -lA(g) eki ile birlikte ele alınıp işlenmiştir.

149 Bu ek isimden fiil yapma eki olan *-la, -le* ile *-ı, -i* zarf-fiil ekinin birleşerek bir tek ek hâline gelmesi, sonra *-n* vasıta ekinin de benliğini kaybedip bu birliğe katılması ile meydana gelmiştir. Ekin *ile* edatı ile Eski Türkçedeki *i-* "takip etmek" fiilinin klişeleşmiş zarf-fiil ve vasıta şeklinin birleşmesinden (ile+i-y-i-n) çıkmış olduğu da düşünülebilir. Fakat hem mana hem de şekil bakımından bunu kabul etmek güçtür. Onun için ekin söylediğimiz birleşmeden çıktığına muhakkak nazarı ile bakabiliriz (Ergin 2005: 173). Zeynep Korkmaz ekin zarf-fiil kalıplaşmasından (+le-y-in) oluştuğu fikrindedir (Korkmaz 2003: 48).

150 /y/'nin tesiri ile olacak, bugün ekin sadece ince şekli kullanılmaktadır.

İsimlerden bir millete, kavme, hanedana, ülkeye, şehre veya bir kuruluşa vb. ait olma, mensup olma anlamı veren sıfatlar yapar: *Ankaralı, Avrupalı, Tokatlı, Çinli, Arapgirli, Edremitli, İzmirli, Beykozlu, doğulu, güneyli, batılı, kuzeyli, taşralı, köylü, üniversiteli, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Mısırlı, Osmanlı, Selçuklu, Fenerbahçeli, Galatasaraylı, Beşiktaşlı* vb.

Yer isimleri yapar: *Armutlu, Fındıklı, Kadirli, Kozlu, Turgutlu, Gümüşlü* vb.

Sayılara bir arada olma, gruplandırma anlamları katar: *birli, ikili, üçlü, dörtlü, beşli, altılı, yedili, sekizli, dokuzlu, onlu, altışarlı, yedişerli* vb.

Yaygın olarak kullanılmayan kök ya da gövdelerle kalıplaşmıştır: *acıklı, danışıklı, gizli* (giz "sır"), *elverişli* vb.

İkilemeler kurar: *alacalı bulacalı, allı güllü, allı yeşilli, altlı üstlü, analı babalı, belli başlı, büyüklü küçüklü, evli barklı, geceli gündüzlü, gizli gizli, hızlı hızlı, içli dışlı, kadınlı erkekli, kanlı canlı, karlı kışlı, renkli renkli, süslü püslü, sizli bizli, tatlı tatlı, telli duvaklı, uslu uslu, uykulu uykulu, vakitli vakitsiz, yerli yersiz* vb.

Bu ekten Arapça ve Farsçadan Türkçeye geçen ek ve kelimelerin Türkçeleştirilmesinde de faydalanılmıştır: *zî-kıymet* "kıymetli", *zî-hayat* "canlı", *Selçukî* "Selçuklu", *Bağdadî* "Bağdatlı", *daimî* "sürekli", *kasdî* "kasıtlı", *elîm* "elemli, acıklı", *mütekebbir* "kibirli", *manidâr* "manalı, anlamlı", *kıymetdâr* "kıymetli, değerli" vb.

-lIk, -lUk: Türkçenin eskiden beri kullanılan en işlek isimden isim yapma eklerinden biridir. Bu ekin başlıca görevleri şunlardır:

Sınırlama, ayırma, tahsis işlevli ve bir şey için anlamlı kelimeler yapar: *bayramlık, dolmalık, iftarlık, kışlık, gömleklik, görümlük, hediyelik, mevsimlik, yemeklik, doyumluk, ömürlük* vb.

Sınırlama, ayırma, tahsis işlevi ve bir şeyin konulduğu yer anlamıyla yer isimleri yapar: *kitaplık, samanlık, taşlık, zeytinlik, yemlik, dutluk, odunluk, otluk, çöplük, kömürlük* vb. Bunların yanında ülke, ilçe, köy, mahalle, semt gibi yer adları yapar: *Ayvalık, Etlik, Gemlik, İncirlik, Güllük* vb.

Alet ve giysi isimleri yapar. Bunlarda daha çok bir şey için anlamı katar: *ağızlık, başlık, sabahlık, kulaklık, dizlik, meyvelik, gecelik, gelinlik, burunluk, yağmurluk, gözlük, önlük* vb.

Meslek adı ve uğraşı alanı gösteren kelimeler yapar: *avukatlık, eczacılık, arıcılık, çobanlık, dişçilik, demircilik, öğretmenlik, oduncuiuk, kılavuzluk, çöpçülük, gözlükçülük, kömürcülük* vb. Meslek kavramıyla birlikte "meslek aşaması" da gösterir: *asistanlık, paşalık, yüzbaşılık, doçentlik, çavuşluk, profesörlük* vb.

Renk bildiren isme gelerek, o rengin yaygın olarak bulunduğunu bildiren kelimeler yapar: *karanlık (<karañu-lık), beyazlık, sarılık, yeşillik, mavilik, pembelik, morluk* vb.

Kök ya da gövdedeki anlama bağlı olarak ölçü ve süre bildiren kelimeler yapar: *adımlık, milyarlık, haftalık, aylık, metrelik, kiloluk, gündelik, litrelik, tonluk, günlük* vb.

Sayı isimlerine gelerek o sayının toplu olarak bulunduğunu gösteren kelimeler yapar: *kırklık, altılık, beşlik, binlik, ikilik, onluk, yüzlük, üçlük, dörtlük* vb.

İkilemeler yapar: *varlık yokluk, açlık tokluk, bağlık bahçelik, dirlik düzenlik, günlük güneşlik, yokluk yoksulluk* vb.

-CI/-CU ekiyle birlikte getirilerek bağlılık, özellik bildiren kelimeler yapar: *Türkçülük, devrimcilik, toplumculuk, vurgunculuk* vb.

Kimi akrabalık isimlerine gelerek üveylik anlamı verir: *analık, babalık, evlatlık, oğulluk* vb.

-mAn: İşlek olmayan eklerdendir. Genellikle abartma, aşırılık ve benzerlik ifade eder: *akman* "bozulmamış, saf, temiz", *evcimen* "evine, ailesine çok bağlı (kimse)", *kölemen* "kölelerden kurulan bir asker sınıfı; birinin sahip olduğu köle veya karavaş[151]", *küçümen* (< küçük-men), *gökmen* "mavi gözlü (kimse)", *uzman* (uz "işe yatkın, becerikli, mahir"), *egemen* (ege "sahip") vb.

-msI, -msU: Renk isimlerine ve tat bildiren sıfatlara gelerek benzerlik, gibilik anlamı veren ve sıfat yapan bir birleşik ektir[152]: *sarımsı, siyahımsı, kırmızımsı, kızılımsı, beyazımsı, morumsu, yeşilimsi, pembemsi, mavimsi, acımsı, ekşimsi, kekremsi* "kekre, tadı acımtırak, ekşimsi ve buruk olan", *tatlımsı* vb.

Bu ek başka isimlere de gelerek sıfatlar yapar: *baklamsı, yağımsı, hamurumsu, borumsu, kubbemsi, bitkimsi* vb.

-mtırak: -msI/-msU eki gibi benzerlik, gibilik bildiren, tat ve özellikle renk isimlerinden sıfatlar yapan birleşik bir ektir[153]: *beyazımtırak, kırmızımtırak, mavimtırak, morumtırak, sarımtırak, yeşilimtırak, acımtırak, ekşimtırak* vb.

Ünlü uyumlarından kaçınan -mtırak, kelimelere hep kalın biçimiyle eklenmekte ve ünsüzle biten kelimelerden sonra araya bir bağlantı ünlüsü almaktadır.

-ncI/-ncU[154]: Sayı isimlerinden sıra sayı sıfatları yapan işlek bir ektir: *birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü, beşinci, altıncı, yedinci, sekizinci, dokuzuncu, onuncu, yüzüncü* vb.

---

151 Savaşta tutsak edilen veya satın alınan kadın köle.

152 Bu birleşik ekin içindeki -sI Eski Türkçede gibilik, benzerlik gösteren -sIġ ekinin Türkiye Türkçesine uzanmış bir kalıntısıdır (Korkmaz 2003: 59).

153 Ek yapısı bakımından Eski Anadolu Türkçesindeki -(I)mtı veya -(I)mtık/-(U)mtuk ekiyle -rAk karşılaştırma ekinin birleşmesinden oluşmuş olmalıdır (Korkmaz 2003: 60).

154 Türkçenin uzun tarihi boyunca bu ekte mühim değişiklikler olmuştur. Ek aslında sadece -nç şeklinde olup *ikinci* dışında diğer sayı isimleri bu ekle yapılırdı: *birinç, ikinti, üçünç, törtünç, bişinç, altınç* gibi. Yalnız *birinç* yerine önce ve daha çok, sayıdan yapılamayan bir kelime, *baştınkı* "baştaki, önceki, birinci" kelimesi kullanılırdı. Eski Türkçede sonradan *ikinç* şekli de ortaya çıkmıştır. Eski Türkçeden sonra -nç ekinin sonuna bir *i* eklenmiş ve ek Batı Türkçesine umumiyetle böylece *-nçi*

Sonuncu kelimesinde de bu ek vardır.

-rA: Yön kavramı veren eski bir hâl ekidir. Bugün sadece bazı kelimelerde kalıplaşmış olarak kullanılır: *taşra, sonra, içre*[155] "içinde" vb.

Bura, ora, şura, nere kelimeleri *bu+ara, o+ara, şu+ara, ne+ara* birleşiklerinden oluşmuştur.

-rAk: Eski Türkçede ve Türkiye Türkçesinin ilk dönemlerinde kullanılış sahası oldukça yaygın bir üstünlük ve karşılaştırma bildirme eki idi: *yigrek* (daha üstün), *yahşırak* (daha iyi) gibi.[156]

Bugün birkaç örnekte yaşamaktadır: *acırak* "acı gibi, az acı", *azrak* "az gibi, cüzi, bir parça", *bozrak* "boz gibi, boza çalan", *büyürek* (< büyük-rek) "biraz büyük", *kısarak, küçürek* (< küçük-rek), *ufarak* (< ufak-rak) "ufakça, az ufak" vb.

-sAk[157]**:** Eski Türkçede mevcut fakat belirli bir işlevi olmayan bu ek, Eski Türkçeden beri var olan aşağıdaki kelimelerde görülmektedir. Fakat söz konusu örnekler farklı farklı yorumları istedikleri ve hatta bazılarının kökleri bugünkü hâlleri ile açığa çıkarılamadığı için, eş zamanlı bir tahlilde kök olarak kabul edilirler: *kursak, dirsek, tümsek, yüksek, bağırsak, ölümsek, susak* "susamış olan, susayan", *yakınsak* "tek bir noktaya doğru yönelen (ışın)" vb.

-sAl: Arapça nispet î'sinin yerini tutmak üzere Fransızca -Al nispet bildirme ekinin Türkçeye uyarlanırken *siyasa* ve *ulus* gibi kelimelere getirildikten sonra -sAl biçiminde yanlış ayrılmasından oluşmuş bir ektir.[158] Türkçenin *kumsal* ve fiilden yapılan *uysal* sözlerindeki -sal ekleriyle işlevce bir bağlantısı yoktur (Korkmaz 2003: 62): *açısal, biçimsel,*

şeklinde geçmiştir. Fakat ekin eski şeklinin Eski Anadolu Türkçesinde de yeni şeklinin yanında bir müddet yaşadığı görülür: *ikinç* örneğinde olduğu gibi. Eke sonradan giren bu *i*, iyelik ekinin klişeleşmesi ile ortaya çıkmış, bunda *ikinti*'nin sonundaki *i*'nin de tesiri olmuştur. Öte yandan diğerlerinin tesiriyle *ikinti* de sıra sayı ismi olmaktan çıkmış ve yerini tamamıyla *ikinçi*'ye bırakmıştır. Hülasa Batı Türkçesinin başında ek *-nçi* olarak görülür. Eski Anadolu Türkçesinde hiç değilse başlangıçta bir müddet ek yalnız *ç*'li olarak kullanılmış, sonra *ç*'nin iki sedalı arasında sedalılaşması ile -nci şekline geçmiştir (Ergin 2005: 168-169).

155 Âlem *içre* muteber bir nesne yok devlet gibi / Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi (Muhibbi): Cihân-ârâ cihân *içre*dir ârâyı bilmezler / O mâhîler ki deryâ *içre*dir deryâyı bilmezler (Hayalî).

156 *Kardaştan yâr* ***yeğrektir*** (Yunus Emre): *Dostu seven âşık gerek / Aşka ulaşa* ***tizrek*** (Yunus Emre); *Kendüzünü ol bildiğin miktardan* ***aşağırak*** *göster* (Kabusname-Mercimek Ahmet).

157 Zeynep Korkmaz bu ekin istek bildiren -sA isimden fiil yapma ekiyle, fiilden isim ve sıfat yapan -k ekinin kaynaşmasından oluştuğunu söylemektedir (Korkmaz 2003: 61). Vecihe Hatiboğlu'na göre ise ekin aslı -sIg olmalıdır: *ağlamsık* (Hatiboğlu 1974: 138).

158 Bu ek ile ilgili olarak aşağıdaki yazılara bakılabilir:

Engin, Arın, "Türkçede (-sel/-sal) Ekleri Üzerine Birkaç Söz", *Türk Birliği Dergisi*, C. I, S. 7/8, s. 59-60, 1966.

Banarlı, Nihat Sami, "sel ve sal Hikâyesi", *Türkçenin Sırları*, Kubbealtı Neşriyatı, s. 264-268, İstanbul, 1999.

Banguoğlu, Tahsin, "Nisbet Sıfatları ve -sel, -sal", *Dil Bahisleri*, Kubbealtı Neşriyatı, s. 264-277, İstanbul, 1987.

kişisel, kurumsal, çevresel, duygusal, geleneksel, bilimsel, kutsal, örgütsel, toplumsal, bitkisel, bölgesel vb.

-sI[159]: İsimden benzerlik, gibilik, yakınlık bildiren sıfatlar yapar. İşlek değildir: *kadınsı, buğdaysı, bulutsu, çocuksu, hamursu, erkeksi, dikensi* vb.

-sIl, -sUl[160]: Dilimizde birkaç örnekte karşımıza çıkan bir ektir. Eklendiği kelimeye benzerlik ve ilgi anlamları katar: *yoksul, damaksıl* "damakla ilgili; damakta oluşan ses", *dudaksıl* "dudakla ilgili; boğumlanma noktası dudaklarda bulunan (ses)" gibi.

-sIz, -sUz: İsim soylu kelimelere gelerek yoksunluk, mahrumiyet bildiren sıfatlar yapan çok işlek bir ektir: *akılsız, anlamsız, korkusuz, olumsuz, kıdemsiz, verimsiz, görgüsüz, güçsüz, ölümsüz* vb.

-sIz, -sUz sahip olma, kendinde bulundurma anlamında sıfatlar yapan -lI, -lU ekinin karşıtıdır[161]: *ağaçlı – ağaçsız, akıllı - akılsız* vb.

-sIz, -sUz eki alan kelimeler ikilemeler de oluşturabilir: *borçsuz harçsız, dertsiz tasasız, ipsiz sapsız, kayıtsız şartsız, sessiz sedasız, tatsız tuzsuz, uçsuz bucaksız, işsiz güçsüz, hâlsiz hâlsiz, isteksiz isteksiz* vb.

Bu ek bazı kelimelerde kalıplaşmış olarak kullanılır: *amansız, arsız, aynasız, katıksız, patavatsız, tabansız, sonsuz, soysuz, şüphesiz, öksüz* (ög "anne"), *ünsüz, densiz* gibi.

-sIzIn: -sIz ekiyle -In vasıta hâli ekinin kalıplaşmasından oluşmuş bir birleşik ektir. Mastar yapan -mAk ekinden sonra gelerek -mAdAn zarf-fiil ekine paralel zarflar yapar: *almaksızın, yapmaksızın, gitmeksizin, vermeksizin, yorulmaksızın* vb.

Ediskun, Haydar, "-el, -il, -sel Ekleri Üzerine", *Türk Dili,* Türk Dil Kurumu Yayınları, C. XV, S. 179, s. 1012-1019, Ankara, 1966.

Ediskun, Haydar, "Yine -el -il -sel Ekleri Üzerine", *Türk Dili,* Türk Dil Kurumu Yayınları, C. XVI, S. 184, s. 264-272, Ankara, 1967.

Eren, Hasan, "Yeni Bir Ek: -sal/-sel", *Türk Dili,* Türk Dil Kurumu Yayınları, C. 2000/I, S. 580, s. 291-305, Ankara, 2000.

Korkmaz, Zeynep, "Türkçede -'l eki (-al/ -el, -ıl/-il, -ul/-ül, -sal/ -sel) I", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I. Cilt,* Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 133-138, Ankara, 1995.

Korkmaz, Zeynep, "Türkçede -'l eki (-al/ -el, -ıl/-il, -ul/-ül, -sal/ -sel) II", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I. Cilt,* Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 139-144, Ankara, 1995.

Temir, Ahmet, "-sal/-sel Sıfat Eki Nereden Geliyor?", *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992,* Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 5-7, Ankara, 1996.

159 Eski Türkçedeki isimden fiil yapan -sI ekiyle fiilden isimden yapan -g ekinin kaynaşmasından oluşan -sIg birleşik ekinin tarihî gelişme sürecinden geçmiş kalıntısı durumunda bir ektir (Korkmaz 2003: 62).

160 İsimden benzerlik fiili türeten -sI ve -sU ekiyle fiilden isim türeten -l ekinin kaynaşmasından oluşan bir birleşik ektir (Korkmaz 2003: 63).

161 Ahat Üstüner *Eski Türkiye Türkçesinde -sUz Eki* başlıklı yazısında bu konuyu ele almakta ve *-sUz* ekinin XIV. yüzyıldan XVII. yüzyıl sonlarına kadar çeşitli eserlerde vasıta hâli ekinin belirttiği kavramların olumsuz şekillerini ifade eden bir isim işletme eki göreviyle kullanıldığının söylenebileceğini belirtmektedir: *yüzüñle - yüzüñsüz* gibi. Ayrıntılar için bk. Üstüner, Ahat, "Eski Türkiye Türkçesinde -sUz eki", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* C. 11, S. 2, s. 177-184, Elazığ, 2001.

Ansızın örneğinde ise isimden zarf yapmıştır.

-(I)ş, -(U)ş: Kullanılış sahası dar bir ektir. Bugün birkaç kelimede kalmıştır. Küçüklük, sevimlilik, okşama anlamları katar. Kelimelerin genellikle kesik biçimlerine getirilir: *maviş* (mavi), *Aliş* (Ali), *Rabiş* (Rabia), *Veliş* (Veli), *tombiş* (tombul) vb.

Fatoş (Fatma), *Memoş* (Mehmet) örneklerinde o'lu biçimler kullanılmıştır.

-şIn: Renk isimlerinden benzerlik gösteren birkaç sıfat yapmış bir ektir: *sarışın, karaşın* "rengi karaya çalan, esmer (kimse)", *akşın* "kıllarında ve gözlerinde, bazen de derisinde ak olan (hayvan veya insan)" gibi.

-(I)t, -(U)t: İşlek olmayan bir ektir. İsimden birkaç isim ve sıfat yapmıştır. İşlevi pek belirgin değildir: *boyut, çiğit, eşit, karşıt, yaşıt* vb.

-tI, -tU: Genellikle ses yansımalı ikincil köklere gelerek isimler yapar: *cıvıltı, cayırtı, çatırtı, fıkırtı, fısıltı, hırıltı, şarıltı, vızıltı, gurultu, horultu, homurtu, gürültü, gümbürtü, kütürtü* vb.

Renk bildiren kelimelerde /l/ sesiyle biten gövdelerden sonra gelerek isim yapar: *karaltı, kızıltı, parıltı, pırıltı* vb.

-(I)z, -(U)z: İşlekliğini, hatta belki de işlevini, daha Eski Türkçe döneminde yitirmiş bir ek olup ancak eklendiği kelimelerle kalıplaşarak günümüze kadar gelebilmiştir. Daha çok ikilik bildirir: *boynuz, diz, beniz, göğüs, omuz* gibi.

-(I)z, -(U)z ekinin bir işlevi de topluluk sayıları yapmaktır: *üçüz, dördüz, beşiz, altız* gibi. Bu kelimeler genellikle -lI yapım ekiyle genişletilerek kullanılır: *üçüzlü, dördüzlü, beşizli, altızlı* gibi.

İsimden Fiil Yapma Ekleri

-A: Genellikle tek heceli isim köklerine gelerek geçişli ve geçişsiz fiiller oluşturur. Nadiren iki heceli kelimelere de gelir: *ada-, boşa-, bele-* "belini sarmak", *benze-* (< beñiz-e-), *beze-, dene-* [< ET teñ-e- (*teñ* "eşit, eşdeğer")], *dile-, kına-* (kın "ceza, işkence, azap, ıstırap; zor, çetin", *oyna-, kana-, sına-* (sın "boy", sına- "boyunu ölçmek" anlamından günümüzde "yoklamak, denemek, tecrübe etmek"), *tüne-* (tün "gece"), *türe-, uğra-* (< *oğur* "bir işte imkân ve fırsat, vakit, zaman"), *yaşa-, dona-t-, dona-n-* vb.

Yukarıdaki *donat-* ve *donan-* örneklerindeki görüldüğü gibi bu ek bazı fiillerde, artık -l, -n, -r, -ş, -t gibi fiil çatısı ekleriyle genişletilip kaynaşarak da kullanılmaktadır.

-Al: -A ekiyle -l edilgenlik bildiren çatı ekinin kaynaşmasından oluşmuştur. Ünsüzle biten sıfatlara gelerek *olmak* manasına gelen fiiller yapar. İşlek bir ektir: *azal-, çoğal-, daral-, yönel-, dikel-, bunal-* (*buñ* "keder, endişe, kaygı"), *boşal-, düzel-, gencel-, dincel-* vb.

-An: -A isimden fiil yapma ekiyle dönüşlülük bildiren -n çatı ekinin kaynaşmasından oluşmuştur. *Olmak* manasına gelen fiiller yapar. Bu ekle yapılan fiillerde -n dönüşlülük

ekinin işlevi de belirgindir. Ayrıca -An eki bugün bazı kelime kök ve gövdeleriyle kalıplaşmıştır: *gücen-, özen-, usan-, utan-, dadan-* "tadını aldığı, hoşlandığı bir şeyi sık sık istemek" (< tat-an-), *güven-, üşen-* vb. Bu kelimelerden bazılarının kökü yalın olarak kullanılmamaktadır.

-Ar: -A isimden fiil yapma ekiyle -r fiilden fiil yapma ekinin kalıplaşmasından oluşan bir ektir. Geçişli fiiller yapmıştır: *başar-, ever-, onar-* (*oñ* "sağlam"), *suvar-* "sulamak" vb.

Bu ekle bazı yeni kelimeler de türetilmiştir: *öner-, önerge, öneri, önerme, yönerge* vb.

-Ar: Kimi araştırmacılar tarafından yukarıdaki ekle birleştirilerek izah edilen bu ek, Eski Türkçedeki *er-* fiilinin kendinden önce gelen kelimelerle kaynaşarak ekleşmesinden meydana gelmiştir[162]: *kara erdi > karardı* gibi. Genellikle bazı sıfat ve renk isimlerine gelerek olma bildiren geçişsiz fiiller yapar: *ağar-, bozar-, göver-* (< gök-er-), *sarar-, yeşer-* (< yaş-ar- *yaş* "taze"), *morar-, yaşar-* "nemlenmek" vb.

-Aş: -A isimden fiil yapma ekiyle fiilden işteş fiiller yapan -ş ekinin kalıplaşmasından oluşmuştur. Genellikle olma bildiren geçişsiz fiiller yapar: *güreş-, sarmaş-* (< sarım-aş-), *savaş-, uğraş-, yanaş-* vb.

-At: -A isimden fiil yapma ekiyle fiilden ettirgen fiiller yapan -t ekinin kalıplaşmasından oluşmuştur. Yapma bildiren geçişli fiiller yapan bu ekteki -t ekinin ettirgenlik işlevi azalmıştır: *donat-, gözet-, ilet-, yönet-* vb.

-dA: Çoğunlukla ses yansımalı kelimelerden geçişsiz fiiller yapan bir ektir: *cıvılda-, cızırda-, çıtırda-, fısılda-, fıkırda-, fışırda-, fokurda-, gıcırda-, gümbürde-, gürülde-, hırılda-, hışırda-, kımılda-, şapırda-, şıkırda-, takırda-, tıngırda-, zıngırda-* vb.

-dA isimlerden geçişli fiiller de yapar: *ünde-* "çağırmak, seslenmek", *alda(t)-* (*al* "hile), *iste-* (< iz-de- "izinin arkasından gitmek") vb. *Bağdaş* ismi de eski bir *bağda-* "bağlamak" fiilinden gelmektedir.

-I, -U: Eski Türkçede oldukça sık kullanılmış fakat bugün için ölü bir ek durumuna düşmüştür. Bundan dolayı yeni kelime yapımına elverişli değildir. Zaten bu ekle kurulan fiillerde ek kökle kalıplaşarak ayrışmaz bir hâle gelmiştir: *ağrı-* (< ağır-ı-), *doku-, taşı-* (*taş* "dış"), *sakı(n)-* (*sak* "uyanık"), *şakı-* vb.

-(I)k, -(U)k: Eski Türkçede örnekleri oldukça fazla olan bu ek bugün ancak birkaç örnekte görülür. Olma ifade eden fiiller türetir: *acık-* (< aç-ık-), *gecik-* (< geç-ik-), *birik-, gözük-, çık-* (< taş-ık- *taş* "dış") vb.

162 Muharrem Ergin'in bu ekle ilgili izahı ise daha farklıdır: Eski Türkçede bu ekin yanında bir de -gAr eki vardı: *suvġar-* "suvarmak" örneğinde olduğu gibi. Bu ek Batı Türkçesinde *g* ve *ġ*'sı düşerek -Ar hâline geçmiş olacağı için asıl -Ar ile karışmış olabilir. Daha, Eski Türkçe devresinde iken aynı örnekte yan yana kullanılmış olduğunu görüyoruz: *suvar-, suvġar-* gibi. Batı Türkçesinde *g* ve *ġ* düştüğü için birbirine karışarak tek ek hâline gelmiş olmaları tabiidir (Ergin 2005: 182).

-kIr, -kUr: Türkçede eskiden beri kullanılan bu ek ses yansımalı köklerden geçişli ve geçişsiz fiiller yapar: *fışkır-, haykır-, hıçkır-, püskür-, tükür-, kışkır(t)-, öksür-* [< ös-kür- (*ös* "yansıma")], *aksır-* [< as-kır- (*as* "yansıma")], *tıksır-* [< tıs-kır- (*tıs* "yansıma")] vb.

-l: İşleklik ve işlev bakımından -Al ve -Ar eklerinden farksızdır. Olma ifade eden fiiller türetir: *durul-, incel-, kısal-, yücel-, eğril-* vb.

Bu ekin bazı örneklerde fiilden fiil yapma eki olan -l ile karıştığı anlaşılmaktadır. Örneğin *kocal-, ufal-* örneklerinde kökler hem isim hem de fiil olarak kabul edilebilirler. Aynı şekilde *alçal-, yüksel-, küçül-, eksil-* gibi örneklerde de köklerin *alçak, yüksek, küçük, eksik* isimleri mi *alça-, yükse-, küçü-, eksi-* şeklindeki unutulmuş fiiller mi olduğu belli değildir. Herhâlde fiilden fiil yapma eki olan -l benliğini kaybederek bazı örneklerde isimden fiil yapma eki şeklinde kalmıştır, denilebilir. Belki de aslında -l isimden fiil yapma eki böylece fiilliği unutulmuş köklerin sonunda kalan fiilden fiil yapma eki -l'den çıkmıştır. Fakat Türkçede başlangıçtan beri -l isimden fiil yapma ekinin mevcut olmuş bulunduğu da unutulmamalıdır (Ergin 2005: 181).

-lA: İsimden fiil yapma ekleri arasında en işlek olanıdır. Her çeşit ismin sonuna gelebilmektedir.

Bu ekle yapılan fiiller anlam ve mahiyet bakımından çok çeşitlidir. Fiile esas teşkil eden ismin durumuna göre ekin görevi de farklılaşmaktadır. İsimden yapılan fiillerde genellikle anlam ağırlığı isim tabanında olsa da -lA ile yapılan fiillerde ek, isme her seferinde farklı mahiyetler kazandırmaktadır.

İsmin ifade ettiği nesne veya vasfı diğer bir nesneye atfeden geçişli fiiller yapar: *ağırla-, arala-, arzula-, avla-, bağla-, bağışla-, dilimle-, gözle-, hatırla-, hazırla-, kucakla-, kutla-, mühürle-, parçala-, sula-, tekrarla-* vb.

İsmin ifade ettiği nesne veya vasfı ortaya koyan, meydana getiren, yahut sağlayan geçişli fiiller yapar: *buzağıla-, ciltle-, enikle-, kuzula-, paketle-, yavrula-, yumurtla-* vb.

İsmin gösterdiği nesneyi araç olarak kullanma yoluyla o nesne ile yapılan işi gösteren geçişli fiiller yapar: *aşıla-, bıçakla-, hançerle-, kaşıkla-, kılıçla-, kurşunla-, közle-, rendele-, sabunla-, sapla-, sopala-* vb.

İsmin gösterdiği nesneyi veya niteliği bir şeye veya başkasına kazandırmayı, katmayı, eklemeyi gösteren geçişli fiiller yapar: *aşağıla-, dağla-, demle-, düzle-, düzenle-, ilaçla-, karala-* "bir şeyi kara hâle getirmek", *tuzla-, yağla-, yarala-, tuzla-, klorla-, mayala-* vb.

Zaman gösteren isimlerden, o zamanı geçirmeyi yahut o zamana ulaşmayı bildiren fiiller yapar: *akşamla-, gecele-, sabahla-* vb.

Olma bildiren geçişsiz fiiller yapar: *ilerle-, ihtiyarla-, gerile-, genişle-, yavaşla-, zayıfla-, zenginle-* vb.

Ses yansımalı köklere gelerek geçişsiz fiiller yapar: *havla-, gıdakla-, mele-, çıtla-, horla-, ofla-, pufla-, üfle-, vızla-* vb.

-lA ekiyle kurulmuş bazı fiillerin kökleri dilimizde yalın olarak kullanılışını kaybetmiş ve ekle kaynaşmıştır: *anla-, bekle-, dinle-, sakla-* vb.[163]

Bu ek Türkçeye girmiş alıntı ve yabancı sözlerden de fiiller yapmıştır: *ferahla-, mühürle-, perdele-, poşetle-, rahatla-, tamamla-* vb.

-lA ekiyle yapılmış birçok fiil yalın olarak değil ancak -n, -ş ve -t ile genişletilerek kullanılırlar. Böylece yeni bir ek görüntüsü verirler: *heyecanlan-, dertlen-, çiçeklen-, heveslen-, huysuzlan-, kabullen-, kurtlan-, meraklan-, kuşkulan-, öfkelen-, rahatsızlan-, sinirlen-; başkalaş-, bollaş-, ciddileş-, çabuklaş-, derinleş-, dinçleş-, farklılaş-, esmerleş-, iyileş-, kıtlaş-, koyulaş-, sadeleş-, tenhalaş-, Türkçeleş-, soysuzlaş-; aydınlat-, kirlet-* vb.

-(I)msA, -(U)msA: Eski Türkçede olmadığı için daha sonraki bir gelişmenin ürünü olduğu söylenebilir.[164] Öyle kabul etme anlamı verir. İsim kök ve gövdeleriyle bazı zamir ve sıfatlara gelir. İşlek değildir: *azımsa-, benimse-, küçümse-*[165] vb.

Gülümse- örneğinin bunlara analoji yoluyla yapılmış olduğu söylenebilir.

-(I)r, -(U)r: İşlek olmayan bir ektir. Olma ifade eden fiiller yapar: *delir-, belir-* (< belgü-r-), *kabar-* vb.

Bu ek özellikle ses yansımalı kelimelere gelerek yapma bildiren fiiller türetir: *üfür-, öğür-, anır-* (< añ-ır-), *böğür-, hapşır-* vb.

-(I)rgA: Eski Türkçeden beri kullanılan bir ektir. Birleşik bir ek görünümünde olup yaygın değildir. -(I)msA ekine paralel olarak gibi "saymak" anlamında birkaç geçişli fiil yapmıştır: *yadırga-, esirge-* vb.

---

163 Konuyla ilgili olarak bk. Banguoğlu, Tahsin, Türkçenin Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s. 214.

164 Muharrem Ergin bu ekle ilgili olarak şu izahı yapmaktadır: Son zamanlarda ortaya çıkan bu ek bundan önce gördüğümüz -sA ekinin, başına bir /m/ alması ile teşekkül etmiştir. -sA başına /m/ sesini ya /m/ ile biten bir ismin sonundan alarak eke dâhil bir ses gibi diğer misallere de geçirmiş veya /m/ buraya benzetme yolu ile girmiştir. İsimden isim yapma eki olan -msI/-msU'da da böyle türeme bir /m/ bulunduğunu ve -sI/-sU ekinin bu /m/'yi sonradan başına aldığını yukarıda söylemiştik. Bu iki şeklin; biri isim, biri fiil yapan bu iki ekin birbirine muvazi olduğu açıkça görülmektedir.

-msA yapma veya olma ifade eden fiiller yapar. İşleklik sahası geniş değildir. Ancak birkaç misalde görülür. *az-ı-msa-, ben-i-mse-, iyi-mse-, kötü-mse-, küçü-mse-* misallerinde bu ek vardır. *gül-ü-mse-* fiili de bu misalleri andırıyor. Fakat onda -mse eki bir fiilden fiil yapma eki olarak görülüyor. Türkçede böyle bir fiilden fiil yapma eki ise yoktur. Onun için *gül-ü-mse-* fiilinin yapısı normal görünmüyor. -mse ekinin buraya isimden yapılmış fiillerden benzetme yolu ile gelip yerleştiği ve *gül-ü-mse-*'in klişeleşmiş bir şekil olduğu anlaşılmaktadır. Böyle değilse *gül-* fiilinden -m ile yapılmış isim -se ile fiil yapılmıştır diye düşünülebilir (Ergin 2005: 184).

165 küçüğümse- > küçümse- (Korkmaz vd. 1995: 94).

-sA: İşlek olmayan bir ektir. İsteme, arzulama bildiren fiiller yapar: *duraksa-, susa-, boğasa-* "inek boğa istemek" vb.

Gibi görmek, gibi saymak anlamında fiiller de yapar: *çoksa-, garipse-, hafifse-, mühimse-, umursa-, önemse-* vb.

Fiilden İsim Yapma Ekleri

-A: Aslında zarf-fiil eki olan -A, kalıplaşarak, bazı kelimelerde yapım eki durumuna gelmiştir: *yara, öte, erte, sapa* "gidilen yol üzerinde olmayan, sapılarak varılan", *kese* "kısa yol, kestirme yol", *gaga* (< kak-a), *oya, süre, yaka* [< yak-a (*yak-* "yaklaşmak")] vb.

Yukarıdaki kullanımlar örnek alınarak daha sonraki dönemlerde *dize, doğa, evre* gibi kelimeler yapılmıştır. Bu şekilde kalıplaşmış biçimler ile türetme biçimler yan yana gelmiştir.

-AcAk: Aslında sıfat-fiil ekidir. Bu ekle kurulmuş sıfat tamlamalarındaki isimlerin zamanla kullanımdan düşmesiyle sıfatlar kendi başlarına kalıcı isimlere de dönüşmüşlerdir. Kalıplaşma daha çok tek heceli geçişli fiillerdedir (Korkmaz 2003: 68): *açacak, alacak, çekecek, gelecek, giyecek, içecek, silecek, yakacak* vb.

-Aç: İşlek değildir. Birkaç örneği vardır. -a ünlüsüyle biten köklerden sonra -ç olarak gelir. Eklendiği fiilin anlamını nitelik olarak taşıyan sıfat veya o hareketi gerçekleştiren isimler türetir: *güleç, tıkaç, süreç, bağlaç, büyüteç, kaldıraç, sarkaç, sayaç, tümleç* vb.

-AgAn, -AğAn: İşlek olmayan eklerden biridir. Fiilin ifade ettiği işi çokça yapanı, onu âdet hâline getirmiş olanı bildiren sıfatlar yapar: *durağan, pişeğen* "kolay pişen", *artağan* "bereketli; çoğalan, fazlalaşan", *kayağan* "üzerinde kolaylıkla kayılan, kaypak", *süreğen* "ne kadar süreceği belli olmaksızın sürüp giden, müzmin, kronik" vb.

Bu ekin üzerine geldiği sıfatlardan isimleşen kelimeler veya bu ekle yapılan isimler de vardır: *gezegen, yatağan* "namlusu kavisli, iki yanı da kesici, bir tür uzun savaş bıçağı", *iveğen* "aceleci" vb.

-(A)k[166]**:** Oldukça işlek bir ektir. Genellikle bir alışkanlığı, bir duyguyu ve fiilin bildirdiği işi çokça yapanı gösteren sıfatlar yapar: *dönek, kaçak, kıvrak, korkak, kucak, ölçek, ürkek, süzek* vb.

Yer isimleri yapar: *barınak, durak, konak, kavşak, sapak, sığınak, tapınak* vb.

Araç-gereç isimleri de yapar: *bıçak, kayak, kaydırak, oturak, saçak, sancak* (< sancak sanç- "saplamak, batmak"), *süzek, uçak, yatak* vb.

166 -Ak ekiyle kurulmuş sözlerin bir kısmının Eski Türkçede -gAk'lı biçimde olması (*kaçak < kaçğak, kurak < kurğak, gerek < kergek, orak < orğak, yaprak < yapurğak* vb.) ekin kökence -ğAk ekiyle ilişkili olduğunu gösterir. Ancak, bunun -Ak ekiyle kurulmuş bütün sözler için geçerli olup olmayacağı da düşünülmelidir (Korkmaz 2003: 70).

-AlAk[167]**:** İşlek olmayan bir ektir. Tekrarlama, art arda yapılma sonucu olan bir nitelik veya gösterme işlevi taşır: *asalak, çökelek, yatalak, şaşalak* vb.

-AlI: Zaman bakımından başlangıç sınırını bildiren zarf-fiiller yapar: *ayrılalı, geleli, gideli, alalı, duyalı, duymayalı, almayalı, gitmeyeli* vb.

Beri edatıyla birlikte kullanılabilir: *dükkânı alalı beri, köye geleliden beri, kardeşi gideliden beri* vb.

Görülen geçmiş zaman ekiyle birlikte de kullanılır: *oldum olalı, tanıştık tanışalı, bildim bileli, geldim geleli, geldi geleli, gittin gideli* vb.

-Am: İşlek olmayan bir ektir. Türkiye Türkçesinde ancak birkaç örnekte karşımıza çıkmaktadır: *buram, kuram, tutam, biçem, dönem* vb.

-AmAç: İşlek değildir. *dönemeç* kelimesinde bu ek vardır.[168]

-AmAk[169]**:** İşlek olmayan bir ektir. Fiilden yer kavramı veren ya da bir ismin aralıklarla yapıldığını gösteren isimler türetir: *basamak, kaçamak, tutamak* "tutunacak yer" vb.

-An: Aslında geniş zaman sıfat-fiil ekidir. Kalıcı isimler de yapar: *ağaçkakan, kapan, kalkan, düzen, kıran* "salgın, öldürücü hastalık", *çağlayan, kardelen, ahmakıslatan* "yavaş yavaş ve ince ince yağan yağmur, çisenti", *tamlayan, tamlanan, bilinen, bilinmeyen* (matematik terimi), *bakan, cankurtaran* vb.

-AnAk: İşlek değildir. Eskiden beri devam edip gelme, yer bildirme, bir niteliği üzerinde bulundurma gibi görevlerde isimler yapan bir ektir: *değnek* (< değenek), *gelenek, görenek, sağanak* vb.

düzenek, kesenek, olanak, seçenek, tutanak, yetenek, ödenek gibi birtakım kelimeler bu ekle yapılmıştır.

-ArI: İşlek olmayan bu ekin oldukça az örneği vardır. Fiilin gösterdiği işi çokça yapanı bildiren sıfat ve isimler yapar: *uçarı, göçeri* "sürekli yer değiştiren, göç etmekten hoşlanan" vb.

-AsI[170]**:** Aslında sıfat-fiil ekidir. Birkaç kalıcı isim de görülmektedir: *veresi(ye), giysi* (< giyesi) vb.

---

167 Tekrarlama fiilleri yapan -AlA ekinin fiilden sıfat türeten -k ekiyle kaynaşmasından oluşmuş bir birleşiktir (Korkmaz 2003: 72).

168 *yırtmaç, bulamaç, tutmaç* "dört köşe kesilmiş küçük hamur parçalarından yapılan yoğurtlu çorba" kelimelerinde yer alan -mAç ekiyle -AmAç eki arasındaki bağlantı ihtiyatla karşılanmalıdır.

169 Fiilden fiil türeten -A ekiyle -mAk isim-fiil ekinin kaynaşmasından oluşmuş bir birleşik ektir (Korkmaz 2003: 73).

170 Bu ekin yapısıyla ilgili görüşler için bk. Korkmaz, Zeynep, "-ası/-esi Gelecek Zaman Sıfat-Fiil (Participium) Ekinin Yapısı Üzerine", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I. Cilt,* Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 145-150, Ankara, 1995.
Kuznetsov: küse- "dilemek, istemek" fiilinin ekleşip -küsi > -güsi > -gisi > -gesi > -esi/-ası (Kuznetsov 1997: 215).

çatlayası, kör olası, ocağı sönesi, geberesice, ocağı yanasıca, çatlayasıca, kör olmayasıca, boyu devrilmeyesice gibi beddua ve temenni bildiren kuruluşlarda bu ekin gelecek zaman sıfat-fiili oluşu hissedilmektedir.

-cA: Örnekleri az olan bir ektir. Dönüşlü fiillerden bir hareketin sonucu olan soyut isimler yapar: *eğlence, düşünce, söylence* "efsane", *çekince, güvence, dinlence* vb.

-ç: İşlek bir ektir. Dönüşlü fiil gövdelerine gelir[171]. Fiildeki hareketi yapanı, yapılan hareketi veya o hareketle ilgili bir niteliği, bir özelliği gösteren soyut isim ve sıfatlar yapar: *gülünç, iğrenç, kıskanç, inanç, korkunç, utanç, kazanç, sevinç, güvenç, kıvanç, basınç* vb.

-DI, -DU: Esasen görülen geçmiş zaman 3. teklik şahıs ekidir. Zamanla kalıcı isimler yapan bir ek durumuna gelmiştir. Bu ekle yapılan örneklerin çoğu hüküm bildiren birleşiklerden oluşur: *şıpsevdi, külbastı, kaptıkaçtı, imambayıldı, ayakbastı, gecekondu, sındı* "makas", *uydu, zıpçıktı, serdengeçti, mirasyedi, oldubitti, çıktı* "üretim sonucu ortaya çıkan ürün", *girdi* "bir üretimde yararlanılan para, gereç ve iş gücü" vb.

Eskiden yüksek idare makamlarından çıkan yazılı emirlere *buyuruldu (buyuruldı)* denilirdi.

-DIk, -DUk: Aslında sıfat-fiil ekidir. Fiillere gelerek geçmiş zaman işlevinde sıfatlar yapar. Ama az da olsa kalıcı isimler yaptığı da görülür: *bildik, güvendik* "güvenilen kimse", *tanıdık* vb.

-gA: Genellikle fiilin ifade ettiği anlamda olanı, yapanı, yapılanı bildiren ve örnekleri az olan bir ektir: *dalga, damga* (tam-ga *tam-* "kızdırmak, yakmak"), *kavurga, süpürge, yonga, bilge, bölge* vb.

Bu ek bazı kelimelerde ön sesini kaybetmiştir: *kıska/kısga* > *kısa* vb.

değişke, dizge, gösterge, yönerge, sömürge bu ekle yapılan yeni kelimelerden bazılarıdır.

-gAç: Genellikle alet isimleri yapan bir ektir: *süzgeç, yüzgeç, kıskaç* (< kısgaç), *solungaç* vb.

Huy ve tabiat bildiren kimi sıfatlar da yapmıştır: *eringeç, utangaç, üşengeç* vb.

-GAn: Fiilin bildirdiği işi, alışkanlık hâline getirmiş olanı ifade eder. Örnekler fazladır: *alıngan, atılgan, çalışkan, değişken, doğurgan, konuşkan, saldırgan, somurtkan, unutkan, yapışkan, ısırgan, sokulgan, girişken, çekingen, kaygan, edilgen, etken, iletken, kemirgen, üretken* vb.

171 Kimi kaynaklarda bu ek -nç olarak gösterilse de ek dönüşlü fiiller üzerine geldiği için -ç şeklinde olmalıdır.

-gIç, -gUç: Fiilin gösterdiği işi yapanı veya yapılan işten etkileneni gösteren isimler yapar: *bilgiç, dalgıç, yargıç* vb.

-GI, -GU[172]: Çok işlek bir ektir.

Araç-gereç isimleri yapar: *askı, sargı, silgi, sürgü, bıçkı, burgu, çalgı, delgi, iletki, keski* vb.

Çeşitli nitelikte somut isimler yapar: *çizgi, dolgu, örgü, salgı, vergi, bitki, sergi,*

Çeşitli nitelikte soyut isimler yapar: *bilgi, bulgu, coşku, çelişki, duygu, görgü, ilişki, kurgu, övgü, saygı, sevgi, yergi, yazgı, yetki, tepki, yanılgı* vb.

-GIn, -GUn: Fiilin ifade ettiği anlamda olanı, yapılanı ve yapanı bildiren bir ektir. Örnekleri oldukça fazladır: *azgın, kırgın, yaygın, bilgin, bezgin, ergin, gergin, bozgun, durgun, soygun, vurgun, düzgün, sürgün, üzgün, çapkın, taşkın, alışkın, pişkin, geçkin, yetişkin, coşkun, tutkun, suskun, şaşkın, yorgun, düşkün* vb.

-I, -U[173]: Genellikle fiilin ifade ettiği anlamda, olanı, yapanı ve yapılanı bildiren bir ektir. Örnekleri oldukça çoktur: *yazı, duyu, örtü, ölü, çatı, hoşgörü, öneri, saçı* "gelinin başından aşağı saçılan çiçek, şeker, arpa, para vb. şeyler", *sancı, sızı, veri, duyuru, güldürü, saldırı, yumru* (< yumuru), *koşu, doğu, batı, ölçü, sürü, takı, tartı, asılı*[174], *ekili, gömülü, örülü, takılı, bölü, çarpı, dizi, gösteri, sezi* vb.

-IcI, -UcU[175]: Türkçede eskiden beri kullanılan çok işlek fiilden isim yapma eklerinden biridir. Yapan, eden anlamına gelen isimler ve sıfatlar yapar: *alıcı, yapıcı, satıcı, kalıcı, oyalayıcı, besleyici, dilenci* (< dilenici), *öğrenci* (< öğrenici), *temizleyici, tüketici,*

---

172 Bu ekin tarihî metinlerdeki kullanımı için şu yazıya bakılabilir: Mansuroğlu, Mecdut. "Türkçede -ğu Ekinin Fonksiyonları", *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Y. 1951-1953, C. 10, s. 341-348, İstanbul, 1953.

173 Şekil yapısı bakımından aslında bir bağlantı ünlüsüdür. Eski Türkçede fiilden isim türeten -(I)g/-(U) g eki Güney-Batı Türk lehçelerine uzanan gelişme sürecinde eriyip kaybolunca fiilin son ses ünsüzü ile eki kaynaştıran -(I)/-(U) bağlantı ünlüleri -g ekinin yerini almış, böylece fiilden isim türeten bir ek niteliği kazanmıştır: *kap-ı-ġ* > *kapu* > *kapı, sür-ü-g* > *sürü, yaz-ı-ġ* > *yazı* (Korkmaz 2003: 82). Eski Anadolu Türkçesinde bu düşüşün izleri açıkça görülür: *bilü, sevü, ayru* vb. Öte yandan bu ek ile yapılan kelimeler içinde zarf-fiil ekinin kalıplaşmasıyla isim hâline geçmiş olanlar da vardır: *dolu* (< tolu) gibi. Bazıları da sonradan başındaki -ğ, -g'si düşmüş olan -ğu, -gü ekinden gelmektedir: *korku* (< kork-ğu) gibi.

174 -l-'li fiil gövdesinden -I, -U ile yapılmış bazı örnekler karşısında, onlarla ilgili isimlerden -lI, -lU sıfat eki ile yapılmış benzerleri olduğu için dikkatli olunması gerekir: Örneğin yapısı *yaz-ı-l-ı, yap-ı-l-ı, ört-ü-l-ü* şeklinde olan kelimelerle bunlara benzeyen fakat yapısı *yazı-lı, yapı-lı, örtü-lü* şeklinde olan kelimeler. Ses yapısı aynı, şekil yapısı farklı olan bu kelimeler arasında çok ince bir anlam farkı bulunduğuna dikkat etmeli ve birincilerde, yani fiilden yapılmış isimlerde ikincilerden, yani isimden yapılmış isimlerden daha çok fiil kokusu, hareket kokusu bulunduğu unutulmamalıdır (Ergin 2005: 193).

175 Muharrem Ergin bu ekin bir yandan -(ı)g + -çı bir yandan da -gu + -çı olmak üzere iki kökenli olduğunu kaydetse de Kâşgarlı Mahmud'un *Divanu Lugati't-Türk*'te -çI'nın isimden isim -gU'nun da fiilden isim yapan bir ek olduğunu kaydetmesi bu ekin -gUçI kökenli olduğunu göstermektedir.

ağlatıcı, ezici, kesici, atıcı, binici, yüzücü, patlayıcı, uçucu, üzücü, yırtıcı, ayırıcı, boşaltıcı, çekici, ısıtıcı, dondurucu, susturucu vb.

-(I)k, -(U)k[176]**:** Genellikle olanı ve yapılanı karşılayan sıfatlar ve isimler yapan bir ektir. Örnekleri oldukça fazladır: *açık, çürük, delik, dilek, yarık, oynak, ıslak, tarak, sarmaşık, karışık, artık, bitişik, kalkık, kopuk, soluk, bunak, kaçık, savruk, şımarık, yılışık, uyuşuk, sınık* "kırılmış, bozulmuş", *yoluk, yumuk, büyük, çatlak, esnek, işlek, soğuk, titrek, bölük, kalık, pişik, sarık, sıyrık, yayık, aksırık, hıçkırık, öksürük, üfürük, döşek, yuvarlak, elek, adak, istek* vb.

-(I)l, -(U)l: İşlek değildir. Moğolca ile ortaklaşan ve Eski Türkçe döneminde (*tükel* "bütün, hep", *ınal* "bakan gibi yüksek bir mevki unvanı") de kullanılan bir ektir: *çakıl, ışıl, çapul, koşul, kurul* vb.

-(I)m, -(U)m: Fiilden isim yapma eklerinin çok işlek olanlarından biridir. Ekin başlıca işlevleri şunlardır:

-mA hareket adına denk olarak fiilin bildirdiği işin ismini gösteren kelimeler yapar: *alım, bakım, dağıtım, denetim, duyum, ekim, görünüm, kesim, kıyım, onarım, öğrenim, doğum, ölüm, yapım, yönetim* vb.

Fiilin gösterdiği işle ilgili sonucu gösteren soyut isimler yapar: *anlam, atılım, ayrım, biçim, değişim, gelişim, kavram, oluşum, tutum* vb.

Kelime gruplarında bir kez anlamı veren zaman ve ölçü gösteren sıfatlar ve isimler yapar: *bir atım barut, bağ bozumu, iki dilim elma, doğum tarihi, ekim süresi, bir pişirim fasulye, ölüm yılı* vb.

Uzun zaman gerektiren bir işi anlatan kelimeler de yapar: *bakım, birikim, geçim, sürüm, üretim* vb. Ekte görülen ve birbirinin tersine bir görünüm sergileyen bu işlev ayrılığı, esasen kökteki anlamın eke etkisinden kaynaklanmaktadır.

-mA[177]**:** Bütün fiil kök ve gövdelerine gelerek fiilin gösterdiği iş, oluş, kılış ve durumları yalın birer iş olarak belirten isimler yapar: *açma, bildirme, bunalma, gülüşme, şaşırma, bakma, alma, içirtme, başlatma, başlatmama, karşılama, yüzleşme, benimseme* vb.

Bunun yanında çeşitli anlamda kalıcı isimler ve birleşikler meydana getirmiştir: *asma, aşama* "derece", *ayaklanma, bağlama* "bir tür çalgı", *benzeşme, besleme* "evlatlık", *bölme, çıkartma, danışma, dolma, kavurma, kazma, tamlama, düğme, koşma, taşlama, uçurtma, yanaşma, dokuma, dolama, donanma, dondurma, haşlama, kızartma, közleme, süzme* (yoğurt), *burma* (tatlısı) vb.

176 Zeynep Korkmaz bu eki Eski Türkçedeki -yUk (*sıyuk* "enkaz, harabe" *sı-* "kırmak", *kirtkünyük* "inançlı, inanmış" *kirtkün-* "inanmak") ekine dayandırmaktadır: -yUk > -Ik/-Uk (Korkmaz 2003: 85).

177 Yapısı bakımından -mAk kılış ismindeki son ses -k'sinin ünlüler arasında yumuşayıp kaybolmasından oluşmuştur (Korkmaz 2003: 91).

-mAcA[178]**:** Fiil kök ve gövdelerinden bir işin yapılma tarzını ve şartını gösteren isimler yapar: *aldatmaca, bilmece, bulmaca, güldürmece, kandırmaca, koşmaca, kovalamaca, köşe kapmaca* vb.

Bu ek, hastalık, kuş, gereç isimleri de yapar: *boğmaca, atmaca, çekmece* vb.

-mAç[179]**:** Örnekleri azdır. Genellikle yiyecek ve yemek adları yapar: *bazlamaç, bulamaç, çalmaç, kavurmaç, doğramaç, dürtmeç* vb.

-mAk: Bütün fiil kök ve gövdelerine gelerek o fiillerin isimlerini yapar. Bu sebeple dildeki fiil sayısınca geniş bir kullanılış alanı ve işlekliği söz konusudur: *açmak, aramak, başlamak, gelmek, bildirmek, düşünmek* gibi. Bu fiil isimlerine öteden beri **mastar** ve -mAk ekine de **mastar eki** denir.

Bu ekle yapılmış kalıcı isimler de vardır: *çakmak, yemek, ilmek, oymak* vb.

-mAn: İşlek olmayan eklerden biridir. Genellikle abartma ve süreklilik işlevi taşır: *azman, kocaman, şişman*[180], *duman* (< ET *tu-* "engel olmak, tıkamak"), *sokman* "çizme" vb.

-mAn eki Türkçeleştirme çalışmalarında "bir işi yapan" kimse anlamında isimlerin türetilmesinde kullanılmıştır[181]: *çevirmen, danışman, düzeltmen, eğitmen, eleştirmen, sayman, yazman, öğretmen* vb.

-mAz: -r, -Ar, -Ir/-Ur sıfat-fiil ekinin olumsuzu olan bu ek, kalıcı isimler ve sıfatlar da yapar: *yaramaz, tükenmez* (kalem), *açmaz, çıkmaz, kuşkonmaz, taşınmaz, utanmaz* vb.

-mIk, -mUk: İşlek değildir. Fiilin gösterdiği işin sonucu olan "artıklık, küçüklük" ve "parça" anlamlı isimler yapar: *cırmık* "tırnak izi", *kesmik* "kesilmiş sütün koyu bölümü; başakla karışık iri saman", *kısmık* "cimri, pinti", *kıymık* "çok küçük ve sivri tahta, demir veya kemik parçası", *tırmık, yalamık* "çam ağacının reçineli kabuğu", *soymuk* "damarlı bitkilerin kök, gövde ve yapraklarında, ongun besi suyunu ileten borularla, yakın hücrelerden ve bunların arasını dolduran özek dokudan oluşan tabaka; çam ağacının çiğnenip emilen iç kabuğu ve bunu almak için ağacın gövdesine açılan yara" vb.

---

178 -mA fiilden isim yapma ekiyle -cA isimden isim yapma ekinin kaynaşmasından oluşmuştur. Öte yandan -CA eşitlik hâli eki isimlerden sıfat türeten bir ek olduğu için -mAcA ekiyle kurulan isimlerin aslında birer sıfat olmaları ve kendilerinden sonra gelen isimlerin atılmasıyla isimleşmiş olmaları ihtimali kuvvetlidir: *aldatmaca söz* > *aldatmaca Ø* gibi.

179 Ahmet B. Ercilasun, *-maç, -meç Eki Üzerine* başlıklı yazısında yemek adlarında geçen -mAç ekinin -mA + aş biçiminde sıfat tamlamasından geliştiğini, *yırtmaç, çığırtmaç* "tellal", *kıymaç* "çapraz, şaşı", kelimelerinde geçen ekin ise -mAcA ekinden geliştiğini söylemektedir (Ercilasun 2007: 353-358).

180 *kocaman* ve *şişman* bazı kaynaklarda isimden sıfat yapan ek olarak verilmiştir.

181 Bu yeni türetmelerde batı dillerinden *man* "adam, insan" anlamı hâkim olduğu için, bu şekiller zaman zaman eleştiriye uğramışsa da eski türetmelerde de "işi yapan kimse" anlamı vardır (Korkmaz 2003: 98).

-mIş, -mUş: Aslında öğrenilen geçmiş zaman sıfat-fiili yapar. Bu ekle kurulan sıfat tamlamalarında isim unsurunun atılması ve sıfattaki geçmiş zaman gösterme işlevinin aşınmasıyla kalıcı isimler de oluşmuştur: *dolmuş, geçmiş, yemiş, Durmuş, Satılmış* vb.

-(I)n, -(U)n: Eskiden beri kullanılan işlek eklerden biridir. Genellikle fiilin ifade ettiği anlamda, yapanı, yapılanı, iş ve oluşu bildirir: *ekin, yığın, bütün, akın, düğün, dolun(ay), (yalan) dolan, dizin, esin, talan, tütün, basın, yayın, sayın, kesin* vb.

-tI, -tU, -(I)ntI, -(U)ntU[182]: Fiilin gösterdiği işin sonucu ve ürünü olan isimler yapar: *akıntı, çöküntü, döküntü, kalıntı, süprüntü, bulantı, çalkantı, kaşıntı, sarsıntı, bağlantı, sığıntı* vb.

Fiilden aralıklı olarak tekrarlanan işi veya sürekli kılışı gösteren isimler yapar: *akıntı, çalkantı, çarpıntı, çırpıntı, esinti, gezinti, sarsıntı* vb.

Bir işin sonucu olan isimler yapar: *beklenti, belirti, girinti, göğerti, toplantı, karartı, özenti* vb.

Bir işin sonucu olarak ortaya çıkan kalıntı ürün, parça, bölüm, artık anlamı veren isimler yapar: *birikinti, çıkıntı, çöküntü, kazıntı, serpinti, yaşantı* vb.

-(I)ş, -(U)ş[183]: İsim-fiil eklerinden biridir. Yapılan işin tarzını bildiren geçici kılış isimleri yapar[184]: *geliş, gidiş, duruş, kalkış, oturuş, bakış, dönüş, vuruş, alış, söyleyiş, okuyuş, öksürüş, haykırış, gizleniş, geziş* vb.

---

182 J. Deny (1941: 513), T. Nejat Gencan (1979: 215), H. Zülfikar (1991: 137), G. Gülsevin (1993: 103) gibi bazı dilciler *çarpıntı, çöküntü* gibi fiillerin dönüşlü biçimlerinin bulunmamasını dikkate alarak eki -(I)ntI/-(U)ntU biçiminde verirken, N. Koç (1996: 129)'un da içinde bulunduğu bazı dilciler de ekin yapısını ve *bağlantı, saplantı* gibi dönüşlü şekilleri temel alarak eki yalnızca -tI/-tU biçiminde ele almışlardır. T. Banguoğlu ise, ekin eklendiği fiillerin yapısını dikkate alarak bir yerde -inti bir yerde -ti olarak vermiş; fakat -inti (Banguoğlu 2007: 258) ekindeki anlatımın -ti (Banguoğlu 2007: 273) ekiyle aynı olduğuna işaret ederek, dolaylı olarak her iki ekin köken birliğine işaret etmiştir.

183 Zeynep Korkmaz bu eki ikiye ayırarak incelemiştir. Bunlardan birincisi *ağlayış, bekletiş, biliniş, damlayış, geziş, gizleyiş* gibi örneklerde yer alan ve geçici kılış isimleri yapan -(y)Iş/-(y)Uş biçimindeki isim-fiil ekidir. İkincisi, *alkış, bağdaş, çöküş, dalaş, biliş, tanış, değiş-tokuş, deyiş, dikiş, dövüş, gidiş, giriş, gülüş, iniş, kapış, kargış, oynaş, savaş, yağış, yanlış, yaratılış* örneklerinde olduğu gibi "bir işin sonucu ve ürünü olan" somut ve soyut kalıcı isimler türeten -ş, -(I)ş/-(U)ş biçimindeki ektir. Korkmaz ekin bu görevinin -(y)Iş/-(y)Uş ekli kılış isimlerinden kalıplaşma yoluyla ve daha sonraki gelişmelerle oluşmadığı görüşündedir. Çünkü ona göre ek, Eski Türkçe Döneminden beri bu işleviyle kalıcı isimler türetmiştir (Korkmaz 2003: 106).

184 -(I)ş, -(U)ş örneklerden de anlaşılacağı üzere -mAk, -mA tipinde fiil isimleri yapan eklerdendir. İşleklik alanı olarak -mAk ve -mA gibi bütün fiil kök ve gövdelerini içine alır. Bu üç ek fiilden isim yapma ekleri içinde ayrı bir şey tutarlar. Öteki fiilden isim yapma ekleri fiillerden nesne isimleri, bu ekler ise fiillerden fiil isimleri yaparlar. Diğer taraftan, bu ekler de kalıplaşma yoluyla kimi zaman nesne ismi yapabilirler. Fakat bunların asıl görevleri varlık, eşya gibi nesne isimleri yapmak değil, hareket ve iş isimleri yapmaktır. Bu ekler diğer yapım ekleri gibi kök ve gövdenin anlamında büyük bir değişiklik yapmazlar, o anlamı aşağı yukarı bir isim kalıbına sokarlar. İşleklik alanlarının bütün fiilleri için olan tam bir genişlikte olması da bu sebepledir.

Geçici kılış isimlerinden kalıplaşma yoluyla kalıcı isimlere dönüşen örnekler de vardır: *açılış, anlayış, bakış, buluş, çıkış, davranış, görüş, kapanış, kurtuluş, sunuş, uyanış, yürüyüş* vb. Bu kelimelerden bazıları kalıcı isimler olabileceği gibi bazıları da hem tarz bildiren bir mastar hem de kalıcı isimdirler. Yani *tanış* artık kalıcı bir isimdir, *vuruş* ise hem kalıcı isim hem de vurma tarzı bildiren bir kelimedir.

-(I)t, -(U)t: Eski Türkçeden beri kullanılan bir ek olup örnekleri fazla değildir. Fiilden somut ve soyut isimler yapar: *ayırt* (< ET adırt), *geçit, gülüt, öğüt, umut, yoğurt, anıt, binit, dikit, kesit, konut, koşut, ölçüt, sarkıt, soyut, taşıt, yanıt, yakıt, yapıt, yazıt* vb.

-(A)v: Oğuz-Türkmen lehçelerinde bulunmayan Kıpçak lehçelerine özgü olan bu ek, eski -AgU ekinden gelişmiştir: -AgU > -(A)v (Korkmaz 2003: 108). Bir hareketin sonucu, ürünü olan isimler yapar: *işlev, görev, söylev, türev, ödev, sınav* vb.

-(A)z: Eskiden beri kullanılan eklerden biridir. Bugün için işlekliğini kaybetmiştir. Türkiye Türkçesine kadar gelebilen örneklerde çoğunlukla ek, kökle kaynaşıp kalıplaşmıştır. -(A)z eki fiilin gösterdiği işi yapan veya fiilin gösterdiği işten etkilenen anlamında isim ve sıfatlar yapar: *boğaz, haylaz, söz* (< *sö-* "söylemek"), *uz* "usta, uzman" (< *u-* "muktedir olmak, gücü yetmek"), *koğuz* "içi boş, kof", *uyuz* vb.

Fiilden Fiil Yapma Ekleri

Fiilden fiil yapma eklerini fiilin çatısını etkilemeyen ve tıpkı öteki yapım ekleri gibi, eklendiği fiilde köklü birer anlam değişikliği yaparak eskisinden farklı anlamda yeni fiiller türeten eklerle (*tık-a-, it-ele-, ser-p-* örneklerindeki eklerde olduğu gibi), eklendikleri fiillerin temel anlamında köklü değişiklikler yapmayan, fiilin özne ve nesneyle olan bağlantısında yalnızca biçim ve durum değişikliği yapan ekler (yani çatı ekleri; *yap-tır-, yaz-ış-, ekle-t-, duyul-, giyin-* örneklerinde olduğu gibi) olmak üzere ikinci ana gruba ayırabiliriz. Tabii bu ikinci gruptakiler içinde çatı eki olma özelliğini kaybederek kaynaşma, anlam kayması veya kalıplaşma yoluyla işlev değişmesi geçirmiş ve birinci gruptaki eklerin özelliğini kazananlar da vardır: *inan-, konuş-, tuttur-, yırt-* vb.

Türkiye Türkçesinin başlıca fiilden fiil yapma ekleri ve bunların özellikleri aşağıda verilmiştir:

-A[185]: Eski Türkçeden beri kullanılan bir pekiştirme ekidir. Fakat bu ek zamanla kökle kaynaşıp pekiştirme işlevini kaybetmiştir. Bundan dolayı Türkiye Türkçesinde

185 Tahsin Banguoğlu -A fiilden fiil yapma ekinin Eski Türkçede fiil köklerine berkitme eki olarak gelen (*tolğamak, bulğamak* örneklerinde olduğu gibi) -gA ekindeki g'nin düşmesiyle meydana geldiği görüşündedir (Banguoğlu 2007: 276) Zeynep Korkmaz bu verilen örneklere bakarak -gA'nın fiilden isim yapan -g ekiyle isimden fiilden yapan -A ekinin kaynaşmasından oluşmuş -g + -A > -gA biçiminde (*tol-ıg-a-* > *tolğa-* > *dola* vb.) bir birleşik ek olduğu kanaatindedir (Korkmaz 2003: 124, 130. dipnot). Öte yandan. Banguoğlu'nun sıraladığı *dola-, bula-, ula-, kazan-* gibi örneklerle

pek az örnekte karşımıza çıkmaktadır: *kapa-*, *tara-* (*tar-* "dağıtmak, yaymak, ayırmak" DLT), *tıka-*, *dola-* vb.[186]

-AlA[187]: İş veya hareketin sık sık yahut sürekli olarak yapıldığını bildiren fiiller türetir. Örnekleri pek fazla değildir: *durala-*, *eşele-*, *itele-*, *kakala-*, *sepele-* (< serpele-), *silkele-*, *kovala-*, *tepele-*, *ovala-*, *şaşala-* vb.

-Ar: Ünsüzle biten geçişsiz belirli bazı fiillerden geçişli fiiller yapan bir ettirgenlik (faktitif) ekidir[188]: *çıkar-*, *gider-*, *kopar-*, *onar-* vb.

-DIr, -DUr[189]: İşlek eklerden biridir. Ünsüz ile biten geçişli ve geçişsiz fiillere gelerek oldurma ve yaptırma bildiren geçişli fiiller yapar: *aldır-*, *açtır-*, *eştir-*, *ezdir-*, *bastır-*, *bulundur-*, *böldür-*, *çektir-*, *daldır-*, *değdir-*, *deldir-*, *doldur-*, *eştir-*, *geciktir-*, *gezdir-*, *giydir-*, *gömdür-*, *güldür-*, *kaldır-*, *kazdır-*, *kondur-*, *koydur-*, *oldur-*, *öldür-*, *saldır-*, *saçtır-*, *sevdir-*, *saydır-*, *söndür-*, *uydur-*, *üflettir-*, *yatıştır-*, *yazdır-*, *yüzdür-*, *yoldur-* vb.

-DIr, -DUr eki *çaldır-*, *çaktır-*, *ezdir-*, *küstür-*, *yıldır-* gibi bazı kelimelerde ise anlam kayması yoluyla imkân verme, olanak sağlama gibi bir işlev kaymasına uğramıştır.

---

dol-/dola-, *bul-/bula-*, *ul-/ula-* (*ul-* "çürümek", *ula-* "eklemek, katmak, ilave etmek"), *kaz-/kaz-a-n-* fiilleri arasındaki anlam farkı sebebiyle Necmettin Hacıeminoğlu bu açıklamaya karşı çıkmıştır (Hacıeminoğlu 1991: 104).

186 Hacıeminoğlu, bu ekin, -AlAk, -AgAn ve -AmAk gibi bazı birleşik eklerin bünyesinde yaşadığı görüşündedir: *bas-a-mak*, *kaç-a-mak*, *tut-a-mak*, *as-a-l-ak*, *yat-a-l-ak*, *gör-e-n-ek*, *gez-e-gen*, *ol-a-ğan* (Hacıeminoğlu 1991: 103).

187 Necmettin Hacıeminoğlu bu ekin yapısıyla ilgili şunları yazmaktadır: Fiillerden -A zarf-fiil ekiyle önce *öt-* "geçmek" kökünden *öte* < *öt-e* "ileri, karşı" isminden -le ekiyle *ötele-* < *öt-e-le-* "ileri geçirmek" fiili yapılmış fakat sonra kelime *öt-ele-* şeklinde kurulmuş zannedilip -ele ek telakki edilmiştir (Hacıeminoğlu 1991: 104). Yine Hacıeminoğlu'na göre ekin oluşumuyla ilgili diğer bir ihtimal şöyledir: *ot* "ilaç" isminden önce *ota-* < *ot-a-* "ilaç yapmak" (DLT) fiili teşkil edilmiş, sonra bu fiilden *otag* < *ot-a-g* şeklinde bir isim düşünülmüş ve ondan da *otagla-* "tedavi etmek" fiili yapılmıştır. Daha sonra ise *otag* kelimesindeki -g düştüğü için, söz konusu fiil *otala-* şeklini alınca asıl ekin -ala olduğu sanılmıştır (Hacıeminoğlu 1991: 104). Görüldüğü üzere bu açıklamalarda ekin bünyesinde yer alan süreklilik işlevinin nereden kaynaklandığı belirtilmemiştir. Tahsin Banguoğlu ise ekin *durakla-*, *itekle-*, *tartakla-* vb. örneklerde görülen bu fiilden fiil yapan -AklA ekindeki -k- ünsüzünün düşmesiyle oluştuğu fikrindedir (Banguoğlu 2007: 277). Zeynep Korkmaz ise -AlA ekinin **it-eg-le-* > *itele-*, **şaş-ag-la-* > *şaşala-* biçiminde fiildin isim yapan -g ekinin düşmesi ve geriden kalan bağlantı ünlüsünün -lA ekiyle birleşip kaynaşmasından oluşmuş olma ihtimali üzerinde durmaktadır (Korkmaz 2003: 125).

188 Bazı gramerlerde faktitif ekleri olarak geçen ettirgenlik ekleri oldurma ve yaptırma ifade ederler. Başka bir ifadeyle olma ve yapma ifade eden fiillerden oldurma ve yaptırma ifade eden fiiller yaparlar. Öte yandan faktitif eklerinin iki işlevi vardır. Biri geçişsiz fiilleri geçişli yapmak, ikincisi de geçişli fiillerden asıl hareketin başkalarına yaptırıldığını gösteren geçişli fiiller yapmaktır. Özetle faktitif eklerinin görevleri geçişlilik ve başkasına yaptırma ifade etmektir.

189 Zeynep Korkmaz bu ekin -t ve -Ur ettirgenlik eklerinin kaynaşmasından oluştuğu görüşündedir (Korkmaz 2003: 126).

-DIr, -DUr eki yine bazı örneklerde ettirgenlik vasfını kaybedip fiil köküyle kaynaşmış, eklendiği kökten farklı anlamda yeni fiiller yapmıştır: *aldır-* "önem vermek, değer vermek", *andır-* "benzer yanları bulunmak, çağrıştırmak", *saldır-* "hücum etmek" (*sal-* "bağımlılığına, tutukluluğuna veya baskı altındaki durumuna son vererek serbest kılmak, bırakmak; yollamak, göndermek") vb.

Bir kısım örneklerde de ettirgenlik yanında değişik anlamlı kullanışlar görülmektedir. Bu durumda yeni fiil genellikle dönüşlü yahut geçişsiz yapıdadır: *kaptır-* (kendini fazlasıyla bir işe vermek), *koştur-* (çabalamak, uğraşmak), *tuttur-* (bir şeyin üzerine fazla düşmek, herhangi bir şeyi ısrarla istemek) vb.

-I, -U: İşlek olmayan fiilden fiil yapma eklerinden biridir. Üzerine geldiği fiillere pekiştirme, süreklilik, devamlılık, tekrar anlamları katar. Eklendiği köklerle de iyice kaynaşmış bulunmaktadır: *kazı-, sancı-, sürü-, ürü-* "havlamak" vb.

-(I)l, -(U)l: Kullanım alanı çok geniş olan bir edilgenlik ekidir.[190] Genellikle ünsüzle biten geçişli fiillerden olma ya da yapılma bildiren fiiller türetir: *açıl-, akıtıl-, aşıl-, basıl-, duyul-, eşil-, geril-, görül-, inanıl-, içil-, işitil-, kaldırıl-, kırıl-, konuşul-, koparıl-, onarıl-, örül-, ölçül-, saçıl-, sarıl-, satıl-, seçtiril-, serpil-, takıl-, veril-, vurul-, yazıl-, yakıl-, yüzül-* vb.

Bazı örneklerde ise -(I)l, -(U)l eki kökle kaynaşarak başlı başına kullanılan yeni bir fiil teşkil etmiştir: *sarıl-, yorul-, açıl-* "kendine gelmek, biraz iyileşmek, ferahlamak", *atıl-* "saldırmak, hücum etmek; bir işe girişmek", *asıl-* "bir şey isterken karşısındakini tedirgin edecek derecede üstelemek, ısrar etmek, ileri gitmek", *takıl-* "kızdırmak, üzmek, şaşırtmak amacıyla şaka yollu konuşmak; bir yere ilişip kalmak" vb.

-mA: Türkçede eskiden beri kullanılan ve işleklik derecesi en geniş olan fiilden fiil yapma ekidir. Fiil kök ve gövdelerinden olumsuz fiiller yapar. Bazı dil bilgisi yazarları bu eki, fiilde sadece biçim ve durum değişikliği yapan çatı eki olarak değerlendirmişlerdir (Banguoğlu 2007: 412). Ancak -mA eki, öteki çatı ekleri gibi fiilin özne ve nesne ile olan bağlantısında yalnız biçim ve durum değişikliği yapmayıp fiile yeni bir anlam yüklediği için doğrudan doğruya yapım eki niteliğindedir (Korkmaz 2003: 128): *koş-/koşma-, bul-/bulma-, bulun-/bulunma-, gel-/gelme-, aç-/açma-, düş-/düşme-, yazdırıl-/yazdırılma-, dinlen-/dinlenme-, yazabil-/yazama-, atabil-/atama-* vb.

-mA eki vurgusuzdur. Vurguyu kendinden önceki heceye bırakır. Böylece fiilden türemiş *başlama, tutunma* gibi isimlerle olumsuz fiil gövdeleri anlamca birbirinden ayırt edilmiş olur.

Bu ek Türkçede eskiden beri hiç değişmemiştir. Yalnız orta hece durumunda kaldığı için ve /y/ ünsüzünün de tesiriyle birçok çekimli şekillerinde ünlüsü değişmekte ve bu

190 Bu ek kimi zaman dönüşlülük işlevi de görmektedir. Ekin edilgenlik ya da dönüşlülük işlevi ancak cümlede öznenin durumundan anlaşılır.

değişikliklerin bazıları yazıya da geçirilmektedir: *gelmiyor, olmuyor, düşmüyecek* (konuşma dilinde), *açmıyacak* (konuşma dilinde), *gelmiyen* (konuşma dilinde).

-mA eki kendinden sonra herhangi bir yapım eki almamaktadır.

-(I)n, -(U)n: Bu ek de Türkçede eskiden beri kullanılan çok işlek bir çatı ekidir. Genellikle geçişli fiillerden olma ve kimi zaman da yapma bildiren dönüşlü fiiller yapar. Bu eki alan fiillerde, fiilin gösterdiği iş, yapana yani özneye döner: *giyin-, bulun-, taşın-, dökün-, alın-, dikin-, dilen-, dolan-, dövün-, kaşın-, silkin-* vb.

Bu ekten önce diğer fiilden fiil yapma ekleri getirilmez. Fakat kendinden sonra diğer fiilden fiil yapma ekleri getirilebilir. Yalnız bunlardan -ş işteşlik ekinin -n'den sonra getirilmesi çok azdır: *dayanış-* örneğinde olduğu gibi.

-n eki, geçişsiz fiillerden özne tarafından sık sık veya sürekli olarak yapılan pekiştirilmiş fiiller[191] de yapar: *aşın-, sızlan-, kaçın-, kıpırdan-, mırıldan-, sığın-, sürün-* vb.

-n dönüşlülük eki, sonu ünlü ile biten bazı fiillere geldiğinde, dönüşlülük işlevini sürdürmesine karşılık, kökle kaynaşarak onun ayrılmaz bir parçası durumuna gelmiş ve bu köklerin yalın biçimleri artık kullanılıştan düşmüştür: *arın-, aşın-, dadan-, davran-, gücen-, ısın-, imren-, inan-, kuşan-, öğren-, sakın-, tüken-, üşen-, yıpran-* vb.

Yukarıdaki fiillerden -n eki çıkarıldığında geride kalan kökün bugün herhangi bir anlam ifade etmediği görülecektir.

-n ekinin bu şekilde kullanılışı isimlerden -lA ekiyle türeyen fiillerde daha yaygındır: *hastalan-, kederlen-, öfkelen-, tozlan-, akıllan-, evlen-* vb.

Yukarıdaki bazı örneklerde de görüldüğü gibi -n eki *gücen-, güven-, inan-, kıvan-, ilen-, ayaklan-, çiçeklen-, dillen-, kibirlen-, basınç, korkunç* gibi türetmelerde -A+-n > -An, -lA+-n > -lAn ve -n+-ç > -nç şeklinde birer birleşik ek özelliği kazanmıştır (Korkmaz 2003: 131).

Sonu bir ünlü ya da -l ünsüzü ile biten fiil kök ve gövdelerine -n dönüşlülük işlevi yanında edilgenlik işlevi de yüklenmiştir[192]: *başlan-, yen-, den-, bilin-, gülün-, yürün-* vb. Bu durum, -l ya da ünlü ile biten fiil kök ve gövdelerinde edilgenliğin -l yerine -n ile yapılmasından kaynaklanmıştır. Bu tür kullanımlarda ekin edilgenlik mi yoksa dönüşlülük işlevi ile mi kullanıldığını ancak bağlam ve anlama dikkat yoluyla anlayabiliriz:

aran- "kendi kendine aramak"	- dönüşlü
aran- "başkası tarafından aranmak"	- edilgen
söylen- "kendi kendine konuşmak"	- dönüşlü

191 Ayrıntılar için bk. (Hacıeminoğlu 1991: 115).

192 Türkçede asıl edilgenlik eki -l'dir. Fakat -l eki her fiile getirilememekte sonu ünlüyle biten fiillerle sonu -l ile biten fiiller bu eki almamakta, bu fiillerin edilgen şeklini yapmak gerekince sonlarına -l yerine -n getirilmektedir.

söylen- "başkası tarafından söylenmek" - edilgen

süslen- "kendini süslemek" - dönüşlü

süslen- "başkası tarafından süslenmek" - edilgen

bağlan- "kendini bir şeye veya bir kimseye bağlamak" - dönüşlü

bağlan- "başkası tarafından bağlanmak" - edilgen

-(I)r, -(U)r: Ettirgenlik (faktitif) eklerinden biridir. Ünlü ile biten fiillere eklenmez. Ünsüzle biten geçişli ve geçişsiz fiil köklerinden ettirgen fiiller yapar: *göçür-, geçir-, uçur-, içir-, düşür-, pişir-, yatır-, bitir-, batır-, doğur-, duyur-, doyur-* örneklerinde olduğu gibi.

-(I)r, -(U)r eki, bazı örneklerde ettirgenlik işlevini yitirmiştir. Bu kullanımlarda ek, kökle yeni bir anlam oluşturmuş, fiile yeni bir sözlük anlamı kazandırmıştır: *aşır-* "çalmak", *kaçır-* "delirmek", *kayır-, savur-, şaşır-* vb.

-(I)ş, -(U)ş: Bu ek de Türkçede eskiden beri çok işlek olarak kullanılan işteşlik ekidir. Ortaklaşma veya bir oluş ifade eden fiiller yapar. Fakat ekin asıl görevi ortaklık ifade etmek, ortaklaşma ile yapılan fiiller teşkil etmektir.

-ş eki iş veya hareketin iki özne tarafından birbirine karşı -diğer bir ifadeyle karşılıklı olarak- yapıldığını bildiren fiiller yapar: *dalaş-, dürtüş-, dövüş-, kucaklaş-, itiş-, çekiş-, görüş-, bölüş-, sözleş-, tanış-, yazış-* vb.

Hareket veya işin birden fazla özne tarafından aynı anda ortaklaşa yapıldığını bildiren fiiller yapar: *ağlaş-, bekleş-, gülüş-, koşuş-, kaçış-, uçuş-, üşüş-, bölüş-* vb.

Oluş bildiren fiiller yapar. Bu fiiller -ş'nin ortaklaşma işlevinin değişme ve gelişmesinden ortaya çıkmıştır: *giriş-, geliş-, kızış-, kokuş-, tutuş-, yatış-, acılaş-, ağırlaş-, bollaş-, darlaş-, güzelleş-, iyileş-, kötüleş-, sağlamlaş-, yuvarlaklaş-, yetiş-* vb.

-ş ekinin ortaklaşma ve oluş işlevleri genellikle ayrı ayrı fiillerde görülmekle beraber birden çok anlamı olan aynı fiilde de bulunabilir: *tutuş-* "karşılıklı tutuşmak", *tutuş-* "yanmak" örneğinde olduğu gibi.

apış-, barış-, sataş-, bağdaş-, sıvış- gibi örneklerde -ş ekinin kökle kaynaşmasından dolayı bu fiillere özel bir anlam yüklenmiştir ve bu fiillerin birçoğunun kök ve gövdeleri yazı dilinde yalın biçimleriyle kullanılıştan düşmüştür.

-(I)t, -(U)t: Bu da ettirgenlik (faktitif) ekidir. Fiillerden oldurma ve yaptırma ifade eden fiiller yapar. Türkçede eskiden beri görülen ve işlek olarak kullanılan bir fiilden fiil yapma ekidir: *uzat-, diret-, acıt-, söylet-, yürüt-, düzelt-, incit-, akıt-, korkut-, ürküt-, kızart-, sapıt-, uyut-, yıkat-, bildirt-, belirt-, getirt-, karart-, yükselt-* vb.

-t ekinin kaynaşıp kalıplaştığı bazı fiillerde ekin ettirgenlik işlevi de körelmiştir. Ayrıca bu fiillerde yer alan kökler de yalın biçimleriyle kullanılmaz olmuştur: *aldat-, avut-, dağıt-, ısıt-, tart-* vb.

azıt- "ölçüyü kaçırmak, çığrından çıkmak", *sapıt-* "ruhsal bir düzensizlik içine düşmek, saçmalamak", *somurt-* "surat asmak", *üşüt-* "aklını kaybetmek, delirmek" gibi fiillerde ise -t ettirgenlik eki bu görevini tamamen yitirmiştir.

Şüphesiz yukarıda verilenler Türkiye Türkçesinin bütün yapım ekleri değildir. Burada Türkiye Türkçesinde sıklıkla kullanılan yapım ekleri verilmeye çalışılmıştır. Yukarıda verilenler dışında -mUr *(yağmur)*, -sAk *(tutsak, savsak* "ihmalkâr", *tümsek* < *tüm-* "yumrulanmak, kabarmak"), -sI/-sU *(tütsü, yassı* < *yaz-* "yaymak, dağıtmak, açmak"), -(I) k/-(U)k *(burk-, görük-)*, -p *(serp-, kırp-)* gibi sınırlı sayıdaki örneklerde karşımıza çıkan yapım ekleri de vardır.

ANLAM VE GÖREV BAKIMINDAN KELİMELER

Geleneksel dil bilgisinde eskiden beri kelimeler anlam ve görev bakımından birtakım türlere ayrılmışlardır. İlk olarak Aristo *isim* ve *fiil* gibi türleri belli etmiş, bunların düşünme işlemlerinde bağlantıyı sağlayan öteki ögelerin tersine, kendiliklerinden anlam taşıyan ögeler olduğunu ileri sürmüştür (Ivič 1971: §10).

Bu anlamda Türk dili ile ilgili dil bilgisi kitaplarına bakıldığında kelimelerin genellikle iki şekilde tasnif edildiği görülmektedir.

Bunlardan ilki kelimelerin sekiz ayrı grupta ele alınmasıdır: *isim, sıfat, zamir, zarf, edat, bağlaç, ünlem* ve *fiil.*

İkinci tasnifte ise kelimeler üç grupta *(isim, fiil, edat)* değerlendirilmiştir. Burada birinci grupta *isim* soylu kelimeler yer alır. İkinci gruptaki kelimeler ise, hareket ifade eden *fiiller*den ibarettir. Üçüncü grupta da *edat* başlığı altında incelenen *edat, bağlaç, ünlem* diye bilinen kelimeler yer alır.

Biz burada birinci gruptaki tasnif sistemini yani sekizli tasnifi, esas aldık.

İSİMLER

İsimler, cansız, cansız bütün varlıkları, somut ve soyut bütün kavramları, tek tek ya da cins cins karşılayan, varlıkların ve kavramların veya bir oluş, kılış ya da durumun adı olan kelimelerdir. Kısacası isimler, varlıkları bildiren kelimelerdir: *ağaç, su, taş, yastık, çocuk, masa, kalem, telefon, köprü, bulut, Orhan, Tokat, Anadolu, Karadeniz, Ali Osman, gelmek, başlamak, anlayış, korku, güzellik, doğruluk* vb.

İsimler ana nitelikleri bakımından şöylece gruplandırılabilir:

Varlıklara verilişlerine göre isimler: özel isimler, cins isimleri (tür isimleri).

Varlıkların oluşlarına göre isimler: somut isimler, soyut isimler.

Varlıkların sayılarına göre isimler: tekil isimler, çoğul isimler.

Varlıklara Verilişlerine Göre İsimler

Özel İsimler

Özel isim; tek bir kişiyi, belli bir varlığı veya topluluğu gösteren adlara denir. Bu tür isimler, daha çok, varlıklara sonradan verilmiş özel adlardır. Bu sebeple, özel isimler, çoğu kez iğretidirler. Anlamları herkesçe malum değildir. Özel oldukları için, o varlığı tanıyanlarca anlamları bilinir. Kişi, kurum, kuruluş, din, millet, ülke, şehir, dil vb. adlar özel isimlerdir: *Fatih Sultan Mehmet, Türk Dil Kurumu, İslamiyet, Türk, Türkiye, Alman, Almanya, İstanbul, Ankara, Türkçe, İngilizce* vb.

Cins İsimleri (Tür İsimleri)

Cins ismi, aynı türden, birbirine benzer varlıklara ad olan veya soyut kavramları gösteren isimlerdir. Muharrem Ergin'e göre, bu isimler dilin temel isimleridir. Asıl anlamla yüklü olan ve yüklendiği bu anlamla görev yapan isimler de yine cins isimleridir: *defter, masa, çiçek, toprak, sevgi, aşk, düşünce, ölüm,* vb.

Örneklerden de anlaşılacağı üzere cins isimleri özel isimler gibi varlıkların takma, iğreti isimleri değil; onların dildeki asli, genel, gerçek karşılıklarıdır. Bu isimlerde herkes için kelime derhâl nesneyi, nesne derhâl kelimeyi hatıra getirir. Örneğin *masa, kalem, toprak* kelimeleri herkeste hemen bir masa, bir kalem, bir toprak hayali canlandırır; yine masa, kalem, toprak görünce herkesin aklına *masa, kalem, toprak* kelimeleri gelir.

Varlıkların Oluşlarına Göre İsimler

Somut İsimler

Duyu organlarımızla görüp kavrayabildiğimiz ve tabiatta madde olarak var olan gerçek nesne ve varlıkların isimleridir: *taş, toprak, ev, ekmek, bitki, göl, çiçek, balık, kedi, Tekir, Ahmet, Fatma* vb.

Soyut İsimler

Soyut isimler, görünürde madde olarak var olmayan, duyu organlarımızla kavranamayan, ancak zihnimizde ve tasavvurumuzda var olan kavramlar ve niteliklere karşılık olan isimlerdir: *sevinç, dilek, yiğitlik, arkadaşlık, keder, inanç, iyilik, saygı, sevgi, üzüntü* vb.

Burada herhangi bir varlık ya da nesneyi gösterme yerine, bir oluş ve kılışın veya bir durumun adı olan oluş ve kılış (hareket) isimlerinden de bahsetmek gerekir. Esasen, fiillerdeki oluş ve kılışlar her zaman bir isim biçimiyle adlandırılır: *açmak, aramak, gelmek, bildirmek, dikmek, işletmek, alma, okuma, gelme, getirme, tarama, kesiş, biliş, doğuş, iniş, dönüş* vb.

Dil bilgisi kitaplarındaki isim-fiiller, isim gibi kullanılan fiil şekilleri olduğundan, fiillerdeki oluş ve kılışın isim şekillerini isim-fiiller (mastarlar) ile gösteririz. Bunlar -mAk, -mA, -Iş/-Uş ekleriyle yapılan isimlerdir.[193]

Varlıkların Sayılarına Göre İsimler

Tekil İsimler

Bir varlığı anlatmaya yarayan isimlerdir: *defter, kitap, çocuk, öğrenci, Ahmet, Isparta, inanç, saygı* vb.

Çoğul İsimler

Birden çok varlığı anlatmaya yarayan isimlerdir. Türkçede bütün kelimeler tekildir. Bunlar -lAr ekiyle çoğul yapılır: *defterler, kitaplar, çocuklar, öğrenciler* vb.

Bir de şekil olarak tekil göründüğü hâlde çokluk ya da topluluk kavramı veren isimler vardır. Bunlara **topluluk isimleri** adı verilmektedir: *ordu, sürü, alay, bölük, kurultay, kafile* vb.

Yapı Bakımından İsimler

Basit İsimler

Kök hâlinde olan ve herhangi bir yapım ekiyle genişletilmemiş bulunan tek kelimeden ibaret isimlerdir: *Ayşe, et, av, at, baba, bağ, deniz, sekiz, iş, iğne, köpek, küpe, Leylâ, saç, süt, taş, tava* vb.

Türemiş İsimler

İsim kök ve gövdelerine yapım ekleri getirilerek kurulan ve yeni bir kavrama karşılık gelen isimlerdir: *işçi, eczacı, yaşıt, taşlık, güllük, yolluk, soydaş, meslektaş, Türkçe, Arapça, takırtı, bademcik, evlatlık; alacak, yakacak, yazı, yapı, dizi, süpürge, burgu, çalgı, silgi, görüntü, üzüntü, bilim, dönüm, kesim, tarak, bıçak, atıştırma, sürü, geçit, yoğurt, umut, uçurum* vb.

Birleşik İsimler

İki veya daha çok kelimenin bir tek kavramı karşılamak üzere birleşip bir araya gelmesiyle oluşan isimlerdir: *tünaydın, babaanne, ağustos böceği, aslanağzı, pazartesi, Edirnekapı(sı), yeryüzü, yıl dönümü, delikanlı, ilkbahar, kâğıt para, açıkgöz, büyük baba,*

193 Bu konu isim-fiiller bölümünde ayrıca ele alındığı için burada ayrıntıya girilmemiştir.

ısı ölçer, karnıyarık, hünkârbeğendi, gecekondu, cankurtaran, çıtçıt, alışveriş, dedikodu vb.[194]

İsimlerde Küçültme

İsimlerde küçültme ve miktarda azlık aşağıdaki eklerle yapılmaktadır. Bu ekler küçültme anlamı yanında kimi zaman sevgi *(yavrucuk)*, şefkat *(ninecik)*, ve acıma *(kedicik)* anlamı da verebilirler.

-CIk/-CUk: *adacık, tepecik, kitapçık, daracık, bebecik, aya(k)cık, kuşçuk, köpe(k) cik, borucuk, kuzucuk* vb.

-cAk: *yavrucak, yumurcak, kuzucak* vb.

-cAğIz: *çocukcağız, evceğiz, kadıncağız, kızcağız* vb.

194 Birleşik kelimelerle ilgili farklı bir bakış açısı daha vardır. Bu bakış açısına göre bir kavramı karşılaması açısından ortak özelliğe sahip olan bazı kelime gruplarıyla birleşik kelimeyi karıştırmamak gerekir. Birleşik kelimelerde her birleşik kendi anlamını kaybeder; ama kelime grubu ile yapılan adlandırmada birleşenlerden en az biri sözlük anlamıyla kullanılır ve birleşik kelime bitişik; kelime grubu ayrı yazılır: *narçiçeği* ve *yılan çiçeği* örneğinde olduğu gibi.

Burada *narçiçeği* "parlak kırmızı renk ve bu renkte olan şey" anlamındadır. Hem yapı hem de kavram birlikteliğinden dolayı birleşik kelimedir ve bitişik yazılmalıdır. *Yılan çiçeği* tabirinde ise *yılan* ve *çiçek* kelimelerinin yan yana dizilmesiyle oluşmuş farklı ve bir tek kavramı karşılamaktadır; ancak, *çiçek* kendi sözlük anlamını korumaktadır. *Yılan* kelimesi de gerçek anlamı *çiçek* kelimesinin şeklini belirtmek için mecazi anlamda kullanılmıştır. Kavram birlikteliği olmasına rağmen yapı birlikteliği bulunmayan bu tür yan yana kullanımlar kelime grubu sayılacağı için ayrı yazılmalıdır. Yani, kavram adlandırması için kelime birleştirme yoluna gidilmemiş; söz dizimi yolu kullanılmıştır.

Bu düşünceye göre *bugün, hanımeli, tepegöz, karakavak, ayçiçeği* birleşik kelime iken *bu gün, hanım eli, arı beyi, Anadolu kavağı, kabak çiçeği* kelime grubu olarak kalmaktadır. Ayrıntılar ve başka örnekler için bk. (Delice 2008: 16).

İSİM TAMLAMALARI

İsim tamlaması iki veya daha çok ismin meydana getirdiği kelime grubudur. İsim tamlamaları bir ismin anlamının iyelik sistemi içinde başka bir isimle tamamlanması esasına dayanır.

Bir nesnenin diğer bir nesneye ait bulunduğunu, bu nesnenin başka bir nesnenin parçası olduğunu bildirmek için kurulan isim tamlamalarında iki öge bulunmaktadır: *tamlayan, tamlanan.*

Bilindiği gibi Türkçenin en önemli özelliklerinden biri de asıl ögenin yardımcı ögeden sonra gelmesidir. İsim tamlamalarında da bu kural geçerli olduğundan tamlayan öge önce, tamlanan öge ise sonra gelir.

Tamlanan ögenin her zaman iyelik eki taşımasına karşılık, tamlayan öge de ilgi hâli eki alır. Ancak bazı durumlarda ilgi hâlinin eksiz yapıldığı da görülür. Tamlayan ekli isim tamlamalarına **belirtili isim tamlaması** denir. Bu tür isim tamlamalarında tamlayan durumundaki kelimeye -In/-Un, -nIn/-nUn ilgi hâli eki getirilir. Tamlanan öge ise iyelik ekleri alır. Belirtili isim tamlamasında iki isim arasında belirli, kesin bir anlam bağlantısı vardır. Ancak, bu bağlantı sürekli değil, geçicidir: *kapının kilidi, bahçenin kapısı, Ali'nin kitabı, korkunun sonu, örtünün süsü, duvarın sıvası, evin kedisi, üzümün kötüsü, yolun korkusu* vb.

Tamlayanı eksiz olan isim tamlamalarına ise **belirtisiz isim tamlaması** denir: *kapı kilidi, bahçe kapısı, duvar süsü, yol korkusu, ev kedisi* vb.

Belirtisiz isim tamlamalarında tamlayanın tamlanana bağlılığı belirsiz fakat süreklidir. Anlam olarak da tamlananın ayrılmaz bir parçasıdır. Bu sebeple tamlananın iki ögesi arasına bir başka kelime giremez.

Belirtisiz isim tamlamaları Türkçede yeni isimler yapmaya oldukça elverişlidir: *Antep fıstığı, devlet adamı, rektör yardımcısı, masa saati, nüfus cüzdanı* vb. Belirtili isim tamlamasında yer alan ilgi hâli eki, adı geçen tamlamanın birleşik isim hâline dönüşmesini önlemektedir.

Zincirleme isim tamlaması ise bir isim tamlamasının başka bir isimle oluşturduğu ikinci bir isim tamlamasıdır. Bu şekilde, tamlayanı, tamlananı veya her ikisi de isim tamlaması şeklinde olan iç içe girmiş yeni bir tamlama türü ortaya çıkmaktadır[195]: *bahçe kapısının rengi, okulun sınıflarının düzeni, iş hayatının güçlükleri, elma ağacının yaprağı, Türkçe öğretmeninin not defteri, derginin kapağının resimleri, sokak kapısının anahtar deliği, dağ köyünün havası* vb.

İki ismin eksiz olarak yan yana gelmesinden oluşan ve bir ismin yapıldığı maddeyi gösteren *altın saat* "altından yapılmış saat" *çelik dolap, demir pençe, elmas yüzük, gümüş kaşık, ipek çorap, tahta masa, taş köprü, yün kazak* gibi şekiller, birinci ismin ikinci isim önünde işlev bakımından bir sıfat görevi yüklendiği dikkate alınarak bir kısım gramerlerde yerinde bir ayırımla sıfat tamlaması olarak gösterilmiştir. Buna karşılık diğer bir kısım gramerlerde, iki ismin şekilce belirtisiz bir tamlama kalıbında bulunduğu görüşünden hareket edilerek, isim tamlamaları arasında **takısız tamlama** türü diye verilmiştir. Bu faklı değerlendirmeler, ister istemez bir karışıklığa yol açmıştır. Bizce, bu türlü sınıflandırmalarda şekilden çok işlev ön planda tutulmalıdır. Yukarıdaki örneklerde birinci ad daima birer sıfat görevi yüklenmiş olduğundan, bunları sıfat tamlaması olarak kabul etme gereği vardır (Korkmaz 2003: 275).

195 Her ne kadar dil bilgisi kitaplarımızda bu türlü tamlamalar *zincirleme isim tamlaması* diye adlandırılmış ise de bunlar aslında tamlama kalıbındaki bir kelime grubunun, bir birleşik ismin başka bir isim veya isim tamlamasına tamlayan görevi ile bağlanmasından ibarettir.

SIFATLAR

Sıfatlar vasıf yani nitelik ve belirtme isimleridir. Sıfatlar, isimlerden önce gelerek onları niteler, nasıl olduklarını gösterir veya çeşitli yönlerden belirtirler. Nesnelerin kendilerinin adları asıl isimlerdir. Sıfatlar ise nesnelerin kendilerinin değil vasıflarının adıdır: *kapalı kapı, hızlı adam, ince uç, kısa pantolon, ihtiyar kadın, beş adam, her kişi, üç adam, üçüncü kat, bu kalem, hangi yol, yıpranan masa, yıpranmış ev, gelecek yaz* vb.

Sıfatlar isimlerle yakından ilgileri olan kelimelerdir. Görevlerini yerlerine getirebilmeleri için bir isimle birlikte yer almaları gereklidir. Bu bakımdan Türkçede sıfatlar, niteledikleri veya belirttikleri isimlerin önüne gelirler: *hızlı arabalar, evsiz çocuk, gülüşen insanlar, sarı çiçek, bu kış, okuldaki tahta, çalışkan çocuk, kaç kuruş* gibi.

Sıfatlar isimlerin bir niteliğini, bir özelliğini belirtmek üzere bir isimle birlikte kullanılırken tamlama meydana getirirler. Bir isimle birleşen sıfatın oluşturduğu bu kelime grubuna **sıfat tamlaması** adı verilir. Tamlamada yer alan sıfat **tamlayan,** isim de **tamlanan** adını alır. Örneğin *büyük kapı* bir sıfat tamlamasıdır. Burada *büyük* (sıfat) tamlayan, *kapı* (isim) ise tamlanandır.

Sıfat tamlamalarında tamlayan yani sıfatlar hâl, iyelik ve çokluk eklerini alamazlar. Yani isimlerle işletme ekleri almadan birleşirler. Ancak kimi yapım eklerini alabilirler: *beyaz elbise, beyazlı kadın* gibi.

Sıfatlar bağlı oldukları isimlerden ayrılıp tek başlarına kullanıldıklarında işletme eklerini alabilirler. Fakat böyle bir durumda sıfat olmaktan çıkıp isim grubuna girerler. Örneğin *ihtiyar kadın* tamlamasında *ihtiyar* sözü sıfat iken, *İhtiyarı henüz hastaneye götürmediler* cümlesinde aynı kelime isim olmuştur.

İsimler kimi durumlarda başka bir ismin önünde o ismin sıfatı gibi kullanılabilirler: *kabak kafa, renk renk giysiler, sıra sıra kavaklar, tabak tabak yemekler, erkek adam, altın kalem* vb.

Sıfat tamlamalarında tamlayanda sıfat sayısı birden çok olabilir. Bu tür durumlarda özellikle niteleme sıfatları art arda gelebilir: *genç, yakışıklı, tertemiz giyimli bir adam* örneğinde olduğu gibi.

Sıfat tamlamaları nitelikleri söylenmek ya da belirtilmek istenen isimleri, daha iyi anlatmak ve tanımlamak için kullanılır. Tamlamada kullanılan sıfat sayısı arttıkça, bu nitelik iyiden iyiye ortaya çıkar. Sıfat tamlamalarında genellikle bir isme, niteleme ve belirtme sıfatları birlikte tamlayan olurlar ve çoğunlukla belirtme sıfatları niteleme sıfatlarından daha önce gelir: *bu sahte para, bir büyük masa*[196], *şu kırmızı renkli elbise, hangi işlemeli örtü* vb.

Sıfatlar, niteleme sıfatları ve belirtme sıfatları olmak üzere iki gruba ayrılır.

Niteleme Sıfatları

Kendinden sonra gelen ismin niteliğini gösteren sıfatlardır. Bu nitelik renk, şekil, biçim, tat, koku, mesafe, alışkanlık, yetenek, beceri vb. her türlü iç ve dış özellikleri kapsayabilir: *büyük masa, yeşil araba, temiz yüz, çalışkan öğrenci, yiğit adam, sanatkâr ruh, buruşuk el, coşkun dere, kısa yol, uzun zaman, müthiş acı, buruk tat, sert çehre, namuslu kadın, ölümlü dünya, geniş yüzlü çocuk, yaş yaş gözler, Ankaralı müdür yardımcısı, günlük gazete, yalancı adam, düzensiz ev, somurtkan dost* vb.

Niteleme sıfatı olarak kullanılan kelimeler bir isimle değil de bir fiille kullanıldıklarında hâl zarfı olurlar: *aç insan* (sıfat), *aç dolaşmak* (zarf), *dürüst öğrenci* (sıfat), *dürüst davranmak* (zarf) gibi.

Niteleme sıfatlarının bir kısmı da sıfat gibi kullanılan fiil şekilleri olan sıfat-fiillerdir. Bunlar kendilerinde var olan hareket ve zaman kavramlarını bir varlığa veya nesneye geçici olarak bağlarlar:

Geçmiş zaman gösterenler: -DIk/-DUk, -mIş/-mUş.

tanıdık adam, görülmedik şey, okuduğum kitap, yaşadığımız dünya, bilmiş çocuk, okumuş adam, oturmuş iş, geçmiş zaman, tıkanmış lavabo vb.

Geniş zaman gösterenler: -An, -r, -Ar, -Ir/-Ur, -mAz.

duran araba, okuyan çocuk, gören göz, benzer cümleler, bakar kör, çıkar yol, geçer akçe, olur iş, yenir yutulur söz, görünmez kaza, olur olmaz iş, tükenmez kalem vb.

Gelecek zaman gösterenler: -AcAk.

gelecek program, atılacak eşya, göreceğiniz ülke, tutulacak yol vb.

---

196 *Bir*, sayı sıfatı olarak niteleme sıfatlarından önce gelir. Belgisiz sıfat olduğu durumlarda ise yeri niteleme sıfatlarından sonradır. Ayrıca *bir*, sayı sıfatı olarak kullanıldığında vurguludur, belgisiz sıfat olduğunda vurgusuzdur ve "herhangi bir" anlamı verir: *çalışkan, becerikli **bir** öğrenci* (belgisiz sıfat), ***bir** çalışkan öğrenci* (sayı sıfatı), *Aydınlık **bir** odada, iki duvarın kesiştiği köşede zayıf, yaşlı bir adam yatıyordu.* (belgisiz sıfat). ***Bir** basamak yukarı çık.* (sayı sıfatı), *Karanlığı lanetlemektense **bir** mum yakın.* (sayı sıfatı).

Belirtme Sıfatları

Niteleme sıfatlarından farklı olarak varlıkları niteleme değil de belirtme işlevi yüklenmiş olan sıfatlardır. Bunlar isimleri işaret (gösterme) yoluyla veya sayı belirterek ya da soru sorarak belirtirler, kimi zaman da belirsizlik göstererek ifade ederler. Bundan dolayı belirtme sıfatları kendi içinde *işaret sıfatları, sayı sıfatları, soru sıfatları* ve *belgisiz sıfatlar* olmak üzere dört alt gruba ayrılır.

İşaret (Gösterme) Sıfatları

İsimleri gösterme yoluyla belirten sıfatlardır. Bu gösterme genellikle isimden önce *bu* (yakın için), *şu* (biraz uzak için), *o* (uzak için) kelimelerinin getirilmesiyle olur. Bu kelimeler gerçekte birer zamirdir. Ancak isimler önünde sıfat görevi üstlenmişlerdir: *bu elem, bu ses, şu adam, şu fetih, şu satırlar: o akşam, o küçük kasaba* vb.

İşte edatı da işaret sıfatı olarak kullanılabilir: *işte kâğıt, işte ev, işte hendek işte deve* gibi.

Bu edat kimi zaman da işaret sıfatları önünde pekiştirici bir işlevde kullanılır: *işte o ev, işte bu çocuk, işte bu araba* vb.

Bugün artık kullanıştan düşmüş olan *işbu* (< uş + bu) birleşik sıfatı da Türkiye Türkçesinin ilk dönem eserlerinde yer alan bir işaret sıfatıdır: *işbu sebepten, işbu yazı, işbu ek taahhütname, işbu vücudum şehrine, bir dem giresim gelir* (Yunus Emre) vb.

Bu, şu, o kelimeleri bir ismin yerine kullanıldıkları zaman sıfat değil zamir olurlar:

Bu, benim kitabım. (zamir) *Şu kimin?* (zamir)

Sayı Sıfatları

İsimleri sayılarını bildirmek suretiyle belirten sıfatlardır. Bu sıfatlar aslında sayı ismidirler. İsimler önüne gelerek sıfat görevi yüklenirler ve böylece kalıcı sıfata dönüşürler.

Sayı sıfatları *asıl sayı sıfatları, sıra sayı sıfatları, üleştirme sayı sıfatları, kesir sayı sıfatları, topluluk sayı sıfatları* olmak üzere beşe ayrılır.

Asıl Sayı Sıfatları

İsimlerin sayısını gösteren sıfatlardır: *bir ev, üç adam, sekiz kitap, on beş öğrenci, iki milyon çocuk* vb.[197]

---

197 Sayı isimleriyle kurulan yapılarda sıfat tamlaması ile sayı grubunu birbirine karıştırmamak gerekir. Genellikle ara sayılar, sayı grubudur: *beş yüz:* sıfat tamlaması, *elli dört:* sayı grubu, *kırk üç milyon:* sıfat tamlaması, *beş bin:* sıfat tamlaması, *yirmi iki:* sayı grubu. *yirmi iki milyon:* sıfat tamlaması, *yedi yüz elli:* sayı grubu (yedi yüz: sıfat tamlaması), *elli dört bin altı yüz doksan:* sayı grubu (*elli dört bin:* sıfat tamlaması, *elli dört:* sayı grubu, *altı yüz doksan:* sayı grubu, *altı yüz:* sıfat tamla-

İlk ve *son* sıfatları da açık bir sayı bildirmemekle birlikte asıl sayı sıfatı sayılabilirler: *ilk defa, son aylar* vb.

Sayı sıfatıyla kurulan sıfat tamlamalarında tamlanan durumundaki isim çokluk eki almaz. Fakat bunun istisnaları yok değildir: *Altıyüzevler, Bahçelievler, Kırk Haramiler, üç silahşörler, dört büyükler* vb.

Sıra Sayı Sıfatları

Belirttikleri isimlerin sıralarını gösteren sıfatlardır. Bunlar asıl sayı sıfatlarına -IncI/-UncU ekinin getirilmesiyle yapılır: *üçüncü şahıs, ikinci sıra, onuncu sınıf, birinci yarışmacı* vb.

Sonuncu sıfatı da herhangi bir kesin sayıya bağlanamasa da sıra sayı sıfatı olarak değerlendirilebilir: *sonuncu öğrenci, sonuncu yıl* vb.

Üleştirme Sıfatları

İsimlerin bölüştürme yoluyla sayılarını belirten sıfatlardır. Asıl sayı sıfatlarına -Ar ve -şAr ekinin getirilmesiyle yapılır: *birer tane, beşer kişi, ikişer elma, altışar yıl* vb.

Yarımşar üleştirme sıfatında, istisnai olarak, -şAr eki ünsüzden sonra gelmiştir.

Kesir Sayı Sıfatları

Belirttikleri isimlerin sayılarını kesirli olarak gösteren sıfatlardır. Kesir sayı sıfatları tek kelime olarak değil, bir kelime grubu olarak bulunurlar. Bulunma hâli eki almış bir sayı isminin başka bir sayı ismiyle oluşturduğu bulunma grubuna ve bu grubun bir isme tamlayan olmasına dayanır: *dörtte bir elma, beşte iki pay, yüzde elli zam, üçte iki hisse, yüzde on komisyon* vb.

Topluluk Sayı Sıfatları

Belirttikleri nesneler arasında bir yakınlık, bir birlik olduğunu gösteren, bir nesne topluluğu ifade eden sayı sıfatlarıdır. Bu sıfatlar asıl sayılara -(I)z/-(U)z ekinin getirilmesiyle oluşturulur ve sayıya bir topluluk anlamı kazandırır: *ikiz kardeşler, üçüz oğlan, ikiz çocuk, dördüz bebekler, beşiz çocuklar* gibi.

Topluluk sayı sıfatlarının çokluk ekiyle birlikte tek başlarına isim olarak kullanılanları daha yaygındır: *ikizler, üçüzler, dördüzler* gibi.

---

ması), *üç milyon sekiz yüz otuz bin dokuz yüz:* sayı grubu (*üç milyon:* sıfat tamlaması, *sekiz yüz otuz bin:* sıfat tamlaması, *sekiz yüz otuz:* sayı grubu, *sekiz yüz:* sıfat tamlaması, *dokuz yüz:* sıfat tamlaması) vb.

Sayı ismine -lI/-lU sıfat yapım ekinin getirilmesiyle oluşturulan topluluk sayı sıfatları da vardır: *ikili anlaşma, üçlü turnuva, üçlü kararname, dörtlü avize, beşli araba seti* vb.

Soru Sıfatları

İsimleri soru yoluyla belirten sıfatlardır. Türkiye Türkçesindeki bütün soru kelimeleri bir isimle birlikte kullanılarak ismi belirtebilirler. Bunlar *kaç, kaçar, kaçıncı, hangi* (hani TT < hangi TT < úangı, úanúı < úanı + úı aitlik eki EAT < úanyu ET), *ne, nasıl* (< ne asıl < ne + asl), *neredeki* (nere < ne + ara) gibi kelimeler olabilir: *kaç lira, kaç yıl, kaçar tane, kaçar gün, hangi adam, hangi saat, ne yandan, ne gün, ne zaman, nasıl bir insan, nasıl adam, neredeki ev, neredeki kadın* vb.

Belgisiz Sıfatlar

Bir ismi ona kesinlik kazandırmadan belirten sıfatlardır. Bunlar isimlerin miktarını açık ve kesin bir şekilde değil belirsiz olarak bildirirler. Türkçede belgisiz sıfatlar olarak kullanılan başlıca kelimeler şunlardır: *az, bir, hiç, birtakım, birçok, bir hayli, her, biraz, bazı, çoğu, kimi, herhangi, filan, falan, filanca, falanca, kaç, kimi, hiçbir, fazla, bütün, nice* vb.

Bu kelimeler dilimizde belgisiz sıfat olarak görev yaparlar ve bir ismi bu yönden belirten tamlamalarda kullanılırlar: *bir bayram günü, başka insanlar, bazı akşamlar, bazı çocuklar, her yer, her gün, kimi zaman, kimi insan, çoğu zaman, çoğu gün, çok kimse, çok yerler, hiç kimse, hiçbir şey, bütün yaz, falan adam, filan yer, falanca gün, filanca saat, az iş, az para, fazla işçi, fazla adam, nice zaman, nice insanlar* vb.

Yapı Bakımından Sıfatlar

Basit Sıfatlar

Herhangi bir yapım eki almayan ya da birleşik olmayan sıfatlardır: *düz (yol), ince (kalem), kuru (elbise), yeni (bina), iki (gün)* vb.

Türemiş Sıfatlar

Yapım ekleriyle oluşturulmuş sıfatlardır. Bunlar isim ve fiil kök ya da gövdelerine yapım ekleri getirilerek yapılır. Türemiş sıfatların Türkçede pek çok örneği vardır: *sarılı (kumaş), gelinlik (kız), kışlık (yiyecek), inatçı (çocuk), boyacı (Süleyman), asılsız (söz), gönlünce (hareket), boyunca (evlat), dostça (söz), incecik (kar), kısacık (boy), ölümcül (hastalık), bencil (kadın), akçıl (saç), sudan (sebep), toptan (satış), çocuksu (hareket), yeşilimsi (araba), mavimtırak (eşarp), üçer (sıra), birinci (yarışmacı), ikiz (çocuk), bilim-*

sel (araştırma); parlak (yüzey), kurak (topraklar), çarpık (bacak), yanık (ekmek), sulak (arazi), alıngan (hoca), çalışkan (öğrenci), olağan (işler), seçkin (insan), şaşı (çocuk), gülünç (olay), tamamlayıcı (bilgiler) vb.

Türemiş sıfatlar içinde fiilden geçici sıfatlar yapan sıfat-fiil ekleri ayrı bir yer tutarlar. Bunların bir tarafı sıfat bir tarafı fiildir. Ayrıca sıfat-fiiller yanlarında isim olmadıkları zaman isim gibi kullanılırlar.

-DIk/-DUk: *tanıdık insan, gördüğü iş, bildik yüzler, okuduğumuz dergiler* vb.

-mIş/-mUş: *içilmiş su, okumuş adam, çürümüş ceset, duyulmamış şey, geçmiş zaman* vb.

-An: *gelen adam, gören göz, uyuyan çocuk, çalışan öğrenci* vb.

-r, -Ar,-Ir/-Ur: *benzer işler, ağlar gözlerle, tutar el, kapanır kapı, olur şey* vb.

-mAz: *çıkmaz sokak, değmez iş, utanmaz çocuk, bulunmaz kumaş, görünmez kaza* vb.

-AcAk: *yakacak odun, gülünecek olay, yazılacak yazı* vb.[198]

Birleşik Sıfatlar

Birleşik sıfatların yapılışları iki türlüdür: anlamca kaynaşmış birleşik sıfatlar, kurallı birleşik sıfatlar.

Anlamca Kaynaşmış Birleşik Sıfatlar

canciğer (arkadaş), kepçekulak (Ahmet), vişne çürüğü (kurdele), uluslararası (gerginlik), kuşbaşı (et), kahverengi (şapka), biraz (sabır), birçok (kişi), açıkgöz (adam) vb.

Kurallı Birleşik Sıfatlar

kısa boylu (adamlar), sırma saçlı (kız), siyah gözlüklü (kadın), sarı boyalı (ev); boyu kısa (adamlar), duvarı yıkık (arsa), sohbeti tatlı (misafirler), bahçesi geniş (ev); cana yakın (çocuk), ayağına çabuk (müstahdem), boğazına düşkün (kimse), başına buyruk (insan); kafadan sakat (adam), içten gelme (söz), yandan çarklı (vapur); pırıl pırıl (deniz), küt küt (burunlar), çıtı pıtı (kız); katar katar (develer), avuç avuç (paralar), yığın yığın (eşya); sağlı sollu (dükkânlar), gelen geçen (günler), irili ufaklı (hayvan); Mehmet'in kardeşi Ahmet, deniz mavisi (göz); tertemiz (oda), tamtakır (ev), küskütük (sarhoş), sırılsıklam (gömlek), yapayalnız (çocuklar), karmakarışık (işler) vb.

Sıfatlarda Karşılaştırma ve Derecelendirme

Sıfatlar isimlerin niteleyicileri ve belirticileri olduklarından genellikle, onların bu özelliklerinin derecelerini, ölçülerini gösterirler. Bunu yapmak için sıfatlar önlerine *daha,*

198 Ayrıntılar için sıfat-fiiller konusuna bakınız.

çok, pek, en gibi kelimeler alırlar: *daha kötü, daha iyi, çok kıymetli, pek nazik, pek küçük, en basit, en büyük* vb.

Yukarıdaki örneklere dikkat edildiğinde *daha güzel* anlatımında iki nesneden birinin tercih edildiği, *çok güzel* anlatımında yine iki veya daha çok nesneden birinin bu güzellik sıfatını daha çok taşıdığı ortaya çıkıyor. Aynı şekilde *pek güzel* dendiğinde ise güzellik niteliğinin arttığı, *en güzel* anlatımıyla artık bu niteliğin o nesnede kesinleştiği ve diğerlerine göre iyice çoğaldığı anlaşılıyor (Aksan vd.1983: 90).

Sıfatlarda Küçültme

Sıfatlar kimi eklerle anlam yönünden küçülme, azalma yönünde bir değişikliğe uğrayabilirler. Sıfatın anlamındaki bu küçülme ya da azalma ismin niteliğinin de azalmasına sebep olmaktadır.

Türkçede küçültme ekleri şunlardır:

-CA: Aslında eşitlik hâli eki olan bu ek kalıplaşıp kategori değiştirerek sıfatlarda azlık ve küçültme işlevi yüklenmiş ve bir yapım ekine dönüşmüştür: *büyükçe bir salon, ekşice bir erik, güzelce bir araba, keskince çakı, serince hava* vb.[199]

-CAk[200]: *büyücek masa, ılıcak hava, yakıncak ev* vb.

-cIk/-cUk[201]: *yükse(k)cik yer, azıcık para, birazcık keder, küçücük eller, sıca(k)cık ekmek; şuncacık ekmek*[202], *buncacık kız, oncacık simit, gencecik*[203] *adam, yakıncacık yol* vb.

-sI/-sU[204], -msI/-msU: *çocuksu yüz, sütsü tat, buğdaysı ten, kamışsı sap, bulutsu yapı, dikensi bir şey, kadınsı davranış, acımsı tat, ekşimsi meyve, kadifemsi ses, morumsu renk* vb.

-rAk: Esasen sıfatlarda üstünlük derecesi bildiren bir karşılaştırma ekidir. Zamanla küçültme bildiren bir eke dönüşmüştür. Bugün artık hemen hiç kullanılmayan bir ek durumundadır: *alça(k)rak* (az alçak) *sandalye, bozrak* (rengi boza çalan) *tarla, küçü(k)rek* (biraz küçük) *meydan, ufa(k)rak* (biraz ufak) *yüz* vb.

---

199 Konuşma dilinde bazen -CA küçültme eki ikinci bir -nA (< ğInA < ET kınya) küçültme ekiyle genişletilebilir: *güzelcene, iyicene, düzgüncene* vb.

200 -çA küçültme ekinin *ok* pekiştirme edatıyla birleşmesinden (-çA + ok > -çAk > -cAk) oluşan bir ektir.

201 *Azıcık, daracık, biricik* gibi küçültme sıfatlarında, sıfatla ek arasında ünlü türemesi olmuştur.

202 *Bunca, onca, şunca* gibi -cA ekiyle kurulmuş azlık-çokluk (miktar) bildirme sıfatları üzerine getirilmiş -cIk/-cUk eki yine aşırı bir küçültme eki görevindedir (Korkmaz 2003: 380).

203 -cA ekiyle kurulan küçültme sıfatlarından sonra getirilen -cIk/-cUk eki asıl sıfattaki anlamı pekiştirme görevi üstlenmiştir.

204 -sIg "benzetme eki" -sIg > -sI/-sU (Korkmaz 2003: 381).

-ımtırak[205]**:** *sarımtırak elbise, acımtırak tat, ekşimtırak erik, yeşilimtırak leke, beyazımtırak duman* vb.

Sıfatlarda Pekiştirme

Sıfatların diğer bir yönleri de pekiştirilerek kullanılmalarıdır. Genellikle niteleme sıfatları, niteledikleri ismin anlamını pekiştirmede kullanılırlar.

Pekiştirme sıfatın birinci hecesine /m/, /p/, /r/, /s/ ünsüzlerinden uygun olanının getirilmesiyle yapılır: *tertemiz bir kilim, bembeyaz yüz, dimdik dağ, upuzun saçlar, yemyeşil elbise, masmavi gökyüzü, bomboş dükkân* vb.

Sıfatlarda pekiştirme, sıfatların veya sıfat olarak kullanılabilen isimlerin tekrarıyla da yapılabilir: *büyük büyük harfler, kucak kucak koltuk değnekleri, uzun uzun yollar, eğri büğrü sokaklar, irili ufaklı meyveler, serin serin Kapalıçarşı, cıvıl cıvıl Mahmutpaşa* vb.

Çepeçevre, düpedüz, sapasağlam gibi örneklerde pekiştirme hecesinden sonra, ses akışını sağlamak ve kavramı daha da güçlendirmek için bir ünlü türer. Buna **pekiştirme ünlüsü** de denir.

---

205 Tahsin Banguoğlu Eski Anadolu Türkçesinde *bozumtuk, karamtık, ekşimti*, Anadolu ağızlarında *karamtık, kızıl*, Çağataycada *agımtul, karamtul, kögümtül* ve Teleüt, Sagay ve Şor lehçelerindeki *karamtık, kızamtık, kögümtük* gibi benzetme ve küçültme bildiren şekillerden hareket ederek, eski bir dönemde nazari de olsa -slg benzetme ekine paralel bir -*tlg (< -*t-lg) ekinin varlığının kabul edilmesi gerektiği görüşündedir. Banguoğlu'na göre -mtırak eki, -imtik şekli üzerine -rAk küçültme eki gelerek (-*mtlg + -rAk > -ımtırak) oluşmuş bir ektir (Banguoğlu 1957: 17, 18, 27).

ZAMİRLER

İsimlerin yerini tutan, kişileri ve nesneleri temsil veya işaret yoluyla karşılayan kelimelerdir.

Zamirler tek başlarına herhangi bir anlam ifade etmezler, nesnelerin isimleri değil temsilcileri oldukları ve geçici olarak isimlerin yerlerini tuttukları için ancak yerlerini tuttukları isimlerle anlam ilgileri bilindiği zaman anlam kazanırlar:

Sermet Bey döndü, arkasındaki bekçiye,

- İşte bir boş köşk daha! dedi.

Küçük bir çam ormanının önünde beyaz, şık bir bina, mermerdenmiş gibi göz kamaştıracak derecede parlıyordu. Tarhlarını yabani otlar bürümüş. Bahçesinin demir kapısında büyük bir "Kiralıktır" levhası asılıydı. Bekçi başını salladı:

*- Geç efendim, geç!... **Orası** size gelmez.* (Perili Köşk, Ömer Seyfettin)

Yukarıdaki metinde *orası* zamiri *köşk* isminin yerini tutmuştur. Bundan dolayı *orası* zamiri *köşk* anlamını kazanmıştır. Eğer metnin üst bölümü yani köşkten bahsedilen kısım olmasaydı *orası* zamiri tek başına bir nesneyi bildirmeyecek ve açık bir anlam taşımayacaktı. Öyleyse ancak nesne biliniyor ve bir zamirle ifade ediliyorsa o nesneyle zamir arasında bir bağ kurulur, zamir o nesneyi karşılar. Zamir nesneye bağlanmamışsa kelime olarak zihinde hiçbir varlığı canlandırmaz. Bu itibarla zamirler daha önceden kullanılmış isimlerden sonra kullanılırlar. Yani onların metinde kullanılabilmeleri temsil ettikleri ismin kullanılmış olmasına bağlıdır; zamirler ancak böylelikle, söz konusu isme gönderme yoluyla, temsil vazifesi görmektedirler. Bununla birlikte zamirlerin diğer isimler gibi anlamlarının bulunmaması, şu veya bu nesneye bağlı olmamaları onları ifade bakımından isimlerden çok daha kapsamlı kelimeler durumuna getirir. Örneğin *kalem* ismi kalemden başka bir şey ifade etmez. Bir zamirin kapsamına ise şu veya bu nesne değil, sayısız nesneler girebilir. Söz gelişi *bu* zamiri, *kalem, masa, ev, ağaç* vb. işaret edilebilen her şeyi karşılamak için kullanılabilir. Öyleyse üç beş zamir, binlerce ismin yerini tutacak şekilde ifadede yerini alabilir.

Zamirlerin isimlerden bir diğer farkı da kelime yapımına elverişli olmamalarıdır. Zamirler kelime yapımında diğer isimlerden çok daha az kullanılırlar ve çok az sayıda yapım eki alırlar: *benlik, kimlik, senli benli, sensiz, buncacık, albenili, bencil, bencillik* gibi.

Zamirlerin diğer isimlerden en büyük farkı çekim sırasında kök değiştirmeleridir. Bu durum, Türkçede zamirlerin en büyük özelliğidir. Gerçekten de Türkçe çekimli bir değil de eklemeli bir dil olduğu hâlde ve diğer bütün kelimelerde ekler kökleri değiştirmeden onlara eklendiği hâlde, zamirlerin çekiminde köklerde değişiklik olduğu görülür: *bana, sana* gibi.

Kaya Bilgegil (Bilgegil 1984: 210) ve Mecdut Mansuroğlu (Mansuroğlu 1949: 511) bu değişmenin üçüncü şahıs zamiri *ol* ve *o*'nun yönelme hâli şekli olan *oña*'ya benzetme (analoji) yoluyla oluştuğunu ileri sürmüşlerdir. Tahsin Banguoğlu (Banguoğlu 2007: 358) ve Zeynep Korkmaz (Korkmaz 2003: 400) ise bu durumu *ben + -ge > benge > baña > bana, sen + -ge > senge > saña > sana* biçiminde /ñ/ damak ünsüzünün yanındaki ince ünsüzleri kalınlaştırma etkisine bağlamışlardır.

İsimlere gelen -I/-U (< -Ig/-Ug) yükleme hâli eki *ben-i, sen-i, biz-i, siz-i, onlar-ı, bunlar-ı, şunlar-ı* örneklerinde görüldüğü gibi bir kısım şahıs ve işaret zamirlerinde de aynen kullanılmaktadır. Buna karşılık, Eski Türkçeden başlayarak zamirlere has yükleme hâli eki olan -nI/-nU[206], Türkiye Türkçesinde kullanım alanı gittikçe daralmış ve bugün yalnız *bu-nu, şu-nu, o-nu* gibi işaret zamirlerinin teklik biçimindeki çekimleriyle sınırlı kalmıştır (Korkmaz 2003: 401).

Zamirler çokluk şekillerinin yapılması bakımından da isimlerden ayrılmaktadırlar. İsimlerde çokluk -lAr ekiyle yapıldığı hâlde, birinci ve ikinci şahıs zamirlerinin çokluk şekilleri *ben/biz, sen/siz* olarak özel bir şekilde yapılır.[207] Üçüncü şahısta ve işaret zamirlerinde araya zamir /n/'si de alan -lAr eki kullanılmaktadır: *o-n-lar, şu-n-lar, bu-n-lar* gibi.

Zamirlerin isimlerden bir farkı da edatlara bağlanmalarında görülür. İsimlerin *masa için, su gibi, bacak kadar, ağaçla* (< ağaç ile) şeklinde doğrudan doğruya bağlandıkları

206 Ekin zamirler dışındaki kullanımları da vardır: *ayalar-nı* (*aya* "el ayası"), *yantırdaçı-nı* (*yantır-* "döndürmek"), *ḳalıḳtaḳı-nı* (*ḳalıḳ* "yukarı kat, kule, gök") (Gabain 2003: 64).

207 *Biz* ve *siz* zamirlerinde görülen ve bugün *diz, göz, ikiz, omuz* gibi ikilik bildiren başka kelimelerde de rastlanan bu -z ekini W. Kotwicz, çokluk değil, bir ikilik eki olarak görmekte; Muharrem Ergin ise konu ile ilgili olarak şunları yazmaktadır: *biz, siz* zamirlerinin yapı bakımından *ben, sen* zamirleriyle ilgili olduğu ve sonlarındaki z'nin çokluk belirtisi şeklinde göründüğü anlaşılmaktadır. Fakat bu ilgi ve belirti Türkçeden önceki karanlık devrin içine girer. İyelik eklerinde de bulunan bu z çokluk belirtisi fiil çekimlerinde de görülür. Fakat, fiillere şahıs zamirlerinden geçmiştir. Türkçenin Moğolca ile birleştiği devirlerin bir çokluk eki olan -z Türkçe içinde böyle bazı şekillerde ancak bir çokluk belirtisi olarak kalmıştır. Bu donup kalmış çokluk belirtisine Türkçenin bir çokluk eki demek yanlışlığına düşülmemelidir (Ergin 2005: 267-268). Zeynep Korkmaz ise ekin ikilik bildirme işlevinin ağır bastığından bahsettikten sonra, ister ikilik ister çokluk bildirsin, bugün artık -z ekinin zamirin içinde kalıplaşmış ve canlı işlevini yitirmiş olduğunu söylemektedir. Bundan dolayı da *biz* ve *siz* zamirleri *bizler* ve *sizler* şeklinde çokluk eki alabilmektedir. (Korkmaz 2003: 402).

için, gibi, kadar, ile gibi edatlara zamirler hâl ekleriyle bağlanırlar: *o-nun için, biz-im gibi, ben-im için, sen-in gibi, ben-im kadar, o-nun kadar, biz-im kadar, o-nun-la* (< o-nun ile); *şununla, ona göre, bana göre, kime göre, neye göre, bundan dolayı* vb.

Ekleşmeye elverişli olmaları zamirlerin bir başka özelliğidir: ET *kel-ür-men* > TT *gel-ir-im* gibi.

Kimi dil bilgisi kitaplarında, her ne kadar zamirler isimlerle yukarıdaki birçok özellikleriyle ayrılsalar da, isim cinsinden kelimeler arasına sokulur ve apayrı bir kelime çeşidi olarak ele alınmazlar.[208]

Zamirler görevleri bakımından *şahıs zamirleri, dönüşlülük zamirleri, işaret zamirleri, belgisiz zamirler, soru zamirleri* olmak üzere beş gruba ayrılır.

Şahıs Zamirleri

Varlıkları kişi olarak temsil eden ve kişi isimlerinin yerine kullanılan zamirlerdir. Dilimizde üç şahıs bulunmaktadır. Konuşan veya konuşanlara birinci şahıs, dinleyen veya dinleyenlere ikinci şahıs, konuşma sırasında adı geçen veya geçenlere de üçüncü şahıs adı verilmektedir.

Türkiye Türkçesinde şahıs zamirleri ve zamirlerin hâl eki almış biçimleri şöyledir[209]:

1. teklik şahıs: ben, benim, beni, bana, bende, benden, *benimle, bence.

2. teklik şahıs: sen, senin, seni, sana, sende, senden, *seninle, sence.

3. teklik şahıs: o, onun, onu, ona, onda, ondan, *onunla, onca.

1. çokluk şahıs: biz, bizim, bizi, bize, bizde, bizden, *bizimle, bizce.

2. çokluk şahıs: siz, sizin, sizi, size, sizde, sizden, *sizinle, sizce.

3. çokluk şahıs: onlar, onların, onları, onlara, onlarda, onlardan, onlarla, onlarca.

---

208 Kelimeleri *isim, fiil* ve *edat* şeklinde tasnif eden ve bu sınıflandırma neticesinde zamirleri isimler altında inceleyen Muharrem Ergin'in konu ile ilgili olarak izahı şöyledir: Ne olursa olsun zamirler, fiillerin hemen karşısında nesneleri karşılayan isimler gibi isim olan kelimelerdir. Nesne karşılayan ve isim gibi çekilen, kelime gruplarında ve cümlede isim muamelesi gören, isim fonksiyonuyla kullanılan bir kelime çeşidini isim cinsinden ayırmaya hiçbir sebep yoktur (Ergin 2005: 264).

209 Şahıs zamirleri hâl eklerini alırken Eski Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesine göre bazı ses değişikliklerine uğramışlardır. Örneğin şahıs zamirlerinin ilgi hâli Eski Türkçede -Iñ/-nIñ şeklindedir: *ben-iñ, men-iñ, sen-iñ, a-n-ıñ, biz-iñ, biz-niñ, siz-iñ, siz-niñ, alar-nıñ* gibi. Fakat bu ek Eski Anadolu Türkçesine geçerken hem birinci şahıs iyelik ekinin etkisiyle son sesteki -ñ ünsüzü -m'ye dönüşmüş hem de ünlüsü yuvarlaklaşarak -üm biçimine girmiştir: *ben-üm, biz-üm* gibi. Buradan da ünlü düzleşmesiyle Türkiye Türkçesine -Im biçiminde geçmiştir: *ben-im, biz-im* gibi. Aynı seyir -iñ > -Uñ > -In ikinci ve üçüncü şahıs zamirlerine gelen ilgi hâlinde de görülmüştür. Ayrıca, üçüncü şahıs zamiri *ol*, /l/'sini kaybederek *o* ve *o-n-lar* şeklini almıştır: *sen-in, siz-in, o-n-un, o-n-lar-ın* gibi. Ayrıntılar için bk. (Korkmaz 2003: 408).

Şahıs zamirleri edatlarla kullanılabilir: *benim için, senin için, onlar için, benim gibi, senin gibi, onun gibi, onlar gibi, benim kadar, senin kadar, onun kadar, onlar kadar, ben kadar* (ağızlarda), *benimle, seninle, onunla, onlarla, bana göre, ona göre* vb. Kimi zaman edat iyelik eki de alabilir: *senin gibisi, benim gibisi* vb.

Dönüşlülük Zamirleri

Dönüşlülük zamirleri asıl şahıs zamirlerinden daha kuvvetli bir ifadeye sahip bulunan, onların anlamca daha kuvvetlileri olan bir tür şahıs zamirleridir.[210] Zamir yapılan işin yapana geri dönüşünü gösterir bir işlev yüklendiğinden bu tür zamirlere dönüşlülük zamiri adı verilmiştir. Bugün dönüşlülük zamiri *kendi*[211] kelimesidir. İyelik eklerini alarak *kendim, kendin, kendisi, kendimiz, kendiniz, kendileri* biçiminde bütün şahısları karşılar.

Dönüşlülük zamirleri de şahıs zamirleri gibi hâl ekleri alarak çekime girerler, tamlama ve gruplar oluşturabilirler. Fakat, çekim sırasında *kendi* kelimesiyle 3. şahıs iyelik eki arasına zamir /n/'si girer.

Aşağıda dönüşlülük zamirlerinin çekimli biçimleri gösterilmiştir:

kendim, kendimin, kendimi, kendime, kendimde, kendimden, kendimle, kendimce.

kendin, kendinin, kendini, kendine, kendinde, kendinden, kendinle, kendince.

kendi/kendisi[212], kendinin/kendisinin, kendini/kendisini, kendine/kendisine, kendinde/kendisinde, kendinden/kendisinden, kendiyle/kendisiyle, kendince/kendisince.

kendimiz, kendimizin, kendimizi, kendimize, kendimizde, kendimizden, kendimizle, kendimizce.

kendiniz, kendinizin, kendinizi, kendinize, kendinizde, kendinizden, kendinizle, kendinizce.

kendileri, kendilerinin, kendilerini, kendilerine, kendilerinde, kendilerinden, kendileriyle, kendilerince.

---

210 Bu sebeple dönüşlülük zamirleri bazı kaynaklarda (Aksan 1983: 122-123'te olduğu gibi) şahıs zamirleri içinde anlatılmaktadır.

211 Bu kelime aslında *kendü* şeklindeydi. Ancak Osmanlı Türkçesi içinde *kendi* şekline geçmiştir. Burada iyelikli şekilleri dönüşlülük zamiri olarak kullanılan *öz* isminden de bahsetmek gerekir. Eski Anadolu Türkçesinde *özüm, özüñ, özi, özümüz, özüñüz, özleri* dönüşlülük zamiri de kullanılmış sonradan Osmanlı sahasında yalnız *kendi* dönüşlülük zamiri olarak kalırken Azeri sahasında da tamamıyla bu *öz*'lü şekil hâkim olmuştur. Ayrıca Eski Anadolu Türkçesinde *kendi* ve *öz* kelimelerinin kaynaşmasından oluşan *kendüz (kendüzüm, kendüzüñ)* dönüşlülük zamiri bugüne kadar gelememiştir.

212 Kurala uygun biçim *kendisi*'dir. *Kendi* sözünün sonundaki -i'nin 3. şahıs iyelik eki sanılmasından dolayı zamire -si iyelik ekinin getirilmediği söylenebilir. Ayrıca bu iyeliksiz kullanım bugün için yaygınlaşmıştır: *(onun) kendi* gibi. Öte yandan *kendisi* şeklinin Eski Anadolu Türkçesindeki *kendü özi* zamirinden *kendü özi* > *kendüzi* > *kendisi* gelişmesiyle oluşması da söz konusu edilebilir ve kelimedeki -z- > -s- değişmesi -si iyelik ekinin etkisine bağlanabilir.

Dönüşlülük zamiri pekiştirme vazifesi de görür: *o kendi geldi, biz kendimizden şüphe etmiyoruz; kolileri kendimiz taşıyacağız, bu konuda sizinle kendim görüşeceğim* gibi.

İşaret Zamirleri

Varlıkları, nesneleri işaret etmek, göstermek suretiyle karşılayan zamirlerdir. İşaret zamirleriyle belirtilen varlıklar şu veya bu nitelikleriyle değil, yerleriyle ifade edilmiş olurlar.

Bugün işaret zamirleri *bu, şu, o, bunlar, şunlar, onlar* şeklindedir.[213] *bu, bunlar* en yakın veya yakınlar için; *şu, şunlar* biraz daha uzakta olan veya olanlar için; *o, onlar* uzakta olan veya olanlar için kullanılır.

Bu, şu, o zamirleri aynı zamanda işaret sıfatıdır. Bunlar, yalın hâlde kullanıldıklarında, ismin önünde her zaman sıfat vazifesi görürler ve zamir özelliği taşımazlar.

İşaret zamirlerinin üçüncü şahıs teklik ve çokluk biçimi olan *o* ve *onlar,* biçimce şahıs zamirlerinin aynısıdır. Bunların şahıs ya da işaret zamirleri olmaları bağlamdan[214] anlaşılır:

Yatağın altında, yeşil tahtadan bir sandık duruyordu. Onu (işaret zamiri) *açtım.* (Kaşağı, Ömer Seyfettin)

Hasan da uyuyor. Onu (şahıs zamiri) *öpersin, ağlarsın, seni bağışlar.* (Kaşağı, Ömer Seyfettin)

En sevdiğimiz şey atlardı. Dadaruh'la birlikte onları (işaret zamiri) *suya götürmek, çıplak sırtlarına binmek, ne doyulmaz bir zevkti.* (Kaşağı, Ömer Seyfettin)

Daima fazilete, insaniyete hizmet ettiğini haykıran bu millet, yüz senedir Afrika'yı kana boyamakta, masum, silahsız insanları öldürmekte onları (şahıs zamiri) *esir edip hayatlarını, ruhlarını zapt etmektedir.* (Primo Türk Çocuğu, Ömer Seyfettin)

İşaret zamirlerinin hâl eki almış biçimleri şöyledir:

bu: bunun, bunu, buna, bunda, bundan, *bununla, bunca.

şu: şunun, şunu, şuna, şunda, şundan, *şununla, şunca.

o: onun, onu, ona, onda, ondan, *onunla, onca.

---

213 İşaret zamirlerinden bahsederken bugün unutulmuş olan *şol* zamirini de hatırlatmalıyız. Eski Anadolu Türkçesiyle Osmanlı Türkçesinde oldukça çok kullanılan *uş* gösterme edatıyla *ol* işaret zamirlerinin *uş ol* > *uşol* > *şol* şeklinde kaynaşmasından oluşan "şu, o" anlamındaki *şol* zamiri bugüne kadar gelememiştir. *Şol*'un *şu* ile *ol*'un birleşmesinden çıktığı da düşünülebilir. Fakat *şu, şol*'dan daha yeni olup *uş ol* şeklinden kaynaşmanın daha doğru bir düşünce olduğu anlaşılmaktadır. Tersine *şu, şol*'dan daha doğrusu o da *uş*'tan çıkmıştır (Ergin 2005: 276). *Şol,* zamir olarak çok az kullanılmış daha çok işaret sıfatı olarak vazife görmüştür: *bu devlet şol büyük ırmağa beñzer* örneğinde olduğu gibi.

214 **bağlam:** herhangi bir olguda olaylar, durumlar, ilişkiler örgüsü veya bağlantısı, kontekst: *dil b.* bir dil birimini çevreleyen, ondan önce veya sonra gelen, birçok durumda söz konusu birimi etkileyen, onun anlamını, değerini belirleyen birim veya birimler bütünü, kontekst.

bunlar: bunların, bunları, bunlara, bunlarda, bunlardan, bunlarla, bunlarca.
şunlar: şunların, şunları, şunlara, şunlarda, şunlardan, şunlarla, şunlarca.
onlar: onların, onları, onlara, onlarda, onlardan, onlarla, onlarca.

İşaret zamirleri yön gösterme hâli eki almamaktadırlar. *Bura, şura, ora* gibi işaret zamirlerinde böyle bir durum varmış gibi görünse de bunlar işaret zamirlerinin yön gösterme hâli eki almış şekilleri değil, *bu ara, şu ara, ol ara* sıfat tamlamalarının kaynaşmasından oluşmuş zamirlerdir.

Bunlar da hâl ekleri ve iyelik ekleriyle çekimlenebilirler: *burada, buradan, burama (geldi), burası, buralarda, şurası, şuralarda, oraya, oralara, oradan, oralarda* vb.

Böyle, şöyle, öyle kelimelerine iyelik eki getirildiğinde bunlar işaret zamirlerine dönüşürler: *böylesi, böyleleri, şöylesi, şöyleleri, öylesi, öyleleri* gibi.

Yukarıdaki paragraftaki işaret zamirleri de hâl eklerini alarak çekimlenirler: *böylesinin, böylesine, böylesinde, böylesinden, şöylesinin, şöylesine, şöylesinde, şöylesinden, öylesinin, öylesine, öylesinde, öylesinden* gibi.

Türkçede *öteki, beriki* kelimelerinin de işaret zamiri gibi kullanıldığı görülmektedir: *bu iki perdelik bir oyun imiş, bitince ötekini oynayacaklarmış; fakat berikiler onu işitmemiş gibi masaya oturdular* örneklerinde olduğu gibi.[215]

215 *Öteki* ve *beriki* zamirlerini belgisiz zamir olarak değerlendiren dilciler (Ergin 2005: 279: Korkmaz 2003: 433) de vardır. Muharrem Ergin konuyla ilgili olarak şunları söylemektedir: Belirsizlik zamirlerine -ki sıfat ve zamir yapma eki ile yapılan *öteki, beriki, deminki, alttaki, dağdaki, benimki, seninki* gibi kelimeleri de katabiliriz. Yalnız bunlarda belirsizlik içinde bir yerini ve sahibini belirtme ifadesi olduğunu da unutmamalıyız. Hatta bu yüzden *benimki, seninki* gibi şekillere **mülkiyet zamiri** adı bile verilir. Sonra *öteki, beriki* gibilerinde işaret ifadesi de yok değildir. Fakat mülkiyet ve işaret ifadelerine bakarak bunları ayırmak doğru değildir. Hepsini burada yaptığımız gibi belirsizlik zamirleri arasına sokabiliriz (Ergin 2005: 279). Görüldüğü üzere Muharrem Ergin burada -ki aitlik ekinin getirilmesiyle oluşturulan *deminki, alttaki, dağdaki, benimki, seninki* gibi kelimeleri de belgisiz zamir olarak tasnif etmektedir. Zeynep Korkmaz ise bu tür kullanımları belgisiz zamirler olarak değerlendirmez; aitlik zamirleri başlığı altında ayrı bir zamir çeşidi olarak verir (Korkmaz 2003: 430).

Diğer taraftan, kimi kaynaklarda yer alan ve *bağlama zamiri* olarak adlandırılan zamir türünden de burada bahsetmek gerekir. *Bağlama zamiri* bir kelimeyi, bir kelime grubunu, bir cümleyi başka bir kelimeye, kelimeye, kelime grubuna ve cümleye temsil ifadesi içinde bağlayan zamir türüdür. Türkiye Türkçesinde bu işlev için bugün Farsçadan *(dersî ki hândim müşkil bûd* "Okuduğumuz ders zordu.") alınmış olan *ki* bağlama zamiri kullanılmaktadır.

Eski Anadolu Türkçesinde bu işlev için Türkçe *kim* kelimesi kullanılmaktaydı. Tek başına soru zamiri olan bu kelimenin işlevi birbiriyle ilgili iki dil birliği arasında bağlama zamiri olarak köprü vazifesi görmektir: *Hayf ol hikmete ve va'za kim bunlara diyeler* örneğinde olduğu gibi.

Türkçeye Farsçadan geçen *ki* Eski Anadolu Türkçesi Dönemi ve Osmanlı Türkçesinin sonlarına kadar Türkçe *kim* zamiriyle yan yana kullanılmış, sonra bu sahaya tamamıyla hâkim olmuştur. Farsçada tek başına da kullanılan, yani zamir olan bu *ki* Türkçede yalnız edat (bağlama edatı/bağlaç) olarak kullanılır. Türkçede tek başına kullanılmaz bu bir anlam ifade etmez. Sadece dil birlikleri arasında bağlama işlevini yerine getirir.

İşaret zamirlerinin -lI ve -cIk yapım ekleriyle genişletilmiş sınırlı sayıda örnekleri de vardır: *oralı, buralı, şuracıkta, oracıkta* gibi.

İşaret zamirleri de edatlarla kullanılabilir: *şununla, onunla, bunlarla, onlarla, bunun için, şunun için, bunlar için, onlar için, bunun gibi, şunun gibi, bu gibi, şu gibi, o gibi, onun kadar, şunun kadar, bunun kadar, buna göre, şuna göre, ona göre, bunlara göre, şunlara göre, onlara göre* gibi.

Belgisiz Zamirler[216]

Kişileri, nesneleri belirsiz olarak temsil eden zamirlerdir. Türkiye Türkçesinde belgisiz zamirler *kimse, herkes, hepsi, biri, birisi, birileri, bazısı, bazıları, başkası, başkaları, kimi, kimisi, kimileri, nicesi, niceleri, tümü, çoğu, çokları, falan, filan, şey* gibi kelimelerdir.

Birden çok kelimenin bir araya gelmesiyle oluşturulan belgisiz zamirler de vardır.[217] Bunlar da genellikle ikinci kelime iyelik eki alır ve çoğu kez birleşik kelimeyi belgisiz zamire dönüştüren bu iyelik ekidir: *her birimiz, her biriniz, her biri, hiç kimse, bir şey, her şey, birçoğu, birçoğumuz, birçoğunuz, birkaçı, birkaçımız, birkaçınız* vb.

Belgisiz zamirler tıpkı isimler ve öteki zamirler gibi isim işletme eklerini alabilirler: *kimseyi, kimseye, kimsede, kimseden, başkasına, başkalarından, hepsinin, hepimiz, birçoğunda, birkaçını, hiçbirinin, kimsecikler* vb.

Tamlamalarda tamlayan ve tamlanan olabilirler: *kimsenin yüzüne, birinin yanında, kiminin parası, kiminin duası, kalemlerin çoğunu, evlerinin hepsi* vb.

Belgisiz zamirler edatlarla da kullanılırlar: *birçoğu gibi, başkası için, herkes gibi, adam gibi, başkası kadar* vb.

Soru Zamirleri

Nesneleri, kişileri soru şeklinde temsil eden, onların soru şeklindeki karşılıkları olan, onları soru hâlinde ifade eden, onları sormak için kullanılan zamirlerdir: *kim, kimin, kime, ne, neyi, nere, nereye, nerede, kaça, kaçıncısı, kaçtan, hangisi, hangisinin* vb.

Öyleyse *ki* Türkçede bir bağlama edatı (bağlaç)dır. Bağlama zamiri eskiden kullanılan *kim*'dir. Zaten bağlama zamiri edat fonksiyonunda olan zamirdir. Bir temsil ifadesi taşımakla beraber bu temsil ifadesi belirli değildir. Bağlama vazifesi görülen asıl kelime anlamını kaybederek tam bir edat (bağlama edatı, bağlaç) durumuna girer. Onun için *ki* edatı *kim* zamirinin yerini tutabilmiştir. Özetle, *ki*'ye bağlama zamiri değil, bağlama edatı demek daha uygundur (Ergin 2005: 280).

216 *Belgisiz zamirler* yerine kimi kaynaklarda (Ergin 2005, Korkmaz 2003 gibi) *belirsizlik zamirleri* terimi tercih edilmiştir.

217 Bunlardan başka *ev mev, ağaç mağaç* gibi tekrarlardaki ikinci kelimelerin belirsiz temsil görevlerine bakarak bunları da belgisiz zamir olarak değerlendirmek mümkündür. Fakat tek başına kullanım alanı olmayan, ancak tekrar içinde kullanıma çıkan bu kelimeleri zamirler arasına sokmak pek doğru değildir. Ama yine de asıl işlevleri temsil olan zamirlerden bahsederken *falan, filan, vesaire* yerini tutan bu kelimelerin de temsil vazifesi gördüklerine işaret edilebilir.

Asıl soru zamirleri *kim* ve *ne*'dir. İnsanlar için *kim*, insanların dışındaki canlı ve cansız nesneler için de *ne* soru zamiri kullanılır. Bunlardan başka soru sıfatlarının iyelikli biçimleri de soru zamiri olarak kullanılmaktadır: *hangisi, hangimiz, hangilerini, hangisini, hangisine, kaçı, kaçıncısı, kaçıncısına, kaçını, kaçına* gibi.

Soru zamirleri de isim işletme eklerini alabilirler: *kimi, kimin, kime, kimde, kimden, kaçı, kaça, kaçtan, kaçıncıya, kaçıncıdan, hangisine, hangisinde, hangisinden, kaçıncısı, nerem, neren, neresi, neremize, neler, kimler, kaçıncılar* vb.

Edatlarla birlikte kullanılabilirler: *ne gibi, kim gibi, ne kadar, hangisi kadar, neye göre, kime göre, kim için, hangisi için, kiminle, neyle* vb.

Soru zamirlerinden yapım ekleriyle isimler de türetilmiştir: *kimlik* örneğinde olduğu gibi.

Ne zamirinin kendisinden sonra gelen kelimelerle geçici veya kalıcı olarak birleşmiş şekilleri de vardır: *ne eylersin* > *neylersin, ne edeyim* > *nideyim, ne olur* > *nolur* gibi. Bu gibi şekiller genellikle konuşmada ve manzum metinlerde vezin gereği ortaya çıkan birleşmelerdir. Kalıcı birleşmelerde ise yan yana gelen iki kelime artık sıkı bir şekilde kaynaşarak ayrı ve yeni bir kelime meydana getirirler: *ne ara* > *nere, ne asıl* > *nasıl, ne için* > *niçin* vb.

Ne zamirinin ünlüsü kimi zaman daralarak /i/'ye dönebilmektedir: *ne-ye* > *niye, ne-çe* > *nice* gibi.

ZARFLAR

Fiillerin, fiilimsilerin, sıfatların ve zarf görevindeki sözlerin anlamlarını zaman, yer yön, hâl, azlık çokluk, soru gibi yönlerden etkileyen, bu anlamları kimi zaman güçlendirip kimi zaman kısıtlayarak daha belirgin hâle getiren kelimelerdir: *dün, sonra, şimdi, yarın, ileri, geri, çabuk, yorgun, bilerek, güzel, pek, çok, biraz, azıcık, nasıl, ne kadar, niçin* vb.

Zarflar sıfatlardan ve kendi türlerindeki kelimelerden önce de gelmekle birlikte, esas yerleri fiillerin önüdür.

Tek başına sıfat olmadığı gibi tek başına zarf da olmaz. Tıpkı sıfatlar gibi zarflar da tek başlarına aslında isimdirler. Sıfat ve zarf ismin dildeki kullanılış biçimlerine ve görevlerine göre aldığı addır. Dilde başka bir ismi niteleyen veya belirten isimlere sıfat dendiği gibi dilde sıfatın, fiilin, fiilimsinin veya başka bir zarfın anlamını değiştiren isimlere verilen ad da zarftır. Fakat her ismin sıfat olarak kullanılamadığı gibi her isim de zarf olarak görev yapamaz. Bir ismin zarf olabilmesi için yukarıda bahsedilen nitelikleri taşıması gerekir. Öyleyse, ancak zaman, yer yön, hâl, azlık çokluk ve soru gibi nitelikler taşıyan isimler zarf olarak kullanılabilirler. Sıfatların, fiillerin, fiilimsilerin veya başka zarfların önüne gelerek onların anlamlarını değiştiren isimler bu isimlerdir. İşte bundan dolayı bunlar isim cinsinden kelimeler içinde ayrılmakta ve bunlara zarf adı verilmektedir.

Soyut isimler ve özel isimler genellikle zarf olarak kullanılmaya elverişli değildirler. Bunlar ancak bir edat alıp edat grubu hâline gelerek ve zarf yapan işletme eki alarak zarf vazifesi görürler: *yanlışlıkla kopar-, hızlıca yaz-, beraberce yürü-, onun için gel-, Ahmet gibi çalış-* vb.

Zarflar esasen çekimsiz unsurlardır. İsim oldukları zaman işletme eklerini alır, fakat zarf oldukları zaman eşitlik, vasıta ve yön gösterme hâli ekinden başka ek almazlar: *önce, yazın, güzün, ilkin, yayan, sonra, taşra, içeri, dışarı, ileri* vb.

Bu işletme ekleri âdeta bir zarf yapım eki görünümündedirler.[218] Zaten öteden beri yapım eki olmak ve kalıplaşıp kalmak eğilimi gösterirler. Artık bu örneklerdeki eklerin

---

218 Aynı durum -DAn ayrılma. -DA bulunma ve -A yönelme hâli ekleri için de söz konusudur: ***birden** durdu, onlar da ilk defa **candan** alkışlamanın o güzel tadını tadıyorlardı; Doğrandı mübarek vata-*

işletme eklikleri diğer işletme eklerininki kadar sağlam ve kapsamlı değildir. İşte bütün bunlardan dolayı zarflar bu ekleri alabilir, bazı isimler ise ancak bu eklerle zarf olabilirler. Bunlar dışında kalan işletme ekleri zarflara gelemez; ancak bir kısaltma sonucunda ya da asıl işlevini kaybetmiş olarak bir zarfla bulunabilirler.

Öyleyse zarflar her ne kadar isim soylu kelimeler olsalar da hâl, iyelik ve çokluk ekleri almazlar. Eğer alırlarsa sınıf değiştirerek isim olurlar[219]: *aşağı in-*(zarf), *aşağıya in-* (isim), *dışarı çık-* (zarf), *dışarıya çık-* (isim), *ileri çek-* (zarf), *ilerisi görünme-* (isim) vb.

Zarflar, sıfatların veya başka zarfların anlamını değiştirmekte de kullanılmakla birlikte, asıl kullanılma alanları fiillerdir, zarfların en çok fiillerle birlikte kullanıldıkları görülür. Hatta Muharrem Ergin bu özelliklerinden dolayı zarflara "fiillerin sıfatları" demektedir (Ergin 2005: 259).

Zarflar görevleri bakımından *zaman zarfları, yer-yön zarfları, hâl zarfları, azlık-çokluk zarfları* ve *soru zarfları* olmak üzere beş gruba ayrılır.

Zaman Zarfları

Fiillerin ve fiilimsilerin anlamlarını zaman bakımından belirleyen, sınırlandıran ve kesinleştiren kelimelerdir: *akşam, artık, bazen, demin, dün, erken, gece, geceleri, geceleyin, gündüz, hâlâ, ilkin, önce, önceden, sabah, sonra, sonradan, şimdi, yarın* vb.

Kelime grubu şeklinde olan zaman zarfları da vardır: *şu anda, akşamüstü, şimdiye kadar, ara sıra, er geç, bu sene, gelecek yıl, geçen ay* vb.

Sabahları, geceleri, gündüzleri örneklerinde olduğu gibi çokluk ekiyle iyelik eklerinin birleşmesinden oluşan biçimlerin geldikleri kelimeler zaman zarfı olarak kullanılır. Çünkü bunlarda iyelik anlamı yoktur ve iyelik eki belirtme işleviyle vazife görür.

Sonradan, eskiden, çoktan, birden gibi ayrılma hâli ekinin kalıplaşarak asıl işlevini kaybettiği kelimeler de zaman zarfıdırlar.

Şu örneklerde yer alan -DIr/-DUr bildirme eki de aynı şekildedir: *iki gündür, beş aydır, senelerdir* gibi.

Zaman zarfları *ne zaman, ne zamana kadar, ne zamandan beri* sorularının cevabıdırlar.

*nın bağrı sebepsiz / **Birlikte** bugün bulmalıyız derdine çare* (Tevfik Fikret); *Doktor Haldun lakırtıya ondan evvel yakalanmış, **boyunu** anlatıyordu* (M. Cemal Kuntay). Bu örneklerdeki hâl ekleri de artık sıradan isim işletme ekleri değildir. Eklendikleri isimlerle cümlenin başka unsurları arasında geçici anlam bağlantıları kurmazlar. Bunlar yanlarındaki isimlerle kaynaşmış, onların ayrılmaz birer parçası durumuna gelmişlerdir ve bu özellikleriyle birer yapım eki işlevi kazanmışlardır.

219 Bunlar cümle ögesi bakımından da zarf tümleci değildirler, dolaylı tümleçtirler: *yukarı çık* (zarf tümleci), *yukarıya çık* (dolaylı tümleç) gibi.

Yer-Yön Zarfları

Fiil ve fiilimsileri yer ve yön bakımından belirli duruma getiren zarflardır.

Bunlar, yer-yön gösteren isimlerin zarf olarak kullanılmalarından ya da yer-yön gösteren kelimelerin (yön gösterme hâli eki gibi) isim işletme eki alarak zarf durumuna gelmelerinden oluşmaktadır. Ayrıca çeşitli kelime gruplarından meydana gelen yer-yön zarfları da vardır: *ileri, geri, aşağı, yukarı, içeri, dışarı, beri, geri geri, ileriye doğru, öne doğru* vb.

Yer-yön bildiren kelimeler çekimsiz kullanıldıklarında yer-yön zarfı olurlar. Bunların çekimli şekilleri isimdir[220]: *aşağı in-* (zarf), *aşağıya in-* (isim), *geri dön-* (zarf), *geriye dön-* (isim), *beri gel-* (zarf), *beriye gel-* (isim) gibi.

Yer-yön zarfları *nereye, nerede, nereden, nereye doğru, nereye kadar* sorularının cevabıdırlar.

Hâl Zarfları[221]

Durum ifade eden zarflardır. Fiilin meydana geliş biçimini, sıfat ve zarfların niteliklerini belirtirler. Durum ifade eden her isim hâl zarfı olarak kullanılabileceği için bu zarflar sayılamayacak kadar çoktur: *iyi (yap-), yavaş (git-), doğru (söyle-), güzel (konuş-), çabucak (git-), içten (konuş-), elleriyle (yokla-), kardeşçe (davran-)* vb.

Hâl bildiren kelimeler isimlerin önünde sıfat olarak da kullanılabilirler: ***böyle** bir teklif* (sıfat), ***böyle** sevmek görülmemiştir* (zarf), ***böyle** acıklı şeyleri ne diye yazıyorum* (zarf); *ben **öyle** bir şey demedim* (sıfat), *bize **öyle** öğrettiler* (zarf); *bir akşamüzeri her zamanki **hızlı** adımlarla geldi* (sıfat), *Bünyamin, gücünün yettiği kadar **hızlı** yürüyüp Haliç'e indi* (zarf).

---

220 Yer-yön bildiren kelimeler sıfat olarak da kullanılabilir: *yukarı yol, ileri milletler, öte yan* gibi.

221 Hâl zarfları kimi kaynaklarda daha farklı olarak ele alınmıştır. Örneğin Zeynep Korkmaz bu tür zarflara *tarz zarfları* adını verir ve bunları kendi içinde *nitelik bildirme zarfları* (*acınası gör-, kasıntıyla çat-, alçak sesle konuş-, baka baka yürü-, çığlık çığlığa koşuş-, çabucak geçip git-, yalnız kal-, yudum yudum iç-* gibi) ve *durum bildirme zarfları* olmak üzere ikiye ayırır. Durum bildirme zarflarını da *benzerlik bildirenler* (*fırtına gibi gir-, insanca bak-*), *birliktelik bildirenler* (*beraber sat-, hep birlikte oku-, annesiyle otur-*), *dilek bildirenler* (*güle güle otursunlar, sağlıcakla kal, Allah aşkına, bari, inşallah*), *karşılaştırma bildirenler* (*senin kadar sevin-, ölesiye yorgundu*), *kesinlik bildirenler* (*asla, elbet, elbette, kesinlikle, ne olursa olsun, ne derlerse desinler, tamamen*), *pekiştirme bildirenler* (*büsbütün hastalan-, damla damla eri-, mosmor ol-, sımsıkı sar-*), *olasılık, duraklama, şüphe ve şaşırma bildirenler* (*acaba, belki, belki de, galiba, ihtimal ki, olsa olsa, ola ki, tut ki*), *sebep bildirenler* (*merakından uyuyama-, heyecandan tıkan-, bu sayede görüp tanıyabil-, onun sayesinde kurtul-*), *tekrarlama bildirenler* (*ara sıra geç-, bin kez kutla-, sık sık gör-*), *üleştirme bildirenler* (*birer birer itiraf et-, köy köy dolaş-, tane tane ekle-*) vb. olarak tasnif eder (Korkmaz 2003: 499-517). Buna benzer bir tasnif Doğan Aksan yönetiminde hazırlanan *Sözcük Türleri* adlı çalışmada da yapılmıştır (Aksan 1983: 106-112).

Hâl zarfları *nasıl, ne biçimde, ne durumda* sorularının cevabıdırlar.

Azlık-Çokluk Zarfları

Sıfatların, fiillerin, fiilimsilerin veya zarfların anlamlarını miktar bakımından belirleyen kelimelerdir. Azlık-çokluk zarfları öteki zarf çeşitlerinde olduğu gibi yalın ve türemiş sözlerden oluştuğu gibi kelime gruplarında da oluşabilirler: *az, çok, az çok, çok az, en, daha, pek, çok, biraz, azıcık, bol bol, çokluk*[222] vb.

Azlık-çokluk zarfları *ne kadar, ne derece* sorularının cevabıdırlar.

Azlık-çokluk zarfları görev ve anlam bakımından dört grupta incelenebilir:

Eşitlik Bildirenler

Eşitlik bildiren zarflar sıfatlara, sıfat-fiillere ve fiillere *kadar, denli* edatlarıyla miktar anlatan -CA eşitlik hâli ekinin getirilmesiyle yapılır: *beni* ***zerre kadar*** *ilgilendirmez, insan sevgisi ne kadar yoğunsa gözü karardığında cesareti de* ***o denli*** *delice idi, onun boyu da* ***senin boyunca*** *olmalı, senin bugün* ***cennet kadar*** *güzel vatanın var* gibi.

Üstünlük Bildirenler

Daha kelimesi fiillere, sıfatlara ve zarflara üstünlük anlamı katan bir zarftır: ***daha*** *güzel yaz,* ***daha*** *uzun kes,* ***daha*** *çok bağırdılar, yaklaşmayalım* ***daha*** *iyi, ondan* ***daha*** *iyi bir insan bulunmaz* gibi.

En Üstünlük Bildirenler

En üstünlük derecesi *en* sözüyle karşılanır. *En* sıfatların önüne gelerek zarflar oluşturur, fiillerden önce gelmez: ***en*** *güzel kalem,* ***en*** *yüksek yer,* ***en*** *iyi adamını yollamış buraya* gibi.

Aşırılık Bildirenler

Bunlar *çok, çokça, pek, pek çok, pek az, azıcık, bol bol, fazla, fazlaca, çok fazla, epey, epeyce, gayet, olağanüstü, fevkalade, harikulade* gibi kelimelerdir. Fiil ve fiilimsilere, sıfatlarla başka zarflara aşırılık anlamı katarlar: ***pek*** *sevimli çocuk,* ***pek*** *uzun konuştu,* ***çok*** *koştuk,* ***pek*** *çok çalışmalısınız,* ***epey*** *baktı,* ***gayet*** *edepli bir çocuktu* vb.

-cA ekiyle yapılan azlık-çokluk zarfları da aşırılık bildirirler: ***günlerce*** *çalıştım,* ***aylarca*** *kaldı* gibi.

---

222 *Ben* ***çokluk*** *ata binmediğim için birkaç ay içinde at toplandı, semirdi ve güzelleşti* (Falih Rıfkı Atay).

Soru Zarfları

Fiilleri, fiilimsileri, sıfatları ve başka zarfları soru yoluyla belirleyen kelimelerdir: *nasıl, ne biçim, ne denli, neden, niçin, nice, ne kadar, ne, neden* gibi.

***Nasıl** sevebilirse üç gönül bir tek gülü / Sen de güzelliğine kul edersin üç gönlü.* (Faruk Nafiz Çamlıbel).

*Fakat şaşkınlığı **ne denli** büyük olursa olsun, oranın güzelliği daha büyüktü.*

***Neden** her şeyi büyütüp dururuz.*

*Sen misin Çalıkuşu, dedi, **niçin** böyle kendi kendine yavaş yavaş yürüyorsun?*

***Ne** karışıyorsun?*

FİİLLER

Hareketleri karşılayan kelimeler fiillerdir. Hareketler kişilerin, nesnelerin zaman ve mekân içindeki yer değiştirmeleri, oluşları, kılışları, duruşları, özetle her türlü faaliyetleridir. Öyleyse fiiller oluş, kılış, kılınış ve durum gösteren dil ögeleridir: *büyü-*, *karar-*, *bayatla-*, *çürü-*, *çek-*, *uza-*, *atla-*, *yaz-*, *kır-*, *yaratıl-*, *yıkıl-*, *uyu-*, *otur-*, *dur-* vb.

Dilin bel kemiği durumundaki fiiller, her dilde önemli bir yekûn tutarlar.

Yazıda fiil kök ve gövdelerini göstermek için kısa çizgi (-) kullanılır: *al-*, *dur-*, *gör-*, *ver-*; *başar-*, *kana-*, *okut-*, *taşla-*, *yazdır-* gibi. Fakat, konuşmada bunlar emir kipiyle karıştırılmaması için fiilin isim biçimi olan mastarlarla adlandırılır: *durmak*, *görmek*, *vermek*; *başarmak*, *kanama*, *okutmak*, *taşlamak*, *yazdırmak* gibi.

İçerikleri Bakımından Fiiller

Oluş Fiilleri

Cümlede yüklemin gösterdiği işin olma niteliği taşıdığını, oluşun yapana yöneldiğini belirten fiillerdir: *piş-*, *büyü-*, *bayatla-*, *çürü-*, *karar-*, *güzelleş-*, *yeşer-* gibi. Oluş fiilleri geçişsiz fiillerdir, yani nesne almazlar.

Kılış Fiilleri

Cümlede yüklemin gösterdiği işin yapma niteliği taşıdığını, yapanın dışında bir nesneye yöneldiğini gösteren fiillerdir: *al-*, *bil-*, *getir-*, *derle-*, *düşün-*, *kaz-*, *yaz-*, *taşı-*, *boya-*, *öğret-*, *pişir-* gibi. Kılış fiilleri geçişli fiillerdir, yani nesne alabilirler.

Durum Fiilleri

Bir durumu, takınılan bir tavrı gösteren fiillerdir. İçlerinde geçişli olanlar yer alsa da genellikle geçişsizdirler: *uyu-*, *otur-*, *uyukla-*, *üşü-*, *yapış-*, *yat-*, *sus-*, *buna-*, *bekle-*, *somurt-*, *alış-*, *beğen-*, *özle-* gibi.

Anlamları Bakımından Fiiller

Esas Fiiller

Herhangi bir yardımcı kelimeye ihtiyacı olmadan, kendi başına anlamı olan fiillerdir: *at-, biç-, bin-, çık-, gez-, gizle-, oyala-, uza-, yanaştır-* gibi.

Yardımcı Fiiller

İsim soylu veya isimleşmiş fiil soylu Türkçe kelimelerle, yabancı kaynaklı isim soylu kelimelerin fiilleştirilmesinde kullanılan *etmek, olmak, eylemek, kılmak* fiilleri ve esas fiile tasvir anlamı katan *bil-, ver-, dur-, kal-, yaz-* gibi fiillerdir: *hissetmek, yardım etmek, kanaat etmek, şükreylemek, kabul kılmak, hasıl olmak, hazır olmak, iyi olmak, pişman olmak, disipline etmek, sosyal olmak, gidecek olmak, okumuş olmak, yazmaz olmak, yaz-a-bil-, kes-e-bil-, al-ı-ver-, sal-ı-ver-, gid-e-dur-, bak-a-kal-, düş-e-yaz-* vb.

Fiilde Kılınış ve Görünüş

Türkçenin geleneksel dil bilgisi kitaplarında yer almayan bu konu daha sonraki zamanlarda önem kazanmış ve üzerinde değerlendirmelerde bulunulmuştur. İsveçli Türkolog Lars Johanson'un *Aspekt im Türkischen* (Uppsala, 1971) adlı eserinde Türkiye Türkçesini bu bakımdan incelemektedir.

A. Dilâçar *Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi* (Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 1972, s. 110-111) başlıklı makalesinde bu konuya değinmiş daha sonra *Türk Fiilinde "Kılınış"la "Görünüş"* adlı yazısında bu konuyu ayrıntılarıyla işlemiştir.

Kılınış

Kılınış, fiil kök ve gövdelerindeki kılınış sürecinin zaman bakımından birbirlerine oranla taşıdıkları ayrılıklardır. Örneğin, *aç-, bas-, başla-, dokun-, canlan-, belir-, tutuş-* fiillerinde başlangıç; *ağla-, ara-, bekle-, dolaş-, gez-, gözle-, uyu-, yaşa-, yürü-* fiillerinde süreklilik; *başar-, bayıl-, bul-, durul-, eriş-, kavra-, çiğne-, uyan-, öl-, öde-* fiillerinde bitiş, sonuç gösterme; *atıştır-, damla-, şaşala-* fiillerinde aralıklı oluş; *boylan-, çiçeklen-, ekşi-* fiillerinde ise kendi kendine oluşu gösteren bir özelliğin bulunması söz konusudur.

Görüldüğü üzere *kılınış*'ı fiil mastarı, bildirdiği ana anlama bağlı bir süreç türü (başlangıç, süreklilik, bitiş/sonuç gösterme, aralıklı oluş, kendi kendine oluş vb.) olarak kendi içinde, kendi üzerinde bulundurur. Kılınışın konuşan ve işitenle öznel bir ilgisi yoktur, tamamıyla nesneldir.

Şimdi çekimli iki fiili kılınış bakımından değerlendirelim: *açıyorum* ve *bekliyorum*. Geleneksel dil bilgisi kitaplarımıza göre -yor eki süreklilik gösterir, ama bu iki fiildeki

süreklilik aynı değildir. Çünkü bu iki fiilin kılınışları birbirinden farklıdır: *açmak* sürekli olamaz, *beklemek* ise daima süreklidir. Öyleyse, *açıyorum* "bir işe girişiyorum, açmak üzereyim", *bekliyorum* ise "sürekli bir işi devam ettiriyorum" anlamına gelir.

Görünüş

Görünüş, bir fiildeki oluş ve kılışın zaman bakımından konuşan tarafından öznel biçimde değerlendirilmesi; fiilde, dil psikolojisine ve konuşanın kendi değerlendirmesine bağlı zaman kayması durumudur. Örneğin, *"Anne, ben teyzeme gidiyorum."* ile *"Günaydın, böyle acele ile nereye gidiyorsun."* cümlelerinde -yor ekiyle çekimlenen fiillerde bakıldığında iki farklı görünüş söz konusudur. Birincide yalnız niyet var ve eyleme geçilmemiş durumdadır. İkincide ise -yor eki tam görevindedir ve eyleme geçilmiş, yürüyüş devam etmektedir (Dilâçar 1973: 164).

Görünüş'te, çekime uğramış fiilin taşıdığı, bildirdiği kavramda süreç bakımından özel bir başkalaşım söz konusudur. Görünüş kılınıştan farklı olarak nesnel değil, tamamıyla özneldir. *Görünüş*'te, mastarda değil, fiilin çekimli şekillerinde bulunan bir iç anlam söz konusudur. Bununla birlikte görünüş sadece çekimli fiillere özgü değildir. Zaman kavramı taşıyan fiilimsiler için de geçerlidir:

Dur yolcu! Bilmeden gelip bastığın
Bu toprak bir devrin battığı yerdir
Eğil de kulak ver, bu sessiz yığın
Bir vatan kalbinin attığı yerdir. (Necmettin Halil Onan)

Yukarıdaki dörtlükte yer alan geçmiş zaman sıfat-fiilleri olan *bastığın, battığı* ve *attığı* üç ayrı görünüştedir. İlk mısrada henüz yapılmamış bir eylemi, ikincide çok daha önce yapılıp bitmiş bir eylemi, dördüncü mısrada ise sürmekte olan bir eylemi anlatmaktadır.

Son olarak şunu da ekleyelim: Kılınış dil mantığının, görünüş ise dil psikolojisinin sonucudur.

FİİLDE ÇATI

Özne ya da nesne durumlarına göre fiilin kök ve gövdesinde meydana getirilen yapı değişikliğine **çatı** adı verilir.

Çatı, fiil kök ya da gövdelerine *çatı ekleri* adı verilen eklerin getirilmesiyle oluşur. Dil bilgisi kitaplarımızın bazılarında çatı ekleri yapım ekleri olarak değerlendirilirken bazılarında işletme ekleri olarak gösterilmişlerdir. Dolayısıyla gramerlerin bir kısımda çatı ekleri ayrı bir bölüm olarak ele alınırken, bazılarında sadece fiilden fiil yapan ekler arasında ele alınmıştır. Diğer taraftan bunların yapım ekleriyle çekimleri arasında özel bir gramer kategorisi, hatta geçiş kategorisi oluşturduğu görüşünde olanlar da vardır: Çatı ekleri, fiilden fiil oluşturdukları ve üst üste gelebildikleri için yapım ekleriyle ortaklaşan bir özellik taşırlar. Birer gramer görevi yüklenmiş olmaları dolayısıyla da işletme eklerine yaklaşırlar. Ancak, fiilde bir anlam değişikliği değil, bir durum değişikliği yaptıkları ve cümle bilgisi ile de yakından ilgili oldukları için, bunların sözlüksel değerdeki yapım ekleri ile gramer işlevi yüklenen fiil çekimi ekleri arasında özel bir gramer kategorisi hatta bir geçiş kategorisi oluşturduğu görüşündeyiz (Korkmaz 2003: 540-541).

Nesnelerine Göre Fiiller

Fiiller, nesne alıp almamalarına göre ikiye ayrılır.

Geçişli Fiiller

Nesne ile kullanılabilen fiillerdir. Yapma, etme bildiren geçişli fiiller anlam yapıları bakımından hem belirtili hem de belirtisiz nesne almaya elverişlidirler: *aç-, alkışla-, bil-, çağır-, anlat-, ara-, döv-, gör-, tara-, yaz-, kır-, iç-, kokla-, gör-, diz-, tıka-, yut-* vb.

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi geçişli fiillerde hareketin yönü dışarıya doğru ve tesir edeceği nesne bağlı olduğu şahsın dışındadır. Geçişli fiillerde fiilin gösterdiği hareket yapana değil yapanın dışında bir nesneye yönelir.

Geçişsiz Fiiller

Nesne ile kullanılamayan fiillerdir. Geçişsiz fiiller olma ifade ederler. Bu fiillerde fiilin gösterdiği iş yapana yönelir ve yapana tesir eder. Bu sebeple geçişsiz fiillerde şahıs, yapan değil olandır: *ağar-, ağla-, bağır-, büyü-, doy-, dur-, düş-, esne-, git-, gül-, kaç-, kal-, otur-, rastla-, sarar-, susa-, taş-, uç-, uyu-, yağ-, yat-, yürü-* vb.

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi geçişsiz fiillerde hareketin yönü içe doğrudur, tesir edeceği nesne bağlı olduğu şahıstır.

Burada kimi dil bilgisi kitaplarında (Gencan 1979: 331, Ediskun 2004: 221, Bilgegil 1984: 279) ve terim sözlüklerinde (Vardar 2002: 150, Topaloğlu 1989: 112) üzerinde durulan **oldurgan çatı**dan da bahsetmek gerekir. Söz konusu çalışmalarda ele alınan oldurgan fiil, geçişli değilken bir ek katılarak *ak-/akıt-, üşü-/üşüt-, otur-/oturt-, yat-/yatır-, piş-/pişir-, doy-/doyur-, dal-/daldır-, öl-/öldür-, gül-/güldür-* örneklerinde olduğu gibi geçişli duruma getirilen fiiller için kullanılan bir terimdir.

Öznelerine Göre Fiiller

Öznelerine göre fiiller *etken, edilgin, dönüşlü, işteş* ve *ettirgen* olmak üzere beş gruba ayrılır:

Etken (Yalın) Fiiller

Doğrudan doğruya öznenin yaptığı işi anlatan, öznesi belli olan fiillerdir. Etken fiiller çatı eki almazlar: *al-, alkışla-, bil-, bul-, dön-, gel-, git-, kır-, koş-, oku-, oyna-, söyle-, uyu-, yaz-, yürü-* vb.

Edilgen Fiiller

Etken fiillerden -(I)l/-(U)l ve -(I)n/-(U)n ekleriyle oluşturan fiillerdir. -(I)l/-(U)l asıl çatı ekidir. Bu ek, ünlü ve /l/ ünsüzüyle biten fiillere gelemediği için, -(I)n/-(U)n eki de edilgen fiiller oluşturmak için kullanılır: *aç-ıl-, yaz-ıl-, duy-ul-, ver-il-, gör-ül-, döv-ül-, göm-ül-, oku-n-, buda-n-, tanı-n-, bil-in-, bul-un-, del-in-, çal-ın-, devred-il-, alıko-n-, anlaş-ıl-, bağla-n-, bindir-il-, anlaş-ıl-* vb.[223]

Edilgen fiillerle kurulmuş cümlelerde özne, gerçek özne değildir: işi yapan ya da işe konu olan kişi ya da varlıklar bilinmez. Fakat şu da var ki, etken fiilin nesnesi edilgen çatıda özne konumuna geçmiştir. Örneğin *Evin camı kırıldı* cümlesinde *evin camı* kelime grubu *kırıldı* fiilinden etkilenmiş ve etken çatıda cümlenin nesnesi iken, edilgen çatıda öznesi durumuna geçmiştir. Bu özne dil bilgisi kitaplarımızda çoğunlukla *sözde özne* veya *gramerce özne* terimleriyle adlandırılmıştır.

---

223 Bu örneklerin bazıları, dönüşlü fiil olarak da kullanılabilir. Fiilin edilgen mi dönüşlü mü olduğu bağlamdan anlaşılır.

Aşağıdaki fiillere edilgenlik ekleri getirildiğinde özne bilinmemektedir:[224]

Sonunda ünlü veya /l/ ünsüzü bulunmayan geçişsiz fiillere -Il ekinin getirilmesiyle: *gid(t)il-, oturul-, korkul-, dönül-, düşül-, eğlenil-, giril-, kalkıl-, kızıl-, koşul-, oturul-, susul-, vazgeçil-, yatıl-* gibi.

İşteş fiillere -Il ekinin getirilmesiyle: *buluşul-, dertleşil-, dövüşül-, sözleşil-* gibi.

Dönüşlü fiillere -Il ekinin getirilmesiyle: *çekinil-* gibi.

Ünlü veya /l/ ünsüzüyle biten geçişsiz fiillere -(I)n/-(U)n ekinin getirilmesiyle: *başlan-, ağlan-, gülün-, ölün-, uyun-, yürün-* gibi.

Dönüşlü Fiiller

Fiildeki oluş ve kılışın doğrudan doğruya özneye dönüşünü gösteren, yani öznenin bir işi kendi kendine yaptığını ya da bir işin kendi kendine olduğunu belirten fiillerdir. Dönüşlü fiiller -(I)n/-(U)n ekleriyle oluşturulur: *boşa-n-, besle-n-, kaşı-n-, dök-ün-, gör-ün-, sür-ün-, gez-in-, silk-in-, tep-in-, dik-in-, sakla-n-, tara-n-, tut-un-* vb.[225]

Dönüşlülük için -(I)l/-(U)l eki de kullanılabilir: *tut-ul-, sok-ul-, sık-ıl-, kas-ıl-, dik-il-, büz-ül-, sar-ıl-, üz-ül-, kap-ıl-, dur-ul-, yor-ul-, yükse-l-* vb.

-(I)ş/-(U)ş ekinin de kimi zaman dönüşlü çatı oluşturduğu görülmektedir: *gel-iş-, büz-üş-, al-ış-, er-iş-, kok-uş-, kız-ış-, yet-iş-, sav-uş-, tut-uş-, gir-iş-* vb.

Aşağıdaki örneklerde ise -(I)n/-(U)n dönüşlülük eki kök ve gövde ile kaynaşmıştır: *aldan-, arın-, aşın-, davran-, tüken-, uyan-, kuşan-, üşen-, yakın-, beğen-, öğren-, sakın-, utan-, avun-, yaran-* gibi.

Aynı durum aşağıdaki fiillerde -(I)l/-(U)l eki için de geçerlidir: *ayıl-, bayıl-, darıl-, yanıl-* gibi.

-n ve -ş dönüşlülük eklerinin -lA isimden fiil yapma ekiyle kaynaştığı fiiller de vardır: *hasta-lan-, ağaç-lan-, akıl-lan-, çiçek-len-, iyi-leş-, güzel-leş-* gibi (Korkmaz 2003: 552).

Dönüşlü fiiller, kimi zaman dönüşlülük zamiri olan *kendi* kelimesinin yerine tutar: *Çocuk yıkandı* cümlesi *Çocuk kendini yıkadı* veya *Çocuk kendi yıkandı* şeklinde *kendi* zamiriyle kuvvetlendirilmiş olarak da kullanılabilir.

---

224 Zeynep Korkmaz bu türdeki fiilleri *meçhul çatı (öznesiz çatı)* olarak vermiştir (Korkmaz 2003: 549). Tahir Nejat Gençan konuyla ilgili olarak, edilgen fiillerden bahsederken "Geçişsiz-edilgen eylemlerin tümcelerinde özne bulunmaz ve bu eylemlerin ancak üçüncü tekil kişileri kullanılır. Bunları tek kişili eylemler saymak gerekir." dedikten sonra şu örnekleri sıralamaktadır: *Bataklıklar geçildikten sonra, tekrar sürülmüş tarlalara gelinir, doğru söze kızılmaz, burada birkaç gün oturuldu, ölenle ölünür mü?, yol ortasında durulmaz* vb. (Gencan 1979: 337).

225 Bu örneklerin bazıları, cümleye göre -nesne, sözde özne görevindeyken- edilgen olabilmektedir.

Dönüşlülük ekleri olan -(I)l/-(U)l ve -(I)n/-(U)n aynı zamanda edilgen fiiller yaptıkları için bunları birbirine karıştırmamak, anlama dikkat etmek gerekir. Öznesi etkilenen konumunda olan fiiller edilgen, öznesi yapıcı konumda olanlar ise dönüşlüdür: *Askerlerin etrafı birdenbire sarıldı* (edilgen), *Beyza annesine sıkı sıkı sarıldı* (dönüşlü) gibi.

İşteş Fiiller[226]

Bir işin birden çok özne tarafından karşılıklı ya da ortaklaşa yapıldığını belirten fiillerdir. İşteş fiiller, fiil kök ve gövdelerine getirilen -(I)ş/-(U)ş ekiyle oluşturulur.

Karşılıklı olarak yapılma bildirenler: *gör-üş-, kucakla-ş-, yardımla-ş-, dertle-ş-, it-iş-, öp-üş-, anla-ş-, bak-ış-, kucakla-ş-, tut-uş-, böl-üş-, yaz-ış-, selamla-ş-, bul-uş-* gibi.

Ortaklaşa/toplu olarak yapılma bildirenler: *mele-ş-, koş-uş-, kaç-ış-, gül-üş-, öt-üş-, ağla-ş-, bekle-ş-* gibi.

İşteşlik eki -(I)ş/-(U)ş hem geçişli hem de geçişsiz fiillere gelebilir. Fakat eklendiği fiili çoğu kez geçişsiz hâle getirir: *selamla-/selamla-ş-, uç-/uç-uş* gibi. Fakat işteş fiiller içinde geçişli olan istisna birkaç örnek de vardır: *payla-ş-, gör-üş-, kap-ış-, böl-üş-* gibi.

barış-, değiş-, kavuş-, konuş-, savaş-, bitiş- gibi birkaç fiilde -(I)ş/-(U)ş işteşlik eki kaynaşmış olduğundan bu kelimelerin kök biçimleri kullanıştan düşmüştür.[227]

Güzelleş-, çirkinleş-, hafifleş-, durgunlaş-, beyazlaş-, ağırlaş- gibi fiiller bazı kaynaklarda (Aksan vd. 1983: 224, Gencan 1979: 341, Ediskun 2004: 223) işteş fiiller[228] olarak gösterilse de bunlardaki -ş eki, -lA eki ile kaynaşarak -lAş şeklinde kendi kendine olma bildiren bir dönüşlülük eki özelliği kazanmıştır.

---

226 Talât Tekin (1959: 344) ve Ahmet Topaloğlu (1989: 94) *iştaş* terimini kullanmışlardır.

227 Bu konuyla ilgili olarak Bilâl Yücel şunları söylemektedir: Sonunda /ş/ ünsüzü bulunduran iki heceli bazı fiiller, -(I)ş ekinin bilinçaltına yerleşmiş olan işlevi sebebiyle, işteş çatı içinde gösterilebilmektedir. Gerçekten, kök ve ek arasında kalıplaşma olmuş fiillerden, işteşlik bildirenler vardır. Öte yandan, kalıplaşma olmadığı hâlde kazandığı anlam yüzünden bu çatı dışında tutulması gereken fiiller de vardır. Şu örneklerde işteşlik görülmektedir: *barış-, değiş-, güreş-, kavuş-, savaş-, tartış-, üleş-, üşüş-, yarış-*. Şu örneklerde işteşlik yoktur: *alış-, apış-, bitiş-, bulaş-, çalış-, çıkış-, eriş-, geliş-, giriş-, iliş-, kalkış-, kamaş-, kızış-, konuş-, oturuş-* "yatışmak, hızı azalmak", *sataş-, sıvış-, uğraş-, ulaş-, yakış-, yaklaş-, yanaş-, yapış-, yatış-, yetiş-* (Yücel 1999: 186-187)

Konu ile ilgili olarak Ahmet Cevat Emre'nin görüşü ise şu şekildedir: *Savaş-* fiili *sav* "söz" isminden türemiş görünüyor; ilk anlamı "sözle mücadele etmek" olmalıdır. *Sav-* fiilinin -iş çatısı *savuş-* gelir, bu da *savaş-* fiilinin isimden türemiş olması görüşünü kuvvetlendirir (Emre 1945: 217-218).

228 Bu örneklerde -ş ekinin gösterdiği "oluş"un gizli bir ortaklaşma ifade ettiği söylenebilir. Olma ifade etmek geçişsiz fiillerin özelliğidir. Ancak bu olma fiil çeşitlerine göre değişmektedir. Örneğin -n eki alan fiillerin ifade ettiği olma dönüşlü bir oluş, -l eki alan fiillerinki edilgen bir oluş, -ş eki alan fiillerinki ise içten ortaklaşmalı bir oluştur: *tutun-, tutul-, tutuş-* örneklerinde olduğu gibi. İçten ortaklaşma ifade eden oluşta öznenin bütün bünyesini saran bir iştiraki, sıkı ve aktif bir hissesi söz konusudur.

Ayrıca şeklen -(I)ş/-(U)ş eki görülen *değiş-, eriş-, giriş-, kalkış-, sataş-, uğraş-* gibi özel birer sözlük anlamı kazanmış olan fiiller işteş değil, dönüşlüdürler.

Ettirgen Fiiller

Bir işin başkasına yaptırıldığını, fiilin bildirdiği hareketin başka bir nesneye aktarıldığını gösteren fiillerdir. Ettirgen fiiller, geçişli ve geçişsiz fiillere -DIr/-DUr, -(I)r/-(U)r, -(I)t/-(U)t, -Ar[229] eklerinin getirilmesiyle yapılır: *al-dır-, ye-dir-, de-dir-, bin-dir-, dön-dür-, aç-tır-, sök-tür-, dur-dur-, bas-tır-, kes-tir-, dik-tir-, çöz-dür-, gerçekleş-tir-, kavuş-tur-, özen-dir-, uyan-dır-, bat-ır-*[230]*, kaç-ır-, geç-ir-, piş-ir-, doy-ur-, göç-ür-, düş-ür-, acı-t-*[231]*, doğrul-t-, ak-ıt-, kork-ut-, ürk-üt-, sap-ıt-, kok-ut-, benze-t-, bunal-t-, ağla-t-, başla-t-, çık-ar-, kop-ar-, gid(t)-er-* gibi.

Ettirgen çatı eklerinin bazen üst üste kullanıldığı da görülür: *ağla-/ağla-t-/ağla-t-tır-, yap-/yap-tır-/yap-tır-t-/yap-tır-t-tır-* gibi.

Çatı Eklerinin Üst Üste Gelmesi[232]

Türkçede çatı eklerinin üst üste gelmesi rastgele olmayıp bazı ölçütlere bağlıdır:

-(I)n, -(U)n dönüşlülük ekinden sonra ancak sınırlı birkaç örnekte -(I)l, -(U)l edilgenlik eki gelebilir. Dönüşlülük ekinin kökle kaynaştığı durumlarda -DIr/-DUr ettirgenlik eki de gelebilir: *giy-in-/giy-in-il-, imren-dir-, inan-dır-, uyan-dır-, beğen-dir-, arın-dır-, aşın-dır-* örneklerinde olduğu gibi.

-(I)l, -(U)l edilgenlik ekinden sonra öteki çatı eklerinin hiçbiri gelmez.

-(I)ş, -(U)ş işteşlik ekinden sonra -(I)l, -(U)l edilgenlik ve -DIr/-DUr ettirgenlik ekleri gelebilir: *anlaş-/anla-ş-ıl-/anla-ş-tır-, böl-üş-/böl-üş-ül-/böl-üş-tür-, kucakla-ş-/kucakla-ş-ıl-/kucakla-ş-tır-* gibi.

-DIr/-DUr ettirgenlik ekinden sonra -(I)l, -(U)l edilgenlik ve -t ettirgenlik eki gelebilir: *değiş-tir-/değiş-tir-il-/değiş-tir-t-, yap-tır-/yap-tır-ıl-/yap-tır-t-* gibi.

---

229 Bu eklere, -DAr (dön-der-) ve -(I)z/-(U)z (em-iz-ir- > emzir-) eklerini dâhil eden araştırmacılar (Korkmaz 2003: 555) da vardır.

230 -(I)r/-(U)r ettirgenlik ekinin işlevi *ayır-, şaşır-, savur-, aşır-* "çalmak", *bitir-* "öldürmek", *çevir-* gibi fiillerde körelmiş ve bu fiiller doğrudan doğruya birer sözlük anlamı kazanmıştır. Bu fiillerdeki -(I)r/-(U)r eki de tamamen fiilden fiil yapan bir ek konumuna geçmiştir.

231 -(I)t/-(U)t ettirgenlik eki, kök hâlindeki biçimleri artık kullanıştan düşmüş olan *aldat-, diret-, donat-, ısıt-, tüket-* gibi fiillerde kaynaşmış ve ettirgenlik işlevini yitirmiştir. *Dağıt-, ısıt-, incit-, sırıt-, somurt-, azıt-, yont-* gibi fiillerde de doğrudan doğruya fiilden fiil yapan bir yapım eki görevi üstlenmiştir.

232 Ayrıntılar için bk. Gülsevin, Gürer, "Çatı Ekleri Üzerinde Kullanılabilen Ekler", *Türk Gramerinin Sorunları II*, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 203-223, Ankara, 1999.

İkiden fazla çatı eki de üst üste gelebilir. Bu durum yukarıda da bahsedilen ve -(I)n-DIr/-(U)n-DUr ve -(I)ş-DUr şeklinde gösterebileceğiz iki çatı ekini alabilen fiil gövdelerinde çatı eklerinden sonra -(I)l, -(U)l edilgenlik ve -t ettirgenlik eklerinin gelmesiyle gerçekleşir: *böl-üş-tür-ül-, gör-üş-tür-ül-, böl-üş-tür-t-, gör-üş-tür-t* gibi.

-t-DIr/-t-DUr, -DIr-t/-DUr-t, -Ir-t/-Ur-t, -Ar-t çatı eklerinden sonra -(I)l, -(U)l edilgenlik ve -DIr/-DUr ettirgenlik ekleri gelebilir: *başla-t-tır-ıl-, yap-tır-t-ıl-, süpür-t-tür-ül-, geç-ir-t-il-, çık-ar-t-ıl-* gibi.[233]

Bu konuyla ilgili olarak son olarak şunlar söylenebilir:

Edilgenlik eki -(I)l, -(U)l fiil kök ve gövdelerine ancak son çatı eki olarak gelebilir. Kendinden sonra başka bir çatı eki gelemez.

Dönüşlülük eki -(I)n, -(U)n ve -(I)ş, -(U)ş fiil kök ve gövdelerine sadece ilk çatı eki olarak gelebilir. Çatı ekleriyle genişletilen fiillere hem -(I)n, -(U)n hem de -(I)ş, -(U)ş dönüşlülük ekleri getirilemez.

-(I)ş, -(U)ş işteşlik eki de fiil kök ve gövdelerine sadece ilk çatı eki olarak eklenebilir. Çatı ekiyle genişlemiş fiillerin üzerine gelmez.

Üst üste birden çok çatı gelen fiillerde, fiilin çatısı sondaki çatı ekinin işlevine göre belirlenir: *çök-er-t-il-, gör-üş-tür-ül-, söyle-t-tir-il-, yüz-dür-t-ül-* (edilgen), *gül-üş-tür-t-, döv-üş-tür-t-* (ettirgen) gibi.

-DIr/-DUr ettirgenlik eki, edilgenlik eki olan -(I)l, -(U)l dışında bütün çatı eklerinden sonra gelebilir. Fakat, -DIr/-DUr ekinden sonra sadece -(I)l, -(U)l eki kullanılabilir.

Bir fiilde -(I)n/-(U)n dönüşlülük ekiyle -(I)ş, -(U)ş işteşlik eki yan yana bulunamaz.

Daha önce de belirtildiği gibi, ettirgen çatı ekleri birlikte kullanılabilir: *yaz-dır-t-, ver-dir-t-tir-, geç-ir-t-tir-, al-dır-t-* gibi.

233 *Döv-üş-tür-t-ül-, gül-üş-tür-t-ül-, bak-ış-tır-t-tır-ıl-* gibi üçten fazla dört veya beş çatı ekinin üst üste gelmesi mümkün olsa da bunlar nazari yani kuramsal ölçülere dayanmakla birlikte kullanımda değildirler.

FİİL ÇEKİMİ

Fiiller dilde tek başlarına oluş, kılış ve durumun adı olarak ancak mastar şekilleriyle yer alırlar. Fakat cümle ve söz içinde diğer kelimelerle birlikte farklı kalıplara girdiklerinden dolayı, yalın bir hâlde değil çekimli olarak kullanılırlar. Çekime girerken de kip, zaman ve şahıs ekleri alırlar. Öyleyse **çekimli fiil**; kipe, zamana, şahsa bağlanmış bir hareketi karşılayan kelimedir.

Fiilde Kip

Kip, kök ve gövde durumundaki fiilin bildirdiği oluş ve kılışın; konuşan, dinleyen ya da kendisinden söz edilen şahıslar açısından ne biçimde, ne tarzda yansıtıldığını gösteren bir gramer kalıbı, bir anlatım biçimidir.

Fiiller şekil, zaman ve şahsa bağlı bir yargıya dönüşebilmek için belirli anlatım kalıplarına girerler. İşte, bu anlatım kalıplarına **kip,** bu kavramı karşılayan eklere de **kip ekleri** denir.

Türkiye Türkçesinde başlıca iki kip vardır: *bildirme (haber) kipleri, tasarlama (dilek) kipleri.*

Kip, şekil ve zaman aslında farklı şeylerdir. Fakat kip, kendi varlığını ancak zaman ekleriyle ortaya koyabilmektedir. Buna göre kip, şekil ve zaman kavramlarının birleşiğidir. Bazı dil bilgisi kitaplarında kip ile zamanın birbirine karıştırılması veya aynı sayılması da bu sebepledir.

Fiilde Zaman

Fiilin gösterdiği oluş, kılış ve durumun, zaman çizgisinin neresinde gerçekleştiğini gösteren gramer kategorisidir: *bildi* (görülen geçmiş zaman), *bilmiş* (öğrenilen geçmiş zaman), *biliyor* (şimdiki zaman), *bilecek* (gelecek zaman), *bilir* (geniş zaman).

Fiiller zaman bakımından *basit zamanlı fiiller* ve *birleşik zamanlı fiiller* olmak üzere iki grupta incelenir.

Fiilde Şahıs

Çekimli fiillerde esas ögelerden biri de şahıstır. Fiil kök ve gövdeleri çekimli hâle girerek kullanış sahasına çıkarken önce şekil ve zaman eklerini alırlar. Şekil ve zaman eklerinden sonra yer alan şahıs ekleri, kendilerinden sonra yalnız soru eklerini alabilirler.

Şekil ve zaman ekleri genel olarak şahsı karşılamazlar. Sadece emir ve istek kiplerinde şekil ve zaman ekleri aynı zamanda şahıs ifade ederler. Diğer bütün çekimlerde, bütün kiplerde ise şahıs belirtmek için şekil ve zaman eklerinden sonra şahıs eklerinin getirilmesi gerekir. Dolayısıyla şahıs ekleri, şekil ve zaman kalıbına dökülmüş hareketin şahsa bağlanması için kullanılan eklerdir.

Şahıs ekleri kökenleri bakımından üçe ayrılır:

Zamir Kökenli Şahıs Ekleri

Şahıs zamirlerinin zamanla ekleşmesiyle oluşan şahıs ekleridir. Bunlar, öğrenilen geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman, geniş zaman, gereklilik ve istek kiplerinin çekiminde kullanılırlar:

	Teklik	Çokluk
1. şahıs	-Im/-Um	-Iz/-Uz
2. şahıs	-sIn/-sUn	-sInIz/-sUnUz
3. şahıs	(eksiz)	-lAr

gel-miş-im, gel-iyor-sun, gel-ecek, gel-ir-iz, gel-meli-siniz, gel-e-ler gibi.

İyelik Kökenli Şahıs Ekleri

İyelik eki kökenli olup bugün fiil çekimlerinde şahıs gösteren eklerdir. Görülen geçmiş zaman ve şart kipi iyelik kökenli şahıs ekleri almaktadırlar.

	Teklik	Çokluk
1. şahıs	-m	-k[234]

234 Birinci şahıs çokluk çekimindeki -k eki aslında bir iyelik eki değildir. Türkçenin tarihî devirlerinde bu şahıs için -mIz (< biz) eki kullanıldığı hâlde, zamanla diğer bir geçmiş zaman eki olan ve bütün şahıslarda çekime giren -dUk (*Men ya kurduk̡* "Ben yay kurdum.", *Sekiz oğuz tok̡uz tatar k̡almaduk̡*. "Sekiz-Oğuz, Dokuz-Tatar kalmadı.) çokluk birinci şahıs ekindeki -k'nin bulaşma (contamination) yoluyla -DI geçmiş zaman kipine aktarılması, -k'yi çokluk çekiminde şahıs eki durumuna getirmiştir (Korkmaz 2003: 572). Muharrem Ergin'in konuyla ilgili izahı ise şöyledir: Çokluk birinci şahıs eki Eski Türkçede -mIz şeklinde idi. Batı Türkçesinde bu ek atılmış, yerine -dUk partisibinin tesiriyle ortaya çıktığı anlaşılan -k̡, -k eki geçmiştir (Ergin 2005: 287). Zeynep Korkmaz *-sa/-se Dilek-Şart Kipi Eklerinde Bir Yapı Birliği Var mıdır?* başlıklı yazısında şart kipi teşkil eden -sA (< -sAr) ile dilek kipi kuran -sA (< -sAk)'nın farklı ekler olduğundan bahsettikten sonra bu iki ekin tek bir -sA ekine nasıl dönüştüğünü açıklarken birinci çoğul şahıs ekindeki -k ile ilgili farklı bir izah getirmiştir: -sa/-se şart kipi ile, -sa/-se dilek kipine ait örnekleri sıralarken, bu

2. şahıs	-n	-nIz/-nUz
3. şahıs	(eksiz)	-lAr

gel-di-m, gel-di-n, gel-di, gel-di-k, gel-di-niz, gel-di-ler; gel-se-m, gel-se-n, gel-se, gel-se-k, gel-se-niz, gel-se-ler gibi.

Emir Kipindeki Şahıs Ekleri

Emir kipinde, kip ekleriyle aynı zamanda şahıs da karşılanmaktadır. Dolayısıyla emirde kip ekleriyle şahıs ekleri iç içe girmiş bir durumdadır ve kip eklerinden sonra ayrıca herhangi bir şahıs eki gelmemektedir. Emir kipinde her şahıs için ayrı bir emir eki söz konusudur:

	Teklik	Çokluk
1. şahıs	-AyIm	-AlIm
2. şahıs	-	-In/-Un, -InIz/-UnUz
3. şahıs	-sIn/-sUn	-sInlAr/-sUnlAr

gel-eyim, gel, gel-sin, gel-elim, gel-in/gel-iniz gel-sinler gibi.

eklerin çekiminde, sonradan şahıs ekleri bakımından da bir değişikliğe uğradığını ve zamir kaynaklı ekler yerine iyelik kaynaklı eklerin geçtiğini belirtmiştik. Bizce bu iki eki, aralarındaki görev ayrılığına rağmen birer şekil birliğine dönüştüren değişiklik burada başlamış olmalıdır.

-dı/-di geçmiş zaman eki ile -duḳ/-dük sıfat-fiil kaynaklı geçmiş zaman eklerinin birbirine karıştırılması ve dil hafızasında -duḳ partisip ekindeki -ḳ'nın bir şahıs eki gibi kabulü, nasıl bu iki eki birbirine karıştırmış ise, -sa/-se şart eki ile -saḳ/-sek dilek eki de aynı şekilde birbirine karıştırılmış olmalıdır. -saḳ/-sek ekindeki -ḳ/-k'nin belki de geçmiş zaman ekindeki -ḳ/-k'ye benzetilerek bir şahıs eki gibi kabul edilmesi dolayısıyla -saḳ/-sek eki -sa-ḳ/-se-k şeklinde iki ayrı ek unsuruna ayrılmış ve bunun tabii bir sonucu olarak da -sa/-se şart eki ile -sa/-se dilek eki tek bir şekle dönüşmüştür. Dil hafızasındaki bu ayrım dolayısıyla eklerin çekim paradigmasında da bir değişiklik doğmuştur. Daha önce *bar-sa men, bar-sa sen, bar-sa ol* şekillerinde, zamir kaynaklı şahıs ekleri ile çekime girerlerken, bundan sonra *bar-sa-m, bar-sa-ñ, bar-sa, bar-sa-ḳ, bar-sa-ñız, bar-sa-lar* şekillerinde ve iyelik kaynaklı eklerle çekilmeye başlamışlardır (Korkmaz 1995: 167).

ÇEKİMLİ FİİLLER

BİLDİRME KİPLERİ

Kişilerin, nesnelerin yaptıkları hareketler iki türlüdür: ortaya çıkan veya çıkacak olan hareket, ortaya çıkması tasarlanan hareket. Söz konusu iki hareket biçimini karşılamak için fiil kök ve gövdeleri ayrı ayrı şekillere girerler. Dolayısıyla bazı fiil şekilleri ortaya çıkan ve çıkacak olan hareketi bildirirler. İşte, bu fiil şekillerine **bildirme kipleri** adı verilir. Fiil şekillerinin bir diğer kısmı da tasarlanan hareketi ifade ederler. Bunlara da **tasarlama kipleri** denir.

Bildirme kiplerinde beş ayrı zaman bulunmaktadır: *görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman, geniş zaman.*

Görülen Geçmiş Zaman

Görülen geçmiş zaman, genel olarak fiilin bildirdiği iş, oluş ve hareketin söylendiği andan yani içinde bulunulan zamandan daha önceki bir zamanda bitmiş, tamamlanmış olduğunu gösteren bir zaman kesimini içine alır. Bu zaman kesimindeki iş, oluş ve harekete konuşan ya tanık olmuştur, iş, oluş ve hareket onun gözleri önünde gerçekleşmiştir ya da iş, oluş ve hareket konuşanın bilgisi ve bilinci dâhilindedir. Zaten bu kipe görülen geçmiş zaman adı verilmesi de bu sebepledir.

Bu kipin eki -DI/-DU[235] şeklindedir. Bu ek, hem şekil hem de zaman ifade etmektedir. Şekil bakımından bildirme zaman bakımından görülen geçmiş zaman bildirir. Yani bu

---

235 Otto Von Böhtlingk bu ekin -dIk sıfat-fiil ekinin şahıs ekleriyle kaynaşmasından oluştuğunu, Jean Deny -dUk sıfat-fiilinden geldiğini (Deny 1941: 389), Willi Bang ve A. Von Gabain (Gabain 2003: 80) fiilden isim yapan bir -°t ekinden çıktığını ileri sürmüşlerdir. Muharrem Ergin de görülen geçmiş zaman çekiminde kullanılan şahıs eklerinin iyelik kökenli olması sebebiyle bu çekimin isim asıllı olduğu görüşündedir. Ergin'e göre -DI eki -t fiilden isim yapma ekinden çıkmış gibidir: *bil-i-t-i-m* örneğinde olduğu gibi. Yani görülen geçmiş zaman çekiminin -t'li bir fiil isminin iyelik şekillerinden gelişmiş olduğu düşünülmektedir (Ergin 2005: 299-300). Diğer taraftan, Muharrem Ergin, kitabının *Şekil ve Zaman Eklerinin Menşei* başlığı altında konuyla ilgili olarak şunları yazmaktadır: Şekil ve zaman eklerinin büyük bir kısmı Türkçede eskiden beri aynı zamanda partisip (sıfat-fiil)

ek, yukarıda da söylendiği gibi, hareketin görülen geçmiş zamanda ortaya çıktığını haber veren bir şekil ve zaman ekidir.

Çekimi şöyledir:

Olumlu	**Olumsuz**
okudum	okumadım
okudun	okumadın
okudu	okumadı
okuduk	okumadık
okudunuz	okumadınız
okudular	okumadılar

---

eki olarak kullanılagelmiştir. Yalnız istek, emir ve şart şekilleri daima çekimli fiil olarak görünmüş ve fiilin bir çeşit isim şekli olan partisip durumunda bulunmamışlardır. Bunlara görülen geçmiş zaman şeklini de katabiliriz. Görülen geçmiş zaman eki ancak son zamanlarda ve çok nadir olarak, bir iki misalde partisip eki şeklini almıştır. İşte bunların dışında kalan şekil ve zaman ekleri aynı zamanda partisip eki oldukları için bunlarla yapılan fiil çekimleri isim menşeli görünmektedir. Şahıs eklerinin şahıs zamiri veya iyelik eki menşeli olması da Türkçede fiil çekiminin isim asıllı olduğunu göstermektedir. Fakat bu menşe meselesi Türkçenin bilinmeyen karanlık devirlerinin içine uzanır. Türkçenin bilinen devirlerinde başlangıçtan beri fiil çekimleri daima fiil çekimleri olarak görünür. Bazı şekillerin isim olarak hiç kullanılmaması, daima çekimli fiil şekli durumunda bulunması da Türkçenin bilinen devirlerinde fiil çekiminin isim kokusundan uzak tam bir fiil çekimi hüviyetinde olduğunu açıkça göstermektedir Şekil ve zaman eklerinin de, şahıs eklerinin de menşeleri ne olursa olsun Türkçede başlangıçtan beri fiil çekimi daima fiil hüviyeti içinde var olagelmiştir. Onun için şekil ve zaman eklerinin, asılları ne olursa olsun, daima fiil çekim eki olduklarını, hiçbir zaman isim ifadesi taşımadıklarını, partisip eki olmadıklarını unutmamak lazımdır. Şekilleri aynı olan partisip ekleri ile şekil ve zaman eklerinin fonksiyon bakımından birbirinden kesin olarak ayrıldığını hiçbir zaman hatırdan çıkarmamalıyız. Partisipler nesne, fiil çekimleri hareket ifade ederler. Bir çekimli fiil faile fiilin partisip, yani isim şekli isnat edilmiş gibi bir mana taşımaz; failin hareketi bir fiil olarak yaptığını ifade eder. Bu, Türkçede başlangıçtan beri böyle olagelmiş, fiil çekimi isim kokusundan daima uzak kalarak bir ismin isnat edildiğini değil, bir fiilin icra edildiğini ifade etmiş, yani Türkçede çekimli fiil daima ve kesin olarak fiil manası taşımıştır (Ergin 2005: 290). Görülen geçmiş zaman eki C. Brockelmann'a göre fiil ismi rolünü oynayan -duk partisibine dayanmaktadır ki onu da -dı zamanının temelinde yatan -t ismiyle genellikle soyut isimler türeten -uq eki oluşturmaktadır (Brockelmann 1952: 261). Kuznetsov ise bu eki *tüke-* "bitmek, sona ermek, tükenmek" fiiline bağlamaktadır: *kel yur mu?* "Geliyor mu?" *Yok, kel tük(e).* "Hayır, geldi (sözü sözüne "Gel/ mek eylemi/tük/endi/"). Kuznetsov'un belirttiğine göre *tüke(nmek)* fiili Oğuzcaya has olup diğer Türk lehçelerinin bazılarında bulunmaz (Mesela Tatar Türkçesinde bugün de yoktur). Bu lehçeler -tük/-dük ekini Ana Oğuzcadan aktarmış olacak; aktarırken son ünsüzünü bertaraf etmişler, yuvarlak ünlüsünü de düzlemişler, yani -tük'ü -tı'ya çevirmişlerdi, daha doğrusu böyle kısalmış bir şeklin Ana Oğuzcanın bir diyaleğinde artık var olduğu tasavvur edilebilir. Bu yeni şekil daha sonra yavaş yavaş Oğuzcanın bütün diyaleklerine (lehçelerine de) yayılmıştır (Kuznetsov 1997: 209).

Öğrenilen Geçmiş Zaman

Fiilin bildirdiği iş, oluş ve hareketin içinde bulunulan zamandan daha önce gerçekleştiğini: fakat konuşanın bunu görmediğini, bilmediğini, başkasından duyup öğrendiğini veya farkında olmadan işlediğini ve sonradan fark ettiğini ya da gördüğünü bildiren kiptir. Görülen geçmiş zamanla öğrenilen geçmiş zaman arasındaki tek fark; bu meydana gelme/gerçekleşmede görülen, idrak edilenle; görülmeyen, idrak edilmeyen farkıdır.

Bu kipin eki -mIş/-mUş[236] şeklindedir. Bu ek de hem şekil, hem zaman ifade etmektedir. Şekil olarak bildirme, zaman olarak görülmeyen, öğrenilen geçmiş zaman anlatır. Yani bu ek, yukarıda da söz edildiği gibi, görülmeyen geçmiş zamanda yapılan bir hareketi haber veren şekil ve zaman ekidir.

Çekimi şöyledir:

Olumlu	**Olumsuz**
okumuşum	okumamışım
okumuşsun	okumamışsın
okumuş	okumamış
okumuşuz	okumamışız
okumuşsunuz	okumamışsınız
okumuşlar	okumamışlar

Şimdiki Zaman

Fiilin gösterdiği iş, oluş ve hareketin içinde bulunulan zamanda başladığını ve sürmekte olduğunu gösteren kiptir.

Bu kipin eki -yor'dur.[237] Bu ek de hem şekil hem de zaman ifade eden eklerden biridir. Şekil eki olarak bildirme, zaman eki olarak da şimdiki zaman ifade eder. Yani bu ek hareketin şimdiki zamanda ortaya çıktığını bildirir.

Çekimi şöyledir:

236 J. Nemeth'in fikrince, teşekkülünü -m ve -ş'li fiil isimlerine borçludur (Nemeth 1912: 569). W. Bang (1916: 914) ve Brockelmann (1952: 263) aynı düşünceyi benimsemişlerdir. Kuznetsov -miş < -biş < bīş > bi iş < bir iş (*kör bir iş* "gördü/görmüş bir işi) düşüncesindedir (Kuznetsov 1997: 211).

237 Bu ek, Eski Anadolu Türkçesindeki süreklilik bildiren *yoru-* tasvir fiilinin *yoru-r* [Gördü kim kendi... abdest ***alıyorur.*** Şeyhin seccadesi dahı ağaç üzerinde durur. (Müzekki'n-nüfûs)] şeklindeki geniş zaman çekiminden hece yutumuyla ortaya çıkmıştır: *al-a yoru-r > al-(ı)yor, başla-y-u yoru-r > başlı-yor* gibi. Örneklerde de görülüğü gibi *yorur* Eski Anadolu Türkçesinde fiil kök ve gövdelerine -I/-U, -A zarf-fiil ekleri ile bağlanırdı. Ekleşme olup -yor teşekkül ettikten sonra bu zarf-fiil ekleri işlevlerini kaybetmiş ve yardımcı ses durumuna düşmüşlerdir. Yardımcı ses durumuna düşünce de -A değişmiş, sonra geriye kalanları da ünlü uyumuna bağlanmıştır. Tabii, bu yardımcı sesler yalnız ünsüzle biten fiillerde kullanılmakta, ünlü ile biten fiillere -yor eki doğrudan doğruya eklenmektedir: *al-ı-yor, gel-i-yor, gül-ü-yor, tut-u-yor, yi-yor* gibi.

Olumlu	**Olumsuz**
okuyorum	okumuyorum
okuyorsun	okumuyorsun
okuyor	okumuyor
okuyoruz	okumuyoruz
okuyorsunuz	okumuyorsunuz
okuyorlar	okumuyorlar

bekliyorum (< bekle-yor-um), bekli-yor-sun, bekli-yor; titri-yor-um (< titre-yor-um), uğru-yor-sun (< uğra-yor-sun), kükrü-yor (< kükre-yor), aç-mı-yor (< aç-ma-yor), düş-mü-yor gibi ünlü değişmeleri /y/ ünsüzünün daraltma etkisine bağlı olarak meydana gelmektedir.

-mA ve -mAk isim-fiil eklerine -DA bulunma hâli ekinin getirilmesiyle oluşan -mAdA, -mAktA ekleri de şimdiki zaman için kullanılmaktadır[238]: *ödemekteyim, çekişmekteyiz, direnmektesin, Ferâğ-ı bâl ile birden geviş getirmedeler* (Mehmet Akif Ersoy), *Ben aşk kervanı içinde sonsuzluğa doğru gece gündüz yol almadayım* (Mevlana).

Bu eklerle yapılan çekimle -yor ekiyle yapılan çekim arasında belirgin bir işlev farkı yoktur. Her ikisi de hareketin şimdiki zamanda yapılmakta olduğunu gösterirler. Fakat -mAdA ve -mAktA ekli şekillerde bildirilen hareketin mutlaka başlamış olduğu anlamı vardır. Bu anlam bulunma hâlinin "bulunma, içinde bulunma" işlevi ile ilgilidir. -yor ise

-yor eki ile ilgili olarak Kuznetsov'un izahı şöyledir: -yor ekinin kökeni konusundaki ilk bilgilerimizi Meninski ve Foy'a borçluyuz. Bilindiği üzere bu ek, içinde geniş /o/ ünlüsü bulunup Bolu, Kastamonu, Çorum ve daha başka illerde kullanılan *yorumak* "yürümek" fiiline dayanır. Meninski-Foy etimolojisi Deny, Atalay, A. P. Potseluyevskiy, Kuznetsov, Hıdırov, Buluç, Korkmaz, Tenişev, Guzev, Şçerbak ve herhâlde birçok bilginlerce desteklendiği hâlde buna tezat teşkil eden görüşler de (Korş, Baskakov, Gadjiyeva, Kormişin...) ara sıra ortaya atılır. Fakat bunların sağlam bir mesnedi yoktur, çünkü müellifler çoktan elde edinilmiş, iyi bilinen örnekleri görmezlikten geliyorlar. Oysa V. Maksimov'un daha XIX. yüzyılda verdiği örnekler -tekil 3'üncü şahıs: *çıkıyordur* ve *çıkıyoru, güliyorur* ve *güliyoru-* söz götürmez mahiyettedir.

Esasen tartışılacak yalnız iki sorun var. Birincisi şu: Foy, Türkiye Türkçesinin -yor ekini Eski Türkçenin -yor (yur?) ekiyle bir tutuyordu. Bu düşünce paylaşılamaz. Çünkü bugünkü -yor ekinin daha eski şekli *-yoru-r (< yoru-+-r)* örneğin: *çık-ı-yoru-r > çık-ı-yoru > çık-ı-yor;* hâlbuki Eski Türkçenin -yur (yor) eki, yukarıda gördüğümüz gibi, sırf kök kelimeye, yani *yüri (yor)* fiiline dayanır, içinde hiçbir morfolojik unsur yoktur.

İkincisi ulaç sorunudur. Foy'a göre *ye-ye-yor, bekle-ye-yor* gibi şekiller hiçbir yazmada saptanmış değildir. Bundan anlaşılıyor ki *al-ı-yor, gel-i-yor* vs. şekillerinde, yukarıdaki *sev-e-yür, bak-a-yur* şekillerinde olduğu gibi, ortadaki ünlü ulaç değil, bir *akışma ünlüsü*dür, y ünsüzünün yukarıda anılan özelliği her zaman gözümüzün önünde bulundurulmalıdır. Bu olgu, Kononov'un fiilleri kaynaştırma sürecinde ulaçların oynadığı rolü epey abarttığını bir defa daha gösteriyor (Kuznetsov 1997: 207-208).

238 Bu ekler ilk olarak Çağatay Türkçesi Döneminde şimdi zaman teşkili için kullanılmıştır: *men aña cânını fedâ kılmakta.* "Ben canımı onun yolunda feda etmekteyim."; *ba'zı çadırlar tikilip, ba'zı tikilmekte édi.* "Bazı çadırlar dikilmiş, bazıları (da) dikilmekteydi." (Eckmann 1988: 134). Bu konu ile ilgili ayrıntılar için bk. Köktekin, Kâzım, mAktA, -mAdA Şimdiki Zaman Ekleri Üzerine, *Türk Dili,* Türk Dil Kurumu Yayınları, S. 594, s. 634-638, Ankara, 2001.

bazen başlamamış, başlamak üzere olan hareket için de kullanılabilir. Ayrıca -mAdA ve -mAktA ile yapılan şimdiki zaman, daha belirli ve daha kesindir.

Gelecek Zaman

Fiilin bildirdiği iş, oluş ve hareketin gelecekteki bir zaman kesiminde gerçekleşeceğini gösteren kiptir. Gelecek zamanda ihtimal değil kesinlik vardır. Hareketin olabileceği değil, olacağı bildirilir.

Bu kipin eki -AcAk[239] şeklindedir. Bu ek de hem şekil hem de zaman ifade eden eklerdendir. Şekil olarak bildirme, zaman olarak da gelecek zaman ifade eder. Yani bu ek hareketin gelecek zamanda olacağını bildirir.

Çekimi şöyledir:

---

239 Willi Bang *Monographien zur türkischen Sprachgeschichte* (Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse 12, Abhandlung. 3-20. Heidelberg, 1918) adlı eserinin II. bölümünde *Über das osmanische Futurum and einige ihm nahestehende Bildungen*'de bu eki ele almıştır. Bang söz konusu makalede -acak ekinin Osmanlı Türkçesindeki fiil köklerinden yaptığı gelecek zaman, yalın veya iyelik ekleriyle genişletilmiş isim, isimler önünde sıfat olarak kullanılışlarını inceler. Ardından -acaḳ ekinin öteki lehçelerdeki karşılıklarını arar. Buradan Abakan ve Şor lehçelerindeki hem çekimli fiil hem de bir alışkanlığı gösteren abartma sıfatları yapan -çañ, -çân, -cañ, -çan, -çâḳ, -çaḳ eklerine geçer. W. Bang, şekil ve görevleri bakımından -acaḳ gelecek zaman ekiyle ilgili bu şekilleri belirttikten sonra, -acaḳ, -çañ vb. eklere ortak bir kök aramaya çalışır. Burada -çak ve -çañ sıfat ekleriyle, -çı ve -çıl faaliyet isimleri yapan ekler arasındaki fonksiyon yakınlığını dikkate alarak, ekin yapısına esas olmak üzere farazi bir -*çı eki kabul eder. Böylece -acaḳ, -çaḳ ve -çañ ekleriyle, -çı faaliyet ismi ve -ġan, -aġan, -ḳaḳ abartma ekleri arasındaki mutabakattan faydalanarak -acak gelecek zaman ekini < -*çıkak (> çıġak > -çâḳ > -çaḳ?) şeklinde birleşik bir köke bağlamaya çalışır.

Jean Deny ise bu eki Osmanlı Türkçesindeki -ġu gelecek zaman ekine köken olarak kabul ettiği -*kay ile benzetme edatının ve -çaḳ kelimesinin aslı olarak kabul ettiği -*çañ "zaman" kelimesinden oluşan -*kay+çañ köküne bağlamaktadır (Deny 1941: 542).

Serebrennikov'a göre -A zarf-fiili ile -çA ve -k, -ḳ gibi iki yönelme hâli ekini içermektedir (Serebrennikov 1964: 71).

Ahmet Cevat Emre, fiilin yapılacağı anı bildiren -icek zarf-fiilinden -AcAk gelecek zaman ekine geçildiği görüşündedir. Ona göre -AcAk eki ilk olarak isim ve sıfat gibi kullanılmış, 15. yüzyıldan sonra da zaman eki hüviyeti kazanmıştır (Emre 1945: 281).

Tahsin Banguoğlu -acaḳ ekini gereklilik-dilek (optativus) eki -a + çaḳ "doğru, düz" kelimesi birleşmesiyle izah etmiştir: al-a-çaḳ > al-acaḳ.

Vecihe Hatiboğlu *Türkçede İstikbal Kipi* (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Enstitüsü Kitaplığı, 1948) doktora tezinde, semantik ve kullanılma bakımından -ecek ekine benzeyen şekiller -sığ, -esi, -sek eklerini belirttikten sonra, aynı tarzdaki bir teşekkülle -*esek eki de düşünülebilir, diyerek gelecek zaman ekini -*igsek > -ecek şeklinde bir ses değişmesine bağlamıştır.

Zeynep Korkmaz ise ekin -acaḳ < -a+caḳ < -a+ça+oḳ şeklinde gelecek zaman, eşitlik hâli eki ve pekiştirme edatı birleşmesinden oluştuğu görüşündedir (Korkmaz 1995: 3-5).

Kuznetsov: küs- / küt- "beklemek" + çak "zaman" (Kuznetsov 1997: 212-213).

Olumlu	**Olumsuz**
okuyacağım	okumayacağım
okuyacaksın	okumayacaksın
okuyacak	okumayacak
okuyacağız	okumayacağız
okuyacaksınız	okumayacaksınız
okuyacaklar	okumayacaklar

-AcAk gelecek zaman eki, ünsüzle biten fiil kök ve gövdelerine doğrudan doğruya, ünlü ile bitenlere ise, araya /y/ yardımcı ünsüzü alarak gelmektedir. Ekin sonundaki /k/ ünsüzü, birinci şahıs teklik ve çokluk çekimlerinde tonlulaşıp /ğ/ (k > ğ) olmaktadır.[240]

Geniş Zaman

Adından da anlaşılacağı üzere, her zamanı içine alan, fiilin bildirdiği iş, oluş ve hareketin her zaman ortaya çıktığını ve çıkacağını belirten kiptir. Geniş zamanın asıl işlevi "her zaman"ı ifade etmektir. Öyleyse geniş zaman, geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman arasında gidip gelen bir esnekliğe sahiptir. Bu sebeple, her zamanı kapsayan ve genellik taşıyan iş, oluş ve hareketler bu kiple anlatılır.

Geniş zamanın "her zaman"ı içine alabilme özelliği dolayısıyla geçmiş zamanda başlayıp şimdiki zamanda devam eden, böylece daimilik özelliğini kazanmış olan hareketler için bu kip kullanıldığı gibi, gelecek zamanda olacak veya yapılacak hareketler için de bu kipe başvurulabilir. Fakat, geniş zaman kipiyle karşılanan geçmişlik, şimdikilik ve gelecеklik -DI/-DU, -mIş/-mUş ve -AcAk eklerindeki gibi kesin ve belirli değildir. Demek ki geniş zaman kipinde kesinlik yoktur. Hareket geniş bir zamana bağlanmış olduğu için kesin değildir. Bu özellikle geniş zamanın gelecek zaman gibi kullanılışında açıkça görülür. Geniş zaman ile anlatılan gelecek zaman kesin gelecek zaman değil belirsiz/ihtimalî bir gelecek zamandır. Geniş zaman kipinin kesin bildirme yerine böyle ihtimal ifade etmesi aslında geniş zaman çekimini bildirme kipleri arasında tasarlama kiplerine de yaklaşan bir kip durumuna sokar.

---

240 -AcAk eki Eski Osmanlıcada (XIII-XV. yüzyıllarda) önceleri çok dar bir kullanım alanı bulabilmiş çekim şekilleri arasına hiç sokulmamıştı. Çünkü gelecek zaman ifade görevini üstüne alan üç ek vardı: -A < (-ḳay / -ġay), -IsAr ve -(I)r/-Ar. Ancak -A eki daha çok istek kipi anlamını veriyordu. -IsAr eki ise (belki -sAr > -sA ekine benzediği için) dilde tutunamadı ve XV. asırdan sonra -AcAk eki dev adımlarla ileri atılarak, sıfat-fiil ve fiil ismi görevlerini korumak şartıyla çekim şekilleri arasında sokulup bir glecek zaman eki olmuştur (Kuznetsov 1997: 213).

Bu kipin eki -r[241], -(I)r/-(U)r[242] ve -Ar[243] şeklindedir. Bu ekler de hem şekil hem de zaman ifade ederler. Şekil olarak bildirme, zaman eki olarak da geniş zaman ifade ederler. Yani bu ekler fiilin geniş zamanda ortaya çıktığını veya çıkacağını bildirirler.

Çekimi şöyledir:

Olumlu	**Olumsuz**
okurum	okumam[244]
okursun	okumazsın
okur	okumaz
okuruz	okumayız
okursunuz	okumazsınız
okurlar	okumazlar

241 Genellikle ünlü ile nihayetlenen birden çok heceli fiil kök ve gövdeleriyle, ünlü ile nihayetlenen bazı tek heceli fiil kök ve gövdelerine gelir: *koru-r, benze-r, ayıpla-r, ye-r, de-r* gibi.

242 -r eki ünsüz ile nihayetlenen birden çok heceli fiil kök ve gövdeleriyle ünsüz ile nihayetlenen bazı tek heceli fiillere -(I)r/-(U)r biçiminde eklenmektedir: *umut-ur, açıl-ır, bilin-ir, görün-ür, gel-ir, gör-ür, al-ır, bul-ur* gibi.

243 Genellikle ünsüzle nihayetlenen tek heceli fiillere eklenir: *yap-ar, kes-er, döv-er, gez-er, öt-er, yaz-ar* gibi.

Geniş zaman ekinin hangi fiillerden sonra -Ar ve hangi fiillerden sonra -(I)r/-(U)r olarak geleceği hususu da araştırma konusu olmuş, Ahmet B. Ercilasun *Geniş Zaman Ekine Dair Bazı Düşünceler* adlı makalesinde bu konuyu ele almıştır. Söz konusu yazıya göre Türkçenin başlangıcından bugüne gelen bir özellik olarak geniş zaman eki basit fiillerde -Ar, türemiş fiillerde ise -r, -(I)r/-(U)r şeklinde eklenmektedir (Ercilasun 2007: 359-363).

244 Görüldüğü gibi geniş zamanın olumsuzunda diğer kiplerden farklı bir durum vardır. Diğer fiil çekimlerinde normal olarak şekil ve zaman ekleri olumlu çekimde de olumsuz çekimde de getirilir. Geniş zamanda kipinde ise geniş zaman ekleri olan -r, -(I)r/-(U)r, -Ar ekleri sadece olumlu çekimde eklenirler. Geniş zamanın olumsuzunda kullanılan ek birinci şahıslarda -mA diğer şahıslarda -mAz şeklindedir. -mA aynı zamanda olumsuzluk eki olduğuna göre birinci şahıslarda olumsuzluk ve zaman kavramı aynı ekte toplanmış demektir. Yani burada -mA, olumsuz geniş zaman eki durumundadır. Tabii bu durum normal değildir. Olumsuzluk fiilin gövdesine ait bir şeydir. Fakat burada onu zaman ekinin üzerine aldığı görülmektedir. Ayrıca arkasından -m şahıs ekinin getirilmesi de onun zaman eki sayıldığını gösterir. Bu normal olmayan durum Türkçede sonradan ortaya çıkmıştır. Eskiden birinci şahıslarda da -mAz kullanılırdı. Fakat -mAz ekli çekim de diğer çekimlerin olumsuzları yanında normal değildir. Bunda da çekim olumsuz fiil gövdesine geniş zaman eki getirilerek değil, olumlu fiil gövdesine olumsuz geniş zaman eki getirilerek yapılmaktadır. Aslında -mA olumsuzluk ekiyle -z fiilden isim yapma ekinden meydana geldiği açık olan -mAz (Ergin 2005: 294-295) Türkçede başlangıçtan beri sıfat-fiil dolayısıyla geniş zaman eki olarak kullanılan tek ek hâline gelmiştir. Özetle denilebilir ki, Türkçede olumsuz fiilin geniş zamanı yoktur, geniş zamanın olumsuzu vardır. Bunun nedeni, -mAz olumsuz sıfat-fiil ekinin geniş zaman eki hâline gelmiş olmasıdır.

Zeynep Korkmaz ise geniş zaman olumsuzluk çekimindeki özel durumun birinci şahıs teklik ve çokluk çekimlerinde, -mA olumsuzluk ekinden sonra gelen geniş zaman eki -r'nin eriyip düşmesi ve birleşmesi yoluyla *gel-me-r-im* > *gel-me-m, oku-ma-r-ım* > *oku-ma-m, gel-me-r-iz* > *gel-me-y-iz, oku-ma-r-ız* > *oku-ma-y-ız* biçimlerine dönüştüğünü ifade etmektedir. Korkmaz'a göre ikinci ve üçüncü teklik ve çokluk biçimleri olumsuzluk ekinden sonra geniş zaman eki alınca, kipteki geniş zaman z eki ile karşılanmaktadır (Korkmaz 2003: 573-574). Burada, Korkmaz'ı desteklemek bakımından, Türkmen Türkçesinde geniş zaman olumlu çekimde -Ar, olumsuz çekimde teklik birinci ve ikinci şahıslarda -mAr, üçüncü şahıslarda -mAz eklerinin kullanıldığını ifade edelim: *bilerin* "bilirim", *bilersiñ, biler, bileris, bilersiñiz, bilerler; bilmerin* "bilmem", *bilmersiñ, bilmez, bilmeris, bilmersiñiz, bilmezler* vb.

TASARLAMA KİPLERİ

Henüz gerçekleşmemiş, tasarı hâlinde olan/tasarlanan, arzu edilen, bir şarta bağlanan veya olması istenilen durumları ifade etmek için kullanılan kiplerdir.

Tasarlama kiplerinde bildirme kiplerinden farklı olarak zaman ifadesi yoktur.[245] Bu kipleri yapan şekil ekleri sadece birtakım şekiller ifade ederler. Bu şekiller tasarlamanın istek, gereklilik veya emir şeklinde ortaya çıktığını gösterir. Öyleyse dört tasarlama kipi vardır ve bunlar fiillerin şart, istek, gereklilik ve emir şekilleridir.

İstek Kipi

Tasarlanan hareketin istendiğini gösteren kiptir. Bu kip istek şeklinde bir tasarlama ifade eder, dilek bildirir.

Çekimi şöyledir:

Olumlu	**Olumsuz**
okuyayım	okumayayım
okuyasın	okumayasın
okuya	okumaya
okuyalım	okumayalım
okuyasınız	okumayasınız
okuyalar	okumayalar

Birinci teklik *(okuyayım)* ve birinci çokluk *(okuyalım)* şekillerinin emir kipi mi yoksa istek kipi mi olduğunu konusunda dil bilgisi yazarlarımız arasında kesin bir uzlaşma yoktur. İbrahim Necmi Dilmen, Tahsin Banguoğlu, Tahir Nejat Gencan, Hikmet Dizdaroğlu,

245 Tasarlama kiplerinde açık bir zaman ifadesi olmamasına rağmen, bunlar dolaylı da olsa belirsiz bir gelecek zaman ve şimdiki zaman içerirler. Bununla birlikte tasarlama kiplerindeki zaman kavramının belirlenmesi genellikle zarflar vasıtasıyla olur. Cümlede gelecek zaman ifadesi veren başka kelimelere veya metnin bütününe bağlı olarak da yani bağlamdan da tasarlama kiplerindeki zaman ifadesi tespit edilebilmektedir.

Vecihe Hatiboğlu, Haydar Ediskun, Kaya Bilgegil, Oya Adalı, Ahmet Topaloğlu gibi dilciler bu şekillerin istek kipine girmesi gerektiği görüşündedirler.[246]

Bu görüşe itiraz eden değerli araştırmacı Ahmet B. Ercilasun *Türkçede Emir ve İstek Kipi Üzerine* adlı makalesinde *okuyayım* ve *okuyalım* şekillerinin istek kipine girmesi gerektiğini düşünenlerin "İnsan kendi kendine emir veremeyeceği için emir kipinin birinci teklik ve çokluk şahısları yoktur."[247] fikrinden hareket ettiğini belirttikten sonra söz konusu şekillerin emir kipi içinde değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Zira Ercilasun'a göre insanın kendi kendisine emredemeyeceği düşüncesi doğru değildir. *Ahmet* dedim kendi kendime, *kalk* ve *çalış*. Bu cümledeki *kalk* ve *çalış* ona göre emir şekilleridir ve Ahmet, kendi kendine *kalk* ve *çalış* diyerek emretmektedir (Ercilasun 2007: 364).

Ayrıca istek taraftarlarına göre, -AyIm ve -AlIm eklerinin kullanıldığı şekiller *emir*'den çok *istek* görevindedir; öyleyse bunlar istek kipine alınmalıdır. Konuyu bu bakımdan da inceleyen Ahmet B. Ercilasun -AyIm ve -AlIm eklerinin gereklilik *(ne yapayım, nasıl yapayım, nereden başlayalım, neresini düzeltelim)*, iyi olacağına dair şart ve tahmin ifadesi *(gideyim bari, biraz oturayım)*, *istek (yeter ki kazanalım, uzatmayalım kısa keselim)* vb. işlevlerinden bahsetmekte ve söze devamla şunları söylemektedir: İncelediğimiz eklerde daha başka işlev ve anlamlar da bulmam mümkündür. Bütün kip eklerinde olduğu gibi, *-ayım/-eyim* ve *-alım/-elim* eklerinde de pek çok anlam ve işlev vardır. İstek anlamı ise bütün tasarlama kiplerinde, bazen ön planda, bazen arka planda mevcuttur; bundan dolayı tasarlama kiplerinin bir adı da dilek kipleridir. Emir, gereklilik, şart çekimlerinde de daima bir arzu, istek anlamı bulunur. Fakat incelediğimiz eklerde ön plana çıkan bir istek anlamı sanıldığı kadar çok değildir. Şu örneklerde istek anlamı ön plandadır: *göreyim seni* (seni başarılı görmek istiyorum), *yeter ki kazanalım* (kazanmaktan başka bir şey istemiyoruz),

246 Söz konusu isimlerden Tahsin Banguoğlu bu görüş doğrultusunda şunları söylemektedir: Buyurunun bildirme kipi tekli ve çoklu ikinci ve üçüncü kişilerden ibarettir. Buyuru, eydilen veya sözü geçene eydenin nazari olarak kesin eğilimini duyuran bir kip olduğu için birinci kişiye yönelmesi mantıki sayılmaz (Banguoğlu 2007: 473).

247 Bu görüşe itiraz edenlerden birisi de Muharrem Ergin'dir: Türkçede bütün şahıslar için emir eki vardır. Böyle olduğu hâlde birinci şahıs kendi kendisine emredemez şeklinde yanlış bir düşünce ile öteden beri emir birinci şahıslarının mevcut olmadığı ileri sürülür. Yabancı gramerlerin tesiri ile yerleştiği anlaşılan bu kanaat tamamıyla yanlıştır. Yabancı dillerde emir birinci şahıs olmayabilir. Fakat Türkçede böyle bir durum yoktur. Türkçede emir birinci şahıslar için ayrı ayrı ekler vardır. Gerçi bu ekler son zamanlarda, düşen istek birinci şahıs eklerinin yerini de tutmuş, bu yüzden istek ve emir şekilleri karışmıştır. Fakat bugün istek birinci şahıslar için kullanılan ekin istek fonksiyonunda emir eki olduğunu unutmamak, bu eklerin doğrudan doğruya birinci şahıs istek ekleri olduğunu zannetmemek gerekir... Emir kipinin öteki şahıslarından da bugün istek şekline geçenler vardır. Aynı şekilde şart çekiminden de istek için faydalanıldığı görülür. Bütün bunlar yakın kiplerin birbirinin yerini tutmasından, bir ekin aynı zamanda başka bir fonksiyon için kullanılmasından ibarettir. Kısacası, birinci şahıs da kendi kendine emredebilir ve bunu karşılamak üzere Türkçede emir birinci şahıs ekleri vardır. Bu ekler aynı zamanda istek şekli için de kullanılırlar (Ergin 2005: 307-308).

gidelim Allah aşkına (rica ve kuvvetli bir istek), *uzatmayalım;* kısa *keselim* (burada da kuvvetli bir istek) (Ercilasun 2007: 367). Fakat Ercilasun'a göre emir işlevi bu eklerde sanıldığından çok daha fazla ve yaygındır: *söyle de göreyim-söyle de görelim; haydi anlat, bakayım-haydi anlat, bakalım; bunu yapayım, deme-sakın kalkalım demeyin; ne siz sorun-ne biz söyleyelim* gibi. Bu örneklerdeki -AyIm ve -AlIm ekli şekillerin emir işlevinde olduğuna şüphe yoktur; çünkü kendilerinden önce veya sonra emir 2 veya 3. şahıs gelmektedir. *Söyle, anlat* vb. emir kipinde olduğuna göre onlardan sonra gelen *göreyim, bakalım* gibi şekiller de emir kipindedir (Ercilasun 2007: 366-368).

Zeynep Korkmaz ise -AyIm, -AlIm eklerinin sadece emir değil, aynı zamanda istek ekleri olduğu görüşündedir.[248] Korkmaz'a göre, Ercilasun'un tespitinin aksine, -AyIm, -AlIm ekleri emirden çok niyet, ihtiyaç ve istek gösteren ekler durumundadır. Hatta, istek kipi ile emir kipi ekleri arasındaki bir şekil karışması, üçüncü şahıslar için de söz konusudur. İkinci şahıs çekimlerinde canlı olarak yer alan -A eki, üçüncü şahıslara gelince sadece kalıplaşmış ifadelerde göze çarpmaktadır. Buna karşılık istek anlamı emir kipinin üçüncü şahıs teklik ve çokluk şekilleri için de geçerli olan -sIn/-sInlAr ekleriyle karşılanmaktadır. Bir kip incelenirken, o kipi oluşturan eklerin yalnız şekil bakımından değil aynı zamanda işlev bakımından da ele alınması gerekir. Ekler arasındaki anlam ve işlev kaymaları dışında kalan birbirinden farklı temel işlev ortaklığının göz ardı edilmesi, istek kipinin işlev bakımından birinci ve üçüncü şahıslarda ölü noktaya geldiğini yani köreldiğini kabullenmek olur. Oysa, kipin dildeki işlevi, ek farkına rağmen bu şahıslarda da canlı olarak süregelmektedir ve iki yönlü bir temel görevin "istek" yönündeki devamı niteliğindedir (Korkmaz 2003: 651-652). Yaptığı bu açıklamalardan sonra Zeynep Korkmaz istek kipinin çekimini şöyle yapmıştır: *al-ayım/al-a-m, al-a-sın, al-a/al-sın, al-alım, al-a-sınız, al-sınlar:*[249]

---

248 Biz de emir ve istek çekimini bu görüş doğrultusunda ele aldık.

249 Muharrem Ergin de istek kipinin çekimini — , *sor-a-sın, sor-a,* — , *sor-a-sınız, sor-a-lar* şeklinde verdikten sonra kullanıştan düşmüş birinci şahısların yerlerinin boş kaldığının zannedilmemesi gerektiğini söylemektedir. Ergin'e göre, birinci şahıslar asıl istek şekillerini kaybetmiş ve yerlerini istek fonksiyonunda başka bir çekim şekline bırakmışlardır. Bu çekim şekli ise emirdir. Emir birinci şahıs ekleri Osmanlı Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde istek birinci şahısları için kullanılmış böylece emir ve istek şekilleri karışmıştır. Önce Osmanlı Türkçesinin başlarında emir çokluk birinci şahıs, sonra Osmanlı Türkçesinin sonlarında emir teklik birinci şahsı istek kipine geçmiştir. Onun içindir ki emir birinci şahısları emirden çok istek ifade ederler ve bu yüzdendir ki emir birinci şahıs ekleri öteden beri istek zannedilmişlerdir. Ergin'e göre istek kipi emir ve istek şekillerinin karışması ile şu şekli almıştır: *otur-ayım, otur-a-sın, otur-a, otur-alım, otur-a-sınız, otur-a-lar.* Diğer taraftan istek çekiminin birinci şahsındaki *-AyIm* ekini emir eki yerine -A-y-Im şeklinde -A istek eki ile -Im şahıs eki olarak kabul etmek de akla gelebilir. Fakat hem ortada bir -AyIm (< -AyIn) emir eki olması hem de istek çokluk birinci şahsındaki -AlIm ekinin emir eki olduğunun açıkça görülmesi istek teklik birinci şahsındaki ekin de aslında emir eki olduğuna ve parçalanamayacağına şüphe bırakmamaktadır (Ergin 2005: 311). Ayrıca Ergin edebî dilde yer almayan teklik ve çokluk 1. şahıslar istek ifadesinin *gelem* ve *gelek* şeklinde ağızlarda yaşadığını ifade etmektedir (Ergin 2005: 312).

Emir Kipi

Tasarlanan hareketin yapılmasını emir şeklinde ifade eden gramer kalıbıdır. Türkiye Türkçesinde emir kipi, şahıs ekleri bakımından hem bildirme hem de öteki tasarlama kiplerinden ayrılır. Emir kipinde fiil kök veya gövdesine getirilen kip eki aynı zamanda şahsı da karşılamaktadır. Bundan dolayı her şahıs için ayrı bir emir eki vardır. Sadece üçüncü şahıs çokluk çekimi, üçüncü şahıs teklik çekimindeki kip ekine, -lAr çokluk ekinin getirilmesiyle karşılanır.

Bugün emir ekleri şöyledir:

	Teklik	**Çokluk**
1. şahıs	-AyIm	-AlIm
2. şahıs	—	-In/-Un, -InIz/-UnUz
3. şahıs	-sIn/-sUn	-sInlAr/-sUnlAr

Olumlu	**Olumsuz**
okuyayım	okumayayım
oku	okuma
okusun	okumasın
okuyalım	okumayalım
okuyun/okuyunuz	okumayın/okumayınız
okusunlar	okumasınlar

Dil bilgisi yazarları, emir kipinin çekimi için farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Yazarlardan bazıları, birinci şahsın kendi kendisine emir veremeyeceği düşüncesini savunarak, emir kipinin teklik ve çokluk birini şahsını istek kipine dâhil etmişlerdir. (Konuyla ilgili ayrıntılı açıklamalar için *istek kipi*ne bk.)

Türkçenin tarihî gelişimi boyunca, emir kipinin teklik ikinci şahıs çekiminde değişiklik olmuştur. Bugün teklik ikinci şahıs için emir eki yoktur. Fiil kök ve gövdeleri, emir ikinci şahıs için kullanılır. Muharrem Ergin ikinci şahıs ekini *sıfır* olarak kabul etmekte ve bu sıfır ekin şahıs ve şekli ifade ederek fiil kök ve gövdesini kullanış sahasına çıkardığını söylemektedir (Ergin 2005: 306). Eskiden bu şahıs için de emir eki bulunmaktaydı. Eski Türkçede, Eski Anadolu Türkçesinde ve Osmanlı Türkçesinin başlarında kullanılan bu ek -gIl[250] şeklindedir: *aç-gıl, dön-gil, gel-gil, bil-gil, ol-gıl* gibi. Örneklerde görüldüğü üzere ekin sadece düz ünlülü şekilleri mevcuttu.

250 Bu ekin bir edat kalıntısı olduğu düşünenler de vardır.

Şart Kipi

Hareketin şart şeklinde tasarlandığını, şart olarak düşünüldüğünü ifade eden tasarlama kipidir. Fiil kök ve gövdelerine -sA[251] eki getirilerek oluşturulan şart kipi için kaynaklarda *dilek-şart kipi, koşul kipi, temenni sigası, şart sigası* gibi terimler de kullanılmıştır.

Şart kipinin çekimi şöyledir:

Olumlu	**Olumsuz**
okusam	okumasam
okusan	okumasan
okusa	okumasa
okusak	okumasak
okusanız	okumasanız
okusalar	okumasalar

Şart kipi en tipik tasarlama kipidir.[252] Bu kipte fiil şarta bağlandığı için hiçbir hüküm (yargı) ifade etmemektedir. Şart kipinin bu özelliğinden dolayı bütün fiil kiplerinden farklı bir durumu söz konusudur. Bütün fiil çekimleri müstakil cümle yapabildikleri hâlde şart kipi tek başına bir yargı taşımaz ve ancak temel cümledeki yargının gerçekleşmesini şarta bağlayan yardımcı, bir tamlayıcı öge özelliği taşır. Bir yargı bildirmediği için de bu tamlayıcı öge veya cümle parçası temel cümlenin zarfı konumundadır.

---

251 Türkçede şart eki -sAr şeklindeydi. Fakat ekin sonundaki /r/ ünsüzünün 11. yüzyıldan başlayarak eriyip kaybolmasıyla ek -sA biçimini almıştır. Her ne kadar *Divanu Lugati't-Türk*'te hem -sA hem de -sAr ile yapılan örnekler mevcutsa da *Kutadgu Bilig*'de yaygın olarak ek -sA şeklindedir. Bundan sonraki dönemlerde ise -sA hâkim duruma gelmiştir. Tabii Türkçede şart kipi çekiminde büyük bir değişiklik meydana gelmiştir. Eski Türkçede şart kipinin çekimi görülen geçmiş zaman dışındaki diğer fiil çekimleri gibi şahıs zamirleri ile yapılırdı: *ḳoy-sar men, ḳoy-sa sen* gibi. Fakat daha sonra Batı Türkçesine gelince bu çekim değişmiş ve şart kipi çekim bakımından görülen geçmiş zaman sırasına geçerek iyelik kökenli şahıs ekleri almaya başlamıştır.

-sA şart ekinin yapısı hakkında en çok benimsenen ve yaygınlaşan görüş Ramstedt'e aittir: -sA (hem isim hem de fiil soylu kelimelerden istek gösteren fiiller türeten ek) + -r (geniş zaman sıfat-fiili) (Ramstedt 1946: 120-126).

252 Bu konuda M. Kaya Bilgegil farklı bir görüş ileri sürmüştür. Bilgegil'e göre: Şimdiki zaman, geçmiş zaman, gelecek zaman ve geniş zaman haber; istek, gereklilik ve emir ifade eden fiiller de dilek kiplerini teşkil eder. Okul kitaplarının, fiil kök veya gövdesine -se, -sa eklerinden birini getirmek suretiyle elde olunan dilek-şart kipi diye adlandırıldıktan sonra, doğrudan doğruya ikinci kümeye sokması hatalıdır: Ancak bir temenniyi ifade ettiği takdirde dilek kiplerinden, bir şartı ifade ettiği takdirde de haber kiplerinden sayılmaları gerekir: *Ah, bir defa yağmur yağsa!* cümlesinde fiil, bir temenniyi ifade ediyor, dilek kiplerindendir. Fakat, *Yağmur yağarsa, köylüler sevineceklerdir,* cümlesinde durum tamamen değişiyor; cümle *Köylülerin sevinmesi için yağmurun yağması lazımdır,* yerine geçiyor; haber anlamı taşıyor (Bilgegil 1984: 262-263). Fiildeki yargıyı şarta bağlayan bir yardımcı parçayı anlam yorumundan geçirerek ve şekil değişmesine uğratarak değerlendirdiği için Bilgegil'in bu görüşüne katılmak mümkün görünmemektedir.

Şart kipiyle ilgili olarak Zeynep Korkmaz'ın üzerinde durduğu önemli bir konudan burada söz etmek gerekir. Bu kipi *dilek-şart kipi* olarak adlandıran Korkmaz'a göre şart kipinin iki işlevi vardır: birincisi şart, ikincisi dilek. Zeynep Korkmaz yaptığı araştırmalardan ve *Divanu Lugati't-Türk*'te yer alan bazı şekillerden hareketle -sA ekinin şart ve istek, dilek, niyet görevlerinin farklı şekillenmelerden kaynaklandığı görüşündedir.

Korkmaz'a göre -sA şart kipi eki, Ramstedt'in de işaret ettiği gibi "istek" görevinde fiiller türeten -sA ile -r geniş zaman sıfat-fiil ekinin kaynaşmasından oluşmuştur. Daha sonra -sAr eki sondaki -r'nin düşmesi ile -sA'ya dönmüştür. Dolayısıyla sıfat-fiil yapısındadır. Korkmaz -sA şart kipi eki üzerinde söze devamla şunları ifade etmektedir: Bilindiği gibi sıfat-fiiller sıfat veya daha geniş anlamıyla ad olarak kullanılan fiil şekilleri oldukları için dildeki işlevleri bakımından bir yanı ile ad bir yanı ile de fiil durumundadırlar. Bunlar şahıs ekleri alarak çekime girdiklerinde şahsa ve zamana bağlı birer çekim fiil olurlar. Ancak şahıs ekleri almadıklarında, zaman kavramından uzaklaşarak ad sınıfında yer alma özellikleriyle cümle içinde bir fiile pekâla zarflık edebilirler. Hele -r ekinin düşmesinden sonra ondaki zaman bildirme görevi de yıpranmış olduğundan zarflaşma daha da kolaylaşmış demektir. İşte -sA eki ile kurulan şart kipi böyle bir gelişme ürünüdür. Yalnız başına bir yargı bildirmemesi ve temel cümledeki fiile zarf görevi ile bağlanması yukarıda açıklanan yapı ve kullanılış özelliği ile ilgilidir (Korkmaz 2003: 679).

Dilek bildiren -sA ekine gelince, Korkmaz'a göre bu ek de isimden "istek, niyet, dilek" görevinde fiiller türeten bir -sA eki ile fiilden sıfat-fiil oluşturan bir -k eki birleşmesine (-sA + -k) dayanmaktadır. Değerli araştırmacı bu görüşünü *Divanü Lugati't-Türk*'ten hareketle verdiği örnek ve açıklamalarla ispat etmeye çalışmıştır. *Divanü Lugati't-Türk*'ten verilen örneklerden birkaçını konuyla ilgili fikir vermesi bakımından buraya alıyoruz: *ol evge barığsaû ol* "O adam eve gitmek isteğindedir.", *ol berü keligsek erdi* "O beri gelmek istiyordu." gibi (Korkmaz 2003: 680).[253]

Muharrem Ergin ise bu dilek, temenni işlevinin aslında şarta dayandığını, şartın dilek hâline gelmesinden ibaret olduğunu ifade etmektedir Ergin'e göre *gelsene, otursana,*

253 Peki, -sAk ekinden -sA ekine geçiş nasıl olmuştur? Zeynep Korkmaz'ın bu konudaki izahı ise şöyledir: -DI geçmiş zaman eki ile -DUk sıfat-fiil kaynaklı geçmiş zaman eklerinin birbirine karıştırılarak dil hafızasında -DUk sıfat-fiil ekindeki -k ünsüzü nasıl bir şahıs eki olarak kabul edilmiş ise -sA şart eki ile -sAk sıfat-fiil ekinde de böyle bir karıştırma olmuş ve dil hafızasında -sAk > -sA-k biçiminde bir yanlış ayrımla -k eki şahıs eki olarak kabul edilmiş olmalıdır. Dolayısıyla bu ayrımdan sonra -sA şart eki ile -sA dilek eki tek şekil yapısına dönüşmüştür. İşlev ayrılığı ise süregelmiştir. -sA eki ile kurulan şart kipinin bir yargı ifade etmesine karşılık dilek kipinde bir yargının bulunması da Korkmaz'a göre ekteki bu yapı farkından ileri gelmiştir. Yine Korkmaz'a göre, -sA dilek-şart kipinin XIII. yüzyıl metinlerinden başlayarak zamir kökenli şahıs ekleri yerine iyelik kökenli şahıs ekleri ile çekime girmiş olması da ondaki bu ek ayrımı ile ilgilidir (Korkmaz 2003: 680-681). Ayrıntılar için bk. Korkmaz, Zeynep, "*-sa/-se* Dilek-Şart Kipi Eklerinde Bir Yapı Birliği Var mıdır?", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I.* Cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 160-167, Ankara, 1995.

çalışsanıza[254] gibi hitaplı şart şekillerinde ise şart ifadesi hiç bulunmamaktadır. Ona göre, yalnız ikinci şahıslarda kullanılan ekleşmiş hitap edatlı bu şekiller istekle emir arası bir ifade taşırlar (Ergin 2005: 310).[255]

Diğer taraftan -sA ekiyle yapılan şekillerin kipten çok zarf-fiil özelliklerine sahip olduğu, bu sebeple -sA'nın kip eki değil şart zarf-fiili sayılması gerektiğini belirtenler de vardır.[256]

Gereklilik Kipi

Tasarlanan veya istenen hareketin yapılması gerektiğini gösteren kiptir. Bu kipte, gerekli olan, gereklilik şekline bürünen bir tasarlamanın ifadesi vardır.

Gereklilik kipi eki -mAlI şeklindedir. Bu ek -mA fiilden isim yapma eki ile -lU (< -lıg) sıfat türetme ekinin kaynaşmasından meydana gelmiştir. Bu ek ilk olarak Eski Anadolu Türkçesinin son döneminde ortaya çıkmıştır. Fakat bu dönemde daha bir kip teşkil edememiştir; sıfat-fiil durumundadır: *görmelü göz* "görülecek göz", *ölmelü oğul* "ölesi oğul" gibi.

Ekin gereklilik kipi için kullanılan bir ek durumuna geçmesi Osmanlı Türkçesi içinde olmuştur. Osmanlı Türkçesi Döneminde bu eki -mAlU şeklinde yuvarlak ünlülü olarak görülmektedir.[257] Sonradan son ünlüsü düzleşerek bugünkü -mAlI şekline geçmiştir. Gereklilik kipi ekine geçtikten sonra sıfat-fiil olarak kullanılışı Osmanlı Türkçesi Döneminde çok azalmış, bugün ise ancak birkaç örnekte kalmıştır.

Gereklilik kipinin çekimi bugün şöyledir:

254 Zeynep Korkmaz böyle yapıları, *ya!* ünleminin y-'si eriyerek kısalmış bir biçimi olan -A! ünlemi ile genişletilen dilek kipi, olarak değerlendirmektedir (Korkmaz 2003: 692).

255 Ahat Üstüner "Türkçedeki +-A Pekiştirme Ekinin Türkiye Türkçesi Ağızlarında Kullanılışı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 10, S. 1, s. 189-206, Elazığ 2000, künyeli yazısında bu konuyu ele almıştır. Ayrıntılar için söz konusu yazıya bk.

256 Gürer Gülsevin, "Türkçede -sA Şart Gerundiumu Üzerine", *Türk Dili*, Türk Dil Kurumu Yayınları, S. 467, s. 276-279, Ankara, 1990; Leylâ Karahan, "-sa/-se Eki Hakkında", *Türk Dili*, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 516, s. 471-474, Ankara, 1994. Bu görüşle ilgili itiraz ve değerlendirmeler için bk.: Hayati Develi, "-sA Eki Nedir? Kip mi, Zarf-fiil mi?", *İlmî Araştırmalar*, C. I, s. 89-94, İstanbul, 1995; Mustafa Öner, "-matı/-meti Gerundiyumu Hakkında", *3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 833-840, Ankara, 1999.

257 -mAlU gereklilik ekinin bulunmadığı eski devirlerde gereklilik ifadesi için *gerek* kelimesinden yararlanılırdı. *Gerek* kelimesi istek veya şart şekli ile birlikte kullanılır, böylece gereklilik ifade edilirdi. Eski Anadolu Türkçesinde *gelse gerek* "gelmeli", *aşa gerek* "aşmalı", *açsam gerek* "açmalıyım", *yazam gerek* "yazmalıyım", *yil bigi bir subh azm-i kûy-ı yâr itsem gerek/ol havâyile dimâğum müşkbâr itsem gerek* (Timurtaş 1977: 132) örneklerinde olduğu gibi. Ayrıca -mA ve -mAk + gerek biçimleri de gereklilik kipi için kullanılırdı: *Yusuf eydür imdi ne etmek gerek/Gömleğimi atama iletmek gerek* (Şeyyat Hamza).

Olumlu	**Olumsuz**
okumalıyım	okumamalıyım
okumalısın	okumamalısın
okumalı	okumamalı
okumalıyız	okumamalıyız
okumalısınız	okumamalısınız
okumalılar	okumamalılar

Çekimli Fiillerde Olumsuzluk

Olumsuzluk, cümlede yüklemin bildirdiği oluş ve kılışın olumsuz olarak gerçekleştiğini gösteren dil bilgisi kategorisidir. Türkçede fiile olumsuzluk kavramı -mA[258] ekiyle verilir.[259] Bu ek, fiile yeni bir anlam, yani "olumsuzluk" anlamı verdiği için fiilden fiil yapan bir ek niteliğindedir: *al-ma-dı-m, gül-me-miş-sin, kırıl-ma-mış, at-ma-y-acak-sın, bildir-me-y-ecek-ler, gel-me-sin, yap-ma-malı, bil-me-miş-ti-n, gel-me-se-y-miş, yaptırıl-ma-dı, okut-ma-y-acak* gibi.

Olumsuzluk eki -mA şimdiki zamanda -yor ekindeki y-'nin etkisiyle daralmaktadır: *kal-mı-yor, gel-mi-yor, gör-mü-yor, oku-mu-yor, üşü-mü-yor* gibi. Bu durum yazı diline de geçmiştir. -mA olumsuzluk eki öteki bazı kip ya da yapım ekleriyle genişletildiğinde, söyleyişte kendini gösteren daralma eğilimi yazı diline yansımaz: *gel-mi-y-ecek* (söyleyişte), *gel-me-y-ecek* (yazı dilinde), *gel-mi-y-en* (söyleyişte), *gel-me-y-en* (yazı dilinde) gibi.

Geniş zamanda birinci tekil şahıslara -mA ile oluşturulan olumsuzluk, diğer şahıslarda -mAz ile sağlanır: *gel-me-m, gel-mez-sin, gel-mez, gel-me-y-iz, gel-mez-siniz, gel-mez-ler* gibi.[260]

Çekimli Fiillerde Soru

Çekimli fiillerin soru şekli, cümlede yüklemin bildirdiği oluş ve kılışın bir şahıs tarafından yapılıp yapılmadığını anlamak ve öğrenmek amacına dayanır. Türkçede soru kategorisini oluşturan ek mI/mU şeklindedir. Çekimli fiillerin soru şekli fiildeki şahıs eklerinden sonra mI/mU soru ekinin getirilmesiyle yapılır: *al-dım mı?, gel-di-niz mi?, gör-dü-ler mi?, ver-se-k mi?, koş-ayım mı?, üşü-y-elim mi?, söyle-miş mi-y-im?, çek-miş*

258 Prof. Dr. Şinasi Tekin -mA olumsuzluk ekinin Toharca olumsuzluk edatı *ma*'dan geldiğini iddia eder. Yine Tekin'in belirttiğine göre W. Bang da -mA ekinin müstakil bir kelimeden ekleştiğini kabul etmektedir; ancak Bang, bunun bir edattan değil de *ma / ama / uma* şeklindeki bir fiilden türemiş olabileceğine inandığını ifade etmektedir. (Tekin 1990: 14-17).

259 İsim cümlelerinin olumsuzu *değil* kelimesiyle yapılmaktadır.

260 Ayrıntılar için *geniş zaman* konusuna bk.

mi-sin?, getir-i-yor mu-sunuz?, öğren-i-yor-lar mı?, ekle-y-ecek mi-siniz?, bil-ir mi-sin?, sor-malı mı-y-ım?, yaz-malı-lar mı?, al-ma-mış mıyım?, bul-ma-dım mı?, al-mış mı-y-dı-m?, gel-se mi-y-di-n? gibi.[261]

Soru eki eklendiği kelimeden ayrı yazılır ve bağlandığı fiilin ünlülerine göre değişiklik gösterir: *geldin mi?, gördünüz mü?, yazıyor mu?, aldım mı?* gibi.

261 Emir kipinin ikinci teklik ve çokluk şahıs çekimlerine soru eki getirilemez.

EK-FİİL

Ek-fiil, Eski Türkçede *er-* "olmak" yardımcı fiilinin *er-* > *ir-* > *i-* biçiminde ekleşmesinden oluşan, isim soylu kelimelerin yüklem olarak kullanılmasını sağlayan ve birleşik fiil çekimlerinde de görev alan fiildir.[262] Ek-fiilin tek başına kök olarak bugün kesin ve belirli bir anlamı yoktur. Onun için *imek* şeklinde fiil ismi de kullanılmaz. Aynı şekilde başka hiçbir yapım eki almaz, hiçbir isim ve fiil gövdesi meydana getirmez. Sadece kök olarak belirli çekim şekilleri (*i-di, i-miş, i-se* gibi) içinde kullanış sahasına çıkar ve yanına geldiği isim veya fiil şekli ile birlikte açık bir anlam kazanır, belirli vazife üstlenir. Bu hâldeki anlam ve görevinden *i-* fiilinin *ol-* fiiline çok yakın bir anlamı olduğu anlaşılmaktadır.

i- ek-fiilinin iki görevi vardır: isim soylu kelimeleri fiil durumuna getirmek ve basit zamanlı kiplerden birleşik zamanlı kipler oluşturmak.

Ek-Fiilin Kipleri

Ek-fiilin dört kipi vardır: *geniş zaman (şimdiki zaman), görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman, şart.*

Geniş Zaman (Şimdiki Zaman)

Yukarıda da belirtildiği gibi *i-* fiili Eski Türkçede *er-* şeklindeydi. Bu kip, normal bir yardımcı fiil olan ve bütün kipleri bulunan *er-* fiilinin *men erür men, sen erür sen* vb. geniş zaman çekimindeki, *er-* yardımcı fiili ile -ür ekinin birbirleriyle kaynaşarak eriyip kaybolması ve çekimin şahıs gösteren *men, sen* vb. zamirlerinin de birer ek kalıntısı hâlinde devamı ile oluşmuştur. Ekleşme daha Eski Türkçe devrinde iken olmuş ve bazen *erür* düşerek *men men* "benim", *sen sen* "sensin" gibi şekiller kullanılmaya başlanmıştır. Fakat daha sonraları ekleşme kesinleşerek sadece ekleşmiş biçimler hâkim olmuş, şahıs zamirleri de tamamıyla şahıs eklerine çevrilmiştir. Günümüzde birinci ve ikinci şahıs

262 Ek-fiil dil bilgisi kitaplarında birbirinden farklı terimlerle adlandırılmıştır: *özden fiil* (Deny 1941: 333), *cevher fiili* (Banguoğlu 2007: 474), *isim-fiil* (Ergin 2005: 314), *ek-fiil* (Ediskun 2004: 187), *ek-fiil (= cevherî fiil)* (Bilgegil 1984: 271), *ekeylem* (Gencan 1979: 344), *ekeylem* (Aksan vd. 1983: 235), *i- fiili* (Güneş 1997: 211) vb.

teklik ve çokluk çekimlerinde isimleri fiilleştiren ekler, eski çekimli fiillerdeki kalıntısı olan zamir kökenli eklerdir.

Ek-fiilin sadece birinci ve ikinci şahısları *er-* fiilinin ekleşmesinden doğmuştur. Üçüncü şahıslar başka bir fiilden gelirler. Bu fiil *tur-* > *dur-* fiilidir. *tur-* fiilinin geniş zaman çekimi *tur-ur* > *dur-ur* > *-DIr/-DUr* şeklinde gelişmiş ve bugün ek-fiilin geniş zaman çekiminin 3. şahıslarını oluşturmuştur.[263]

	Teklik	Çokluk
1. şahıs	-Im/-Um	-Iz/-Uz
2. şahıs	-sIn/-sUn	-sInIz/-sUnUz
3. şahıs	-DIr/-DUr	-DIrlAr/-DUrlAr

Ek-fiilin geniş zamanında ekleşme geniş zaman üzerinden olduğu ve ekler geniş zaman çekiminin artıkları olarak kaldığı için bu kip genellikle geniş zaman olarak adlandırılmaktadır. Bu kipi, ismin fiil hâlinde şimdiki zamanda ortaya çıktığı, çıkmaya devam ettiği ve ismin şimdiki zamanda olmakta bulunduğunu bildirdiği için *şimdiki zaman* olarak adlandıranlar da vardır. Ayrıca, ek-fiilin geniş zamanını oluşturan eklere **bildirme ekleri** de denmektedir.

Çekimi şöyledir:

Olumlu	Olumsuz
çalışkanım	çalışkan değilim
çalışkansın	çalışkan değilsin
çalışkandır	çalışkan değildir
çalışkanız	çalışkan değiliz
çalışkansınız	çalışkan değilsiniz
çalışkandırlar	çalışkan değildirler

Teklik ve çokluk üçüncü şahıslar fiil çekimlerinde üçüncü şahıs ekinin bulunmamasına paralel olarak kimi zaman kullanılamazlar: *Ahmet hasta, hava güzel* örneklerinde olduğu gibi. Fiil çekimlerinde şahıs eki sadece şahıs eki olduğu, şekil ve zaman eki şahıs da ifade ettiğinden dolayı üçüncü şahıslar daima eksizdir. Burada ise ek-fiilin üçüncü şahısları olarak bu ekler şahıstan çok, kök, şekil ve zaman eki yerini de tutmaktadırlar. Onun için bunlar kimi zaman kullanılmazlar. Ayrıca çokluk üçüncü şahısta kimi zaman da sadece çokluk

263 -DIr/-DUr bildirme eki bu temel görevinden başka, kuvvetlendirme/kesinlik (*Yeter olmuştur, gün günden beter olmuştur ve de bıçak gelip kemiğe dayanmıştır.*), ihtimal (*Belki buraya daha önce gelmişsindir.*) ve zarf yapma göreviyle (*Çoktandır size yazmıyoruz.*) de kullanılabilir. Konuyla ilgili ayrıntılar için bk. (Korkmaz 2003: 726-729) ve (Ergin 2005: 330-332).

eki kullanılır: *çocuklar üzgünler, annemler evdeler* örneklerinde olduğu gibi. Bazen de çokluk eki asıl ekten önce getirilir: *yoldalardır* örneğinde olduğu gibi.

Görülen Geçmiş Zaman

i- fiiline -DI/-DU geçmiş zaman eki ve iyelik kökenli şahıs eklerinin eklenmesiyle oluşturulur. Fakat *i-* yardımcı fiili çekime girdiği zaman bugün çoğunlukla eriyip kaybolmaktadır:

	Teklik	**Çokluk**
1. şahıs	i-di-m > -DIm/-DUm	i-di-k > -DIk/-DUk
2. şahıs	i-di-n >- DIn/-DUn	i-di-niz > -DInIz/-DUnUz
3. şahıs	i-di > -DI/-DU	i-di-ler > -DIlAr/-DUlAr

Olumlu	**Olumsuz**
çalışkandım	çalışkan değildim
çalışkandın	çalışkan değildin
çalışkandı	çalışkan değildi
çalışkandık	çalışkan değildik
çalışkandınız	çalışkan değildiniz
çalışkandılar	çalışkan değildiler

Öğrenilen Geçmiş Zaman

i- fiiline -mIş/-mUş geçmiş zaman eki ve zamir kökenli şahıs eklerinin eklenmesiyle oluşturulur. Görülen geçmiş zamanda olduğu gibi bu kipte de *i-* ek-fiili genellikle eriyip kaybolmaktadır:

	Teklik	**Çokluk**
1. şahıs	i-miş-im > -mIşIm/-mUşUm	i-miş-iz > -mIşIz/-mUşUz
2. şahıs	i-miş-sin > -mIşsIn/-mUşsUn	i-miş-siniz -mIşsInIz/-mUşsUnUz
3. şahıs	i-miş > -mIş/-mUş	i-miş-ler > -mIşlAr/-mUşlAr

Olumlu	**Olumsuz**
çalışkanmışım	çalışkan değilmişim
çalışkanmışsın	çalışkan değilmişsin
çalışkanmış	çalışkan değilmiş

çalışkanmışız	çalışkan değilmişiz
çalışkanmışsınız	çalışkan değilmişsiniz
çalışkanmışlar	çalışkan değilmişler

Şart

i- fiiline -sA şart ekinin eklenmesiyle oluşturulur. Görülen geçmiş zaman ve öğrenilen geçmiş zamanda olduğu gibi bu kipte de *i-* ek-fiili genellikle eriyip kaybolmaktadır:

	Teklik	**Çokluk**
1. şahıs	i-se-m > -sAm	i-se-k > -sAk
2. şahıs	i-se-n > -sAn	i-se-niz > -sAnIz
3. şahıs	i-se > -sA	i-se-ler > -sAlAr

Olumlu	**Olumsuz**
çalışkansam	çalışkan değilsem
çalışkansan	çalışkan değilsen
çalışkansa	çalışkan değilse
çalışkansak	çalışkan değilsek
çalışkansanız	çalışkan değilseniz
çalışkansalar	çalışkan değilseler

Ek-Fiilde Olumsuzluk

Yukarıdaki çekimlerde de görüldüğü üzere *i-* ek-fiilinin olumsuz şekli *değil* (< EAT *degül*, DLT *tegül, dag ol)* edatı ile yapılır.[264]

Geniş zaman üçüncü şahıs teklik ve çokluk çekimlerinde -DIr/-DUr ve -DIrlAr/-DUrlAr, -lArdIr ekleri getirilir; ek almadığı da olur: *hasta değilim, hasta değilmişsin (< hasta değil imişsin), hasta değilseler (< hasta değil iseler), hasta değildir, hasta değil* gibi.

Ek-Fiilde Soru

Ek-fiilin soru şekli mI/-mU soru eki ile yapılır: *çocuk muyum?, öğrenci misin?, hasta mıdır?, siz misiniz?, sevinçliler mi?, derin mi?, büyük müydük?, dağınık mıydınız?, hızlı mıydı?, çekingen miymişiz?, yaşlıysam mı?, işsizseniz mi?* gibi.

264 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk.: Özmen, Mehmet, "Türkçede Değil Kelimesi ve Kullanımları", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1995*, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 315-368, Ankara, 1997.

Ek-fiilin olumsuz soru biçimi ise (geniş zaman, görülen geçmiş zaman ve öğrenilen geçmiş zamanda) *değil* edatı üzerine mI/mU soru ekinin getirilmesiyle yapılır: *değil miyim?, değil miydin?, değil miymiş?* gibi. Ek-fiilin şart çekiminin oldukça az kullanılan soru şekli ise şöyledir: *değilsem mi?, değilsen mi?, değilse mi?* gibi.

Fiillerin Birleşik Çekimleri

Ek-fiilin ikinci görevi fiillerin birleşik çekimlerini yapmaktır. Çekimli fiiller taşıdıkları kip sayısına göre basit kipli/zamanlı fiiller ve birleşik kipli/zamanlı fiiller olmak üzere ikiye ayrılır.

Basit zamanlı fiillerde şekil ve zaman kavramını taşıyan tek bir kip bulunur. Birleşik zamanlı fiillerde ise birden çok kip eki söz konusudur.[265]

Çekim sırasında *i-* ek-fiili çoğunlukla eriyip kaybolur. Buna göre birleşik kipli bir fiilin çekimi şöyledir:

esas fiil + kip eki + [*i-* ek-fiili] + ikinci kip eki (zaman gösteren ek) + şahıs eki

Birleşik zamanlı fiillerde *i-* ek-fiili sadece görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman ve şart kipi ekleri alabilir. Dolayısıyla birleşik kipli fiiller kendi içinde *hikâye, rivayet* ve *şart* olmak üzere üç gruba ayrılır.

Hikâye

Asıl fiile *i-* ek-fiilinin -DI/-DU geçmiş zaman eki getirilerek yapılır. Çekim sırasında *i-* ek-fiili genellikle kaybolur.

esas fiil + kip eki + [*i-* ek-fiili] + -DI/-DU (hikâye eki) + şahıs eki

Bu çekim konuşanın geçmiş zamanda gördüğü hareketleri hikâye etmek için, anlatmak için kullanacağı fiil şeklidir.

Emir kipinin hikâyesi yoktur. Çünkü emir kipi hitap kipidir. Doğrudan doğruya ve konuşma esnasında ortaya çıkar. Geçmişte ortaya çıkması, hikâye hâlinde bildirilmesi mümkün değildir.

---

265 Zeynep Korkmaz birleşik zamanlı kipler için *birleşik kipli fiiller* terimini kullanmakta ve şunları söylemektedir: Birleşik kipli fiiller için *birleşik zamanlı kipler* terimi kullanılmakta ise de burada asla iki ayrı zaman söz konusu değildir. Bunların ilki doğrudan doğruya çekimli fiillerdeki kişinin tutum ve davranışı ile ilgili olan şekil ve tarz eki niteliğindedir. Zaman bildirme işlevi ise, yalnızca *i-* ek-fiilinden sonra gelen ek üzerindedir. Sonuç olarak, basit kipli fiillerde olduğu gibi birleşik kipli fiillerde de tek bir zaman ögesi vardır. O da *i-* ek-fiilinden sonra gelen ekle belirtilir (Korkmaz 2003: 732).

Görülen Geçmiş Zamanın Hikâyesi

[-DI/-DU i-di > -DIydI/-DUydU]

Olumlu	**Olumsuz**
okuduydum	okumadıydım
okuduydun	okumadıydın
okuduydu	okumadıydı
okuduyduk	okumadıydık
okuduydunuz	okumadıydınız
okuduydular	okumadıydılar

Şahıs eklerinin esas fiile gelen kip ekinden sonra getirilmesiyle oluşturulan ve geçmiş zaman ve hikâye eklerinin art arda söylenmesinden doğan ses uyumsuzluğunu gidermek maksadıyla teşkil edildiğini düşündüğümüz hikâye şekli de vardır: *aldımdı, aldındı, aldıydı, aldıktı, aldınızdı, aldılardı* gibi.[266]

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Hikâyesi

[-mIş/-mUş i-di > -mIştI/-mUştU]

Olumlu	**Olumsuz**
okumuştum	okumamıştım
okumuştun	okumamıştın
okumuştu	okumamıştı
okumuştuk	okumamıştık
okumuştunuz	okumamıştınız
okumuştular	okumamıştılar

Üçüncü şahıs çokluk çekiminde -lAr şahıs eki kip eki ile hikâye eki arasına gelebilir: *koşmuşlardı, değiştirmişlerdi* gibi.

Şimdiki Zamanın Hikâyesi

[-yor i-di > -yordu]

[-mAktA i-di > -mAktAydI]

Olumlu	**Olumsuz**
okuyordum	okumuyordum

266 Ayrıntılar için bk. Karahan, Leylâ, "Birleşik Kipli Fiillerde Çokluk Eki -lar'ın Yeri", *Türk Dili*, Türk Dil Kurumu Yayınları, C. 1998/II, S. 563, s. 381-387, Ankara, 1998.

okuyordun	okumuyordun
okuyordu	okumuyordu
okuyorduk	okumuyorduk
okuyordunuz	okumuyordunuz
okuyordular	okumuyordular

Üçüncü şahıs çokluk çekiminde -lAr şahıs eki kip eki ile hikâye eki arasına gelebilir: *koşuyorlardı, değiştiriyorlardı* gibi.

Olumlu	**Olumsuz**
okumaktaydım	okumamaktaydım
okumaktaydın	okumamaktaydın
okumaktaydı	okumamaktaydı
okumaktaydık	okumamaktaydık
okumaktaydınız	okumamaktaydınız
okumaktaydılar	okumamaktaydılar

Üçüncü şahıs çokluk çekiminde -lAr şahıs eki kip eki ile hikâye eki arasına gelebilir: *okumaktalardı, okumamaktalardı* gibi.

Gelecek Zamanın Hikâyesi

[-AcAk i-di > -AcAktI]

Olumlu	**Olumsuz**
okuyacaktım	okumayacaktım
okuyacaktın	okumayacaktın
okuyacaktı	okumayacaktı
okuyacaktık	okumayacaktık
okuyacaktınız	okumayacaktınız
okuyacaktılar	okumayacaktılar

Üçüncü şahıs çokluk çekiminde -lAr şahıs eki kip eki ile hikâye eki arasına gelebilir: *koşacaklardı, değiştirecekterdi* gibi.

Geniş Zamanın Hikâyesi

[-r, -Ar, -Ir/-Ur i-di > -rdI, -ArdI, -IrdI/-UrdU]

Olumlu	**Olumsuz**
okurdum	okumazdım
okurdun	okumazdın
okurdu	okumazdı
okurduk	okumazdık
okurdunuz	okumazdınız
okurdular	okumazdılar

Üçüncü şahıs çokluk çekiminde -lAr şahıs eki kip eki ile hikâye eki arasına gelebilir: *koşarlardı, koşmazlardı, değiştirirlerdi, değiştirmezlerdi* gibi.

Şart Kipinin Hikâyesi

[-sA i-di > -sAydI]

Olumlu	**Olumsuz**
okusaydım	okumasaydım
okusaydın	okumasaydın
okusaydı	okumasaydı
okusaydık	okumasaydık
okusaydınız	okumasaydınız
okusaydılar	okumasaydılar

Üçüncü şahıs çokluk çekiminde -lAr şahıs eki kip eki ile hikâye eki arasına gelebilir: *okusalardı, okumasalardı* gibi.

İstek Kipinin Hikâyesi

[-A i-di > -AydI]

Olumlu	**Olumsuz**
okuyaydım	okumayaydım
okuyaydın	okumayaydın
okuyaydı	okumayaydı
okuyaydık	okumayaydık
okuyaydınız	okumayaydınız
okuyaydılar	okumayaydılar

Üçüncü şahıs çokluk çekiminde -lAr şahıs eki kip eki ile hikâye eki arasına gelebilir: *okuyalardı, okumayalardı* gibi.

Gereklilik Kipinin Hikâyesi

[-mAlI i-di > -mAlIydI]

Olumlu	**Olumsuz**
okumalıydım	okumamalıydım
okumalıydın	okumamalıydın
okumalıydı	okumamalıydı
okumalıydık	okumamalıydık
okumalıydınız	okumamalıydınız
okumalıydılar	okumamalıydılar

Üçüncü şahıs çokluk çekiminde -lAr şahıs eki kip eki ile hikâye eki arasına gelebilir: *okumalılardı, okumamalılardı* gibi.

Rivayet

Asıl fiile *i-* ek-fiilinin -mIş/-mUş öğrenilen geçmiş zaman eki getirilerek yapılır. Çekim sırasında *i-* ek-fiili genellikle kaybolur.

esas fiil + kip eki + [*i-* ek-fiili] + -mIş/-mUş (rivayet eki) + şahıs eki

Bu çekim, olmuş, olacak veya olması tasarlanan işleri duyuma ve rivayete dayanarak anlatır. Rivayet *i-* fiilinin öğrenilen geçmiş zamanı ile yapılmakla birlikte, *i-* fiilinin öğrenilen geçmiş zamanı burada zaman ifade etmekten uzaktır. *i-miş > miş* şeklinin burada görevi zaman bildirmek değil, bir nakil, bir anlatma, bir sonradan farkında olma ifade etmektir.

Emir kipinin rivayeti yoktur. Çünkü hitap kipi olan emir rivayet edilmez. Sadece üçüncü şahıs emirler benimsenmeden tekrar edilir ve başkasına anlatılırken parantez içi sözü şekline sokularak sonlarına rivayet eki eklenebilir: *gitsinmiş, gelsinlermiş* gibi. Görülen geçmiş zamanın rivayeti de yoktur. Çünkü görülen, bilinen bir şey rivayet edilemez, başkasından nakledilemez.

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Rivayeti

[-mIş/-mUş i-miş > -mIşmIş/-mUşmUş]

Olumlu	**Olumsuz**
okumuşmuşum	okumamışmışım
okumuşmuşsun	okumamışmışsın

okumuşmuş	okumamışmış
okumuşmuşuz	okumamışmışız
okumuşmuşsunuz	okumamışmışsınız
okumuşmuşlar	okumamışmışlar

Bu çekim oldukça seyrek olarak kullanılmaktadır. Üçüncü şahıs çokluk çekiminde -lAr şahıs eki kip eki ile rivayet eki arasına gelebilir: *okumuşlarmış, okumamışlarmış* gibi.

Şimdiki Zamanın Rivayeti

[-yor i-miş > -yormuş]

[-mAktA imiş > -mAktAymIş]

Olumlu	**Olumsuz**
okuyormuşum	okumuyormuşum
okuyormuşsun	okumuyormuşsun
okuyormuş	okumuyormuş
okuyormuşuz	okumuyormuşuz
okuyormuşsunuz	okumuyormuşsunuz
okuyormuşlar	okumuyormuşlar

Üçüncü şahıs çokluk çekiminde -lAr şahıs eki kip eki ile rivayet eki arasına gelebilir: *okuyorlarmış, okumuyorlarmış* gibi.

Olumlu	**Olumsuz**
okumaktaymışım	okumamaktaymışım
okumaktaymışsın	okumamaktaymışsın
okumaktaymış	okumamaktaymış
okumaktaymışız	okumamaktaymışız
okumaktaymışsınız	okumamaktaymışsınız
okumaktaymışlar	okumamaktaymışlar

Üçüncü şahıs çokluk çekiminde -lAr şahıs eki kip eki ile rivayet eki arasına gelebilir: *okumaktalarmış, okumamaktalarmış* gibi.

Gelecek Zamanın Rivayeti

[-AcAk i-miş > -AcAkmIş]

Olumlu	**Olumsuz**
okuyacakmışım	okumayacakmışım

okuyacakmışsın	okumayacakmışsın
okuyacakmış	okumayacakmış
okuyacakmışız	okumayacakmışız
okuyacakmışsınız	okumayacakmışsınız
okuyacakmışlar	okumayacakmışlar

Üçüncü şahıs çokluk çekiminde -lAr şahıs eki kip eki ile rivayet eki arasına gelebilir: *okuyacaklarmış, okumayacaklarmış* gibi.

Geniş Zamanın Rivayeti

[-r, -Ar, -Ir/-Ur i-miş > -rmIş, -ArmIş, -IrmIş/-UrmUş]

Olumlu	Olumsuz
okurmuşum	okumazmışım
okurmuşsun	okumazmışsın
okurmuş	okumazmış
okurmuşuz	okumazmışız
okurmuşsunuz	okumazmışsınız
okurmuşlar	okumazmışlar

Üçüncü şahıs çokluk çekiminde -lAr şahıs eki kip eki ile rivayet eki arasına gelebilir: *okurlarmış, okumazlarmış* gibi.

Şart Kipinin Rivayeti

[-sA i-miş > -sAymIş]

Olumlu	Olumsuz
okusaymışım	okumasaymışım
okusaymışsın	okumasaymışsın
okusaymış	okumasaymış
okusaymışız	okumasaymışız
okusaymışsınız	okumasaymışsınız
okusaymışlar	okumasaymışlar

Üçüncü şahıs çokluk çekiminde -lAr şahıs eki kip eki ile rivayet eki arasına gelebilir: *okusalarmış, okumasalarmış* gibi.

İstek Kipinin Rivayeti

[-A i-miş > -AymIş]

Olumlu	**Olumsuz**
okuyaymışım	okumayaymışım
okuyaymışsın	okumayaymışsın
okuyaymış	okumayaymış
okuyaymışız	okumayaymışız
okuyaymışsınız	okumayaymışsınız
okuyaymışlar	okumayaymışlar

Üçüncü şahıs çokluk çekiminde -lAr şahıs eki kip eki ile rivayet eki arasına gelebilir: *okuyalarmış, okumayalarmış* gibi.

Gereklilik Kipinin Rivayeti

[-mAlI -imiş > -mAlIymIş]

Olumlu	**Olumsuz**
okumalıymışım	okumamalıymışım
okumalıymışsın	okumamalıymışsın
okumalıymış	okumamalıymış
okumalıymışız	okumamalıymışız
okumalıymışsınız	okumamalıymışsınız
okumalıymışlar	okumamalıymışlar

Üçüncü şahıs çokluk çekiminde -lAr şahıs eki kip eki ile rivayet eki arasına gelebilir: *okumalılarmış, okumamalılarmış* gibi.

Şart

Asıl fiile *i-* ek-fiilinin -sA şart kipi eki getirilerek yapılır. Çekim sırasında *i-* ek-fiili genellikle kaybolur.

esas fiil + kip eki + [*i-* ek-fiili] + -sA (şart eki) + şahıs eki

Bu çekim, kendi yapısındaki şarta bağlı olan oluş ve kılışı cümledeki asıl fiille ilişkili kılarak asıl fiilin tamamlayıcıları görevini yüklenir (Korkmaz 2003: 765).

Emir, şart ve istek kiplerinin şart birleşik çekimi yoktur.

Görülen Geçmiş Zamanın Şartı

[-DI/-DU i-se > -DIysA/-DUysA]

Olumlu	**Olumsuz**
okuduysam	okumadıysam
okuduysan	okumadıysan
okuduysa	okumadıysa
okuduysak	okumadıysak
okuduysanız	okumadıysanız
okuduysalar	okumadıysalar

Şahıs eklerinin esas fiile gelen kip ekinden sonra getirilmesiyle oluşturulan ikinci bir şart şekli de vardır: *aldımsa, aldınsa, aldıysa, aldıksa, aldınızsa, aldılarsa* gibi.

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Şartı

[-mIş/-mUş ise > -mIşsA/-mUşsA]

Olumlu	**Olumsuz**
okumuşsam	okumamışsam
okumuşsan	okumamışsan
okumuşsa	okumamışsa
okumuşsak	okumamışsak
okumuşsanız	okumamışsanız
okumuşsalar	okumamışsalar

Üçüncü şahıs çokluk çekiminde -lAr şahıs eki kip eki ile şart eki arasına gelebilir: *okumuşlarsa, okumamışlarsa* gibi.

Şimdiki Zamanın Şartı

[-yor ise > -yorsa]

[-mAktA ise > -mAktAysA]

Olumlu	**Olumsuz**
okuyorsam	okumuyorsam
okuyorsan	okumuyorsan
okuyorsa	okumuyorsa

okuyorsak	okumuyorsak
okuyorsanız	okumuyorsanız
okuyorsalar	okumuyorsalar

Üçüncü şahıs çokluk çekiminde -lAr şahıs eki kip eki ile şart eki arasına gelebilir: *okuyorlarsa, okumuyorlarsa* gibi.

Geniş Zamanın Şartı

[-r, -Ar, -Ir/-Ur i-se > -rsA, -ArsA, -IrsA/-UrsA]

Olumlu	**Olumsuz**
okursam	okumazsam
okursan	okumazsan
okursa	okumazsa
okursak	okumazsak
okursanız	okumazsanız
okursalar	okumazsalar

Üçüncü şahıs çokluk çekiminde -lAr şahıs eki kip eki ile şart eki arasına gelebilir: *okurlarsa, okumazlarsa* gibi.

Gereklilik Kipinin Şartı

[-mAlI ise > -mAlIysA]

Olumlu	**Olumsuz**
okumalıysam	okumamalıysam
okumalıysan	okumamalıysan
okumalıysa	okumamalıysa
okumalıysak	okumamalıysak
okumalıysanız	okumamalıysanız
okumalıysalar	okumamalıysalar

Üçüncü şahıs çokluk çekiminde -lAr şahıs eki kip eki ile şart eki arasına gelebilir: *okumalılarsa, okumamalılarsa* gibi.

Birleşik çekimin kipleri hikâye, rivayet ve şart şekilleri bunlardır.

i- yardımcı fiilinin görülen geçmiş zamanı, öğrenilen geçmiş zamanı ve şart kipi ile yapılan bu çekimlerde, bugün *i-* fiili genellikle düşürülmekte ve yardımcı fiil ekleşmektedir: *hâlsizdi, sonmuş, açıksa* gibi.

i- ek-fiili isimlerde olduğu gibi fiillerle de ekleşmiş olarak kullanılmaktadır: *giderdi, gidiyormuş, gidecekse* örneklerinde olduğu gibi.

Ünlü ile biten fiillerde ise ünlü ile biten isimlerde olduğu gibi yine genellikle ekleşmekle beraber /y/ yardımcı ünsüzünü de korumaktadır: *evdeydi, evciymiş, hızlıysa; gelseydi, gelmeliymiş, geldiyse* örneklerinde olduğu gibi.

Bunların yanında *i-* ek-fiilinin ekleşmeden kullanıldığı örnekler de pek fazladır: *hâlsiz idi, son imiş, açık ise; gider idi, gidiyor imiş, gidecek ise* gibi. Bugün bu ekleşme eğiliminin fazla olduğu ve daha çok, bu şekillerin kullanıldığı unutulmamalıdır.

Birleşik çekim kiplerindeki dikkatleri çeken bir başka nokta da çokluk üçüncü şahıslarda çokluk ekinin genellikle yardımcı fiilden önce, asıl fiilden sonra (*gitseler idi* gibi) getirilmesidir. İsimlerde ise bunun tersi olmakta ve çokluk eki genellikle *i-* fiilinin sonuna (*hâlsiz idiler* gibi) eklenmektedir. İsimlerin sonunda *i-* fiilini hissetmeye daha fazla gereksinim duyulduğu için bu durum normaldir. Birleşik çekimde asıl fiil kipi böyle bir belirtmeye gerek bırakmaz. Fakat, bugün birleşik çekim ekleşmiş şekilde kullanılmıyor ve *i-* muhafa ediliyorsa çokluk eki daha çok yardımcı fiilin sonuna getirilmektedir: *gitse idiler, gitmiş imişler, gitmiş iseler* örneklerinde olduğu gibi. Eskiden ise çokluk eki bu durumda da *i-* fiilinin önüne geçirilirdi: *gitseler idi, gitmişler imiş, gitmişler ise* örneklerinde olduğu gibi.

Katmerli Birleşik Çekim

Asıl fiil kipine *i-* fiilinin iki şeklinin arka arkaya getirilmesiyle ortaya çıkan çekimdir. Birleşik çekimde asıl fiil kipine *i-* ek-fiilinin bir şekli getirilmekte; katmerli birleşik çekimde ise buna *i-* ek-fiilinin bir şekli daha eklenmektedir.

Katmerli kipleri oluşturulurken bildirme ve bazı tasarlama kiplerinin hikâye ve rivayet birleşik çekimleri esas alınır ve bunlara *i-* ek-fiilinin şart biçimi olan *i-se* eklenir.

esas fiil + kip eki + [*i-*] + hikâye/rivayet + [*i-*] + şart

git-ti i-di i-se-m > gitti idiysem > gittiysem

git-miş i-di i-se-m > gitmiş idiysem

gid(t)-i-yor- i-miş i-se-m > gidiyor imişsem > gidiyormuşsam

Öyleyse katmerli birleşik çekim, hikâye ve rivayet birleşik çekimlerindeki oluş ve kılışları bir de şarta bağlamaktadır.

Hikâyenin Şartı

Görülen geçmiş zamanın hikâyesinin şartı: *buldu idi isem > buldu idiysem.*
Öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesinin şartı: *bulmuş idi isem > bulmuş idiysem.*
Şimdiki zamanın hikâyesinin şartı: *buluyor idi isem > buluyor idiysem.*
Gelecek zamanın hikâyesinin şartı: *bulacak idi isem > bulacak idiysem.*

Geniş zamanın hikâyesinin şartı: *bulur idi isem > bulur idiysem.*
Gereklilik kipinin hikâyesinin şartı: *bulmalı idi isem > bulmalı idiysem*

Rivayetin Şartı

Öğrenilen geçmiş zamanın rivayetinin şartı: *bulmuş imiş isem > bulmuş imişsem.*
Şimdiki zamanın rivayetinin şartı: *buluyor imiş isem > buluyor imişsem.*
Gelecek zamanın rivayetinin şartı: *bulacak imiş isem > bulacak imişsem.*
Geniş zamanın rivayetinin şartı: *bulur imiş isem > bulur imişsem.*
Gereklilik kipinin rivayetinin şartı: *bulmalı imiş isem > bulmalıymışsam.*

Katmerli birleşik çekim, aslında pek kullanılmamaktadır. Ayrıca bazı kullanımlarda *i-* ek-fiilinin bütünüyle kaybolması sebebiyle hikâye, rivayet ve şart eklerinin de asıl fiildeki ünlü uyumlarına bağlandığı görülmektedir: *geliyormuşsam, gelecekmişsem, gelmeliymişsem* gibi.

Yapı Bakımından Fiiller

Fiiller yapılarına göre üçe ayrılır: *basit fiiller, türemiş fiiller, birleşik fiiller.*

Basit Fiiller

Aslında fiil olan; başka bir kelimeden türememiş, başka bir kelime ile birleşmemiş fiillerdir: *at-, aç-, ye-, gir-, tut-, yaz-, oku-* vb.

Türemiş Fiiller

İsim veya fiil kök ve gövdelerinden yapım ekleriyle kurulmuş fiillerdir: *kana-, gözle-, gözlemle-, kötüleş-, koşuş-, kırıl-* gibi.

Birleşik Fiiller

Bir isim ile bir yardımcı fiilin veya iki ayrı fiil şeklinin yahut da isim soylu bir veya birden fazla kelime ile bir esas fiilin birleşmesinden oluşan ve tek bir kavrama karşılık olan fiillerdir.

Bir İsim ve Bir Yardımcı Fiilden Yapılan Birleşik Fiiller

Bir isim veya sıfat ile bir yardımcı fiil *(et-, eyle-, ol-, kıl-, yap-, bul-, buyur-)*'in birleşmesinden oluşan fiillerdir. Bu tür birleşik fiillerde yardımcı fiil, ismi fiil durumuna getirmektedir. Bu sebeple birleşikteki esas anlam isim üzerinde yer almaktadır: *yolcu et-, gevezelik et-, oyun et-, memnun et-, telefon et-, reddet-, affet-, sabret-, devret-, hizmet et-, ifade et-, icap et-, ikram et-, not et-, protesto et-, boykot et-, dans et-, etüt et-, restore*

et-, revize et-; seyreyle-, niza eyle-, ikaz eyle-, sabreyle-, kabul eyle-, şad eyle-, affeyle-; yok ol-, aday ol-, anne ol-, aşı ol-, memnun ol-, razı ol-, hasta ol-, teslim ol-, pişman ol-, rahmetli ol-, karşı ol-, haklı ol-; zorunlu kıl-, etkili kıl-, yetkili kıl-, kabul kıl-, mecbur kıl-, kerem kıl-[267]*, nazar kıl-; ayrım yap-, baskı yap-, hile yap-, sürpriz yap-, seçim yap-, şov yap-, tatil yap-; son bul-, vuku bul-, doğru bul-, boş bulun-; ifade buyur-, müsaade buyur-, dikkat buyur-, kabul buyur-* gibi.

Yardımcı fiillerden bazıları yardımcı fiil görevlerinden sıyrılarak, öteki fiiller gibi, esas fiil olarak kullanılabilirler:

Ben ***ettim*** *sen* ***etme.***

Gidişi onu işinden ***edecek.***

Âdeti hubların cevr ü cefadır amma / Bana ***ettiklerini*** *kimselere* ***etmediler*** (Necati)

Saat beşte evde ***olmalıyım.***

İçeri girenler ***oldu.***

Kızılcıklar ***oldu*** *mu selelere doldu mu?*

Bir Sıfat-fiil ve Bir Yardımcı Fiilden Yapılan Birleşik Fiiller

Zaman ifade eden sıfat-fiiller ile *ol-* yardımcı fiilinin birleşmesinden oluşan birleşik fiillerdir.[268] Bu tür fiiller kimi dil bilgisi kitaplarımızda *karmaşık fiiller* (Deny 1941: 465, Banguoğlu 2007: 482) olarak adlandırılmıştır: *görmüş ol-, almış ol-, ayrılmış ol-, bilmiş ol-, gelmiş bulun-, karıştırmış bulun-, arar ol-, sorar ol-, tutmaz ol-, görünmez ol-, gelmez ol-, uyuyor ol-, gösteriyor ol-*[269]*, diyecek ol-, soracak ol-, diyesi ol-, gidesi ol-* vb.

Bir Fiil ve Bir Yardımcı Fiilden Yapılan Birleşik Fiiller (Tasvir Fiilleri)

Dil bilgisi kitaplarında *özel bileşik eylemler* (Gencan 1979: 310), *bir yanı zarf-fiil bir yanı fiil olan birleşik fiiller: tasvir fiilleri* (Korkmaz 2003: 811), *fiille birleşik fiil yapan yardımcı fiiller* (Ergin 2005: 387), *tasvir fiilleri* (Banguoğlu 2007: 488), *iki fiilin birleşmesiyle teşkil olunan bileşik fiiller* (Bilgegil 1984: 280) olarak adlandırılan bu tür birleşik fiiller, -A, -I/-U veya -Ip/-Up zarf-fiil ekleri alan bir esas fiille, bu esas fiildeki

---

267 *Müştakınam ey ecel kerem kıl / Def'-i elem eyle ref'-i gam kıl* (Ey ecel, seni özlüyorum, kerem et. Eleminle gamımı defeyle.) (Fuzuli)

268 Kimi kaynaklarda bir isim ve bir yardımcı fiil ile yapılan birleşik fiiller ile bir sıfat-fiil ve bir yardımcı fiil ile yapılan birleşik fiiller birlikte ele alınmıştır. (Ergin 2005: 386-387)'de olduğu gibi.

269 *Ol-* yardımcı fiilinin şimdiki zaman eki -yor ile birleşmesinden oluşan *-yor ol-* biçimi de sıfat-fiil ile kurulmuş birleşik fiil görünümündedir (Korkmaz 2003: 805).

oluş ve kılışı tasvir niteliği taşıyan bir yardımcı fiilin[270] özel bir anlam oluşturacak biçimde birleşip kaynaşmasıyla oluşurlar.

Bu tür birleşik fiillerin yapısında yer alan yardımcı fiiller *(bil-, ver-, gel-, gör-, kal-, yaz-, koy-)* aslında esas fiillerdir; fakat anlam ve işlev kayması ile esas fiile anlam incelikleri katan birer yardımcı fiil durumuna gelmişlerdir.

Demek ki tasvir fiilleri **esas fiil + zarf-fiil + yardımcı fiil** yapısındadır.

Tasvir fiilleri kendi içinde dört gruba ayrılır.

Yeterlik Fiilleri

Esas fiilin -A zarf-fiil şekli üzerine *bil-* yardımcı fiilinin getirilmesiyle oluşan fiillerdir. Yeterlik fiili, bir oluş ve kılışı gerçekleştirme güç ve yeterliğini veya bir oluş ve kılışın gerçekleşme ihtimalinin bulunduğunu gösterir: *yazabil-, düşünebil-, kaçabil-, toplayabil-, yapabil-, kavrayabil-* gibi.

Yeterlik fiilinin olumsuzunda özel bir durum söz konusudur. Şöyle ki; yeterlik fiilinin olumsuzu Eski Türkçede *u-* "muktedir olmak, yapabilmek, yeterli olmak" yardımcı fiili ile yapılırdı. Ancak bugün *u-* fiili, tek ünlüden ibaret bir yardımcı fiil olduğu için, esas fiilin yine tek ünlüden ibaret olan -A zarf-fiil biçimi ile yan yana gelince kaynaşmaya uğrayarak erimiş ve kaybolmuştur: *kör-e u-ma- > göreme-* gibi.[271]

Öte yandan -mA olumsuzluk eki alan bir esas fiilin yeterlik biçimi *u-* yardımcı fiili ile değil, yine *bil-* yardımcı fiili ile yapılır ve bunlar *u-* ile yapılmış olumsuz şekillerde olduğu gibi bir yetersizliği değil, aksine bir oluş ve kılışı yapmama, gerçekleştirmeme yeterliliğini ve yapmama imkân ve ihtimalini gösterirler: *gelmeyebil-, kalmayabil-* gibi (Korkmaz 2003: 818).

Tezlik Fiilleri

Esas fiilin -I/-U zarf-fiil şekli üzerine *ver-* yardımcı fiilinin getirilmesiyle oluşan fiillerdir. Tezlik fiilleri, fiildeki oluş ve kılışın tezlikle, kolaylıkla, ansızın gerçekleştiğini gösterir: *getiriver-, alıver-, bölüver-, anlayıver-, eziver-* gibi.

Süreklilik Fiilleri

Esas fiilin -A, -I/-U ve -Ip/-Up zarf-fiilli şekilleri üzerine *dur-, gel-, kal-, gör-, koy-* yardımcı fiilinin getirilmesiyle oluşan fiillerdir. Süreklilik fiilleri, fiildeki oluş ve kılışın

270 Bu yardımcı fiiller özel olarak *tasvir fiilleri* diye de adlandırılırlar.

271 Ayrıntılar için bk. Korkmaz, Zeynep, "Türkiye Türkçesinde 'İktidar' ve 'İmkân' Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I. Cilt,* Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 607-619, Ankara, 1995.

belli bir zaman içinde yapıladurduğunu, bir zamandan beri yapılageldiğini veya belli bir durumda kalakaldığını gösterir: *gidedur-, okuyadur-, bakıp dur-, ağlayıp dur-, koşup dur-, anlatıp dur-, çıkagel-, çıkıp gel-, süregel-, sürüp gel-, bakakal-, donakal-, kalakal-, uyuyakal-, yapışıp kal-, sızıp kal-, uyuyup kal-, bekleyegör-, isteyegör-, alıkoy-* vb.

Bazı kullanımlarda esas fiile zarf-fiil eki yerine kip eki de getirilebilir: *koştu durdu, baktı kaldı, bekler durur, geçer durur* gibi.

Yaklaşma Fiilleri

Esas fiilin -A zarf-fiilli şekli üzerine *yaz-*[272] yardımcı fiilinin getirilmesiyle oluşan fiillerdir. Yaklaşma fiilleri, esas fiildeki oluş ve kılışın gerçekleşmeye çok yakın olduğunu gösterir: *öleyaz-, düşeyaz-, kırılayaz-* gibi.

Dil bilgisi kitaplarının bazılarında yukarıdakilere ek olarak *isteklenme eylemleri (göreceği gel-, kast edesi ol- acıyası gel-, girmeli ol-* gibi) (Gencan 1979: 316) ve *uzaklaşma fiilleri (söylenegit-, kovagit-, dalıp git-, akıp git-, sürüp git-, kaybolup git-* gibi) (Korkmaz 2003: 831) tasvir fiillerinden de bahsedilmiştir.

Anlamca kaynaşmış-deyimleşmiş birleşik fiillere geçmeden önce Zeynep Korkmaz'ın *Türkiye Türkçesi Grameri-Şekil Bilgisi* adlı kitabında ele aldığı *belirleyici birleşik fiiller* ve *ikili birleşik fiiller*'den de bahsedelim. Tahsin Banguoğlu'nun *yarı tasvir fiilleri* (Banguoğlu 2007: 493) terimi ile karşıladığı *belirleyici birleşik fiiller,* Türkiye Türkçesinde *okumaya başla-, dolaşmaya başla-, ısırmaya çalış-, yemeye çalış-, dikmeye kalk-* gibi birkaç örnekten ibaret kalmıştır. *İkili birleşik fiiller*[273] ise iki ayrı fiilin belirli biçim kalıpları içinde bir araya gelip kaynaşmasından oluşmuştur: *alıp ver-, atıp tut-, dolup taş-, döküp saç-, düşüp kalk-, gidip gel-, bilip bilme-, kasıp kavur-, sayıp dök-, silip süpür-, yatıp uyu-* gibi anlamca birbirine yakın veya zıt fiillerin oluşturduğu bu birleşiklerde, birinci fiil genellikle *-Ip* zarf-fiil yapısındadır. Birinci fiilin bir zarf-fiil yapısında oluşu, onu ikinci fiile bir bağlaç özelliği ile bağlamıştır. Çekime giren fiil ikinci fiildir. Anlam bakımından birleşiği oluşturan her iki fiil de bir bağlaçla birbirine bağlanmış gibi az çok kendi anlamlarını sürdürdükleri hâlde, anlam kaynaşması yolu ile her iki anlamı birden içeren özel birer anlam da kazanmışlardır. Yani, her iki esas fiil de birbirini tasvir etmektedir. Söz gelişi *döküp saçmak*'ta hem *dökmeyi* hem de *saçmayı* içine alan tek bir kılış söz konusudur. Bu tür birleşikleri ikili tasvir fiilleri diye adlandırmamızın sebebi de budur (Korkmaz 2003: 835).

272 Yaklaşma fiilleri Eski Türkçenin "yanılmak, hata etmek, günah işlemek" anlamlarındaki *yaz-* esas fiilinin zamanla anlamının kayarak bir tasvir fiili hüviyeti kazanması ile ortaya çıkmıştır.

273 Banguoğlu bu tür fiilleri de *yarı tasvir fiilleri* içinde değerlendirmektedir (Banguoğlu 2007: 493-494).

Anlamca Kaynaşmış ve Deyimleşmiş Birleşik Fiiller

Anlamca kaynaşmış ve deyimleşmiş birleşik fiiller[274], birleşik fiillerin kalıplaşma yolu ile anlam değiştirerek deyimleşmiş olan türüdür: *bel bağla-* "güvenmek", *yerin dibine bat-* "pek utanmak, pek mahcup düşmek", *can çekiş-* "ölmek üzere olmak", *dolap çevir-* "hile yapmak", *dizini döv-* "çok pişman olmak", *dal budak sal-* "genişlemek, yayılmak", *caka sat-* "hava atmak, havalı olmak", *ayak uydurmak* "uymak, tabî olmak, uyum sağlamak", *yeşil ışık yak-* "bir şeyi engellememek, hoş karşılamak, olur vermek", *akıl yürüt-* "ölçüp biçerek, düşünerek hareket etmek" vb.

274 Konu ile ilgili müstakil bir çalışmanın künyesi şöyledir: Öztürk, Deniz, Türkiye Türkçesinde Anlamca Kaynaşmış-Deyimleşmiş Birleşik Fiiller, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2008.

FİİLİMSİLER

Fiilimsiler[275] fiil kök ve gövdelerinden belirli eklerle türetilen; ancak, şahıs ekleri alarak çekime girmediği için yargı bildirmeyen ve bitmemişlik ifade eden fiil şekilleridir. Bunlar bir oluş, kılış ve durum bildirdikleri, olumlu ve olumsuz biçimleri yapılabildiği, zaman ifade eden ekler de alabildiği için bu yönleriyle fiil niteliği taşırlar. Fakat çekime girmemiş olmaları sebebiyle isim özelliği gösterirler. Fiilimsiler esasen isim gibi kullanılarak isim, sıfat ve zarf görevi yüklenmiş olan fiil şekilleridir. Bu sebeple isim işletme eklerini alabilirler.

Fiilimsiler isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiil olmak üzere üç grupta incelenir.

İsim-Fiiller

İsim-fiiller[276] fiildeki oluş, kılış ve durumun adıdırlar. İsim-fiil ekleri fiil kök ve gövdelerine gelerek fiilin bir isim gibi kullanılmasını sağlarlar.

Türkiye Türkçesinde isim-fiil, fiil kök ve gövdelerine -mAk, -mA, -Iş/-Uş ekleri getirilerek türetilir.

-mAk[277]: *açmak, başlamak, dikmek, görmek, koşmak, gülmek* gibi.

Bu ekle yapılan kimi isim-fiiller kalıplaşarak doğrudan doğruya isim olarak kullanılır: *ekmek (< etmek), çakmak, yemek, ilmek, kaymak* gibi.

Türkiye Türkçesinin başlangıcına ait eserlerde yer alan fakat daha sonraları kullanımdan düşen ve -mAk + -lIk yapısından oluşan -mAklIk eki de kimi kaynaklarda isim-fiil ekleri arasında ele alınmaktadır.

---

275 Fiilimsiler için kaynaklarda *eylemsiler, fiil müştakları, şahıssız fiil siygaları, çekimsiz fiiller, yarım yargı, sözdizimsel adlaştırma ekleri, yatık fiiller* gibi terimler de kullanılmaktadır.

276 *İsim-fiil* dil bilgisi kitaplarında *ad-eylem, ad-fiil, eylemlik, fiil isnii, eylem ismi, mastar* gibi terimlerle de karşılanmıştır.

277 Ekin yapısı ile ilgili görüşler şu şekildedir: Ramstedt -m fiilden isim yapma eki + -ak küçültme eki (Ramstedt 1952: 106). Brockelmann -ma isim-fiil eki + -k isimden isim yapma eki (Brockelmann 1954: 126, 254).

-mA[278]**:** *açma, başlama, dikme, görme, koşma, gülme* gibi.

-mAk'lı isim-fiiller fiilin gösterdiğin hareketin, -mA'lı isim-fiiller ise fiilin gösterdiği işin adıdırlar.[279]

-mA isim-fiil eki ile yapılan kimi hareket isimleri de kalıplaşarak birçok isim oluşturmuşlardır: *bağlama* (saz), *dolama* "giysilerin üstüne giyilen, önü açık bir tür üstlük; poşu", *dokuma, inme, koşma, taşlama, sürme, bazlama, buğulama, ezme, dolma* gibi.

-Iş/-Uş: *açış, başlayış, dikiş, görüş, koşuş, gülüş* gibi.

-mA'lı isim-fiiller kılış ismi yaptıkları hâlde, -Iş/-Uş ile kurulan isim-fiiller, çoğunlukla kılışın tarzını gösteren isimler yaparlar.

Bu ekle yapılan isim-fiiller de fiilin tarzını gösterme özelliğini kaybedip, kalıplaşma yoluyla, kalıcı isimler olmuşlardır: *alışveriş, anlayış, çıkış, giriş, geliş, gidiş, satış, yanlış (< yanılış), yaratılış, sunuş* gibi. Tabii bunlardan bazılarının isim-fiil mi yoksa kalıcı isim mi olduğu cümledeki kullanılış biçimlerinden ve anlamlarından anlaşılabilir.

Sıfat-Fiiller

Sıfat-fiiller[280] adından da anlaşıldığı gibi sıfat gibi kullanılan fiil şekilleridir: *tanıdık öğrenci, bitmiş iş, görünen manzara, dönülmez yol, ödenecek borç* gibi.

Sıfat-fiiller bir tarafları ile sıfat bir tarafları ile fiildirler. Öte yandan, sıfatlar isim soylu kelimeler oldukları için, sıfat-fiiller aynı zamanda isimler ile de ortaklaşırlar. Tıpkı isimler gibi iyelik, çokluk ve hâl eklerini alabilirler.

İsimlerden önce gelen sıfat-fiiller sıfat vazifesi gördükleri hâlde, bunların kendinden sonra gelen isme bağlı olmadan yalın durumda bulunanları veya çokluk, iyelik ve hâl eklerini alanları isim görevindedir. Ancak bunlar kalıcı sıfat ve isimler değillerdir. Fiillerdeki zaman ve hareket kavramını bir nesneye, bir varlığa geçici olarak bağlayan sıfat ve isimlerdir.

***dayanıklı** araba* – kalıcı vasıf (sıfat)

***gidecek** tren* – hareket ve zaman kavramı taşıyan geçici bir vasıf (sıfat-fiil)

***Gideceklerini** söylemediler* cümlesinde ise, gitme eylemi; zaman, hareket ve şahsa bağlı geçici bir isme dönüşmüştür.

278 Bu ek, -mAk ekli isim-fiillerin son ses -k'sinin ünlüler arasında yumuşayıp kaybolmasından oluşmuş görünüyor (Banguoğlu 2007: 264). Ramstedt -mA isim-fiil ekini şöyle izah etmektedir: -m fiilden sıfat ya da isim yapma eki + -a sıfat yapma eki > Moğolca ai (Ramstedt 1952: 105).

279 Bu özelliğinden dolayı -mA ile yapılan isim-fiillere *kılış ismi* de denmektedir.

280 *Sıfat-fiil* için dil bilgisi kitaplarında *ortaç, sıfat-eylem, fiilin sıfatlık siygası, partisip* (< *participare* < *pars* "pay, hisse, kısım" + *cipare* "almak" fiilinin isim şekli. Latince *participium* "peyda olma, katılma, iştirak etme, hissedar olma" kelimesinden), *isim-fiil* gibi terimler de kullanılmıştır.

Sıfat-fiiller fiil kök ve gövdelerine sıfat-fiil ekleri getirilmek suretiyle yapılırlar. Sıfat-fiil ekleri bir taraftan zaman ve hareket, diğer taraftan isim yapma işlevleri ile işletme eki ile yapım eki arasında bir yer tutarlar ve fiilden isim yapma eklerine daha çok yaklaşırlar. Asıl işlevleri geçici hareket isimleri yapmaktır. Fakat gerektiğinde hem yapım eki gibi kalıcı isimler yapabilmekte, hem de arkasına şahıs ekleri alarak fiil çekimini kuran şekil ve zaman eki durumuna geçebilmektedirler. İşte bu sebeple, şekil ve zaman eklerinin, dolayısıyla fiil çekimlerinin büyük bir kısmı bunun için sıfat-fiil kaynaklıdırlar.

Türkiye Türkçesinde kullanılan sıfat-fiiller şöyle sınıflandırılabilir:

Geçmiş zaman bildiren sıfat-fiiller

Geniş zaman bildiren sıfat-fiiller

Gelecek zaman bildiren sıfat-fiiller

Geçmiş Zaman Bildiren Sıfat-Fiiller

-DIk/-DUk[281]**:** *duyulmadık söz, tanıdık adam, bildik durum, yazdığın haber, yürüdüğümüz yollar* gibi.

-DIk/-DUk sıfat-fiili, iyelik eki almış biçimleriyle tek başına geçici bir isim de oluşturabilir: *geldiğimi, kalacağınızı, baktığını* şeklinde isim olarak da kullanılır.

Bu ek kalıplaşma yoluyla kalıcı isimler de yapmıştır: *bildik, tanıdık, sidik* "idrar" (< *siy-* "işemek) gibi.

i- ek-fiili sıfat-fiil ekleri içinde sadece *-dük* ekini alır. Bugün kalıplaşmış olarak *ne idüğü belirsiz* örneğinde yaşamaktadır.

-mIş/-mUş[282]**:** *geçmiş gün, susamış kadın, okumuş adam, doğmamış çocuk* gibi.

-mIş/-mUş sıfat-fiili iyelik, çokluk ve bazı hâl eklerini alarak geçmiş zamana bağlı hareket gösteren geçici isimler oluşturmaktadır: *susamışlara, kendini beğenmişlerden, kaybetmişlerin* gibi.

Bu ek de kalıplaşma yoluyla kalıcı isimler ve sıfatlar yapmıştır: *ermiş* "veli, evliya", *geçmiş* "mazi", *görmüş, görmemiş, dolmuş, yemiş, Durmuş, Satılmış* gibi.

---

281 Bang -t fiil ismi -k geçmiş zaman birinci çoğul şahıs eki (Bang 1916: 921), Brockelmann -t fiilden isim yapma eki + uk edatı (Brockelmann 1954: 261), Benzing *-d sıfat-fiil eki + uk/ük "ok edatının ekleşmiş ekli" (Benzing 1952: 132), Talât Tekin *-d arkaik fiil ismi eki + ok/ök edatı (Tekin 1997: 11). Ayrıntılar için bk. Bayraktar, Nesrin, Türkçede Fiilimsiler, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2004.

282 Ekin yapısı ile ilgili görüşler şöyledir: Bang -m fiilden isim yapma eki + -ş fiilden isim yapma eki (Räsänen 1957: 137), Ramstedt -m fiilden isim yapma eki + iş "iş, şey" (Räsänen 1957: 137), Brockelmann -m + -ş başlangıçta zamansız mücerret fiilden isim yapan sonradan birlikte geçmiş zamana kayan ekler (Brockelmann 1954: 203).

Geniş Zaman Bildiren Sıfat-Fiiller

-An[283]: *gelen adam, koşan çocuk, görünen köy* gibi.

-An ekli sıfat-fiiller tek başlarına geniş zamana bağlı hareket gösteren geçici bir isim olarak da kullanılabilirler ve bu durumları ile iyelik, çokluk ve hâl eklerini alabilirler: *gelmeyenler, gülenler, gülenlerde* gibi.

Eski Türkçedeki -GAn ekinin başındaki ünsüzün düşmesiyle oluşan -An sıfat-fiil eki kalıplaşarak kalıcı isimler de yapmaktadır: *cankurtaran, ağaçkakan, günebakan, yediveren, kıran* "bir topluluğun ve özellikle hayvanların büyük bir bölümünü yok eden hastalık veya başka neden", *çağlayan, bakan, düzen, işveren* gibi.

-r, -Ar, -Ir/-Ur[284]: *benzer durum, tutar el, geçer akçe, çekilir dert, dayanılır şey* gibi.

Bu ekler yalın hâlleri ile geçici hareket ismi olarak kullanılmazlar. Ancak iyelik, çokluk ve kimi hâl eklerini alarak geçici hareket ismi oluşturabilirler: *işe yararlarını, olurunu (söyle)* gibi.

-r, -Ar, -Ir/-Ur ekleri de kalıplaşarak kalıcı isimler oluştururlar: *gelir, gider, okuryazar, keser, bilgisayar, biçerdöver, tutar* "meblağ", *yatır* "doğaüstü gücü bulunduğuna ve insanlara yardım ettiğine inanılan kimsenin mezarı", *döner* gibi.

-mAz[285]: *dönülmez yol, dayanılmaz acı, tükenmez yollar, inanılmaz durum* gibi.

-r, -Ar, -Ir/-Ur sıfat-fiil eklerinin olumsuz biçimidir

-mAz ekli sıfat-fiil, -lAr çokluk eki alarak geçici isimler yapar. İyelik ve hâl ekleri almış olan -mAz ekli isimler de oldukça azdır: *aklı ermezler, bilinmezlerin, bilmezden (gel-), duymazdan (gel-)* gibi.

Bu ek de zamanla hareket ve zaman bildirme niteliğini kaybederek kalıplaşmış ve kalıcı isimler yapmıştır: *çıkmaz, hacıyatmaz, varyemez, tükenmez* "tükenmez kalem; bir kapta ekşitilen ve alındıkça su eklenerek çoğaltılan üzüm veya üzüm, elma, armut karışımı bir tür içecek; peynirli bir tür çorba", *Korkmaz, Solmaz, Yılmaz* gibi.

---

283 Bu ek geniş zaman yanında şimdiki ve geçmiş zaman işleviyle de kullanılabilmektedir.

284 Ekin yapısı ile ilgili görüşler şu şekildedir: Bang -r yön gösterme hâli eki + -a/-e, -u/-ü zarf-fiil eki (Räsänen 1957: 139), Kotwicz -a/-e devamlılık eki + -r Çuvaşçada geçmiş zaman eki (Räsänen 1957: 138).

285 Ekin yapısı ile ilgili çeşitli açıklamalar yapılmıştır: Bang -ma/-me olumsuzluk unsuru + -z fiilden isim yapma eki (Bang 1918: 3), Ramstedt I. -m fiilden isim yapma eki + -e olumsuz fiil + -r geniş zaman eki, II. -m fiilden isim yapma eki + er-ür "olmak" anlamlı er- fiilinin geniş zamanı (Räsänen 1957: 136), Kotwicz -ma olumsuzluk ya da fiilden isim yapma eki + -sız isimden isim yapma eki (Räsänen 1957: 136), Gabain -ma/-me fiilden isim yapma eki + -z "-r geniş zaman ekinin -z şekline girmiş hâli" (Gabain 2003: 78), Ergin ve Eraslan -ma/-me olumsuzluk eki + -z sıfat-fiil veya isim yapma eki (Ergin 2005: 336, Eraslan 1980: 41).

Gelecek Zaman Bildiren Sıfat-Fiiller

-AcAk[286]**:** *gelecek yıl, yatacak yer, verilecek borç, yıkılacak ev* gibi.

-AcAk eki de isim işletme ekleri alarak geçici isimler oluşturmuştur: *diyeceklerim, çıkacaklara, söyleyeceğimiz, duyacakların* gibi.

-AcAk ekli sıfat-fiiller de hareket ve zaman gösterme özelliğini kaybederek kalıplaşmış ve kalıcı isimler yapmıştır: *giyecek, yiyecek, içecek, silecek, alacak, verecek, gelecek* gibi.

-AsI[287]**:** *yıkılası dağlar, kör olası çocuk, öpülesi el, kırılası eller* gibi.

-AsI sıfat-fiili isim işletme ekleri alarak geçici hareket isimleri yapabilir: *gelesim (yok), gidesim (var)* gibi.

-AsI ekli sıfat-fiiller bazı isimden isim yapma ekleri ile birlikte kalıcı isimler yapabilmiştir: *olasılık* gibi.

Zarf-Fiiller

Fiillerden yapılan geçici zarflara **zarf-fiil**[288] denir. Zarf-fiiller fiillerin tarzını ve zamanını belirten geçici zarflar yaparlar. Demek ki zarf-fiiller, fiillerin zarf şekilleridir.

Zarf-fiiller isim gibi kullanılmaz, isim işletme eklerini almazlar.[289] Zaten fiillerin zarf şekilleri olarak daima çekimsiz kullanılan kelimelerdir. Bundan dolayı zarf-fiiller çekimlenemeyen fiil şekilleridir, diye de tanımlanabilir.

---

286 Ekin yapısı ile ilgili açıklamalar şöyledir: Bang -a zarf-fiil eki + -çak mübalağa eki (Bang 1918: 35). Ramstedt -gay/gey gelecek zaman eki + -çak küçültme eki (Ramstedt 1952: 90). Banguoğlu -a/-e istek eki + çak "doğru, düz" (Banguoğlu 1938: 206). Mansuroğlu -gay/-gey gelecek zaman eki + -ça/-çe eşitlik hâli eki + ok/ök kuvvetlendirme edatı (Mansuroğlu 1958: 181). Korkmaz -a gelecek zaman eki + çak küçültme eki (Korkmaz 1995: 11). Ekin yapısı ile ilgili ayrıntılar için bk.: Korkmaz, Zeynep, "Türkçede -acak/-ecek Gelecek Zaman (Futurum) Ekinin Yapısı Üzerine", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I. Cilt*, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 3-11, Ankara, 1995.

287 Ekin yapısı ile ilgili görüşler şöyledir: Bang *al-* yardımcı fiil + -sı/si fiilden isim yapma eki (Bang 1916: 18) ve -a/-e zarf-fiil eki + -sı/-si < -sıg/-sig isimden isim yapma eki (Brockelmann 1954: 186). Baskakov -gı/-gi fiilden isim yapma eki + -sa/-se şart eki (Räsänen 1957: 116). Benzing -as/-es Çuvaşçada gelecek zaman imkân ismi yapma eki + -ı/-i üçüncü tekil şahıs iyelik eki (Räsänen 1957: 116). Banguoğlu -a/-e zarf-fiil eki ve istek eki + -sı/-si üçüncü tekil şahıs iyelik eki (Banguoğlu 1938: 204). Mansuroğlu -ga/-ge gelecek zaman sıfat-fiili + -sı/-si < -sıg/-sig isimden isim yapma eki (Mansuroğlu 1958: 178). Ergin -ga/-ge gelecek zaman sıfat-fiili + -sı/-si iyelik 3. tekil şahıs eki (Ergin 2005: 337). Ayrıntılar için bk.: Korkmaz, Zeynep, "-ası/-esi Gelecek Zaman Sıfat-Fiil (Participium) Ekinin Yapısı Üzerine", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I. Cilt*, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 145-150, Ankara, 1995.

288 *Zarf-fiil* yerine kaynaklarda *ulaç, bağ-fiil, bağ-eylem, ulaç-fiil, gerundium* (Latince *gerer* "idare etmek" fiilinden), *ulak, şahıssız kip* terimleri de kullanılmıştır.

289 *Göre, öte, erte, göre, çevre* vb. zarf-fiil kalıplaşmasıyla oluşan kelimeler bu tespitin istisnalarıdır.

Türkiye Türkçesi zengin bir zarf-fiil sistemine sahiptir. Bunlar sıfat-fiillerle birlikte Türk cümle yapısına geniş bir ifade yeteneği ve büyük bir sadelik sağlarlar. Asıl hareketin yardımcı hareketlerini ifade eden kelimeler olarak zarf-fiiller Türkçeyi birkaç hareketi basit bir cümle ile karşılayan, böylece cümle kalabalığından uzak bulunun bir dil hâline getirirler.

Zarf-fiiller çekimli fiil hâline gelmeye uygun değildirler. Zarf-fiilliklerini yitirip çekimli fiil durumuna geçmeleri çok nadirdir. Ancak bazı dönem ve sahalarda bunun örnekleri görülmektedir. Mesela Harezm Türkçesi Döneminde -p zarf-fiili *tur-* fiili ile geçmiş zaman teşkil etmiştir: *başlap turur men* gibi.

Zarf-fiiller tek başlarına zarf şeklinde kullanılırlar veya yardımcı fiillerin önüne gelerek birleşik fiil yaparlar *(geliver-, öleyaz-* örneklerindeki *geli* ve *öle* gibi). Birleşik fiillerde daima ünlü şeklinde zarf-fiil kullanılır. Buradaki zarf-fiiller de aslında kendilerinden sonra gelen yardımcı fiilin zarfı durumundadırlar. Fakat yardımcı fiil esas anlamı taşımadığı için zarflıkları kaybolmuş ve esas fiilin yardımcı fiile bağlanmak için girdiği şekil özelliğini almışlardır.

Türkiye Türkçesindeki zarf-fiil ekleri şunlardır:[290]

-A[291]: *koşa koşa, güle güle, güle oynaya, çağlaya çağlaya, nöbetleşe, ortaklaşa, kala, geçe* gibi.

Bu zarf-fiil eki eskiden olduğu gibi bugün de birleşik fiil yapmakta kullanılmaktadır: *örtebil-, öleyaz-, yapadur-* örneklerinde olduğu gibi.

-I/-U: Türkçede eskiden beri kullanılan bu ek bugün sadece birleşik fiillerde görülmektedir: *geliver-, yazıver-, görüver-* gibi.

Aşırı, ayrı, eğri, götürü, ötürü gibi kelimelerde bu zarf-fiil eki kalıplaşmıştır.

-ArAk[292]: *atlatarak, diyerek, arayarak, gelerek* gibi.

-Ip/-Up: *düşünüp, gülüp, konuşup, yazıp, bilip* gibi.

---

290 Zarf-fiiller ile ilgili müstakil değerli bir çalışmanın künyesi şöyledir: Yüce, Nuri, Gerundien im Türkischen: Eine Morphologische und Syntaktische Untersuchung, Simurg Yayınları, İstanbul, 1999.

291 Ekin yapısıyla ilgili görüşler şöyledir: J. Deny -a/-e < -kay/-gey; Kononov -(y)a < -(y)ar < -gar < -garu/gerü. Ayrıntılar için bk. Yüce, Nuri, Gerundien im Türkischen: Eine Morphologische und Syntaktische Untersuchung, Simurg Yayınları, İstanbul, 1999.

292 Ekin yapısıyla ilgili görüşler şöyledir: Meninski -A istek eki + -rAk karşılaştırma eki, Bang -(y) U zarf-fiil eki + -rAk karşılaştırma eki, Kononov -Ur, -Ar geniş zaman eki, + ok pekiştirme edatı, Korkmaz -Ar geniş zaman sıfat-fiili + ok/ök pekiştirme edatı (*-ar+ok/*-er+ök > -arak/-erek). Bu konu için bk. Korkmaz, Zeynep, "-arak/-erek Zarf- Fiil (Gerundium) Ekinin Yapısı Üzerine", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I. Cilt,* Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 128-132, Ankara, 1995; Yüce, Nuri, Gerundien im Türkischen: Eine Morphologische und Syntaktische Untersuchung, Simurg Yayınları, İstanbul, 1999.

-IncA/-UncA[293]**:** *bulunca, görünce, kaybedince, aldırınca* gibi.

-AlI[294]**:** *ayrılalı, gideli, kopalı, bitireli* gibi.

-mAdAn[295]**:** *gelmeden, anlamadan, sormadan, yemeden* gibi.

-Ip/-Up ve -ArAk zarf-fiil eklerinin olumsuz biçimini yapmak üzere kullanılır.

iken~ -ken: *i-* ek-fiilinin zarf şeklidir. Eski Türkçede ek-fiil *er-* biçiminde olduğu için bu ekin yapısı geniş zamanlı *er-ür-ken > iken* gelişmesine bağlanmaktadır: *gelir iken, durur iken, büyük iken, yok iken* vb. Bugün genellikle *i-* ek-fiili eriyip kaybolmaktadır: *gelirken, dururken, büyükken, yokken* vb. Ünlü ile biten isim kök ve gövdelerinden sonra araya bir de -y- yardımcı ünsüzü girmekte ve dil benzeşmesine aykırı kalmaktadır: *okuldayken, köydeyken, yakındayken, gülmekteyken* gibi.

Bu zarf-fiil eki bazı fiillerle kaynaşıp kalıplaşarak zarflar yapmıştır: *derken, erken*[296], *durup dururken* gibi.

-mAksIzIn[297]**:** *görmeksizin, vermeksizin, konuşmaksızın, düşünmeksizin* gibi.

-DIkçA/-DUkçA[298]**:** *düşündükçe, bulamadıkça, karıştırdıkça, bittikçe* gibi.

Bu zarf-fiil eki, -çA eşitlik hâli ekinden önce iyelik üçüncü şahıs eki getirilerek de kullanılmaktadır: *elden geldiğince, dilim döndüğünce* gibi.

---

293 Bu ekin yapısı ile üzerinde de farklı görüşler söz konusudur: Gabain ve Korkmaz -g fiilden isim yapma eki + -ı iyelik eki + ça eşitlik hâli eki (< -g+ı+n+ça), J. Deny *kan + Çañ ~ *kan+çañ, Kononov -gın ~ -gan + -ca < cag, Ergin -gın+ça, Banguoğlu -IcAk (<-gU+çA) zarf-fiiline bir zamir n'sinin getirilmesiyle oluştuğu görüşündedir.

294 Ekin yapısı ile ilgili görüşler şöyledir: Bang -ga gelecek zaman eki + al-ı zarf-fiil eki, Baskakov'a göre içinde -lI sıfat ekinin bulunduğu bir kuruluştan oluşmuştur, Brockelmann eski Türk lehçelerinde sıfat ekinin -lI sıfat değil -lIg olması ve -gAlI ekinin sonunda da bir -g sesinin bulunmaması dolayısıyla bu görüşü kabul etmez, Räsänen -A zarf-fiil eki + kel- fiili + -A (güney grubunda -I) zarf-fiil eki.

295 Thomsen, Radloff, Samoiloviç -mA olumsuzluk eki + -t fiilden isim yapma eki + -n vasıta hâli eki, Bang -ma olumsuzluk eki + -t fiilden isim yapma eki + -ı iyelik 3. tekil şahıs eki + -n vasıta hâli eki, Deny -ma isim-fiil eki + tı- "tıy-, men etmek, engel olmak" fiilinin ekleşmiş hâli olan ve olumsuzluk anlamı içeren ek + -n vasıta hâli eki, Ergin -ma olumsuzluk eki / -ma isim-fiil eki + -dan ayrılma hâli eki, Yüce -ma fiilden isim yapma eki + -dan ayrılma hâli eki, Korkmaz -ma olumsuzluk eki, -ê- yardımcı ünsüz + -ın zarf-fiil eki (-ma-ḍ-ın > -madın > -madan. Ayrıntılar için bk. Korkmaz, Zeynep, "Türkiye Türkçesindeki -madan/-meden < -maḍın/-meḍin Zarf-fiil (Gerundium) Ekinin Yapısı Üzerine", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I. Cilt,* Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 151-159, Ankara, 1995.

296 Kononov, *erken*'in *er i-ken > erken* şeklinde bir kalıplaşma olduğu görüşündedir. bk. Yüce, Nuri, Gerundien im Türkischen: Eine Morphologische und Syntaktische Untersuchung, Simurg Yayınları, İstanbul, 1999.

297 -mAk isim-fiil + -sIz isimden isim yapma eki + -In vasıta hâli ekinin kaynaşmasından oluşmuştur.

298 -DIk/-DUk sıfat-fiil eki ile -çA eşitlik hâli ekinin kaynaşmasından oluşmuştur.

Oldukça "olabildiğince" ve *gittikçe* "zaman ilerledikçe, gitgide, giderek" kelimelerinde -DIkçA/-DUkçA zarf-fiili eki kalıplaşmıştır.[299]

299 Burada kimi araştırmacılar tarafından ele alınan *birleşik zarf-fiil* kavramından da bahsetmek gerekir. *-A, -AlI, -ArAk, -IncA, -Ip, -ken* ve *-mAdAn* hemen hemen bütün dil bilgisi yazarlarının ortaklaşa verdikleri zarf-fiillerdir ve bunlar gerçek zarf-fiiller olarak değerlendirilmektedir (Korkmaz 2003: 984; Gülsevin 2001: 127'de olduğu gibi). Ancak, aslen zarf-fiil eki olmayan birtakım ekler de, başka bazı ek ve edatlarla birleşerek fiilleri cümle içinde geçici zarf durumuna getirmektedirler. İşte, aslen zarf-fiil olmayan bazı ekler ile eklerin ve/veya edatların düzenli ve kurallı bir şekilde birleşip fiillere eklenerek geçici zarf oluşturduğu yapılara *birleşik zarf-fiil* denmektedir: -DIK+-çA *(geldikçe)*, -mIş+-çA *(kudurmuşça)*, -AsI+-yA *(öldüresiye)*, -An+-dA *(gelende* "halk ağzında"), -DIk+iyelik+-cA *(şartlar elverdiğince)*, -DIk+iyelik+-A *(itiraf ettiğinize)*, -DIk+iyelik+-dA *(bitirdiğinizde)*, -DIk+iyelik+-dAn *(bittiğinden)*, -AcAk+iyelik+-A *(oturacağına)*, -AcAk+iyelik+-dAn *(görüşeceğimizden)*, -AcAk+-çAsInA *(patlatacakçasına)*, -mIş+-çAsInA *(anlamamışçasına)*, -yor+-cAsInA *(anlıyorcasına)*, -(V)r+-cAsInA *(öldürürcesine)*, -mAz+-cAsInA *(bilmezcesine)*, -mAk+-sIz+-In *(durmaksızın)*, -mA+-cAsInA *(bitirmecesine)*, -AlI beri *(geleli beri)*, -mAk+(i)lA birlikte *(eleştirmekle birlikte)*, -AcAk+iyelik+-dAn *dolayı/ötürü (sınava gireceğimizden dolayı/ötürü)*, -AcAk gibi *(yiyebilecek gibi)*, -DI+şahıs mI *(Yaz geldi mi tatile çıkacağız.)*, -mAz+şahıs mI *(Çocuklar dudaklarını büzüp ağlamazlar mı, içim parçalanır.)* gibi (Gülsevin 2001: 130-142).

EDATLAR

Arapça bir kelime olan ve "alet, vasıta" anlamlarına gelen edat[300], bir dil bilgisi unsuru olarak, anlam ve görevleri daha çok cümle içinde, birlikte bulundukları sözlerle beliren[301], isim ve isim soylu kelimelerden ve kelime gruplarından sonra gelerek sonuna geldiği kelimelerle cümledeki başka kelimeler arasında anlam ilişkisi kuran, gramer görevli bağımsız kelimelerin adıdır: *için, ile, gibi, dek, değin, denli, yana, bile, kadar, göre, beri, ötürü, dolayı, itibaren, başka, doğru* vb.

Edatlar cümle içinde benzerlik, beraberlik, başkalık, miktar, sebep, vasıta, zaman, mekân, yön gösterme gibi geçici anlam ilişkileri kurarlar.

Edatlar eklendikleri isim, sıfat, zamir gibi isim soylu kelime veya kelime grupları ile edat grubu oluştururlar. Bu edat grupları sıfat ve zarf vazifesi görürler. İyelik ve hâl ekleri alarak isim[302] gibi kullanılırlar[303]: *şu kadarı yeter* (isim), *ona göresini bulamadık* (isim),

---

300 Edat konusu bugüne kadar çeşitli dil bilgisi kitaplarında farklı görüş ve tutumlarla ele alınmıştır. Geleneksel dil bilgisi kitapları (Deny 1941: 558; Ergin 2005: 348-373; Hacıeminoğlu 1992, Güneş 1997: 219-326 vb.)'nda bizim *edat* başlığı altında ele aldığımız örneklerle birlikte, genel olarak bağlaçlar ve ünlemler de incelenmekte, *edat* terimi birden çok kavramı kapsayıcı bir bakış açısıyla işlenmektedir. Konuyu Batı gramerleri doğrultusunda işleyen dilcilerimiz (Banguoğlu 2007: 385-389, Ediskun 2004: 284-301, Bilgegil 1984: 220-227, Korkmaz 2003: 1052-1089) ise, bizim burada yaptığımız gibi, edat terimini daha dar kapsamlı ve dar anlamlı olarak ele almışlar ve *edat* terimini *çekim edatları* veya *son çekim edatları* için kullanmışlar, bağlaçlar ve ünlemleri edatların içine dâhil etmemişlerdir. Ayrıca edat için kullanılan terimler de kaynaklarda farklılık göstermektedir: *ilgiçler* (Deny 1941: 558, Tabii bu terim eseri çevirenin yani Ali Ulvi Elöve'nin tercih ettiği bir terimdir.), *ilgeçler (edatlar)* (Gencan 1979: 438), *bağımlı kelime* (Topaloğlu 1989: 33), *takı* (Banguoğlu 2007: 385), *ilgeç* (Aksan vd. 1983: 132) vb.

301 Edatların tanımı yapılırken kaynaklarda genellikle "tek başlarına anlamları olmayan" ibaresi kullanılmaktadır. Biz dilde "anlamsız" unsurların olamayacağı düşüncesiyle burada böyle bir ifadeye yer vermedik.

302 Hatta edatlardan bazıları kalıplaşma yolu ile kendi başlarına birer anlam kazanarak tamamen isimleşmişlerdir: *öteberi, ertesi (gün okula geldi.)* gibi. Bu konu için bk. Korkmaz, Zeynep, Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2000.

303 Edatların isim olarak kullanılabilmeleri için iyelik ve hâl eklerini almaları böylelikle çekime girmeleri gerekmektedir. Bu durum esasen edatların oluşmaları ile bağlantılıdır. Türkçede doğrudan doğruya edat yapan bir ek mevcut değildir. Bundan dolayı da dil başka dillerden alıntılama ya da başka

onun gibisi yoktur (isim), *aslan gibi kardeş* (sıfat), *on beş yirmi kadar çadır* (sıfat), *öne doğru eğildi* (zarf), *bir zafer borusu gibi çınlıyor* (zarf) vb.

Yapı ve Kökenleri Bakımından Edatlar

Türkçe Kökenli Edatlar

İsim Kökenli Edatlar

Türkiye Türkçesinde edatların çok az bir kısmı isim kökenlidir. İsim kökenli edatlar, isimlere eklenen iyelik veya hâl eklerinin zamanla, eklendiği kelime ile kalıplaşıp kaynaşmasından meydana gelmiştir. Bu oluşma Türkçenin çok eski devirlerinde gerçekleşmiş olmalıdır ki, bunların çoğu daha Eski Türkçe Döneminde bile artık edatlaşmış hâldedir.

Türkiye Türkçesinde isim kökenli edatlar şunlardır:

gibi (< kip "kalıp, ölçü, benzer, örnek" + -i iyelik eki)

başka (< baş + ka yönelme hâli eki)

beri (ET *berü*)

dek

denli (< deñlü < teg-in-lig[304])

içre (< iç+re yön gösterme hâli eki) gibi.

Fiil Kökenli Edatlar

Türkiye Türkçesindeki edatların büyük bir kısmı fiil kökenlidir. Bu edatlardan bazıları şunlardır:

ile (< il- "iliştirmek" + -e zarf-fiil eki)

göre (< gör- + -e zarf-fiil eki)

---

bir yol olan kalıplaşmaya yönelmiştir. Bu kalıplaşmanın oluşumunun da şöyle geliştiği söylenebilir. İsim işletme ekleri, dilin geçici görev yüklenen unsurlarıdır. Fakat, bunların sayıları ve işlevleri belirli bir sınırdadır. Oysa, sözdeki ilişki türleri çok çeşitlidir. Bu yüzden isim işletme ekleri ile karşılanamayan bu geçici işlevler için edatlar devreye girmiştir. Türkçede edat yapan ekler bulunmadığı için de dil bu görev için en uygun şekillerden faydalanmıştır. Bunlar da belirli isim işletme ekleri almış isimlerin veya zarf-fiillerin kalıplaşma evresinden geçerek bir anlam aşınmasına uğramasıyla oluşmuştur. İsim işletme ekleri ile edatlar arasındaki görev paralelliği, isim işletme veya zarf-fiil ekleri ile genişletilmiş bulunan ve başlangıçta özel anlamları taşıyan kelimelerin, yavaş yavaş birer kalıplaşma aşamasından geçerek anlam aşınmasına uğramaları, onları edatlara dönüştürmüştür. Böylece bir aşınma sürecinden geçen kelimeler de anlamlı kelimeler kategorisinden çıkıp görevli kelimeler kategorisine dâhil olmuştur.

304 *tegin* "değerek, ulaşarak"

geçe (< geç- + -e zarf-fiil eki)

diye (< de- + -e zarf-fiil eki)

aşırı (< aş- + -ır fiilden fiil yapma eki + -ı zarf-fiil eki)

ötürü (öt- "geçmek" + -ür fiilden fiil yapma eki + -ü zarf-fiil eki)

Yabancı Kökenli Edatlar

Arapça kökenli olanlar: *ait, beraber, dair, itibaren, rağmen* vb.

Farsça kökenli olanlar: *âsâ* "gibi", *gûna* "gibi, türlü, böyle", *mânend* "gibi" vb.

Kullanılış Biçimleri Bakımından Edatlar

Yalın Hâl İsteyen Edatlar: *gibi, için, ile, dek, diye, kadar, üzre.*

İlgi Hâli İsteyen Edatlar: *gibi, için, ile, kadar, diye* edatları zamirlerle birleşirken çoğu zaman ilgi hâli isterler.

Yönelme Hâli İsteyen Edatlar: *dair, dek, değin, doğru, göre, kadar, karşın* gibi.

Çıkma Hâli İsteyen Edatlar: *başka, beri, dolayı, önce, öte, ötürü, yana* gibi.

Görevleri Bakımından Edatlar

Aitlik ve İlgili Olma İlişkisi Kuranlar: *ait, dair, ilişkin üzerine.*

Benzerlik, Tıpkılık, Denklik İlişkisi Kuranlar: *gibi, denli, üzere, üzre.*

Belirtme Yoluyla Başkalık İlişkisi Kuranlar: *başka, gayrı.*

Beraberlik ve Vasıta İlişkisi Kuranlar: *ile, birlikte.*

Miktar ve Derece İlişkisi Kuranlar: *kadar, derece, denli.*

Uygunluk, Denklik ve Nispet İlişkisi Kuranlar: *göre, üzere.*

Sebep, Maksat, Gaye, Hedef İlişkisi Kuranlar: *için, diye, üzere, üzre, dolayı, dolayısıyla.*

Karşılık, Karşılaştırma, Zıtlık İlişkisi Kuranlar: *karşı, mukabil, rağmen, karşın.*

Yön Gösterme İlişkisi Kuranlar: *kadar, değin, doğru, karşı, taraf, yana.*

Öncelik, Sonralık ve Zaman İlişkisi Kuranlar: *önce, evvel, sonra, beri.*[305]

---

305 Edatların görev bakımından sınıflandırılmasındaki ayrıntılar için bk. Korkmaz, Zeynep, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.

BAĞLAÇLAR

Eş görevli ya da birbirleriyle ilgili kelimeleri, kelime gruplarını, cümleleri ve hatta paragrafları şekil ve anlam bakımından birbirine bağlayan, bunlar arasında anlam bağlantısı sağlayan gramer ögeleridir.[306]

Tanımdan da anlaşılacağı üzere bağlaçların görevi, kelimeleri, kelime gruplarını ve cümleleri birbirine bağlamaktır. Fakat bağlaçlar bu vazifeyi görürken yüklendikleri farklı işlevlerle söze birtakım anlam ve anlatım incelikleri de katmakta; cümleler arasında anlam bütünlüğü, sözde süreklilik sağlamaktadırlar.[307]

---

306 Dil bilgisi kitaplarında *bağlaçlar* konusu şöyle ele alınmıştır:

Ergin, bağlaçları *edatların* içinde ele almış ve *bağlama edatları* olarak değerlendirir. Türkçede aslında bağlama edatı olmadığını bunların sonradan yabancı dillerin etkisiyle ortaya çıktığını belirtir. Ayrıca bağlama edatlarını *sıralama edatları, denkleştirme edatları, karşılaştırma edatları, cümle başı edatları, sona gelen edatlar* olarak bölümlere ayırır (Ergin 2005: 352-365). Ediskun, bağlaçlar için başlı başlarına anlamları olmayan, fakat cümleleri ya da eş görevli kelimeleri ya da kelime öbeklerini hem biçimce, hem de anlamca birbirine bağlayan kelimelerdir, şeklinde tanımlar ve bağlaçları edatlarla karşılaştırdıktan sonra birer birer inceler (Ediskun 2004: 302-321). Gencan, anlamca ilgili tümceleri, kavramları ya da görevdeş ögeleri bağlamaya yarayan sözcüklere bağlaç denir, dedikten sonra bağlaçları teker teker almış, bağlaçların yapı ve görevlerini de incelemiştir (Gencan 1979: 446-492). Banguoğlu ise bağlaç için *bağlam* terimini kullanmış ve bağlamların türlü yönlerden kelime ve yargılar arasında ilişki kurduklarını belirttikten sonra, bağlamları karakterlerine göre bölümlere ayırmak gerektiğini söylemiş ve türlü isimler altında toplayarak incelemiştir (Banguoğlu 2007: 390-396). Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Edatlar* adlı eserinde bağlaçları geleneksel dil bilgisi kitaplarında olduğu gibi bağlama edatları olarak incelemiştir (Hacıeminoğlu 1992: 112-217). Kaynak, bağlaçları ilk önce yapılarına göre ardından görev ve anlamlarına göre sınıflandırarak geniş bir inceleme yapmıştır (Kaynak 1969: 697-705). Burada bir konudan daha bahsetmek gerekir. Türkçede aslında bağlaç bulunmadığı, bağlaçların sonradan yabancı dillerin etkisiyle ortaya çıktığı şeklinde görüşler de vardır (Grönbech 1995: 44; Mansuroğlu 1955: 59; Ergin 2005: 352; Hacıeminoğlu 1992: 112). Araştırmacıları böyle düşünmeye iten sebep, Türkçede eş görevli kelime ve kelime gruplarının bağlaca gerek olmadan yan yana getirilebilmesi, isim-fiil, sıfat-fiil ve özellikle zarf-fiillerin ve edatlardan bazılarının aynı zamanda bağlaç görevi yüklenmiş olmaları ve çok yerde bağlaç yerine vurgu ve duraklara başvurulması olmuştur. Ayrıntılar için bk. Korkmaz, Zeynep, "Bağlaçlar ve Türkiye Türkçesindeki Oluşumları", *Türk Dili,* Türk Dil Kurumu Yayınları, C. LXXXIX, S. 638, s. 118-125, Ankara, 2005.

307 Türkçenin şekil ve söz dizimi bakımından taşıdığı özellikler, dilimizde temel cümle ile yardımcı cümle arasında bağlantıyı sağlamada kullanılan olanaklar, Türkçede bağlaçların kullanılmasını en az seviyeye düşürdüğünü burada belirtmek gerekir.

Kökenlerine Göre Bağlaçlar

Yabancı Kökenli Bağlaçlar

Arapça: *amma, ama, fakat, hatta, ve, amma velakin, yani, zira*; Farsça: *çünkü, eğer, meğer, meğer ki, hem...hem, yahut, ya...ya* gibi.

Karışık Kökenli Bağlaçlar

demek ki (Tr.+Far.), *hâlbuki* (Ar.+Tr.+Far.), *ne var ki* (Tr.+Tr.+Far.), *veya* (Ar.+Far.), *sanki* (Tr.+Far.), *veyahut* (Ar.+Far.) gibi.

Türkçe Kökenli Bağlaçlar

ancak, bile, dahi, hele, ne...ne, neyse, ister...ister, ile, oysa, yalnız, yoksa gibi.

Yapı Bakımından Bağlaçlar[308]

Tek Kelimeden Oluşan Bağlaçlar

ama, eğer, yani, yoksa gibi.

Birleşik Bağlaçlar

hâlbuki, sanki, oysa, yoksa, veyahut, neyse gibi.

Kalıplaşmış Bağlaçlar

Yan Yana Kullanılarak Anlamları Kuvvetlendirilmiş Bağlaçlar: *ya da, hem de, yahut da* gibi.

Ki Bağlacı ile Kurulan Bağlaçlar: *kaldı ki, şu var ki, ne var ki* gibi.

Kelime Grubu Şeklindeki Bağlaçlar: *bilindiği gibi, diğer taraftan, öte yandan, buna karşılık* gibi.

Eş Görevli Kelimelerin Tekrarıyla Oluşan Bağlaçlar: *gerek...gerek, ne...ne, ya... ya, hem...hem, ne...ne, da...da, ister...ister, kâh...kâh* gibi.

Cümle Biçiminde Kalıplaşmış Bağlaçlar: *gel gelelim, bakalım, bakarsın, ne de olsa, ne bileyim* gibi.

---

308 Konunun ayrıntıları için bk. Kaynak, Oya, "Türkçede Bağlaçlar", *Türk Dili*, Türk Dil Kurumu Yayınları, C. XIX, S. 209, s. 697-705, Ankara, 1969 ve Korkmaz, Zeynep, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2003, s. 1096-1103.

İşlevlerine Göre Bağlaçlar[309]

Sıralama Bağlaçları

Eş görevli kelimeleri, kelime gruplarını ve cümleleri bağlayan bağlaçlardır: *ile*[310] *(-lA), ilâ, dahi*[311], *ve, dA...dA*[312], *gerek...gerek(se)*[313], *hem...hem, ister...ister* vb.

Denkleştirme, Karşılaştırma, Seçme Bağlaçları

Cümlenin iki ögesini denkleştirme, oranlama, seçme gibi işlevlerle birbirine bağlayan bağlaçlardır: *ya, ya...ya, ya da, yahut, veya, veyahut da* gibi.

Pekiştirme Bağlaçları

Cümlede birbiriyle ilgili iki ögeden birini ötekine anlamca kuvvetlendirerek bağlayan bağlaçlardır: *dA, dahi, bile, mI/mU (güzel mi güzel), ise, -sA, ya* gibi.

Cümle Bağlayıcısı Niteliğinde Bağlaçlar

Cümleleri birbirine bağlayan, cümle bağlayıcısı niteliğinde olan bağlaçlardır. Genellikle cümle başında yer aldıkları için bu tür bağlaçları *cümle başı edatları* olarak adlandıranlar da vardır: *fakat, eğer, şayet, oysa, çünkü, demek ki, öyleyse, ama, meğer, mademki, hatta, lakin, hele, yoksa* gibi.

---

309 Ayrıntılar için bk. Korkmaz, Zeynep, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2003, s. 1104-1136.

310 *il-* "bağlamak, birleştirmek" + -e zarf-fiil.

311 tak- "takmak, iliştirmek" + -ı zarf-fiil > dahı > dahi

312 Korkmaz, genel görüş *takı* zarf-fiilinden ses değişmesine uğrayarak oluştuğudur (Korkmaz 2003: 1109); Deny, *dahi*'den kısaltılmıştır (Deny 1941: 258); Tekin, ḍāḳı > daḳ > daḫ > da/de (Tekin 1958: 276-277); Elöve, taḳı > daḳı > dağı > dahi > daha > da/de (Elöve 1958: 454-457); Ergin, da/de'nin kökenini Eski Türkçedeki ma, me'de gördüğünü ifade etmektedir (Ergin 2005: 360).

313 kerge- "yaraşmak" + -k fiilden isim yapma eki.